

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६९ औं

वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क

वैशाख १४, २०७३

नेपाल राष्ट्र बैंक

समाचार

६१ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क

वैशाख १४, २०७३

सम्पादकीय

नयाँ वर्ष २०७३ साल वैशाख १४ गते नेपाल राष्ट्र बैंक ६० वर्ष पूरा गरी ६१ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ। यस अवधिमा नेपाल राष्ट्र बैंकले अनेक उतारचढाव पार गर्दै देश भित्र वित्तीय क्षेत्रको विकासमा अहम् भूमिका खेल्दै आएको छ। अहिले नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको उल्लेखनीय विस्तार भएको छ। साथै, नेपाल राष्ट्र बैंकले सफल रूपमा नियामक, सुपरिवेक्षक, सरकारको आर्थिक सल्लाहकार र आर्थिक स्थायित्वका लागि मौद्रिक नीतिको तर्जुमा तथा कार्यान्वयन गर्दै आएको छ।

नेपालको लागि २०७२ साल चुनौतीपूर्ण रह्यो। वैशाख १२ गतेको भूकम्पले पारेको तहसनहसको स्थितिमा झण्डै ५ महिना लामो बाह्य व्यापारमा भएको व्यवधानले गर्दा नेपाली अर्थतन्त्र थप तहसनहस हुन पुग्यो भने जनजीवन अस्तव्यस्त भयो। यसले गर्दा आर्थिक वृद्धिमा संकुचन आउने अवस्था सिर्जना भयो। कर्जा लगानी बढ्न नसक्दा बैंकिङ क्षेत्रले अधिक तरलताको स्थिति व्यहोनु पर्‍यो तापनि २०७२ सालमा संविधान सभाबाट नयाँ संविधान जारी भएको छ। यसले लामो समयदेखि संविधान सभाबाट संविधान जारी गर्ने नेपालीहरूको आकांक्षा पूरा भएको छ।

राजनैतिक स्थिरता कायम हुने हो भने आर्थिक वृद्धिले गति लिने देखिन्छ। संकटको अवस्थामा पनि नेपाल राष्ट्र बैंकले अवलम्बन गरेका नीतिका कारण वित्तीय क्षेत्र सुदृढ नै रहेको छ। आर्थिक क्रियाकलाप बढाउनका लागि बैंकिङ क्षेत्रले कर्जा प्रवाह गर्ने क्षमता राख्दछ। साथै वित्तीय पहुँच पनि विस्तारकै क्रममा रहेको छ। यसलाई अझ बढाउन नेपाल राष्ट्र बैंक लागिपरेको छ। चालू आर्थिक वर्षको मौद्रिक नीतिले अवलम्बन गरेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको चुक्ता पुँजी वृद्धिको नीतिले बैंकिङ क्षेत्र अझ बढी सुदृढ र सक्षम हुने विश्वास लिइएको छ।

यस विशेषाङ्कमा नेपाल राष्ट्र बैंकको ६१औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर डा. चिरंजीवि नेपालले जारी गर्नुभएको वक्तव्यको पूर्ण पाठ समावेश गरेका छौं। यसका साथै विभिन्न आर्थिक, वित्तीय र व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित समसामयिक विषयमा लेखिएका लेखहरू राखेका छौं। ती लेखहरू आर्थिक विषयमा रुचि राख्ने अनुसन्धानकर्ताहरू, विद्यार्थीहरू लगायत सम्पूर्ण पाठकवर्गहरूका लागि निकै उपयोगी हुने आशा गरेका छौं। लेखमा लेखकहरूको निजी धारणा व्यक्त भएको र लेखहरूलाई लेखकको नामको वर्णानुक्रम अनुसार राखिएको जानकारी गराउँदछौं। लेखरचना पठाई सहयोग गर्नुहुने सबैमा हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछौं।

प्रकाशक

नेपाल राष्ट्र बैंक
गभर्नरको कार्यालय

सल्लाहकार

हरिप्रसाद काफ्ले

प्रधान सम्पादक

डा. प्रकाशकुमार श्रेष्ठ

सम्पादक

विभुप्रसाद अर्याल

सम्पादन सहयोगी

सुरेश पन्त
सरिता पौडेल
इन्दुदेवी थपलिया
निर्मला गुरागाई
सौरभ पोखरेल
सार्वक कर्की
राधाकृष्ण पुडासैनी
प्रभा अर्याल
नवीना ताम्राकार

कम्प्युटर

रामप्रसाद राजभण्डारी

सहयोगी

गायत्री सापकोटा

आवरण

सुन्दर श्रेष्ठ
(आइडियल डिजाइनर्स)

मुद्रक

लुम्बिनी बुद्ध प्रिन्टर्स
कोटेश्वर, काठमाडौं
फोन ४१५५४५२

क्र. सं	विषय	नाम	पृष्ठ
---------	------	-----	-------

नेपाल राष्ट्र बैंकको ६१औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर
डा. चिरंजीबि नेपालले जारी गर्नुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण

i-xxvii

लेखहरू (लेखकको नामको अंग्रेजी वर्णानुक्रम अनुसार)

नेपाली खण्ड

१	मुद्रा व्यवस्थापनका पक्षहरू : सन्दर्भ नेपाल	डा. बामदेव सिग्देल	१
२	पैसाको भविष्य : के पैसाको मृत्यु सम्भव होला ?	बसन्त बहादुर शाक्य	७
३	नेपालको संविधान, २०७२ मा आर्थिक सवाल	वासुदेव अधिकारी	१३
४	न्यून वित्तको असर तथा प्रभाव	गम्भीर बहादुर हाडा	२२
५	नेपालको लघुवित्त क्षेत्रलाई व्यवस्थित तुल्याउने प्रयत्नमा राष्ट्रिय लघुवित्त नीति	गोकुल चन्द्र अधिकारी	२९
६	बैंकिङ क्षेत्रमा ज्ञान व्यवस्थापनको भूमिका	गुरुप्रसाद पौडेल	३४
७	आर्थिक विकासको सारथी सहकारी	जयन्ती चापागाई	३९
८	भुक्तानी प्रणालीको विकासमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका	केदारप्रसाद आचार्य	४६
९	स्थानीय निकायका लागि तोकिएका न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन कार्यविधिको अवस्था	कृष्णमणि पराजुली	५१
१०	उच्च आर्थिक वृद्धिदर किन कसरी ?	लक्ष्मीप्रपन्न निरौला	५७
११	वित्तीय व्यवस्थापनका लागि एकल खाता प्रणाली र यसका प्रभावहरू	लक्ष्मी तिवारी	६५
१२	बैंक तथा वित्तीय संस्था समस्याग्रस्त हुने कारण तथा सुधारका उपायहरू	मुक्तिनाथ सापकोटा	७१
१३	वर्तमान नेपाली अर्थतन्त्रका समस्याहरूको समसामयिक विश्लेषण	नीलम तिमिसिना	७८
१४	पराधीन अर्थतन्त्रका कारक तत्वहरू सन्दर्भ: वैदेशिक व्यापार	राजनबिक्रम थापा	८६
१५	आर्थिक कूटनीति	रमेश दाहाल	९२
१६	मन्दीले आर्थिक नीतिमा ल्याउने परिवर्तन	रामेश्वरी पन्त	९९
१७	वित्तीय समावेशीकरण र नेपालको सन्दर्भ	रामहरि दाहाल	१०४
१८	नाकाबन्दी र उत्पादन : केही पक्ष र सम्बन्धहरू	सुन्दर खड्का	११२
१९	नेपालमा आर्थिक वृद्धिको सम्भावना र चुनौती	डा. टापप्रसाद कोइराला	११७
२०	नेपालका सार्वजनिक संस्थान निजीकरणको सन्दर्भ : एक समीक्षा	उमा जोशी बोहरा	१२२

English Section

S.N.	Subject	Name	Page
------	---------	------	------

Articles (According to alphabetical order of authors' name)

1	WTO, GATS and Possible Impacts on Nepalese Financial Service Sector	Birendra Datta Awasthi	131
2	Managing Total Quality: An approach to organizational effectiveness	Damber Subedi	138
3	The Salient Features & Components of new Consumer Price Index (CPI): Base Year 2014/15	Durgesh G Shrestha	145
4	Introducing Regulatory Framework for Commodity Futures in Nepal	Dr. Gopal Prasad Bhatta	151
5	The Negative Interest Rate Policy	Khageshwor Bhandari	156
6	Return to Classical from Keynesian Model: Context of Nepal	Krishna K.C.	160
7	Government's Health Expenditure and Economic Growth in Nepal	Madhav Prasad Dahal	165
8	Monetary Policy Transmission: Context- Nepal	Mila D. Barahi	174
9	Foreign Trade of SAARC Members	Mitra Prasad Trimsina	179
10	Risk Based Supervision and the Nepalese Context	Narayan Parasad Paudel	186
11	Central Bank Communications Strategy: Observations from a Review of Advanced and Emerging Countries	Dr. Nephil Matangi Maskay & Srijana Shrestha	190
12	Liberalization and Growing Dependency of Nepalese Economy	Dr. Prakash Kumar Shrestha	199
13	Challenges of Economic Development in Nepal	Ramesh Pd. Parajuli	206
14	Examining some modern unconventional monetary policy measures	Sarthak Karki	212
15	Corporate Governance in Banking Sector: A Nepalese Perspective	Prof. Dr. Shambhu Prasad Khanal	218
16	Lead by example: On the Perspective of Central Bank's Governance	Dr. Shankar Prasad Acharya	225
17	Democracy Development Debate	Shikhar Nath Khanal	230
18	Employment Benefit	Sujan Singh Karki	235
19	An overview of anti money laundering and combating of financing of terrorism (AML/CFT) measures in the world	Suman Acharya	240
20	Economic Agenda in Nepal's Constitution	Tula Raj Bashyal	247

वित्तीय क्षेत्रको विकास र स्थायित्व मार्फत मुलुकको आर्थिक विकासमा योगदान पुऱ्याउन नेपाल राष्ट्र बैंक प्रतिबद्ध*

१. नेपाल राष्ट्र बैंक आफ्नो स्थापनाको ६० औं वर्ष पूरा गरी ६१ औं वर्षमा प्रवेश गरेको छ। यस अवसरमा बैंकले लक्षित गरेको आन्तरिक तथा बाह्य स्थायित्व सम्बन्धी उद्देश्य हासिल गर्न आ-आफ्नो तर्फबाट भूमिका निर्वाह गर्ने यस बैंकको सञ्चालक समिति सदस्य र बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारीहरूलाई म हार्दिक धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु। साथै, बैंकको कार्य सम्पादनमा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष रूपमा सहयोग पुऱ्याउने नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय लगायत अन्य निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाहरू, सञ्चार माध्यम तथा शुभेच्छुकहरूप्रति हार्दिक आभार व्यक्त गर्दछु।

चुनौतीपूर्ण वर्ष

२. भरखरै विदा भएको २०७२ साल नेपाल र नेपालीका लागि ऐतिहासिक रूपमा नै चुनौतीपूर्ण रह्यो। प्राकृतिक प्रकोप, राजनीतिक संक्रमण र आपूर्ति व्यवधानका कारण आर्थिक तथा वित्तीय क्षेत्रको व्यवस्थापन निकै जटिल बन्न पुग्यो। तथापि नेपाल सरकार र नेपाल राष्ट्र बैंकले अपनाएका विभिन्न नीतिगत उपायको परिणामस्वरूप समाष्टिगत आर्थिक व्यवस्थापन नियन्त्रण बाहिर जान पाएन।

नीतिगत पहल

३. २०७२ वैशाख १२ गतेको विनाशकारी भूकम्प र त्यस पछिका परकम्पहरूबाट मुलुकले ठूलो जनधनको क्षति व्यहोर्नु पर्‍यो। भूकम्पबाट यस बैंकको केन्द्रीय कार्यालयको मुख्य भवन र बैंकिङ कार्यालय थापाथलीको भवन क्षतिग्रस्त भएका कारण

आपतकालीन व्यवस्थापन गरी बैंकिङ सेवा प्रवाहलाई निरन्तरता दिइएको थियो। मुलुकको भुक्तानी प्रणालीलाई अवरुद्ध हुन नदिन बैंकिङ कार्यालयका अत्यावश्यक कार्यहरूलाई केन्द्रीय कार्यालयबाट संचालनमा ल्याइएको थियो भने बैंक तथा वित्तीय संस्थाका प्रमुखहरूसँग आपतकालीन बैठक गरी वैशाख १४ गतेदेखि नै मुलुकभर बैंकिङ कारोबार सुचारु गरिएको थियो।

४. भूकम्पबाट प्रभावित जनसमुदायप्रति संवेदनशील रही जिम्मेवारी बोधका साथ यस बैंकले वित्तीय क्षेत्रबाट समेत राहत सहूलियत प्रदान गर्न सकियोस् भन्ने उद्देश्यले केही नीतिगत व्यवस्था गर्‍यो। भूकम्प पीडितलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले आवासीय घर पुनर्निर्माणका लागि काठमाडौं उपत्यकामा रु. २५ लाखसम्म तथा उपत्यकाबाहिर रु. १५ लाखसम्म र “घ” वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट आफ्ना सदस्यहरूलाई सामूहिक जमानीमा प्रवाहित रु. ३ लाखसम्मको कर्जामा यस बैंकबाट शून्य व्याजदरमा पुनर्कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरियो। बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले २ प्रतिशतसम्म मात्र व्याज लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको यस्तो कर्जा २०७२ चैत मसान्तसम्म रु. १ करोड ४० लाख प्रवाह भएको छ।

५. भूकम्प पीडितको सहयोगार्थ देश-विदेशका विभिन्न व्यक्ति तथा संघ/संस्थाहरूले पठाएको सहयोग र कम वास्तविक पीडितले पाऊन् भन्ने उद्देश्यले राहतको लागि खोलिएका बैंक खाताहरूको मौज्जात यस बैंकले एयरमार्किङ गरी प्रधानमन्त्री दैवीप्रकोप उद्धार कोषको खातामा मात्र रकमान्तर गर्ने व्यवस्था

मिलाएको थियो।

६. भूकम्प र सीमा नाका अवरोध पछिको असहज परिस्थितिमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट प्रवाह हुने कर्जाको निरन्तरता मार्फत् आर्थिक गतिविधि चलायमान हुन् भन्ने उद्देश्यले यस बैंकले नियामकीय छुट सम्बन्धी विभिन्न निर्देशनहरू जारी गर्‍यो। यस अन्तर्गत कर्जा नोकसानी व्यवस्थालाई सहज बनाउने, एक वर्षसम्म कर्जा भुक्तानी अवधि थप गर्न पाउने गरी कर्जा पुनर्संरचना वा पुनर्तालिकीकरण गर्न सक्ने, व्याज-आम्दानी लेखाङ्कन गर्ने समयवधि थप गर्ने, उद्योग, व्यापार, शिक्षा, स्वास्थ्य, पर्यटन र ऊर्जा लगायतका क्षेत्रसँग सम्बन्धित निर्माणाधीन परियोजनामा कर्जा भुक्तानी ग्रेस अवधि एक वर्ष थप गर्ने तथा आयात कर्जाको समयवधि १२० दिनबाट बढाई १८० दिन पुऱ्याउने व्यवस्थाहरू समावेश भएका थिए।

७. भूकम्पबाट भएको क्षति, दक्षिणी सीमा नाका अवरोध तथा आपूर्ति प्रणालीको असहज परिस्थितिबाट कृषि, पर्यटन, उद्योग, व्यवसाय लगायतका क्षेत्रमा परेको असरलाई न्यूनीकरण गर्दै आर्थिक गतिशीलता बढाउन यस बैंक अन्तर्गत संचालन हुने गरी स्थापना भएको “आर्थिक पुनरुद्धार कोष” कार्यान्वयनको क्रममा रहेको छ।

८. भूकम्प प्रभावित जिल्लाहरूमा बैंकिङ सेवाको सहज उपलब्धता र पहुँच वृद्धिका लागि शाखा, शाखारहित बैंकिङ तथा घुम्ती बैंकिङ सेवा सञ्चालन गर्न काठमाडौं उपत्यका, बनेपा, धुलिखेल तथा भूकम्प प्रभावित जिल्लाका सदरमुकाम बाहेकका स्थानहरूमध्ये बैंक तथा वित्तीय संस्था नभएको बजार केन्द्र/गाउँ विकास समितिमा शाखा खोल्न यस बैंकको स्वीकृति आवश्यक नपर्ने व्यवस्था गरिएको थियो। त्यसैगरी, भूकम्प प्रभावित जिल्लाका सर्वसाधारणले नागरिकता प्रमाणपत्र नभएको अवस्थामा नेपाल सरकारबाट उपलब्ध गराइएको भूकम्प पीडित प्रमाणको आधारमा समेत बैंक खाता खोल्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

वित्तीय क्षेत्रमा संवैधानिक सुनिश्चितता

९. प्राकृतिक विपद् व्यहोर्नु परे पनि वि.सं. २०७२ राजनीतिक संक्रमण अन्त्य गर्ने दिशामा ऐतिहासिक सावित भएको छ। संविधानसभाबाट २०७२ असोज ३ गते नेपालको संविधान जारी भएसँगै विगतमा विभिन्न समयमा भएका राजनीतिक परिवर्तनहरूलाई संस्थागत गर्दै द्रुततर गतिमा आर्थिक विकासको बाटोमा अगाडि बढ्ने अवसर प्राप्त भएको छ। संविधान निर्माणताका बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी व्यवस्थाका बारेमा संघ र प्रदेशको अधिकारक्षेत्र बीच द्विविधा देखिई वित्तीय क्षेत्रको नियमन, सुपरिवेक्षण जस्तो महत्वपूर्ण काम समेत खण्डित हुने जोखिम बढेको थियो। तथापि यस बैंकको पहलकदमीमा बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी अधिकार प्रष्ट रूपमा संघको अधिकार क्षेत्र अन्तर्गत रहने व्यवस्था भएको छ। यसबाट संविधानको कार्यान्वयनको क्रममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नियमन, सुपरिवेक्षण जस्तो महत्वपूर्ण आधारभूत नियामकीय जिम्मेवारीको निर्वाह यस बैंकले गर्ने सुनिश्चितता प्रदान भएको छ।

कानुनी तथा नियामकीय सुधार

१०. वित्तीय क्षेत्रसँग सम्बन्धित ऐनहरूलाई समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने क्रममा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को संशोधन प्रस्ताव व्यवस्थापिका संसदमा पेश भएको छ भने बैंकिङ कसुर तथा सजाय ऐन, २०६४ को संशोधन प्रस्ताव एवम् बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ लाई प्रतिस्थापन गर्न बनेको नयाँ विधेयक उपर संसदमा छलफल जारी रहेको छ। यी ऐनहरू संशोधन पश्चात् वित्तीय क्षेत्रमा सुशासन तथा वित्तीय फरफारक (Resolution) सम्बन्धी समस्या समाधान भई वित्तीय क्षेत्रको विकासमा समेत टेवा पुग्ने विश्वास गरिएको छ।

११. राष्ट्रिय स्तरको पूर्वाधार बैंक स्थापनाका लागि अनुमति दिने सम्बन्धमा विशेष नीतिगत व्यवस्था तयार गर्न एक कार्यदल गठन भएको छ।

१२. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजीगत आधार सुदृढ गरी दीर्घकालीन विकासका लागि आवश्यक पर्ने स्रोत परिचालन तथा वित्तीय स्थायित्व प्रवर्द्धन गर्न

* नेपाल राष्ट्र बैंकको ६१ औं वार्षिकोत्सवको उपलक्ष्यमा गभर्नर डा. चिरंजीवि नेपालले दिनुभएको वक्तव्यको पूर्ण विवरण।

२०७४ असारसम्म तोकिएको चुक्ता पुँजी वृद्धि गर्नुपर्ने व्यवस्था चालू आर्थिक वर्षको मौद्रिक नीतिमा गरिएकोमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले मर्जर तथा बोनस शेयर, हकप्रद एवम् थप शेयर जारी गरी पुँजी वृद्धि गर्ने योजना यस बैंकमा पेश गरिसकेका छन् ।

विपन्न वर्ग केन्द्रित बैंकिङ

१३. उच्च गरिबी रहेका १० जिल्ला तथा गरिबीको गहनता तुलनात्मक रूपमा बढी भएका तराईका ८ जिल्लाका दक्षिणी सीमावर्ती क्षेत्रका गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाहरूमा कृषि तथा साना व्यवसायमा आधारित आयमूलक क्रियाकलापलाई प्रोत्साहित गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाह भएको रु. पाँच लाखसम्मको कर्जाका यस बैंकबाट १ प्रतिशत ब्याजदरमा विशेष पुनरकर्जा सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ । यस्तो कर्जाका बैंक तथा वित्तीय संस्थाले बढीमा ४.५ प्रतिशतसम्म मात्र ब्याज लिन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै, उल्लेखित क्षेत्रमा अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्था नभएका गाउँ विकास समिति तथा बजार केन्द्रहरूमा शाखा खोल्न यस बैंकको पूर्व स्वीकृति लिनु नपर्ने व्यवस्था समेत गरिएबाट वित्तीय पहुँच विस्तारमा सहयोग पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

१४. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट विपन्न वर्गमा प्रवाह हुने कर्जाको अनुपातलाई वृद्धि गरी वाणिज्य बैंकहरूका लागि कुल कर्जाको ५.० प्रतिशत, विकास बैंकहरूका लागि ४.५ प्रतिशत र वित्त कम्पनीहरूका लागि ४.० प्रतिशत कायम गरिएको छ । साथै, लघुवित्त संस्थाहरूबाट विगत दुई वर्षदेखि विपन्न वर्ग कर्जा उपभोग गरी असल वर्गमा परेका समूह सदस्यलाई सामूहिक जमानीमा प्रदान गरिने कर्जाको अधिकतम सीमा रु. २ लाखबाट वृद्धि गरी रु. ३ लाख पुऱ्याइएको छ भने धितो लिई प्रदान गरिने लघुउद्यम कर्जाको अधिकतम सीमा रु. ५ लाखबाट वृद्धि गरी रु. ७ लाख पुऱ्याइएको छ ।

अर्थतन्त्रका चुनौती तथा अवसर

१५. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को हालसम्मको अवधिमा

अर्थतन्त्रका समष्टिगत परिसूचकहरूको स्थिति मिश्रित रहेको छ । २०७२ बैशाखको विनाशकारी भूकम्पले प्रभावित भएको अर्थतन्त्रलाई देशका विभिन्न स्थानहरूमा भएको बन्द हडताल तथा नयाँ संविधान जारी भएसँगै सुरु भएको दक्षिणी सीमा नाका अवरोध र आपूर्ति व्यवधानले थप असर पुऱ्याएका कारण पर्यटन, उद्योग, निर्माण लगायतका आर्थिक गतिविधिहरू नराम्ररी प्रभावित हुन पुगे । त्यसैगरी, अपेक्षित रूपमा निजी क्षेत्रतर्फको कर्जा प्रवाहको विस्तार र सरकारको पुँजीगत खर्च हुन सकेन ।

१६. निजी तथा सरकारी क्षेत्रका गतिविधि विस्तार हुन नसकेका कारण गैह्र-कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर प्रभावित हुने देखिएको छ भने अपर्याप्त वर्षा र सीमा नाका अवरोधका कारण रासायनिक मलको आपूर्ति अवरोध भएकोले कृषि क्षेत्रको वृद्धिमा समेत सङ्कुचन आउने देखिन्छ । तथापि उच्च विप्रेषण आप्रवाह र घट्दो आयातका कारण बाह्य क्षेत्रको स्थिति सुदृढ रहेको छ भने नेपाल सरकारको नेपाल राष्ट्र बैंकमा उल्लेख्य नगद मौज्जात रहेको छ । यस अर्थमा सन्तोषजनक बाह्य क्षेत्रको सदुपयोग गर्दै पुनर्निर्माण लगायत सरकारको समग्र पुँजीगत खर्चको बढोत्तरी मार्फत आर्थिक वृद्धिलाई बढाउने अवसर समेत प्राप्त भएको छ ।

१७. अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा कच्चा तेल तथा धातुजन्य पदार्थको मूल्यमा आएको कमी तथा छिमेकी मुलुकको मुद्रास्फीति दर न्यून रहँदा-रहँदै पनि आर्थिक वर्षको प्रारम्भदेखि नै मुलुकमा विकसित आपूर्ति व्यवस्थालाई प्रभावित पार्ने घटनाक्रमका कारण मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्ने कार्य चुनौतीपूर्ण बन्न पुग्यो । मौद्रिक विस्तारका कारण मुद्रास्फीतिमा चाप नपरोस् भन्ने उद्देश्यले यस बैंकले निक्षेप बोलकबोल लगायत अन्य मौद्रिक उपकरणहरूको प्रयोग मार्फत बैंकिङ क्षेत्रमा रहेको अधिक तरलता प्रशोचन गरी मौद्रिक व्यवस्थापन गर्ने कार्य निरन्तर अगाडि बढाइरहेको छ ।

१८. अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक गतिविधिमा खासगरी कमजोर निर्यात र आन्तरिक मागमा कमी आए तापनि श्रमबजार सुदृढ हुँदै गएकोले अमेरिकी अर्थतन्त्रको वृद्धिदर सामान्य रहने, युरो क्षेत्रमा आन्तरिक माग सुदृढ

हुँदै गएको, जापानमा निजी क्षेत्रको उपभोगमा कमी आएको एवम् चीनको वृद्धिदरमा अनुमान गरेभन्दा सामान्य सुधार हुने अपेक्षाको कारण विश्वको आर्थिक वृद्धिदर सन् २०१६ मा ३.२ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले गरेको छ ।^१ सन् २०१५ मा यस्तो वृद्धिदर ३.१ प्रतिशत रहेको थियो । अमेरिकी अर्थतन्त्र सन् २०१५ मा भैँ सन् २०१६ मा पनि २.४ प्रतिशतले बढ्ने तथा युरो क्षेत्रको आर्थिक वृद्धिदर सन् २०१६ मा १.५ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण छ । नेपालका छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनको आर्थिक वृद्धिदर सन् २०१५ मा क्रमशः ७.३ प्रतिशत र ६.९ प्रतिशत रहेकोमा सन् २०१६ मा क्रमशः ७.५ प्रतिशत र ६.५ प्रतिशत रहने प्रक्षेपण छ ।

१९. पछिल्लो समयमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर विश्वको औसत आर्थिक वृद्धिदर भन्दा पनि कम रहेको र नेपालका दुई छिमेकी मुलुकहरू उच्च वृद्धिदरको मार्गबाट अगाडि बढिरहेका छन् । अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायहरूले समेत नेपालको न्यून आर्थिक वृद्धिदरको विषयमा चासो र चिन्ता व्यक्त गरेका छन् । उदीयमान छिमेकी मुलुकहरूको आर्थिक समृद्धि एवम् अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा पेट्रोलियम पदार्थ तथा धातु लगायतका वस्तुको मूल्यमा आएको गिरावटको लाभ लिँदै लगानीमैत्री वातावरण निर्माण गरी नेपालले आर्थिक समृद्धिको बाटोलाई फराकिलो बनाउन अघेर गर्नु हुँदैन भन्ने महसुस सर्वत्र गरिएको छ ।

समष्टिगत आर्थिक तथा वित्तीय स्थिति

वास्तविक क्षेत्र

२०. नेपाल सरकार, कृषि विकास मन्त्रालयले गरेको प्रमुख खाद्य बालीहरूको उत्पादनको प्रारम्भिक अनुमान अनुसार चालू आर्थिक वर्षमा धानको उत्पादन १० प्रतिशत र कोदोको उत्पादन २ प्रतिशतले घट्ने देखिन्छ । पर्याप्त वर्षा नहुनुका साथै बन्द हडताल एवम् नाका अवरोधका कारण रासायनिक मलको आपूर्ति सहज हुन नसकेकोले उत्पादनमा कमी आएको हो । यसैगरी, प्रतिकूल मौसमका कारण हिउँदे बाली खासगरी गहुँको उत्पादनमा केही कमी आउने

अनुमान छ । तथापि, बेमौसमी मकै बाली राम्रो रहेकोले यसको उत्पादन ४ प्रतिशतले बढ्ने अनुमान छ ।

२१. गत आर्थिक वर्षमा उद्योग क्षेत्रको उत्पादन २.६ प्रतिशत र सेवा क्षेत्रको उत्पादन ३.९ प्रतिशतले वृद्धि भएको प्रारम्भिक अनुमान रहेकोमा चालू आर्थिक वर्षमा बन्द हडताल र आपूर्ति अवरोधका कारण यी क्षेत्रहरूको वृद्धिदर सीमान्त मात्र रहने देखिन्छ ।

२२. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को आठ महिनासम्ममा वैदेशिक रोजगारीमा जाने नेपालीहरूको संख्या अघिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा २३.१७ प्रतिशतले कमी आई २ लाख ८० हजार २३५ रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा उक्त संख्या १७.२३ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । समीक्षा अवधिमा नेपालीहरूको वैदेशिक रोजगारीमा जाने प्रमुख तीन गन्तव्य मुलुकहरूमा क्रमशः साउदी अरब (९३ हजार ३४६), कतार (८६ हजार ५८५) र मलेसिया (४२ हजार ९७६) रहेका छन् ।

मूल्य स्थिति

२३. पाँचौँ पारिवारिक बजेट सर्वेक्षणको आधारमा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ लाई आधार वर्ष मानी चालू आर्थिक वर्षको साउन महिनाबाट नयाँ उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्क सार्वजनिक गरिएको छ । सर्वेक्षणको नतिजा अनुसार नयाँ उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कमा खाद्य तथा पेय पदार्थ समूहको भार ४३.९१ प्रतिशत र गैर-खाद्य तथा सेवा समूहको भार ५६.०९ प्रतिशत कायम गरिएको छ । उक्त सूचकाङ्कमा ४०२ वस्तु तथा ९४ सेवाहरू गरी कुल ४९६ वस्तु तथा सेवाहरूको डालो निर्धारण गरिएको छ । साथै, मूल्य संकलनका लागि तराईका २३, पहाडका ३२ र हिमाली क्षेत्रका ५ गरी जम्मा ६० बजार केन्द्रहरू छानिएका छन् । यी मध्ये २९ ग्रामीण तथा ३१ शहरी बजार केन्द्र छन् ।

२४. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को आठौँ महिनामा वार्षिक विन्दुगत उपभोक्ता मुद्रास्फीति १०.२ प्रतिशत रहेको छ । अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो मुद्रास्फीति ७.० प्रतिशत रहेको थियो । समीक्षा अवधिमा वार्षिक विन्दुगत आधारमा खाद्य तथा पेय पदार्थको मूल्य

१ World Economic Outlook, April 2016.

वृद्धिदर १०.३ प्रतिशत रहेको छ भने गैर-खाद्य तथा सेवा समूहमा १०.२ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यी समूहहरूको मूल्य सूचकाङ्क क्रमशः ९.५ प्रतिशत र ४.९ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो ।

२५. समीक्षा अवधिमा थोक मूल्य सूचकाङ्कको वार्षिक विन्दुगत वृद्धिदर अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा भैं ५.५ प्रतिशत रहेको छ । कृषिजन्य वस्तुहरूको थोक मूल्य सूचकाङ्क ९.१ प्रतिशतले र स्वदेशमा उत्पादित वस्तुहरूको ६.३ प्रतिशतले वृद्धि भएको छ भने आयातित वस्तुहरूको थोक मूल्य सूचकाङ्क २.८ प्रतिशतले घटेको छ ।

सरकारी वित्त स्थिति

२६. २०७२ चैतसम्ममा नगद प्रवाहमा आधारित सरकारी बजेट रु. ४६ अर्ब २९ करोडले बचतमा रहेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा सरकारी बजेट रु. ६१ अर्ब ५३ करोडले बचतमा रहेको थियो ।

२७. २०७२ चैतसम्ममा नगद प्रवाहमा आधारित कुल सरकारी खर्च ८ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. २८६ अर्ब ५४ करोड पुगेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो खर्च १६.४ प्रतिशतले बढेको थियो । पुँजीगत खर्च र वित्तीय व्यवस्था अन्तर्गतको खर्चको वृद्धिदरमा कमी आएको कारण कुल खर्चको वृद्धिदर अधिल्लो वर्षभन्दा कम रहन गएको हो ।

२८. २०७२ चैतसम्ममा नगद प्रवाहमा आधारित चालू खर्च ८.७ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. २११ अर्ब ४४ करोड पुगेको छ । चालू खर्च बजेट अनुमानको ४३.७ प्रतिशत रहेको छ । यसैगरी, सरकारको पुँजीगत खर्च ११.६ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ३२ अर्ब ४४ करोड पुगेको छ । पुँजीगत खर्च बजेट अनुमानको १५.५ प्रतिशत मात्र भएको छ ।

२९. २०७२ चैतसम्म नेपाल सरकारको राजस्व परिचालनमा अधिल्लो वर्षको तुलनामा ०.५ प्रतिशतले कमी आई रु. २८९ अर्ब ९८ करोडमा सीमित भएको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा सरकारको राजस्व १५.५ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. २९१ अर्ब ४९

करोड पुगेको थियो ।

३०. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को बजेट वक्तव्यमा व्यवस्था भएको रु. ८८ अर्ब मध्ये २०७३ वैशाख १० गतेसम्म रु. ६८ अर्ब ५८ करोड आन्तरिक ऋण परिचालन भएको छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को बजेटमा व्यवस्था भएको रु. ४१ अर्ब १० करोड मध्ये नेपाल सरकारले २०७३ वैशाख १० गतेसम्म रु. २६ अर्ब २९ करोड ९० लाख बराबरको आन्तरिक ऋण भुक्तानी गरेको छ । सरकारी बजेट उल्लेख्य बचतमा रहेको कारण २०७२ चैत मसान्तमा नेपाल सरकारको नेपाल राष्ट्र बैंकमा रु. १४९ अर्ब ३७ करोड नगद मौज्दात रहेको छ ।

वैदेशिक व्यापार तथा शोधनान्तर स्थिति

३१. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को आठ महिनामा कुल वस्तु निर्यात २४.९ प्रतिशतले हास आई रु. ४२ अर्ब ७३ करोडमा सीमित भएको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो निर्यातमा ६.६ प्रतिशतले हास आएको थियो । समीक्षा अवधिमा भारततर्फ ३४.५ प्रतिशत, चीनतर्फ ४५.९ प्रतिशत र अन्य मुलुकतर्फ ३.७ प्रतिशतले निर्यात घटेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा भारत र अन्य मुलुकतर्फको निर्यात क्रमशः ९.९ प्रतिशत र ०.९ प्रतिशतले घटेको थियो भने चीनतर्फको निर्यात ९.३ प्रतिशतले बढेको थियो ।

३२. समीक्षा अवधिमा कुल वस्तु आयात १३.९ प्रतिशतले घटेर रु. ४३५ अर्ब ८० करोड रहेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आयात १०.५ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । समीक्षा अवधिमा भारतबाट भएको आयात १९.३ प्रतिशत, चीनबाट भएको आयात २ प्रतिशत र अन्य मुलुकबाट भएको आयात ६.१ प्रतिशतले घटेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा भारत, चीन र अन्य मुलुकबाट आयत क्रमशः ५.१ प्रतिशत, ४८.६ प्रतिशत र ८.७ प्रतिशतले बढेको थियो ।

३३. समीक्षा अवधिमा कुल वस्तु व्यापार घाटा १२.५ प्रतिशतले घटी रु. ३९३ अर्ब ७ करोड रहेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो व्यापार घाटा १३.१ प्रतिशतले बढेको थियो । समीक्षा अवधिमा

निर्यात-आयात अनुपात ९.८ प्रतिशत रहेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो अनुपात ११.२ प्रतिशत रहेको थियो ।

३४. आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को पहिलो आठ महिनामा रु. ११ अर्ब ६५ करोडले बचतमा रहेको चालू खाता समीक्षा अवधिमा रु. १३८ अर्ब ५५ करोडले बचतमा रहेको छ । त्यसैगरी, गत आर्थिक वर्षको पहिलो आठ महिनामा रु. ३५ अर्ब ७ करोडले बचतमा रहेको समग्र शोधनान्तर बचत समीक्षा अवधिमा रु. १५८ अर्ब १८ करोडले बचतमा रहेको छ । अनुदान रकम बढेको, विप्रेषण आप्रवाहमा वृद्धि भएको र वस्तु आयात घटेको कारण समीक्षा अवधिमा चालू खाता बचत उच्च रहेको हो ।

३५. समीक्षा अवधिमा विप्रेषण आप्रवाह १५.२ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ४२७ अर्ब ३७ करोड पुगेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विप्रेषण आप्रवाह ४ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो । विप्रेषण आप्रवाहमा भएको वृद्धिका कारण खुद ट्रान्सफर आय १९ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. ५०० अर्ब ६० करोड पुगेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आय १.३ प्रतिशतले बढेको थियो ।

३६. समीक्षा अवधिमा पुँजीगत ट्रान्सफर रु. ९ अर्ब ७२ करोड र प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आप्रवाह रु. २ अर्ब ३४ करोड रहेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा पुँजीगत ट्रान्सफर रु. ७ अर्ब ६३ करोड र वैदेशिक लगानी रु. २ अर्ब ६७ करोड रहेको थियो ।

३७. कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति २०७२ असार मसान्तको रु. ८२४ अर्ब ६ करोडबाट २२.२ प्रतिशतले वृद्धि भई २०७२ फागुन मसान्तमा रु. १००६ अर्ब ६८ करोड पुगेको छ । कुल सञ्चितिमा भारतीय मुद्रा सञ्चितिको अंश २१.२ प्रतिशत रहेको छ । अमेरिकी डलरमा २०७२ फागुन मसान्तमा कुल विदेशी विनिमय सञ्चिति १५.२ प्रतिशतले वृद्धि भई अमेरिकी डलर ९ अर्ब ३९ करोड पुगेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो वृद्धिदर १.३ प्रतिशत रहेको थियो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को आठ महिनाको आयातलाई आधार मान्दा बैंकिङ क्षेत्रसँग रहेको विदेशी विनिमय सञ्चिति १८.८ महिनाको वस्तु

आयात र १५.८ महिनाको वस्तु तथा सेवा आयात धान्न पर्याप्त रहने देखिन्छ ।

३८. २०७२ असार मसान्तको तुलनामा २०७२ चैत मसान्तमा नेपाली रुपैयाँ अमेरिकी डलरसँग ४.५ प्रतिशतले अवमूल्यन भएको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा नेपाली रुपैयाँ अमेरिकी डलरसँग ३.५ प्रतिशतले अवमूल्यन भएको थियो । २०७२ चैत मसान्तमा अमेरिकी डलर एकको खरिद विनिमय दर रु. १०५.९२ पुगेको छ । २०७२ असार मसान्तमा उक्त विनिमय दर रु. १०१.१४ रहेको थियो ।

मौद्रिक स्थिति, तरलता व्यवस्थापन र ब्याजदर

३९. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को आठ महिनासम्ममा विस्तृत मुद्राप्रदाय ११.५ प्रतिशत र सञ्चित मुद्रा ४ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा विस्तृत मुद्राप्रदाय ८.१ प्रतिशतले बढेको र सञ्चित मुद्रा ४.८ प्रतिशतले घटेको थियो ।

४०. समीक्षा अवधिमा कुल आन्तरिक कर्जा ५.५ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो कर्जा ६.४ प्रतिशतले बढेको थियो । त्यसैगरी, मौद्रिक क्षेत्रको निजी क्षेत्रमाथिको दावी ११.६ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो दावी १२.४ प्रतिशतले बढेको थियो ।

४१. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को आठ महिनासम्ममा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेप ८.४ प्रतिशत र निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जा १०.८ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा निक्षेप तथा कर्जा क्रमशः ७.६ प्रतिशत र ११.८ प्रतिशतले बढेको थियो । समीक्षा अवधिमा वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूको निक्षेप क्रमशः ८.१ प्रतिशत, ५.१ प्रतिशत र ८.७ प्रतिशतले बढेको छ । त्यसैगरी, निजी क्षेत्रतर्फ प्रवाहित कर्जामध्ये वाणिज्य बैंक, विकास बैंक र वित्त कम्पनीहरूको कर्जा प्रवाह क्रमशः ११.५ प्रतिशत, ७ प्रतिशत र १० प्रतिशतले बढेको छ ।

४२. २०७२ साउनदेखि २०७३ वैशाख १० गतेसम्म यस बैंकले पटक-पटक गरी रु. ४७२ अर्ब १५ करोड तरलता प्रशोचन गरेको छ । कुल प्रशोचित तरलतामध्ये पटकपटक गरी निक्षेप बोलकबोल मार्फत रु. २

- ९७ अर्ब ५० करोड, रिभर्स रिपो मार्फत रु. १६५ अर्ब ५५ करोड (टर्नओभरको आधारमा) तथा सोभै बिक्री बोल-कबोलमार्फत रु. ९ अर्ब १० करोड रहेको छ। २०७२ चैत २६ देखि २०७३ वैशाख ७ सम्मको अवधिमा यस बैंकले केही वाणिज्य बैंकहरूलाई रु. ५ अर्ब १३ करोड स्थायी तरलता सुविधा उपलब्ध गराएको छ।
४३. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को आठ महिनासम्ममा यस बैंकले विदेशी विनिमय बजार (वाणिज्य बैंकहरू) बाट अमेरिकी डलर २ अर्ब ८९ करोड खुद खरिद गरी रु. ३०६ अर्ब ३३ करोड बराबरको खुद तरलता प्रवाह गरेको छ। त्यसैगरी, अमेरिकी डलर २ अर्ब ३ करोड र युरो १ करोड बिक्री गरी क्रमशः रु. २१३ अर्ब ८४ करोड र रु. १ अर्ब १८ करोड बराबरको भारतीय रुपैयाँ खरिद गरिएको छ।
४४. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को नौ महिनासम्ममा वाणिज्य बैंकहरूले रु. ६०० अर्ब ४० करोड र अन्य वित्तीय संस्थाहरू (वाणिज्य बैंकहरूबीच बाहेक) ले रु. ६१ अर्ब ४४ करोड बराबरको अन्तर-बैंक कारोबार गरेका छन्।
४५. २०७१ चैतमा ९१-दिने ट्रेजरी बिलको भारित औसत व्याजदर ०.६८७ प्रतिशत रहेकोमा २०७२ चैतमा १.०९७ प्रतिशत रहेको छ। २०७१ फागुनमा ९० दिने निक्षेप बोलकबोलको भारित औसत व्याजदर ०.८६ प्रतिशत रहेकोमा २०७२ फागुनमा ०.३९ प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी, वाणिज्य बैंकहरूबीचको अन्तर-बैंक कारोबारको भारित औसत व्याजदर २०७१ चैतको ०.६४ प्रतिशतको तुलनामा २०७२ चैतमा १.५९ प्रतिशत पुगेको छ। अन्य वित्तीय संस्थाहरू बीचको अन्तर-बैंक कारोबारको भारित औसत व्याजदर २०७१ चैतको ३.८७ प्रतिशतको तुलनामा २०७२ चैतमा १.५२ प्रतिशत रहेको छ।
४६. २०७२ फागुनमा वाणिज्य बैंकहरूको कर्जा तथा निक्षेप बीचको भारित औसत व्याजदर अन्तर ४.७० प्रतिशत रहेको छ। त्यसैगरी, वाणिज्य बैंकहरूको औसत आधार व्याजदर ६.४६ प्रतिशत कायम हुन आएको छ।

पुँजी बजार

४७. २०७२ साउनदेखि नै उच्चदरमा वृद्धि भएको नेपालको शेयर बजार सूचकाङ्क पछिल्लो समय हालसम्मकै उच्च दरले वृद्धि भएको छ। नेप्से सूचकाङ्क वार्षिक विन्दुगत आधारमा ४६.४ प्रतिशतले वृद्धि भई २०७२ चैत मसान्तमा १,३८८.६ विन्दुमा पुगेको छ। २०७१ चैत मसान्तमा उक्त सूचकाङ्क अघिल्लो वर्षको सोही अवधिको तुलनामा १५.९ प्रतिशतले वृद्धि भई ९४८.४ विन्दु कायम भएको थियो।
४८. २०७२ फागुन मसान्तमा धितोपत्र बजार पुँजीकरणमा वार्षिक विन्दुगत आधारमा ४१.५ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. १,४२० अर्ब ९१ करोड पुगेको छ। शेयर बजार पुँजीकरण अनुपात अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा २५.८ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो। समीक्षा अवधिको बजार पुँजीकरणको अनुपात आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को कुल गार्हस्थ्य उत्पादनसँग ६६.९ प्रतिशत रहेको छ।
४९. समीक्षा अवधिमा कायम रहेको शेयर बजार पुँजीकरणमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू (बीमा कम्पनीहरू सहित) को अंश ८३.१ प्रतिशत रहेको छ भने जलविद्युत् क्षेत्रको ५.३ प्रतिशत, उत्पादन तथा प्रशोधन क्षेत्रको २.५ प्रतिशत, होटलहरूको १.६ प्रतिशत, व्यापारिक संस्थाहरूको ०.१ प्रतिशत र अन्यको ७.४ प्रतिशत रहेको छ।
५०. समीक्षा अवधिमा नेपाल स्टक एक्सचेन्जको कुल शेयर कारोबार रकम तथा सूचीकृत कम्पनीहरूको चुक्ता पुँजीमा समेत उल्लेख्य वृद्धि भएको छ। २०७२ फागुन महिनामा २०७१ फागुनको तुलनामा शेयर कारोबार रकम १५३.२ प्रतिशतले वृद्धि भई रु. १० अर्ब ९० करोड पुगेको छ भने सूचीकृत कम्पनीहरूको चुक्ता पुँजी ३५.० प्रतिशतले वृद्धि भई रु. २५५ अर्ब ४४ करोड पुगेको छ।
५१. नेपाल स्टक एक्सचेन्ज लिमिटेडमा सूचीकृत कम्पनीहरूको संख्या २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा २३० रहेको छ। २०७१ फागुन मसान्तमा यस्तो संख्या २३२ रहेको थियो। केही बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एक आपसमा मर्ज भएका कारण सूचीकृत

कम्पनीहरूको संख्या घट्न गएको हो। सूचीकृत कम्पनीहरूमध्ये १९४ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्था (बीमा कम्पनी समेत) रहेका छन् भने १८ वटा उत्पादन र प्रशोधन उद्योग, ८ वटा जलविद्युत् कम्पनी, ४/४ वटा होटल तथा व्यापारिक संस्था र २ वटा अन्य समूहका रहेका छन्।

वित्तीय पहुँच/सहूलियत

५२. २०७२ चैत मसान्तमा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजतप्राप्त “क” वर्गका २९, “ख” वर्गका ७२, “ग” वर्गका ४६ र “घ” वर्गका ४१ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू बैंकिङ कारोबारमा संलग्न रहेका छन्। त्यसैगरी, १५ वटा सहकारी संस्था तथा एक राष्ट्रिय सहकारी बैंक र २७ वटा गैर-सरकारी संस्था समेत यस बैंकबाट इजाजत प्राप्त गरी सीमित बैंकिङ कारोबारमा संलग्न रहेका छन्।
५३. वित्तीय संस्थाहरूको शाखा सञ्जालमा भएको वृद्धिसँगै वित्तीय सेवाको पहुँच विस्तार हुँदै गएको छ। २०७२ फागुन मसान्तमा वाणिज्य बैंकहरूको शाखा संख्या १८०६, विकास बैंकहरूको ८५६, वित्त कम्पनीहरूको २०२ र लघु वित्तीय संस्थाहरूको १२३१ गरी कुल शाखा संख्या ४०९५ रहेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा वाणिज्य बैंकहरूको १६५६, विकास बैंकहरूको ७९७, वित्त कम्पनीहरूको २३९ र लघु वित्तीय संस्थाहरूको १०२९ गरी कुल शाखा संख्या ३७२१ रहेको थियो। २०७२ फागुन मसान्तमा प्रति बैंक तथा वित्तीय संस्था शाखा जनसंख्या औसतमा करिब ६८४८ रहेको छ। त्यसैगरी, “क”, “ख” र “ग” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूमा निक्षेप खाता संख्या १ करोड ५७ लाख ५६ हजार र ऋणी संख्या १० लाख ३८ हजार रहेका छन्।
५४. वित्तीय सेवाको पहुँच अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले तोकिएका १४ जिल्लाका सदरमुकाममा शाखा खोलेमा रु. ५० लाखसम्म र सदरमुकामभन्दा बाहिर शाखा खोलेमा रु. १ करोडसम्म निश्चित अवधिको लागि निर्व्याजी सापटी उपलब्ध गराउने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ। यस व्यवस्था अन्तर्गत समीक्षा अवधिमा एउटा वाणिज्य

बैंकले भोजपुर, जुम्ला, डोल्पा, जाजरकोट तथा बझाङमा ५ वटा शाखा खोली रु. २ करोड ५० लाख निर्व्याजी सापटी उपयोग गरेको छ। त्यसै गरी, लघुवित्त संस्थाहरूले वित्तीय पहुँच कम भएका तोकिएका २२ जिल्लामा शाखा खोली वित्तीय सेवा प्रदान गरेमा रु. ३० लाखसम्म शून्य ब्याजदरमा सापटी प्राप्त गर्न सक्ने व्यवस्था अन्तर्गत ३ वटा संस्थाले अछाम, बाजुरा, दार्चुला, रसुवा र सोलुखुम्बुमा गरी कुल ७ वटा शाखा खोले वापत रु. २ करोड १० लाख निर्व्याजी सापटी उपयोग गरेका छन्।

५५. पुनरकर्जा सुविधाको उपयोगलाई विस्तार गर्नका लागि नेपाल सरकार र यस बैंकबाट संचालित निर्देशित कर्जा कार्यक्रमहरूको माग पक्षलाई थप प्रभावकारी बनाउने उद्देश्यले यस बैंकका उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूमा निर्देशकको संयोजकत्वमा बैंक तथा वित्तीय संस्था, उद्योग वाणिज्य संघ, कृषि विकास कार्यालय, बीउबिजन कम्पनी, कृषि सामग्री कम्पनी, सिँचाई कार्यालय, उद्योग, पर्यटन, ऊर्जा, बीमा लगायतका कार्यालयका प्रतिनिधि समेत सदस्य रहने गरी क्षेत्रीय स्तरमा वित्तीय क्षेत्र समन्वय संयन्त्र गठन गरिएको छ।
५६. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट जलविद्युत् परियोजनाले स्थानीय बासिन्दाहरूका लागि छुट्याएको शेयर खरिद गर्न प्रवाहित प्रति परिवार रु. पचास हजारसम्मको कर्जालाई विपन्न वर्गमा गणना गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।
५७. काठमाडौँ उपत्यका, विराटनगर, जनकपुर, वीरगञ्ज, पोखरा, भैरहवा, नेपालगञ्ज र धनगढीमा सार्वजनिक सहरी यातायात सेवा सञ्चालन गर्ने संगठित संस्थामा प्रवाहित कर्जालाई उत्पादनशील कर्जामा गणना गर्ने व्यवस्था गरिएको छ। यस अन्तर्गत २०७२ फागुन मसान्तसम्म रु. ८८ करोड ६० लाख कर्जा प्रवाह भएको छ।
५८. २०७२ फागुन मसान्तसम्म साधारण पुनरकर्जा रु. २ अर्ब २६ करोड र निर्यात पुनरकर्जा रु. १ अर्ब १२ करोड गरी जम्मा रु. ३ अर्ब ३८ करोड पुनरकर्जाको उपयोग भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा साधारणतर्फ रु. ३ अर्ब २२ करोड र निर्याततर्फ रु.

- १ अर्ब ८० करोड गरी कुल रु. ५ अर्ब २ करोड पुनरकर्जा उपयोग भएको थियो ।
५९. युवाहरूलाई व्यावसायिक कृषि कर्जामा प्रदान गरिने व्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि २०७१ बमोजिम तोकिएका कृषि व्यवसायहरूमा बैंक/वित्तीय संस्थाहरूबाट प्रवाहित कर्जामा ४ प्रतिशतसम्म व्याज अनुदान दिने व्यवस्था अन्तर्गत २०७२ पुस मसान्तसम्म १५५९ जना कृषकलाई रु. १ अर्ब १६ करोड कर्जा प्रवाह भएको छ । सो कार्यक्रम अन्तर्गत रु. १ करोड ८० लाख व्याज अनुदान प्रदान गरिएको छ ।
६०. वाणिज्य बैंकहरूले उत्पादनशील क्षेत्रमा कुल कर्जाको २० प्रतिशत कर्जा प्रदान गर्नुपर्ने नीतिगत व्यवस्था रहेकोमा २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा यी बैंकहरूको यस्तो कर्जा अनुपात १७.८९ प्रतिशत पुगेको छ ।
६१. वित्तीय सेवाको पहुँच नपुगेका स्थानहरूमा “घ” वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई इजाजत प्रदान गरिएको छ । जसअनुसार समीक्षा अवधिमा ५ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूलाई वित्तीय कारोबार गर्ने इजाजत प्रदान गरिएको छ । ३ वटा प्रस्तावित संस्थाहरूलाई “घ” वर्गको वित्तीय संस्थाको सैद्धान्तिक सहमति प्रदान गरिएको छ । यस बैंकबाट वित्तीय मध्यस्थताको कारोबार गर्न अनुमतिप्राप्त गैर-सरकारी संस्थाहरूलाई “घ” वर्गको लघुवित्त वित्तीय संस्थामा परिणत गर्ने कार्य अगाडि बढाइएको छ ।
६२. समीक्षा अवधिमा यस बैंकबाट इजाजतप्राप्त “ख” वर्गको एक वित्तीय संस्थालाई १ जिल्लाबाट ३ जिल्लामा कार्यक्षेत्र विस्तार गर्न स्वीकृति प्रदान गरिएको छ ।
६३. व्यावसायिक कृषि तथा पशुपालन, साना तथा मझौला व्यवसाय एवम् भूकम्पबाट प्रभावित क्षेत्रमा आयमूलक क्रियाकलापलाई प्रोत्साहित गर्न ऋणीको ऋण तिर्नसक्ने क्षमताका आधारमा बढीमा रु. १० लाखसम्मको कर्जा प्रवाह गर्दा मोटर बाटो नभएको खेतीयोग्य जमिनलाई पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले धितोको रूपमा स्वीकार गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको

- छ ।
६४. तरकारी खेती, फलफूल, पशु/पंक्षीपालन, मत्स्यपालन, मौरीपालन, जडिबुटी उत्पादन तथा कृषि उपज भण्डारणजस्ता व्यवसायको लागि प्रति परिवार रु. ४ लाख रुपैयाँसम्मको कर्जा र किसानहरूलाई तरकारी तथा फलफूल भण्डारण प्रमाणको आधारमा प्रदान गरिएको रु. ४ लाख रुपैयाँसम्मको कर्जालाई विपन्न वर्गमा गणना गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
६५. युवाहरूलाई कृषि कर्जामा प्रदान गरिने व्याज अनुदान सम्बन्धी कार्यविधि, २०७१ बमोजिम तोकिएका कृषि व्यवसायहरूमा ऋणीहरूलाई प्रवाह भएको रु. ७ लाखसम्मको कर्जालाई विपन्न वर्ग कर्जामा गणना गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।
६६. नेपाल सरकार, मन्त्रपरिषदबाट स्वीकृत “आर्थिक पुनरुद्धार कोष कार्यविधि, २०७२” बमोजिम यस बैंक अन्तर्गत संचालन हुने गरी स्थापना भएको आर्थिक पुनरुद्धार कोष रु. १०० अर्बको रहेको र यसबाट तोकिएका क्षेत्रमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले प्रवाह गर्ने रु. १० करोडसम्मको कर्जामा ४ प्रतिशत र सो भन्दा माथिको कर्जामा २ प्रतिशत व्याज अनुदानको व्यवस्था गरिएको छ । साथै, भूकम्प पीडितहरूलाई तोकिएको व्यवसाय गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले ५ प्रतिशतसम्मको व्याजमा कर्जा प्रदान गर्न सक्ने र यसका लागि १.५ प्रतिशतमा पुनरकर्जा उपलब्ध गराउने प्रावधान रहेको छ । यस्तो पुनरकर्जा सुविधा रु. ५ करोडसम्मको कर्जामा पूरै र सो भन्दा बढी कर्जा उपयोग गरेको अवस्थामा उक्त बढी कर्जाको २० प्रतिशतसम्म प्रदान गरिनेछ ।

लघुवित्त तथा ग्रामीण वित्तीय सेवा

६७. नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक र अन्तर्राष्ट्रिय संघसंस्थाहरूको सहयोगमा देशका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, स्थानीय गैर-सरकारी संस्था र सहकारी संस्थामार्फत विभिन्न लघुवित्त कार्यक्रमहरू सञ्चालन हुँदै आएका छन् ।
६८. २०४७ सालमा स्थापना भएको ग्रामीण स्वावलम्बन कोषले विपन्न वर्गको आर्थिक एवम सामाजिक उत्थानका लागि थोक कर्जा उपलब्ध गराउँदै आएको

छ । विद्यमान व्यवस्था अनुसार कोषबाट प्रति व्यक्ति बढीमा रु. ९० हजारसम्मको कर्जा सहकारी तथा गैर-सरकारी संस्थाहरू मार्फत उपलब्ध गराउन सक्ने व्यवस्था रहेको छ । हालसम्म नेपाल सरकारबाट प्राप्त रु. ५४ करोड र नेपाल राष्ट्र बैंकबाट प्राप्त रु. २५ करोड ३४ लाख गरी कोषको कुल पुँजी रु. ७९ करोड ३४ लाख रहेको छ । सोही पुँजीबाट कोषले निर्देशिकामा व्यवस्था भएबमोजिम सम्बन्धित संस्थाहरूको क्षमता तथा प्राथमिक पुँजीको आधारमा कर्जा उपलब्ध गराउँदै आएको छ ।

६९. कोषबाट २०७२ पुस मसान्तसम्ममा १०७५ वटा सहकारी संस्था, ५३ वटा गैर-सरकारी संस्था र कृषि विकास बैंक गरी कुल ११२९ संस्थाहरूलाई रु. १ अर्ब ८५ करोड ९० लाख कर्जा प्रवाह भएको छ । गैर-सरकारी संस्था मार्फत् २७ जिल्लामा र सहकारी संस्था मार्फत् ६८ जिल्लामा विविध आय तथा स्वरोजगारमूलक कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्न प्रवाहित उक्त कर्जाबाट कुल ५२,९८७ घरपरिवार लाभान्वित भएका छन् । यस्तो कर्जाको असुली दर ९६.५९ प्रतिशत रहेको छ ।
७०. नेपाल सरकार र डेनमार्क सरकारबीच उन्नति - इन्क्लुसिभ ग्रोथ प्रोग्राम कार्यान्वयनमा ल्याउने सम्बन्धमा भएको द्विपक्षीय सम्झौता बमोजिम यस बैंकसँगको सहकार्यमा संयुक्त राष्ट्र संघीय पुँजी विकास कोष (UNCDF) को सहयोगमा २०१४-२०१८ का लागि वित्तीय सेवाको पहुँच (Access to Finance-A2F) कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको छ । उक्त परियोजना अन्तर्गत पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रका ७ वटा पहाडी जिल्लाहरूमा अदुवा, चिया तथा दुग्धजन्य वस्तुको उत्पादन र वितरणमा सहयोग गरी वित्तीय पहुँच अभिवृद्धि गर्न सघाउ पुग्ने कार्य सञ्चालन गर्ने कार्यक्रम रहेको छ । वित्तीय समावेशीकरणका लागि शाखारहित बैंकिङ र मोबाइल वित्तीय सेवाको प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यका लागि उन्नति परियोजनाकै एउटा अङ्गको रूपमा मोबाइल मनि फर द पुअर (MM4P) कार्यक्रम सञ्चालनमा रहेको छ ।
७१. चालू आर्थिक वर्षमा उन्नति परियोजना अन्तर्गत ३ वटा नयाँ क्षेत्र पहिचान गरी कार्य अगाडि बढाइएको

छ । यस अन्तर्गत संघीय संरचनामा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका सम्बन्धी अध्ययन गर्ने, Geo-spatial Mapping of Financial Services Access Points सम्बन्धी कार्य गर्ने र भुक्तानी तथा फछ्यौट विभागको कानुनी संरचना विकास गर्नका लागि सहयोग उपलब्ध गराउने कार्यहरू स्वीकृत भई कार्यान्वयनको चरणमा रहेका छन् ।

७२. नेपालमा वित्तीय समावेशीकरण र वित्तीय सेवामा पहुँचको अवस्था सर्वेक्षण गरी नीतिगत लगायत माग तथा आपूर्ति पक्षको विश्लेषण सहितको आगामी मार्गचित्र समेत निर्धारण गर्ने मूल उद्देश्यका साथ यस बैंकसँगको सहकार्यमा संयुक्त राष्ट्र संघीय पुँजी विकास कोष (UNCDF) को सहयोगमा सञ्चालित उन्नति परियोजनाकै एउटा अङ्गको रूपमा नेपालमा मेकिङ एक्सेस टु फाइनेन्सियल सर्भिसेज पसिबल (MAP) कार्यक्रम सञ्चालन गरिएको छ ।
७३. वित्तीय साक्षरताको प्रचारप्रसारका लागि आर्थिक वर्ष २०७१/७२ देखि “विद्यार्थीसँग नेपाल राष्ट्र बैंक” अभियान सञ्चालनमा रहेको छ । यस अन्तर्गत यस बैंकले नेपालका विभिन्न विद्यालयहरूमा गई वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी प्रस्तुति गर्ने, अन्तरक्रिया गर्ने, सन्दर्भ सामग्री वितरण गर्ने लगायतका वित्तीय सचेतना सम्बन्धी कार्यक्रमहरू सञ्चालन गर्ने गरेको छ ।
७४. वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी विषयलाई नीतगत रूपमा सम्बोधन गर्न यस बैंकले राष्ट्रिय वित्तीय साक्षरता नीति, २०७२ को मस्यौदा तर्जुमा गरी स्वीकृतिका लागि नेपाल सरकार समक्ष पेश गरेको छ ।
७५. नेपालको ग्रामीण क्षेत्रमा भइरहेको वित्तीय सेवाको पहुँच र सोको अवस्थाका सम्बन्धमा जानकारी प्राप्त गर्ने मूल उद्देश्यका साथ यस बैंकले मुलुकभरका विभिन्न १५ जिल्लाका १०० गाउँ विकास समितिहरूमा रहेका करिब ५४०० घरपरिवार र ती जिल्लामा कार्यरत रहेका ९५२ बैंक/वित्तीय संस्था तथा सहकारी संस्थाहरूलाई समेत समेटि चौथो ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षणको कार्य सञ्चालन गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ ।

७६. २०७२ चैत मसान्तसम्ममा नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षणमा रही लघुवित्तको क्षेत्रमा कार्य गर्ने ४१ वटा “घ” वर्गका लघु वित्त संस्थाहरू, १६ वटा सीमित बैंकिङ कारोबार गर्ने सहकारी संस्थाहरू (राष्ट्रिय सहकारी विकास बैंक समेत) र २७ वटा लघुवित्तको कारोबार गर्ने गैर-सरकारी संस्थाहरू मध्ये २०७२ साउन १ गते देखि २०७२ फागुन मसान्तसम्म २१ वटा “घ” वर्गका संस्थाहरू, ६ वटा सहकारी संस्थाहरू र ८ वटा गैर-सरकारी संस्थाहरूको स्थलगत निरीक्षण सम्पन्न भएको छ । त्यसैगरी, सो अवधिमा एउटा लघुवित्त संस्था र एउटा सहकारी संस्थाको विशेष निरीक्षण समेत सम्पन्न भएको छ ।

वित्तीय क्षेत्र सुधार तथा नियमन

७७. नेपाल बैंक लिमिटेड र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकको पुँजीयोजनामा उल्लिखित अधिकांश कार्यहरू सम्पन्न भएका छन् । २०७२ पुष मसान्तमा राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकले पुँजी कोष १०.५६ प्रतिशत कायम गरी यस बैंकले तोकेको अनुपातमा पुन्याएको छ । सोही अवधिमा नेपाल बैंक लिमिटेडको पुँजी कोष ९.११ प्रतिशत रहेको छ । विद्यमान पुँजी व्यवस्था अनुसार उक्त पुँजी कोष पर्याप्त नभएकाले पुँजी योजनामा रहेका बाँकी कार्य अन्तर्गत बैंकमा रहेको गैर-बैंकिङ सम्पत्ति विक्री गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ । त्यसैगरी, निक्षेप उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको, निष्कृत्य कर्जाको मात्रा क्रमशः घट्दै गएको तथा समीक्षा अवधिमा उच्च मुनाफा आर्जन गर्न सफल भएका कारण समग्रमा दुवै बैंकको वित्तीय अवस्था सन्तोषजनक रहेको छ ।

७८. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा सहज तथा मितव्ययी रूपमा नेपाल फाइनान्सियल रिपोर्टिङ स्ट्याण्डर्ड (NFRS) कार्यान्वयन गर्न तथा सो कार्यान्वयनको क्रममा आवश्यक समन्वयकारी भूमिका खेल्न यस बैंकका गैर-कार्यकारी सञ्चालकको संयोजकत्वमा एक उच्चस्तरीय एनएफआरएस ओभरसाइट कमिटी गठन गरिएको छ । साथै, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई जारी निर्देशन र एनएफआरएस बीच सामञ्जस्य कायम गर्न विद्यमान निर्देशनमा संशोधन गर्नुपर्ने

आवश्यक विषयहरू समावेश गरी नयाँ निर्देशनको मस्यौदा तयार पार्न नेपाल बैंकर्स संघ र नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट्स संस्था समेतको प्रतिनिधित्व हुने गरी एक कार्यदल गठन गरी कार्य अगाडि बढाइएको छ ।

७९. पुँजी पर्याप्तता संरचना २००७ लाई परिमार्जन गरी पुँजी पर्याप्तता संरचना २०१५ जारी गरिएको छ । उक्त संरचना वाणिज्य बैंकहरूले २०७२ पुस मसान्तदेखि समानान्तर रूपमा र २०७३ साउनदेखि पूर्णरूपमा कार्यान्वयन गर्नुपर्ने छ ।

८०. यस बैंकमा रहेको गुनासो व्यवस्थापन समितिमा २०७१ चैतदेखि २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा कुल ९१ गुनासा तथा उजुरी परेकोमा ३० वटा उपर गुनासो व्यवस्थापन समितिबाट सुनुवाइ भइसकेको छ भने २५ वटा उजुरीको सम्बन्धमा सम्बन्धित बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग आवश्यक पत्राचार गरिएको छ । बाँकी ३६ वटा गुनासो बारे निवेदक तथा सम्बन्धित पक्षबीच समन्वय गराई सहमति गर्न पहल गरिएको छ ।

८१. बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन, २०६३ अनुसार व्यावसायिक विशेषज्ञहरूको सूची कायम गर्ने सन्दर्भमा समीक्षा अवधिमा तोकिए बमोजिमको योग्यता तथा रीत पुगेका थप १२ जना व्यक्तिहरू समावेश गरी जम्मा १६४ जना व्यावसायिक विशेषज्ञहरूको सूची कायम गरिएको छ ।

८२. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले लिक्विडिटी एण्ड इन्टर-बैंक ट्रान्जेक्सन इन्फर्मेसन सिस्टम (LIBTIS) सफ्टवेयरबाट अन्तरबैंक कारोबार तथा तरलता सम्बन्धी दैनिक विवरणहरू र रिपोर्टिङ अनलाइन सफ्टवेयरबाट मासिक विवरण यस बैंकमा उपलब्ध गराउने गरेका छन् । चालू आर्थिक वर्षदेखि “घ” वर्गका लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरूबाट पनि सोही अनलाइन सफ्टवेयरबाट तथ्याङ्क सङ्कलन गर्नको लागि आवश्यक प्रक्रिया सुरु गरिएको छ । त्यसैगरी, ई-म्यापिङ सम्बन्धी अध्ययन सुरु गरिएको छ ।

८३. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई एक आपसमा गाभ्ने र गाभिन प्रोत्साहित गर्ने यस बैंकको नीतिगत व्यवस्थालाई समीक्षा अवधिमा पनि निरन्तरता प्रदान

गरिएको छ । “बैंक तथा वित्तीय संस्था एक आपसमा गाभ्ने वा गाभिने सम्बन्धी विनियमावली, २०६८” कार्यान्वयनमा आएपछि ८९ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एक आपसमा गाभिएर ३६ वटा संस्थाहरू बनेका छन् । समीक्षा अवधिमा “क”, “ख” र “ग” वर्गका १८ वटा संस्थाहरू एक आपसमा गाभिएर ७ वटा संस्था बनेका छन् । त्यसैगरी, एउटा वाणिज्य बैंकले २ वटा वित्त कम्पनी तथा एउटा विकास बैंकले अर्को एउटा विकास बैंकलाई प्राप्त गरेको छ ।

८४. अन्तर्राष्ट्रिय वित्तीय संस्थाद्वारा नेपाली मुद्रामा जारी भएको ऋणपत्रमा गरिएको लगानीलाई वैधानिक तरलता अनुपात (SLR) मा गणना गर्न सकिने व्यवस्था गरिएको छ ।

८५. प्राकृतिक प्रकोप लगायतका घटनाहरूले वित्तीय प्रणालीको व्यावसायिक निरन्तरतामा पार्न सक्ने प्रतिकूल असरलाई न्यूनीकरण गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले कन्टिन्जेन्सी म्यानेजमेन्ट फ्रेमवर्क तयार पारी लागू गर्नु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

८६. लघुवित्त संस्थाहरूले आफ्नो मुनाफाको निश्चित प्रतिशत रकम आफ्ना ऋणीहरूको सामूहिक हित तथा संस्थागत विकासमा उपयोग गर्नेगरी ग्राहक संरक्षण कोष खडा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ । यस अन्तर्गत खुद मुनाफाको १ प्रतिशत रकम सो कोषमा छुट्याउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै, वार्षिक २० प्रतिशतभन्दा बढी लाभांश वितरण प्रस्ताव गरेमा उक्त थप प्रस्तावित लाभांशको २५ प्रतिशत रकम समेत कोषमा छुट्याउनु पर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण

बैंक सुपरिवेक्षण

८७. बैंकिङ क्षेत्रप्रति सर्वसाधारणको विश्वास अभिवृद्धि गर्दै जाने उद्देश्यले सबै वाणिज्य बैंकहरूमा नियमित तथा आवश्यकताको आधारमा स्थलगत निरीक्षण तथा गैर-स्थलगत सुपरिवेक्षण तथा अनुगमन गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

८८. प्रत्येक वर्ष कम्तीमा एक पटक सबै वाणिज्य

बैंकहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण गर्ने नीति अनुरूप समीक्षा अवधिमा कुल ११ वटा वाणिज्य बैंकको स्थलगत निरीक्षण सम्पन्न भएको छ ।

८९. सुपरिवेक्षण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन वाणिज्य बैंकहरूमा अन्तरनिहित जोखिमका क्षेत्रहरू पहिचान गरी सोही अनुरूप सुपरिवेक्षकीय साधन स्रोतहरू बढी जोखिम भएको क्षेत्रमा केन्द्रित गरी सुपरिवेक्षण प्रक्रियालाई थप प्रभावकारी बनाउँदै जाने उद्देश्यले जोखिममा आधारित सुपरिवेक्षण प्रणाली लागू गरिएको छ । यस्तो सुपरिवेक्षण सम्पूर्ण बैंकहरूमा सम्पन्न भए पश्चात् बैंकहरूको जोखिम व्यवस्थापन प्रणाली सुदृढ बनाउन जोखिम व्यवस्थापन सम्बन्धी थप निर्देशन जारी गर्ने सम्बन्धमा आवश्यक कार्य सुरु गरिएको छ ।

९०. नेपाल सरकारको वित्तीय क्षेत्र सुधार कार्यक्रम अन्तर्गत विश्व बैंक र डिपार्टमेन्ट फर इन्टरनेशनल डेभलपमेन्ट (DFID) को प्राविधिक सहयोगमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको विशेष निरीक्षण कार्यक्रम अन्तर्गत पहिलो चरणमा ११ वटा वाणिज्य बैंकको स्थलगत निरीक्षण तथा दोस्रो चरणमा अन्य ११ वटा वाणिज्य बैंकहरूको विशेष निरीक्षण सम्पन्न भएको छ ।

९१. समीक्षा अवधिमा एउटा बैंकको लक्षित निरीक्षण र ग्राहकका गुनासा तथा अन्य विभिन्न निकायबाट अनुरोध भई आएका विषयका आधारमा ४० पटक विशेष स्थलगत निरीक्षण गरी तयार पारिएको प्रतिवेदन कार्यान्वयनका लागि पठाइएको छ ।

९२. यस बैंकको नियन्त्रणमा रहेको नेपाल क्रेडिट एण्ड कमर्स बैंक लिमिटेडको व्यवस्थापन कायमै राखिएको छ ।

९३. समीक्षा अवधिमा विपन्न वर्ग कर्जातर्फ निर्धारित कर्जा लगानी नगरेको कारण वाणिज्य बैंकहरूलाई रु. १ करोड १५ लाख २७ हजार नगद जरिवाना लगाइएको छ । त्यसैगरी, सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी निर्देशनको पालना नभएकोले ४ वटा वाणिज्य बैंकहरूलाई रु. ५५ लाख नगद जरिवाना गर्ने कारवाही अगाडि बढाइएको

- छ।
९४. सुपरिवेक्षकीय व्यवस्थापन सूचना प्रणाली स्थापना गर्ने प्रारम्भिक कार्यका लागि एक कार्यदल गठन भएको छ। आरबीएस अफसाइट म्यानुअल तयार गर्ने र सुपरिवेक्षण सूचना प्रणालीका लागि सफ्टवेयर सम्बन्धी कार्य कार्यान्वयनको प्रक्रियामा रहेको छ।
९५. समग्र वित्तीय प्रणालीमा पार्नसक्ने प्रभावको आँकलनको आधारमा बैंकहरूलाई सिष्टमिकल्ली इम्पोर्टेण्ट बैंकस् (SIBs) को रूपमा परिभाषित गर्न मापदण्ड तयार गर्ने कार्य अगाडि बढेको छ।

विकास बैंक सुपरिवेक्षण

९६. आधार ब्याजदरको अवधारणा “क” वर्गका वित्तीय संस्थाबाट क्रमशः अन्य वित्तीय संस्थाहरूमा समेत लागु गर्दै लैजाने सन्दर्भमा “ख” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूको आधार ब्याजदरको नियमित अनुगमन गरिएको छ।
९७. “ख” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूले तोकिएका उत्पादनशील क्षेत्रमा २०७३ असार मसान्तसम्ममा कुल कर्जाको १५ प्रतिशत रकम प्रवाह गर्नु पर्ने नीतिगत व्यवस्था सम्बन्धमा यस बैंकमा पेश गरेको कार्ययोजना कार्यान्वयन गराउन नियमित अनुगमन गरिएको छ।
९८. यस बैंकबाट जारी गरिएको दबाव परीक्षण सम्बन्धी मार्गदर्शनका आधारमा राष्ट्रियस्तरका विकास बैंकहरूले गर्ने गरेको दबाव परीक्षणको नियमित अनुगमन गरिएको छ।
९९. लिक्विडिटी मनिटरिङ फ्रेमवर्क लागु गर्ने क्रममा सो सम्बन्धी छुट्टै डेस्क खडा गरी “ख” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूबाट दैनिक रूपमा तथ्याङ्क प्राप्त गरी अनुगमन गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ।
१००. विश्व बैंक तथा डिपार्टमेण्ट फर इन्टरनेशनल डेभलपमेण्ट (DFID) को समन्वयमा डेभलपमेण्ट पोलिसि क्रेडिट कार्यक्रम अन्तर्गत यस बैंक समेतको सहभागितामा KPMG ले दोस्रो चरणमा १० वटा “ख” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूको विशेष निरीक्षण सम्पन्न गरी प्रतिवेदन पेश गरेको छ।

१०१. प्रत्येक वर्ष कम्तीमा एक पटक सबै विकास बैंकहरूको स्थलगत निरीक्षण सम्पन्न गर्ने योजना अगाडि बढाइएको छ। चालू आर्थिक वर्षमा ३४ वटा संस्थाहरूको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण र ५ वटा संस्थाहरूको विशेष निरीक्षण सम्पन्न गरिएको छ। त्यसैगरी, गैर-स्थलगत सुपरिवेक्षण नियमित रूपमा गर्ने गरिएकोमा सो सम्बन्धी प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक जानकारीका लागि प्रकाशन गरिएको छ।

१०२. विकास बैंकहरूको वित्तीय स्वास्थ्यलाई सुदृढ गर्न त्यस्ता संस्थाहरूको नगद लाभांश र बोनस शेयर सम्बन्धी प्रस्तावलाई स्वीकृत गर्नु पूर्व विवेकपूर्ण संयन्त्र (Prudential Mechanism) को माध्यमबाट परीक्षण गर्ने नीति अवलम्बन गरिएको छ।

१०३. चालू आर्थिक वर्षमा दुईवटा विकास बैंकलाई अनिवार्य नगद मौज्दात तथा वैधानिक तरलता अनुपात कायम नगरेकोले जरिवाना गरिएको छ। त्यसैगरी, गलत तथ्याङ्क पेश गरेका कारण एउटा विकास बैंकको कार्यकारी अधिकृतलाई जरिवाना गरिएको छ।

१०४. वित्तीय विवरणको आधारमा गरिएको समष्टिगत स्थलगत निरीक्षण पश्चात् सुपरिवेक्षकीय समायोजन गर्दा २०७२ असोज मसान्तमा पुँजीकोष नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको ११ प्रतिशतभन्दा न्यून भएकाले “ख” वर्गको ३ वटा वित्तीय संस्थालाई शीघ्र सुधारात्मक कारवाही गरिएको छ।

वित्त कम्पनी सुपरिवेक्षण

१०५. २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा २७ वटा संस्थाको स्थलगत निरीक्षण, ६ वटा संस्थाहरूको विशेष स्थलगत निरीक्षण तथा DFID को सहयोगमा KPMG बाट ४ वटा संस्थाहरूको स्थलगत निरीक्षण गर्ने कार्य सम्पन्न भएको छ।

१०६. समीक्षा अवधिमा विपन्न वर्ग कर्जा अन्तर्गत गर्नुपर्ने कर्जा प्रवाह गर्न नसकेकाले ९ वटा वित्त कम्पनीहरूलाई जरिवाना गरिएको छ। त्यसैगरी, २ वटा वित्त कम्पनीलाई शीघ्र सुधारात्मक कारवाही गरिएकोमा यस बैंकको निर्देशन पूरा गरेकाले कारवाही फुकुवा गरिएको छ।

१०७. तोकिएको न्यूनतम चुक्ता पुँजी पुन्याउन नसक्ने

संस्थाहरू मध्ये ३ वटा संस्थाले पुँजी पुन्याएकोले कारवाही फुकुवा गरिएको छ। हालसम्म यस बैंकले “ग” वर्गका १० वटा वित्तीय संस्थालाई समस्याग्रस्त घोषित गरेको छ। समीक्षा अवधिमा २ वटा संस्थाका तत्कालीन प्रमुख कार्यकारी अधिकृतलाई बैंकिङ कसुर सम्बन्धी कारवाही अगाडि बढाइएको छ।

भुक्तानी तथा फछ्यौट

१०८. सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्नका लागि भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली, २०७२ तर्जुमा गरी लागु गरिएको छ। सो सम्बन्धी काम कारवाही सञ्चालन गर्न यस बैंकमा २०७२ असार महिनामा भुक्तानी तथा फछ्यौट विभागको स्थापना गरिएको छ। त्यसैगरी, प्रस्तावित भुक्तानी तथा फछ्यौट ऐनको पहिलो मस्यौदा छलफलको क्रममा रहेको छ र भुक्तानी तथा फछ्यौट अनुमति नीति, २०७२ को मस्यौदा तयार भई कार्यान्वयनको क्रममा रहेको छ।

१०९. भुक्तानी प्रणालीको आधुनिकीकरण र विकास गर्नका लागि रियल टाइम ग्रस सेटलमेण्ट सिष्टम (RTGS) जस्ता ठूलो मूल्य भुक्तानी प्रणालीसँग सम्बन्धित वित्तीय बजार पूर्वाधार निर्माण गर्ने विषयमा सहयोग उपलब्ध गराउने गरी UKaid Sakchyam सँग समझदारी पत्रमा हस्ताक्षर भएको छ।

राष्ट्र ऋण व्यवस्थापन

११०. २०७२ चैत मसान्तसम्म नेपाल सरकारको कुल बाँकी आन्तरिक ऋण दायित्व ट्रेजरी बिलमा रु. ११४ अर्ब ५ करोड ९१ लाख, विकास ऋणपत्रमा रु. ५१ अर्ब ८२ करोड, राष्ट्रिय बचतपत्रमा रु. ११ अर्ब ८ करोड ६५ लाख, नागरिक बचतपत्रमा रु. ७ अर्ब ८० करोड ६२ लाख र वैदेशिक रोजगार बचतपत्रमा रु. २९ करोड ७१ लाख गरी जम्मा रु. १८५ अर्ब ६ करोड ८९ लाख रहेको छ। २०७१ चैत मसान्तमा उक्त ऋण दायित्व रु. १८१ अर्ब १ करोड ७५ लाख रहेको थियो।

१११. नेपाल सरकारको चालू आर्थिक वर्षको बजेटमा रु. ८८ अर्ब आन्तरिक ऋण परिचालन गर्ने उल्लेख भए बमोजिम समीक्षा अवधिसम्ममा ९१ दिने ट्रेजरी बिल

मार्फत रु. ३ अर्ब, १८२ दिने ट्रेजरी बिल मार्फत रु. ५ अर्ब र ३६४ दिने ट्रेजरी बिल मार्फत रु. ४ अर्ब ५० करोड गरी जम्मा रु. १२ अर्ब ५० करोडको ट्रेजरी बिल नयाँ निष्कासन भएको छ।

११२. नेपाल सरकारको तर्फबाट निष्कासन भएका ट्रेजरी बिलमध्ये आर्थिक वर्ष २०७१ चैतदेखि २०७२ असारसम्म रु. १५ अर्ब ११ करोड र २०७२ चैत मसान्तसम्म रु. १५ अर्ब २९ करोड ९० लाख गरी समीक्षा अवधिमा रु. ३० अर्ब ४० करोड ९० लाख ट्रेजरी बिलको साँवा रकम भुक्तानी भएको छ।

११३. नेपाल सरकारद्वारा निष्कासित ऋणपत्रहरूमध्ये २०७१ चैतदेखि २०७२ असारसम्ममा वैदेशिक रोजगार बचतपत्र रु. ४० लाख, विकास ऋणपत्र रु. १८ अर्ब ४ करोड ९ लाख र चालू आर्थिक वर्षको चैत मसान्तसम्म राष्ट्रिय बचतपत्र रु. ५ अर्ब ५० करोड, नागरिक बचतपत्र रु. २५ करोड तथा विकास ऋणपत्र रु. ५ अर्ब २५ करोड गरी समीक्षा अवधिमा जम्मा रु. २९ अर्ब ४ करोड ४९ लाख ऋणपत्रको साँवा नेपाल सरकारले भुक्तानी गरेको छ।

११४. राष्ट्रिय बचतपत्र र नागरिक बचतपत्रको प्राथमिक एवम् दोस्रो बजार तथा वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको दोस्रो बजार कारोबारको सुविधा उपलब्ध गराउन तथा त्यस्ता ऋणपत्रहरूको कारोबारलाई बढी भन्दा बढी क्रियाशील बनाई सरकारी ऋणपत्रको बजार विकासमा सहयोग पुऱ्याउने उद्देश्यले चालू आर्थिक वर्ष २०७२/७३ का लागि ४७ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तोकिएका शर्तहरू पालना गर्ने गरी बजार निर्माताको इजाजत प्रदान गरिएको छ। यसमध्ये १० वटा बजार निर्माताहरू काठमाडौँ उपत्यका बाहिर रहेका छन्। आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा ५१ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले बजार निर्माताको इजाजतपत्र लिएका थिए।

११५. वैदेशिक रोजगार बचतपत्रको प्राथमिक कारोबार गर्नका लागि आर्थिक वर्ष २०७२/७३ का लागि रेमिट्यान्स सम्बन्धी कार्य गर्ने ८ वटा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई तोकिएका शर्तहरू पालना गर्ने गरी बिक्री एजेण्टको इजाजत प्रदान गरिएको छ। आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा ८ वटा बैंक तथा वित्तीय

संस्थाहरूले बिक्री एजेण्टको इजाजत लिएका थिए ।
११६. सरकारी ऋणपत्रमध्ये ट्रेजरी बिल, विकास ऋणपत्र र खुला बजार कारोबारका उपकरणहरू रिपो, रिभर्स रिपो, सोफ्ट खरिद, सोफ्ट बिक्री तथा निक्षेप संकलनको बोलकबोल कार्यलाई आधुनिकीकरण गरी २०७२ असार १४ देखि विद्युतीय माध्यम (अनलाइन विडिड सिष्टम सफ्टवेयर) बाट बोलकबोल गराउने कार्य सुरु भएको छ ।

विदेशी विनिमय व्यवस्थापन

११७. भारत बाहेक तेस्रो मुलुकबाट ड्राफ्ट/टी.टी.को माध्यमबाट वस्तु आयात गर्दा एक पटकमा बढीमा अमेरिकी डलर ३५,००० बराबरसम्मको भुक्तानी दिन पाइने व्यवस्था रहेकोमा सो सीमामा वृद्धि गरी अमेरिकी डलर ४०,००० कायम गरिएको छ ।
११८. व्यापारिक तथा कार्ड कारोबारको भुक्तानी दिनको निमित्त भारतीय रुपैयाँको मौज्जात कायम गर्ने प्रयोजनका लागि मासिक कारोबारको आधारमा वाणिज्य बैंकहरूलाई औसतमा एक हप्ताको लागि आवश्यक हुने भारतीय रुपैयाँ सटही सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था गरिएको छ ।
११९. भारतीय रुपैयाँ नगद वितरण कार्यलाई सहज बनाउन चालू आर्थिक वर्षमा भारतीय रिजर्व बैंकबाट ३ पटकमा भारतीय रुपैयाँ ३ अर्ब ७५ करोड ल्याई आपूर्तिको व्यवस्थापन गरिएको छ । साथै, प्राप्त कागजातहरूको आधारमा सर्वसाधारणलाई भारतीय रुपैयाँको आवश्यकता अनुरूपको सटही सुविधा प्रदान गर्ने गरिएको छ ।
१२०. यस बैंकले गर्ने अमेरिकी डलर खरिद-बिक्री तथा बजार हस्तक्षेप प्रक्रियालाई अटोमेशन गरिएको छ ।
१२१. भारतबाट नेपालमा तथा नेपालबाट भारत तथा तेस्रो मुलुकमा सामान ढुवानी गर्ने भारतीय ट्रान्सपोर्ट कम्पनीहरूलाई ढुवानी वापतको रकम भारतीय रुपैयाँमा नै भुक्तानी दिनुपर्ने अवस्थामा उपलब्ध गराइँदै आएको भारतीय रुपैयाँ ५०,०००/- सम्मको सटही सुविधाको सीमा वृद्धि गरी भारतीय रुपैयाँ ७५,०००/- कायम गरिएको छ ।

१२२. सुनचाँदीको आयात तथा वितरण व्यवस्थालाई प्रभावकारी बनाउन र यस सम्बन्धमा अध्ययन गरी विद्यमान नीतिगत व्यवस्थामा आवश्यक परिमार्जन गर्न सुन आयात तथा बिक्री वितरण कार्यविधि, २०६८ संशोधनको क्रममा रहेको छ ।
१२३. विश्व वित्तीय बजारसँग एकीकृत हुँदै गएको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा पुँजी खाता परिवर्त्यताका व्यवस्थाहरू समयानुकूल बनाउन विदेशी विनिमय (नियमित गर्ने) ऐन, २०१९ तथा विदेशमा लगानी गर्न प्रतिबन्ध लगाउने ऐन, २०२१ खारेज गरी आवश्यकता अनुसार उपयुक्त परिमाण र क्षेत्रबाट पुँजी खाता परिवर्त्य गर्दै लैजान नयाँ विदेशी विनिमय व्यवस्थापन गर्ने ऐनको मस्यौदा नेपाल सरकार समक्ष पेश गरिएको छ ।
१२४. नेपाली टुर अपरेटरमार्फत् मानसरोवर कैलाश जाने भारतीय पर्यटक समूहलाई नेपालका होटलमा राखी पर्यटकले पठाएको रकमको ५० प्रतिशत रकम होटलमा खर्च गरेको मूल्य अभिवृद्धि कर विजक तथा बैंकिङ प्रणालीमार्फत् कम्तीमा भारतीय रुपैयाँ १ लाख भित्रिएको निस्सा संलग्न गरी टुर अपरेटरले तिब्बतमा दिनुपर्ने भुक्तानीको लागि सटही सुविधा माग गरेमा प्रति पर्यटक अधिकतम अमेरिकी डलर ५०० सम्मको परिवर्त्य विदेशी मुद्रा सटही सुविधा उपलब्ध गराउने व्यवस्था मिलाइएको छ । नेपालमा स्थापित कुनै फर्म कम्पनी वा संस्थाले विदेशस्थित सेवा प्रदायक (फर्म, कम्पनी तथा संस्था) सँग सम्झौता गरी नेपालमा सेवा दिए वापतको रकम सटही सुविधा प्रदान गर्ने सम्बन्धमा पनि आवश्यक नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ ।
१२५. नियामक निकायहरू नभएको वा नियामक निकायको सिफारिस प्राप्त हुन नसक्ने अवस्था भई नेपाली कम्पनीहरूले विदेशी कम्पनीहरूसँग वार्षिक अमेरिकी डलर ५० हजारभन्दा बढीको परामर्श सेवा लिनु परेमा सटही सुविधाका लागि यस बैंकको पूर्व स्वीकृति लिनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१२६. नेपालमा शतप्रतिशत लगानीमा व्यवसाय सञ्चालन गर्न चाहने विदेशी लगानीकर्ताले संस्था दर्ता गर्न कम्पनी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा बुझाउनुपर्ने रजिष्ट्रेशन शुल्क तथा पूर्व सञ्चालन खर्चको

लागि कम्पनीको चुक्ता पुँजीको १ प्रतिशतसम्म रकम लगानीकर्ता वा स्थानीय आधिकारिक प्रतिनिधि/एजेण्टको नाममा विदेशी लगानी स्वीकृत हुनु पूर्व नै बैंकिङ च्यानलमार्फत् भित्र्याउन पाउने व्यवस्था गरिएको छ ।

१२७. विदेशी लगानीलाई व्यवस्थित गर्न यस बैंकको विदेशी विनिमय व्यवस्थापन विभाग अन्तर्गत प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी शाखा स्थापना गरी वैदेशिक लगानी (ऋण तथा शेयर पुँजी), लाभांश तथा ब्याजको भुक्तानीको स्वीकृति तथा लेखाङ्कन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१२८. नेपाली फर्म, कम्पनी, उद्योग वा अन्य संस्थाहरूले आफ्नै कम्पनीका विदेशी व्यक्तिगत लगानीकर्ताबाट विदेशी मुद्रामा ऋण लिने सम्बन्धी व्यवस्था थप गरी विदेशी लगानीको रिप्याट्रिएसनमा अपनाउने नीतिगत र प्रक्रियागत व्यवस्थाहरू परिमार्जन गरिएको छ ।
१२९. नेपाली वा विदेशी नागरिकले नेपालबाट अन्य मुलुकमा जाँदा वा अन्य मुलुकबाट नेपालमा आउँदा साथमा बोक्न, ल्याउन, लैजान पाउने नेपाली रुपैयाँको सीमा रु. ५,०००/- र अमेरिकी डलर वा सो बराबरको अन्य परिवर्त्य विदेशी मुद्राको सीमा अमेरिकी डलर ५,००० तोकिएको र तोकिएको भन्दा बढी विदेशी मुद्रा ल्याउँदा भन्सार घोषणा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१३०. त्रिभुवन अन्तर्राष्ट्रिय विमानस्थल परिसरमा रहेका इजाजतप्राप्त मनिचेञ्जरहरूले सबै दरका परिवर्त्य विदेशी मुद्राको नोट सटही वापत औसत विनिमय दरमा बढीमा २ प्रतिशतसम्म कम खरिद दर कायम गरी सटही गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको छ ।
१३१. विदेशी मुद्राको कारोबार गर्न चाहने होटल तथा ट्राभल-टुर्स अपरेटरहरूलाई विदेशी मुद्रा कारोबारको इजाजत प्रदान गर्ने विद्यमान प्रक्रिया थप सरलीकरण गर्न “नेपाल राष्ट्र बैंक इजाजत तथा निरीक्षण विनियमावली, २०६७” मा आवश्यक संशोधन गरिएको छ ।
१३२. ओजोन तहलाई नष्ट नगर्ने पदार्थहरू Non-ODS Refrigerant Gas को आयातका लागि वाणिज्य बैंकहरू मार्फत प्रतीतपत्र खोल्दा विज्ञान, प्रविधि तथा

वातावरण मन्त्रालयको सिफारिस आवश्यक नपर्ने व्यवस्था गरिएको छ ।

१३३. विभिन्न देशमा रहेको प्रचलनलाई समेत दृष्टिगत गरी विदेशी विनिमय लगानी निर्देशिका परिमार्जन गरिएको छ । वर्तमान विदेशी विनिमय सञ्चितबाट अधिकतम प्रतिफल प्राप्त गर्ने उद्देश्यले पोर्टफोलियोको विश्लेषण अर्धवार्षिक रूपमा गर्ने गरिएको छ ।
१३४. २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा विप्रेषण सम्बन्धी कार्य गर्ने फर्म तथा कम्पनीको संख्या ४६ पुगेको छ । इजाजतप्राप्त मनिचेञ्जरहरूको सङ्ख्या उपत्यकाभित्र १६४ र उपत्यकाबाहिर २४३ गरी जम्मा ४०७ रहेको छ । विदेशी मुद्राको कारोबार गर्न स्वीकृति लिएका फर्म/कम्पनीहरूमा होटल १२५, ट्रेकिङ्ग ११३३, ट्राभल एजेन्सी ७९३, विदेशी एयरलाइन्सका जी.एस.ए./पी.एस.ए.तर्फ ३१ वटा पुगेका छन् । त्यसैगरी, कार्गो कुरिएरतर्फ ५७ वटा र विभिन्न संघ/संस्था तर्फ ४१ वटा पुगेका छन् ।
१३५. विदेशी मुद्रा कारोबार गर्न इजाजतप्राप्त फर्म, कम्पनी वा संस्थाहरू (बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाहेक) मध्ये २०७१ चैतबाट २०७२ फागुन मसान्तसम्म २१९ वटा संस्थाहरूको नियमित निरीक्षणका साथै ४ वटा वाणिज्य बैंकहरूको ५ पटक विशेष निरीक्षण सम्पन्न भएको छ ।
मुद्रा व्यवस्थापन
१३६. सहज रूपमा मुलुकभर नेपाली नोटको व्यवस्था गर्ने प्रयोजनको लागि कम्तीमा ३ वर्ष ३ महिनाका लागि धान्ने नोटको स्टक राख्ने व्यवस्था मिलाउने नीतिगत व्यवस्था अनुसार नोट छपाइको कार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ । २०७१ चैतदेखि २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा रु. १००० दरको रु. १ खर्ब ३५ अर्ब बराबरको नयाँ नोट बैंकमा भित्रिएको छ भने रु. ९५ अर्ब ९० करोड बराबरको नयाँ नोट स्टकबाट निष्कासन भएको छ । २०७२ फागुन मसान्तमा रु. ७९ अर्ब ६६ करोड बराबरको विभिन्न दरका नयाँ नोट नेपाल राष्ट्र बैंकको स्टकमा रहेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा रु. १ खर्ब ११ अर्ब ८ करोड बराबरको विभिन्न दरका नयाँ नोट स्टकमा रहेको

थियो ।

१३७. मुद्रा व्यवस्थापन विभाग र बैंकका उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूबाट समेत गरी २०७१ चैतदेखि २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा रु.४० अर्ब ३५ करोड बराबरको विभिन्न दरका नोटहरू जलान गरिएको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा रु. २९ अर्ब ४ करोड बराबरको विभिन्न दरका नोटहरू जलान गरिएको थियो । यसप्रकार, हालसम्म विभिन्न दरका नोटहरूको कुल जलान रु. ३ खर्ब ३१ अर्ब ६१ करोड पुगेको छ ।

१३८. २०७१ फागुन मसान्तसम्ममा विभिन्न दरका रु. २ खर्ब ९६ अर्ब ७६ करोड नोट चलनचल्तीमा रहेकोमा २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा थप रु. ६८ अर्ब ९ करोड बराबरको नोट निष्कासन भई चलनचल्तीमा रहेको नोट रकम कुल रु. ३ खर्ब ६४ अर्ब ८५ करोड पुगेको छ ।

१३९. यस बैंकको टक्सार महाशाखाले २०७१ चैतदेखि २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा विभिन्न तौलका असर्फी तथा अन्यसमेत गरी रु. १८ करोड ९ लाख बराबरको ७९७१ थान सर्वसाधारणलाई विक्री वितरण गरेको छ । सोही अवधिमा विभिन्न तौलका १०३६४ थान असर्फी टकमरी भएका छन् ।

जनशक्ति व्यवस्थापन

१४०. यस बैंकमा विद्यमान मानवीय संसाधनको समुचित उपयोग गर्न जनशक्ति योजना तयार गरी तदनुरूप कर्मचारी भर्ना तथा तालिम, विकास, सरुवा, बढुवा लगायतका कार्यहरू नियमित रूपमा सम्पन्न गरिएका छन् ।

१४१. बैंकमा २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा अधिकृत स्तरमा ७४२, सहायक स्तरमा ३६९ र श्रेणीविहिन कार्यालय सहयोगी स्तरमा १५५ गरी जम्मा १२६६ जना कर्मचारीहरू कार्यरत रहेका छन् । त्यसैगरी, ९३ जना सुरक्षाकर्मी, ११ जना चिकित्सक, २ जना इन्जिनियर, २ जना सब-इन्जिनियर तथा प्राविधिकतर्फ कार्यरत पूर्व कर्मचारीहरू १७ जना गरी जम्मा १२५ जना करारमा कार्यरत रहेका छन् । कार्यरत कर्मचारीहरूमध्ये अधिकृत स्तरका कर्मचारी र सहायक स्तरका कर्मचारी

बीचको अनुपात १:०.५० तथा सहायक र कार्यालय सहयोगी स्तरका कर्मचारी बीचको अनुपात १:०.७१ रहेको छ ।

१४२. स्वीकृत दरबन्दीको आधारमा पदपूर्ति गरिने प्रशासन सेवातर्फ रिक्त ७३ पदहरूमध्ये अधिकृत विशिष्ट ६ र अधिकृत प्रथम ६ गरी जम्मा १२ पद मूल्याङ्कन बढुवा प्रक्रियाबाट पूर्ति गरिएको छ । बाँकी पदहरूमा समेत मूल्याङ्कन बढुवा, आन्तरिक प्रतियोगितात्मक परीक्षा तथा खुला प्रतियोगिताबाट नियमित प्रक्रिया मार्फत् पूर्ति गर्ने कार्य अगाडि बढेको छ ।

१४३. २०७२ वैशाखदेखि फागुन मसान्तसम्ममा कर्मचारी सेवा विनियमावलीको प्रावधान अनुसार कुल ११९ जना कर्मचारीहरू बैंक सेवाबाट अलग भएका छन् । यसरी सेवाबाट अलग हुनेहरूमध्ये ८४ जना सेवा अवधिको आधारमा र १७ जना उमेरको आधारमा अवकाश भएका छन् भने ३ जनाको मृत्यु भएको, ११ जनाको राजिनामा स्वीकृत भएको तथा २ जना बैंक सेवाबाट अलग भई डेपुटी गभर्नर पदमा नियुक्त हुनु भएको छ ।

१४४. कर्मचारीको हित अभिवृद्धि गर्ने उद्देश्यले कर्मचारीका परिवारलाई कडा रोग लागेमा स्वास्थ्य उपचार सहायता प्रदान गर्ने व्यवस्था गरिएको छ । साथै, भूकम्प पीडित कर्मचारीहरूलाई पनि बैंकले यथोचित राहत प्रदान गरेको छ ।

१४५. जनशक्ति व्यवस्थापन विभागको कार्य र प्रक्रियाहरूलाई प्रभावकारी बनाउन HRMISS Project को कार्यान्वयन अन्तिम चरणमा पुगेको छ । HRMISS सफ्टवेयरका विभिन्न Modules हरू मार्फत कार्य भई HRMISS बाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई नेपाल राष्ट्र बैंकका वास्तविक तथ्याङ्कसँग तुलना गर्दै सुधार गर्ने कार्य समानान्तररूपमा अगाडि बढिरहेको छ ।

सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण तथा वित्तीय जानकारी

१४६. नेपालले Egmont Group of Financial Intelligence Units को सदस्यता प्राप्त गरेको छ । यसबाट नेपालले अन्य १५० देशका वित्तीय जानकारी एकाइसँग Egmont Secured Web मार्फत सहज तरिकाले सूचना आदान प्रदान गर्न सक्ने भएकाले सम्पत्ति

शुद्धीकरण निवारणको अभियानमा महत्वपूर्ण योगदान पुग्ने अपेक्षा गरिएको छ ।

१४७. एशिया प्यासिफिक ग्रुप अन् मनि लण्डरिङ (APG) टाइपोलोजि वर्कशप र एपीजी-एगमण्ट सेमिनार नेपालमा प्रथम पटक सम्पन्न भएको छ । यस कार्यले नेपालको सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण प्रणालीप्रतिको अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिबद्धतामा थप बल पुग्नुको साथै विभिन्न निकायको क्षमता अभिवृद्धिमा समेत सहयोग पुगेको छ ।

१४८. वित्तीय जानकारी इकाइ र बैंक सुपरिवेक्षण विभागको सहभागितामा ३० वटा वाणिज्य बैंकको सम्पत्ति शुद्धीकरण निवारण सम्बन्धी विशेष निरीक्षण सम्पन्न भएको छ । त्यसैगरी, अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थामा समेत यस्तो निरीक्षण सुरु गरिएको छ ।

बैंकिक कारोबार आधुनिकीकरण तथा सूचना प्रविधि

१४९. नेपालको वित्तीय प्रणालीमा प्रयोग हुने चेकलाई थप सुरक्षित बनाउने प्रयोजनका लागि चेक स्ट्याण्डर्ड एण्ड स्पेसिफिकेशन बमोजिम क्लियरिङको लागि २०७२ मंसिरदेखि MICR चेक प्रयोग गर्ने व्यवस्था पूर्ण रूपमा लागु गरिएको छ ।

१५०. यस बैंकमा प्राप्त हुने इनवार्ड चेकहरूको हरेक इमेजलाई प्रिन्ट गर्नुपर्ने बाध्यताको अन्त्य गरी २०७२ असोजदेखि पूर्ण रूपमा प्रिन्टविहीन तरिकाबाट क्लियरिङ हुने व्यवस्था मिलाइएको छ ।

१५१. सूचना प्रविधि प्रणालीको सहयोग कार्यलाई छरितो, व्यवस्थित एवम् प्रभावकारी बनाउन वेब-बेस्ड आइटी हेल्प डेस्क सिस्टम तयार गरी परीक्षण सञ्चालनको क्रममा रहेको छ ।

१५२. इन्टरनेट सेवालाई केन्द्रीकृत रूपमा सञ्चालन एवम् व्यवस्थापन गर्ने योजना अनुरूप Bandwidth को क्षमता 5 mbps बाट बढाई 15 mbps पुऱ्याइएको र सोही योजना अन्तर्गत पहिलो चरणमा नेपाल राष्ट्र बैंक, नेपालगञ्ज कार्यालयको लागि केन्द्रीय कार्यालय मार्फत नै इन्टरनेट सेवा उपलब्ध गराइएको छ । साथै, बैंकका कार्यालयहरूबीच सुरक्षित, भरपर्दो सूचना प्रणाली स्थापना गर्न NRB WAN को

व्याकअप लिङ्कको विकास गर्ने कार्य भइरहेको छ ।

१५३. सामान्य सेवा विभागको सञ्चय तथा वितरण फाँटको कार्यलाई कम्प्युटराइज गर्नको लागि इन्भेण्टरी म्यानेजमेण्ट सिस्टम सफ्टवेयर खरिद गरी सञ्चालनमा ल्याइएको छ । त्यस्तै, बोलकबोल कार्यलाई सरल तथा आधुनिकीकरण गर्न अनलाइन विडिड सिस्टम सफ्टवेयर (OBSS) खरिद गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

१५४. कागजरहित वातावरणका लागि नीति निर्माण गर्न प्राविधिक पक्षको अध्ययन गरी प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा रहेको छ । त्यसैगरी, यस बैंकको वेबसाइट तथा इन्टरनेटको आधुनिकीकरण गरी सञ्चालनमा ल्याउनको लागि NRB वेबसाइट इम्प्लीमेण्टेशन प्रोजेक्ट कार्यदल गठन गरी उक्त कार्यदलले आवश्यक नमूना तयार पार्ने कार्य सम्पन्न गरेको छ ।

१५५. निकट भविष्यमा बैंकको डाटा सेन्टर (DC) र डिजास्टर रिभरी साइट (DRS) तथा वित्तीय जानकारी एकाइको डाटा सेन्टरलाई नेपाल सरकारको राष्ट्रिय सूचना प्रविधि केन्द्रबाट सञ्चालित गभर्मेण्ट इण्टिग्रेटेड डाटा सेन्टर (GIDC) मा स्थानान्तरण गरी सञ्चालनमा ल्याउने उद्देश्य अनुरूप हाललाई बैंकको डिजास्टर रिभरी साइट तथा वित्तीय जानकारी एकाइको डाटा सेन्टरलाई उक्त केन्द्रमा स्थापना गर्न आवश्यक सम्भौता गरिएको छ ।

अध्ययन/अनुसन्धान/तालिम/विश्लेषण

१५६. पाँचौँ पारिवारिक बजेट सर्वेक्षण सम्बन्धी कार्य २०७० फागुनदेखि शुरु भई २०७१ माघ मसान्तमा सम्पन्न भएकोमा सर्वेक्षणको अन्तिम नतिजा सर्वसाधारणको जानकारीका लागि एक अन्तरक्रिया गरी २०७२ भदौ ३१ गते सार्वजनिक गरिएको थियो ।

१५७. नेपालको मौद्रिक नीतिको संरचना सम्बन्धी अध्ययन सम्पन्न गरी सोको प्रारम्भिक मस्यौदा उपर विभिन्न क्षेत्रका सरोकारवालाहरूको उपस्थितिमा अन्तरक्रिया समेत सम्पन्न गरिएको छ ।

१५८. बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजी वृद्धि सम्बन्धी अवधारणापत्र, नेपाल राष्ट्र बैंकको सुपरिवेक्षकीय

दायारामा नरहेका वित्तीय कारोबार गर्ने संस्थाहरूको कानुनी एवम् सुपरिवेक्षकीय संरचना सम्बन्धी अवधारणा-पत्र, यासांगुम्बाले नेपाली अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन र मर्जर पश्चात् बनेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको अवस्था र मर्जरको प्रभावकारिता सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन सर्वसाधारणको जानकारीका लागि सार्वजनिक गरिएका छन् । यसका अतिरिक्त संविधान जारी भएपश्चात् दक्षिणी सीमा नाका अवरोधका कारण नेपालको अर्थतन्त्रमा परेको प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन पनि गरिएको थियो ।

१५९. पेट्रोलियम पदार्थको मूल्यले मुद्रास्फीतिमा पार्ने प्रभाव सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन, विप्रेषण प्राप्त गर्ने घरपरिवारको बचत तथा लगानी प्रवृत्ति सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन तथा नेपाल र चीन बीचको व्यापार सम्बन्धी अध्ययन प्रतिवेदन सम्पादनको क्रममा रहेका छन् ।

१६०. २०७२ फागुन ९ देखि २१ सम्म सियासनको आयोजनामा अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको “Foundation Course for Bank Examiners” सम्बन्धी कार्यक्रम काठमाडौंमा सम्पन्न गरिएको छ ।

१६१. २०७२ भदौ २७ मा “ख” वर्गका वित्तीय संस्थाका सम्बन्धित अधिकृतहरूसँग सम्पत्ति शुद्धीकरण तथा आतङ्कवादी कार्यमा वित्तीय लगानी निवारण सम्बन्धी विषयमा काठमाडौंमा र मिति २०७२ पुष २७ मा विकास बैंकका प्रमुख कार्यकारी अधिकृतहरूसँग संस्थागत सुशासन तथा आन्तरिक नियन्त्रण सम्बन्धी विषयमा पोखरामा अन्तरक्रिया सम्पन्न गरिएको छ ।

१६२. बैंकिङ कसूरसँग सम्बन्धित मुद्दाहरूको अनुसन्धान र अभियोजन कार्यमा संलग्न प्रहरी तथा सरकारी वकिलहरू र न्याय निरूपण कार्यमा संलग्न न्यायालयका कर्मचारीहरू समेतको सहभागितामा चालू आर्थिक वर्षमा यस बैंकको वित्तीय सहयोगमा नेशनल बैंकिङ इन्स्टिच्युट, नक्साल मार्फत “बैंकिङ प्रक्रिया तथा बैंकिङ कानून” सम्बन्धी विशेष तालिम कार्यक्रम २०७२ फागुन ९ देखि १४ सम्म बुटवलमा र चैत २१ देखि २६ सम्म विराटनगरमा सञ्चालन भयो ।

१६३. २०७१ चैत १ देखि २०७२ फागुन मसान्तसम्म बैंकर्स प्रशिक्षण केन्द्रले अधिकृत स्तरीय ९, अधिकृत तथा सहायक स्तरीय ७ र सहायक स्तरीय २ गरी जम्मा १८ वटा तालिम सञ्चालन गरेको छ । उक्त तालिम कार्यक्रममा नेपाल राष्ट्र बैंकबाट २७५ जना र अन्य संस्थाहरूबाट ८७ जना गरी कुल ३६२ जनाको सहभागिता रहेको थियो ।

१६४. जनशक्ति विकासका लागि तालिम र अध्ययनलाई यस बैंकले प्राथमिकतामा राखेको छ । समीक्षा अवधिमा कुल ३१८ जना कर्मचारीलाई वैदेशिक तालिममा पठाइएको छ ।

१६५. तरलता व्यवस्थापनलाई थप यथार्थपरक एवम् प्रभावकारी तुल्याउन तरलताको प्रवृत्ति, चक्रीय प्रभाव एवम् कारोबारको लागि आवश्यक परिमाण समेत विश्लेषण गरी तरलता अनुगमन तथा प्रक्षेपण संरचना (LMFF) लाई थप परिमार्जन गरी प्रयोगमा ल्याइएको छ ।

१६६. अर्थतन्त्रका विभिन्न समष्टिगत सूचकहरूको प्रक्षेपण गरी नीति निर्माणलाई सुदृढ बनाउने उद्देश्यले निर्माण गरिएको नेपाल म्याक्रोइकोनोमिक मोडेल (NMEM) को अद्यावधिक तथा परिमार्जन गर्ने कार्य हुँदै आएको छ । यसै सिलसिलामा चालू आर्थिक वर्षमा अर्थतन्त्रका वास्तविक, मौद्रिक, सरकारी वित्त एवम् बाह्य क्षेत्रहरू समेटिएका क्षेत्रगत नमूनाहरू निर्माण गरी नतिजा सहितको प्रारम्भिक प्रतिवेदन प्रस्तुत गरिएको छ ।

१६७. सरकारी खर्च तथा आमदानीको प्रक्षेपणलाई थप परिमार्जन गर्ने उद्देश्यले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषको सहयोगमा म्याक्रो फिस्कल फोरकास्टिङ फ्रेमवर्क कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ ।

१६८. विश्वका अन्य केन्द्रीय बैंकहरूले अवलम्बन गर्दै आएका आधुनिक Modeling का अभ्यासहरूलाई अवलम्बन गर्ने उद्देश्यले यस बैंकले पनि Dynamic Stochastic General Equilibrium (DSGE) Model तयार गर्नका लागि आवश्यक जनशक्तिको क्षमता अभिवृद्धि गर्ने कार्य गर्दै आएको छ । सोही अनुरूप समीक्षा अवधिमा विभागीय स्तरमा एक

अन्तरक्रिया कार्यक्रम सम्पन्न गरिएको छ ।

अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध

१६९. विगत १ वर्षयता यस बैंकको तर्फबाट अन्तर्राष्ट्रिय सम्बन्ध विस्तार गर्ने दिशामा समेत महत्वपूर्ण उपलब्धि हासिल भएको छ । यस बैंकबाट भएको उच्चस्तरीय भ्रमणहरू तथा अन्तर्राष्ट्रिय दातृ निकायका प्रतिनिधिहरूले गरेको नेपाल भ्रमणका समयमा समेत द्विपक्षीय आर्थिक एवम् वित्तीय विकासका विषयमा छलफल भएका छन् ।

१७०. यस बैंकबाट सहभागिता जनाइएका अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोष एवम् विश्व बैंकका वार्षिक तथा स्प्रिङ बैठकहरू, साउथ इष्ट एशियन रिसर्च एण्ड ट्रेनिङ सेन्टर (SEACEN) को गभर्नर्स कन्फरेन्स, एशियन क्लियरिङ युनियन तथा सार्कफाइनान्स गभर्नर्स सिम्पोजिएम लगायतका उच्चस्तरीय अन्तर्राष्ट्रिय भ्रमणले विचार आदान-प्रदान मार्फत् अन्तर्राष्ट्रिय परिस्थिति अनुरूप नीति निर्माणका क्षेत्रमा समेत सहयोग पुग्न गएको छ ।

१७१. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ अनुसार बैंकले सम्बन्धित विदेशी सुपरिवेक्षण अधिकारीसँग पारस्परिकताको आधारमा सहयोग आदानप्रदान गर्न तथा सुपरिवेक्षकीय सूचनाहरू आदानप्रदान गर्नसक्ने व्यवस्था रहे बमोजिम भारतीय रिजर्व बैंक र चीनको बैंकिङ नियमनकारी निकाय चाइना बैंकिङ रेगुलेटरी कमिशन (CBRC) सँग सहमतिपत्रमा हस्ताक्षर भएको छ । त्यसैगरी, पाकिस्तानको केन्द्रीय बैंकसँग सहमति गर्ने कार्य अगाडि बढाइएको छ ।

१७२. भारतबाट भित्रिने विप्रेषण कारोबारमा रहेका विद्यमान कठिनाइहरू समाधान गर्दै विप्रेषण भित्र्याउने कार्यलाई सरल र सहज बनाउने लगायत द्विपक्षीय सरोकारका विषयमा समन्वय र सहयोग पुऱ्याउन भारतीय रिजर्व बैंक र यस बैंक बीच जोइन्ट टेबिनकल कोअर्डिनेसन कमिटी (JTCC) गठनको कार्य अन्तिम चरणमा पुगेको छ ।

१७३. २०७२ फागुन १२ मा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले नेपालको कोटालाई १२०.०६ प्रतिशतले वृद्धि गरी एसडीआर १५ करोड ६९ लाख पुऱ्याएको छ ।

कोषबाट भूकम्प पश्चात्को पुनर्स्थापना तथा पुनर्निर्माणलाई सघाउन २०७२ साउन १५ गते एसडीआर ३ करोड ५६ लाख अर्थात् अमेरिकी डलर ४ करोड ९७ लाख बराबरको न्यापिड क्रेडिट फ्यासिलिटी (RCF) प्राप्त भएको छ । शून्य ब्याजदरको यो ऋण सहूलियत विशेषगरी भुक्तानी सन्तुलनमा संकट आउँदा प्रदान गरिने भए तापनि अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले भूकम्प पश्चात्को विशेष परिस्थितिमा नेपाललाई बजेटरी सहयोगको रूपमा प्रदान गरेको हो ।

१७४. चालू आर्थिक वर्षमा अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले एक्सटर्नल सेक्टर स्ट्याटिस्टिक्स, लिक्विडिटी म्यानेजमेन्ट, नेशनल समरी डाटा पेज तथा क्यास म्यानेजमेन्ट एण्ड कमिट्मेन्ट कन्ट्रोल विषयमा प्राविधिक सहयोग प्रदान गरेको छ । उल्लिखित सहयोग एवम् सन् २०१४ मा कोषद्वारा गरिएको वित्तीय क्षेत्र मूल्याङ्कन कार्यक्रम (FSAP) का सुझावहरू कार्यान्वयनको चरणमा रहेका छन् ।

विविध

१७५. बैंकका काम कार्यवाहीलाई योजनाबद्ध, व्यवस्थित तथा थप प्रभावकारी बनाउनको लागि संस्थागत योजना विभागले तयार पारेको दोस्रो रणनीतिक योजना २०१२-२०१६ कार्यान्वयनको अन्तिम वर्ष रहेकोले सोको समीक्षा प्रतिवेदन तयार गर्ने क्रममा रहेको छ । साथै, तेस्रो रणनीतिक योजना तर्जुमा गर्ने कार्य अगाडि बढेको छ ।

१७६. साविकको बजेट निर्देशिका, २०६२ र कार्य योजना तर्जुमा तथा मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०६७ खारेज गरी नेपाल राष्ट्र बैंक बजेट तर्जुमा, कार्यान्वयन एवम् अनुगमन निर्देशिका, २०७२ र योजना तर्जुमा एवम् मूल्याङ्कन निर्देशिका, २०७२ लागु गरिएको छ ।

१७७. इन्टिग्रेटेड रिस्क म्यानेजमेन्ट फ्रेमवर्क सञ्चालक समितिबाट स्वीकृत भई कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । जोखिम निर्देशिका २०६६ लाई इन्टिग्रेटेड रिस्क म्यानेजमेन्ट फ्रेमवर्कमा भएका व्यवस्थासँग सामाञ्जस्य हुने गरी परिमार्जन गर्ने प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ ।

१७८. विजनेश कन्टिन्युटी प्लान तयार गर्न प्रारम्भिक कार्य

अगाडि बढाइएको छ । २०७२ वैशाख १२ मा गएको भूकम्प पश्चात् उत्पन्न असर समेतलाई दृष्टिगत गरी बेलायतको डिपार्टमेण्ट फर इन्टरनेशनल डेभलपमेण्ट (DFID) को प्राविधिक सहयोगमा विराटनगरमा डिजास्टर रिस्कभरी साइट स्थापना गर्ने गरी प्रारम्भिक कार्य अगाडि बढाइएको छ ।

१७९. यस बैंकको आन्तरिक नियन्त्रण प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउन, संस्थाभित्र सुशासन कायम गर्न तथा विद्यमान जोखिम न्यूनीकरण गर्नको लागि नियमित, कार्यसम्पादनमूलक, विशेष र जोखिममा आधारित भई उपत्यकास्थित विभाग/कार्यालयहरू तथा उपत्यका बाहिरका कार्यालयहरूको लेखापरीक्षण हुँदै आएको छ । २०७१ चैतदेखि २०७२ फागुन मसान्तसम्ममा ५ वटा विभाग, उपत्यका बाहिरका ७ वटा कार्यालयहरूको नियमित लेखापरीक्षण र बैंक सुपरिवेक्षण विभाग तथा विकास बैंक सुपरिवेक्षण विभागको विशेष लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न गरिएको छ । गैर-स्थलगत लेखापरीक्षणको कार्यलाई अर्धवार्षिक रूपमा सम्पन्न गर्ने कार्यलाई निरन्तरता दिइएको छ ।

१८०. आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा विदेशी विनिमय पुनर्मूल्याङ्कन अगाडि बैंकको खुद मुनाफा रु. १० अर्ब ७६ करोड ३८ लाख र पुनर्मूल्याङ्कन समेतको खुद मुनाफा रु. १२ अर्ब ६ करोड ७३ लाख रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७१/०७२ को मुनाफाबाट बैंकले रु. ७ अर्ब बचत रकम नेपाल सरकारलाई भुक्तानी गर्न छुट्याएको छ ।

१८१. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ बमोजिम कायम गर्नु पर्ने विभिन्न कोषहरूमा हालसम्म रु. १ खर्ब ८ अर्ब ८ करोड २५ लाख तथा कर्मचारीको अवकाशपश्चात् भुक्तानी गर्नु पर्ने दायित्वका लागि रु. १५ अर्ब ९३ करोड ४१ लाख व्यवस्था गरिएको छ ।

१८२. २०७२ वैशाखमा आएको शक्तिशाली भूकम्प र त्यसपछिका परकम्पका कारण यस बैंकका बालुवाटार र थापाथलीस्थित भवनहरू क्षतिग्रस्त हुन पुगेकोमा सो क्षतिको विवरण लिने, क्षति व्यवस्थापन गर्ने तथा आवश्यकता अनुसार तत्काल पुनर्निर्माणका कार्यहरू समेत गर्नसक्ने गरी वरिष्ठ डेपुटी गभर्नरको संयोजकत्वमा गठित आकस्मिक व्यवस्थापन समितिले

तदारुकताका साथ कार्य सम्पन्न गरेको थियो ।

१८३. आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को बजेट तर्जुमा गर्दा भूकम्पका कारण आकस्मिक रूपमा सम्पादन गर्नुपर्ने कार्य, भूकम्पका कारण नियमित रूपमा सम्पादन गर्नुपर्ने कार्य र अन्य नियमित कार्यहरू गरी बजेटको वर्गीकरण गरी बालुवाटार तथा थापाथली परिसरका सम्पूर्ण निर्माण कार्यहरू सम्पादन भइरहेका छन् । यस अन्तर्गत बालुवाटार परिसरमा करिब १४ हजार वर्गफिट क्षेत्रफल सहितको दुईतले भवन निर्माण, ट्रेनिङ सेन्टर भवनको मर्मत संभार तथा थापाथली परिसरमा टूस निर्माण एवम् मुद्रा व्यवस्थापन विभागको छतमा प्रिफेब्रिकेटेड कार्यस्थल निर्माण कार्य सम्पन्न भएको छ । त्यसैगरी, बालुवाटार तथा थापाथलीका क्षतिग्रस्त भवनहरू भत्काउन र उक्त स्थानहरूमा बैंकका लागि उपयुक्त भवनहरू निर्माणका लागि आवश्यक प्रक्रिया अगाडि बढाइएको छ ।

अन्त्यमा,

१८४. २०७२ वैशाखको विनाशकारी भूकम्प, चालू आर्थिक वर्षको प्रारम्भदेखि नै देशका विभिन्न स्थानहरूमा भएको आन्दोलन तथा नयाँ संविधान जारी भए लगत्तै सुरु भएको दक्षिणी सीमा नाका अवरोध तथा आपूर्ति असहजताका कारण खुम्चन पुगेको अर्थतन्त्र आपूर्ति सहज बन्दै गएपश्चात् चलायमान देखिएकोले चालू आर्थिक वर्षको बाँकी अवधिमा मुलुकको समष्टिगत आर्थिक स्थितिमा केही सुधार आउने अनुमान छ । आगामी दिनमा निजी तथा सार्वजनिक एवम् वैदेशिक लगानीलाई प्रोत्साहित गर्दै वित्तीय क्षेत्रको विकास र स्थायित्व मार्फत् मुलुकको आर्थिक विकासमा योगदान दिन नेपाल राष्ट्र बैंक प्रतिबद्ध छ । वार्षिक उत्सवको यस अवसरमा बैंकका सम्पूर्ण कर्मचारी र सम्बद्ध सरोकारवाला सबैलाई हार्दिक शुभकामना व्यक्त गर्दै आगामी दिनमा थप जिम्मेवारी बोधका साथ बैंकको उद्देश्य प्राप्तमा आ-आफ्नो स्थानबाट योगदान गर्न आह्वान गर्दछु ।

१८५. मुलुक लामो राजनीतिक संक्रमण, विनाशकारी भूकम्प, तराई मधेश आन्दोलन र सीमा नाका अवरोधको शृङ्खलावद्ध घटनाक्रमबाट पार पाई क्रमशः सहज

वातावरणमा प्रवेश गरेको यस अवस्थामा पुनर्निर्माण र नवनिर्माणको अभियानलाई गति दिई आर्थिक विकास र आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न नियामक निकायहरूको एकल प्रयासबाट मात्र पर्याप्त नहुने तथ्यलाई दृष्टिगत गर्दै नेपाल राष्ट्र बैंक सरोकारवाला सबै निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, सञ्चार जगत् र सर्वसाधारणलाई पनि सकारात्मक र सहयोगी भूमिका निर्वाह गर्न अनुरोध गर्दछु ।

१८६. यस बैंकको कामकारवाहीमा सहयोग पुऱ्याउने नेपाल सरकारका विभिन्न निकायहरू, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू, निजी क्षेत्रका संघ संस्थाहरू, सञ्चार क्षेत्र, प्रबुद्ध वर्ग, दातृ निकाय लगायत अन्तर्राष्ट्रिय संघ संस्थाहरू र जनसाधारणलाई यस अवसरमा म धन्यवाद ज्ञापन गर्दछु र आगामी दिनमा पनि सम्बद्ध सबैबाट बैंकलाई निरन्तर सहयोग प्राप्त भइरहने विश्वास व्यक्त गर्दछु ।

धन्यवाद !

१४ वैशाख २०७३

नेपाली खण्ड

मुद्रा व्यवस्थापन भन्नाले मुद्राको आवश्यकता सम्बन्धी सही आँकलन, छपाइ, वितरण, छपाइ भएका नयाँ नोटको व्यवस्थापन, सफा नोटको आपूर्ति, बीमा, जलान लगायत नोट/सिक्का व्यवस्थापन कार्यको आधुनिकीकरण समेतलाई जनाउँदछ । विकसित मुलुकहरूका केन्द्रीय बैंकहरूले नोट छपाइदेखि मुद्रा व्यवस्थापन सम्मका सबै पाटोलाई आधुनिकीकरण गरी अर्थतन्त्रमा मुद्रा आपूर्ति पक्ष चुस्त राखेको पाइन्छ । छिमेकी मुलुकहरू भारत र चीनले चलन चल्तीमा रहेका आफ्ना मुद्राहरूलाई स्तरयुक्त तुल्याउँदै गएको छन् । यसको अलावा यी मुलुकहरूले नोटकोषहरूको व्यवस्थापन तथा नोटहरूको जलान र सर्टिङ्ग गर्ने कार्यलाई आधुनिकीकरण गरिसकेको स्थिति छ । केन्द्रीय बैंकको महत्वपूर्ण काम मुद्राको आपूर्ति, व्यवस्थापन पक्ष चुस्त राख्नु हो । यो भनेको राम्रो गुणस्तरको विश्वस्त मुद्रा तथा सिक्काहरू प्रवाह गर्नु, यस्तो प्रवाह जनताहरूको मागसँग नितान्त तालमेल हुने गरेर गर्नु नै हो । यसको अलावा जनताहरूले अर्थतन्त्रमा कारोबारको दौरानमा धेरै सर्कुलेट गरेर बैंकमा दाखिला हुन आएका भुत्रा नोटहरूको व्यवस्थापन पनि केन्द्रीय बैंकको मुद्रा व्यवस्थापन पक्षको महत्वपूर्ण कार्यको अर्को पाटो हो । विश्वमा विशेषगरी केही दशक यताबाट जाली नोटहरूको चलनचल्तीमा वृद्धि हुँदै गएवाट चलनचल्तीमा आउने नोटहरूलाई सुरक्षित तुल्याई जनताहरूलाई विश्वस्त तुल्याउँदै लैजानु चुनौतीपूर्ण बन्दै गएको छ । विकसित मुलुकका केन्द्रीय बैंकहरूले मुद्राको आपूर्ति नोटकोष मार्फत गर्दा सकभर "Zero Waste Supply" को सिद्धान्तमा गर्दै आएका छन् । यो सिद्धान्तमा टेकेर मुद्रा व्यवस्थापनको कार्य गर्न विकासोन्मुख मुलुकका केन्द्रीय बैंकहरूलाई उनीहरूको विद्यमान मुद्रा व्यवस्थापन पूर्ण आधुनिकीकरण नगरी सम्भव देखिँदैन ।

विश्व परिप्रेक्ष्यमा हेर्दा मुद्राको चलनचल्ती समग्रमा विश्वका मुलुकहरूमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २.५ प्रतिशत देखि ८ प्रतिशत बीचको हाराहारीमा रहेको पाइन्छ ।

तर यो प्रतिशत भारतको हकमा १३-१४ को हाराहारीमा र पाकिस्तानको हकमा ९.०-११.० प्रतिशतमा रहेको अवस्था छ । विश्वका विकसित मुलुकहरूमा मोवाइल मनी, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड आदि मुद्राका आधुनिक स्वरूप तर्फ उन्मुख भएवाट उनीहरूको मुद्रा चलनचल्ती प्रतिशत कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा न्यून रहन गएको हो । तर भारत, नेपाल, पाकिस्तान जस्ता एसियाली मुलुकहरूमा अपेक्षाकृत रूपमा मुद्राको आधुनिक स्वरूपको उपयोग कम मात्रामा हुने गरेकाले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा मुद्रा चलनचल्ती प्रतिशत बढी देखिन जानु स्वाभाविक नै हो । नेपालमा मुद्राको चलनचल्ती कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा करिब १५ प्रतिशत रहेको अनुमान छ । सन् २०१४ मा भारतमा ७६.४७ विलियन पिस बराबरको मुद्रा चलनचल्तीमा रहेकोमा यो बेलायत, अमेरिका, अस्ट्रेलिया, क्यानाडाको लागि २.९९ विलियन, ३४.५ विलियन, १.१५ विलियन र २.०० विलियन पिस रहेको पाइन्छ ।^१

विकसित मुलुकहरूले मुद्रा व्यवस्थापन कार्यलाई द्रुत तवरले आधुनिकीकरण गर्दै लगेवाट मुद्राको छपाइ लागत, ढुवानी लागत, जलान लागत क्रमशः न्यूनीकरण गर्दै लगेको पाइन्छ । निजी कम्पनीहरू सफा र भुत्रो नोटहरू गन्ती गर्ने कार्यमा संलग्न हुने गरेको, Currency Verification, Processing / Shreding System (CVPS) लागु भएको, Shreding / Briquetting पद्धति लागु भएवाट विकासोन्मुख मुलुकहरूको मुद्रा व्यवस्थापन कार्य अझ वैज्ञानिक, विश्वस्त र दिगो प्रकृतिको हुँदै गएको छ । यस प्रकृत्याले सफानोट नीतिलाई पनि यी मुलुकहरूलाई पालन गर्न र गराउन सहज हुँदै गएको तथा जाली नोटहरूको प्रचलनलाई दुरुत्साहित गर्दै लैजानमा समेत यी मुलुकहरूलाई सफलता मिल्दै गएको पाइन्छ ।

छिमेकी मुलुक भारतको हकमा CVPS/SBP लागु भैसकेको स्थिति छ । आर.वि.आईले एजेण्ट मोडेलमा मुद्राकोषहरूको व्यवस्थापन गर्दै आएको छ । यो अख्तियारी

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

१ चक्रवर्ती, के.सी, करेन्सी म्यानेजमेन्ट इन इण्डिया : इस्सु च्यालेन्ज, आर .वि. आई, बम्बे, २०१४ ।

भारतीय वाणिज्य बैंकहरुलाई पनि दिँदै आएको छ र Currency fitness देखि लिएर भुत्रो नोट व्यवस्थापन, सुकिलो नोटको चलनचल्ती, जालीनोटहरु पहिचान आदि कार्यहरु आर.वि.आई को निर्देशनमा बैंकहरुले गर्दै आएका छन्। त्यस्तै गरी पाकिस्तानको केन्द्रीय बैंक स्टेट बैंक अफ पाकिस्तानले नेशनल बैंकलाई नोटकोष व्यवस्थापनको जिम्मेवारी दिँदै आएको छ। चीनमा केन्द्रीय बैंकको नोटकोष भल्ट एउटा रहेको, १५ वटा मुख्य भल्टहरु रहेको र ३२ वटा Provincial sub-vault हरू रहेको, भल्टहरु प्रायः यान्त्रिकीकृत भइसकेको अवस्थामा रहेको र केन्द्रीय बैंक पिपुल्स बैंक अफ चाइनाले नै यसको व्यवस्थापन गर्दै आएको छ। चिनियाँ जनताहरु मध्ये सहरका जनताहरुले २५ देखि ६० प्रतिशतसम्म र ग्रामिण जनताहरुले ६० प्रतिशत देखि ७५ प्रतिशत कारोबार नगदमा गर्ने गरेको पाइएको छ।^१

केही दशक यतादेखि नै बैंक अफ फिनलैण्डले मुद्रा आपूर्ति व्यवस्थापनमा निजी ट्रान्जिट कम्पनी, वाणिज्य बैंकहरु, एटीएम कम्पनी तथा स-साना कम्पनीहरुलाई संलग्न गराउँदै आएको छ। उक्त बैंकले आफ्ना १२ वटा शाखा अफिसहरुबाट मुद्रा आपूर्ति गर्ने गर्दछ। तोडा चलान र नगद सर्टिङ्गको जिम्मा भने निजी कम्पनीहरुलाई दिइएको छ। यहाँको अर्थतन्त्रमा card payment को हिस्सा दुई तिहाइ रहेको र cash payment को हिस्सा एक तिहाइ रहेको पाइएको छ। वयस्क, बुढा Generation ले युरोपमा प्रायः अझै मुद्रालाई नै भुक्तानी र सञ्चयको राम्रो माध्यम ठान्ने गरेको र युवा पिँढीले भने एटीएम र अन्य इलेक्ट्रोनिक भुक्तानीको माध्यमहरुको प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ।^२ चिन, भारत, इन्डोनेसिया, मलेसिया, श्रीलङ्का, थाइलैण्ड जस्ता मुलुकहरुले मुद्राको कुल संचालन लागत मध्ये करिब ११ प्रतिशत नगद ह्यान्डिलिङ्ग कार्यमा व्यहोर्ने गरेको कुरा केही अध्ययनहरुले समेत देखाएको छ।^३ पैसारहित अर्थतन्त्र तर्फ विश्वका मुलुकहरु उन्मुख हुँदै गए पनि अझै पनि विश्वका २.५ विलियन जनसंख्याले रुपैयाँ/पैसामै कारोबार गर्दै आएका र अरु धेरै दशक मुद्राकै प्रयोग विश्वका मुलुकहरुमा हुने अनुमान गर्न सकिन्छ।^४

२ चेन बाओसान, क्यास करेन्सी थियोरी, वेजिङ्ग, २०१४, पृ. ३६-५९।

३ (मिलीका, एस, र साथीहरु, रोल अफ द सेन्ट्रल बैंक इन द क्यास साइकल, बैंक अफ फिनलैण्ड, बुलेटिन १, २०१० पृ. ३७)।

४ विनकोर/ निक्सडोर अण्डरस्टाण्डीङ्ग द कस्ट अफ ह्याण्डलीङ्ग क्यास इन एसिया प्यासिफिक, द एसिया बैंकर www.wincov.hixdort.com

५ के, रमेशा रं डि राय, क्यास एण्ड करेन्सी अपरेशन इन इण्डीया, द फिसर स्कुल, पेपर १४-१७ अक्टुबर, २०१४)।

प्रथम विश्वयुद्धसम्म नेपालमा सुन, चाँदी, तामा, पित्तल आदिका विभिन्न आकारका सिक्काहरु मुद्राको रूपमा चलनचल्तीमा रहेको र साथ साथै तराईका भू-भागमा भा.रु. नेपाली मुद्रासँगै सरोवर रूपमा चलनचल्तीमा रहेको पाइन्छ। द्वितीय विश्वयुद्ध पश्चात वि.स. २००२ सालमा नेपालमा रु. ५, रु. १० र रु. १०० दरका कागजी मुद्राहरु चलनचल्तीमा ल्याइए। योजनाबद्ध विकासको थालनी, वैदेशिक सहायताको आप्रवाह, पर्यटन क्षेत्रको विस्तार, नेपालीहरुको बहिर्गमन तथा आगमन, वैदेशिक लगानीमा भएको विस्तार र नेपालको विश्वसँगको क्रमिक सम्बन्ध विस्तारले मुद्राको चलनचल्तीमा क्रमशः वृद्धि हुँदै गयो। सन १९६० ताका रु. ५ करोड ४९ लाख नोट र सिक्का समेत गरी रु. ८ करोड ३९ लाख ५१ हजार बराबरको मुद्रा नेपालमा चलनचल्तीमा रहेकोमा सन १९९० मा रु. १०२७.०८ करोड मुद्रा चलनचल्तीमा र सन २००० मा आईपुग्दा रु. ४५२५.८० करोड मुद्रा चलनचल्तीमा रहन पुग्यो। सन् २०१५ जुलाईमा आइपुग्दा रु. ३१५५४.२५ करोड बराबरको मुद्रा चलनचल्तीमा रहेको छ। विस्तृत मुद्राको सरदर वृद्धि वार्षिक १५ देखि १७ प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको छ, जुन मौद्रिक नीतिले लिएको लक्ष्यसँग करिब तालमेल नै रहेको पाइएको छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो स्थापनाकालदेखि नै सर्वसाधारणमा सर्वसुलभ रूपमा मुद्राको आपूर्ति उपत्यका बाहिरका ने.रा.बैंकको नोटकोष, नेपाल बैंक तथा वाणिज्य बैंकहरुमा स्थापित नोटकोषहरु मार्फत गर्दै आएको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकको काठमाण्डौमा एउटा छुट्टै नोटकोष रहेको छ। यसरी ७५ वटा नोटकोष मार्फत नेपाल राष्ट्र बैंकले नोट तथा सिक्काहरु बैंक, वित्तीय संस्था र सर्वसाधारणहरुलाई उपलब्ध गराउँदै आएको छ। छापिएर आएका नयाँ नोटहरु कलकत्ता बन्दरगाह भै सीधै भारतीय रेल सेवा मार्फत रक्सौल ल्याइन्छ र तत्पश्चात नेपाल राष्ट्र बैंक वीरगन्ज कार्यालय हुँदै आवश्यक नयाँ नोट नेपाल राष्ट्र बैंक विराटनगरदेखि धनगढीसम्म र काठमाण्डौ स्थित नोटकोषसम्म ट्रक मार्फत कडा सुरक्षाको बन्दोबस्त सहित ढुवानी गरिन्छ। राष्ट्रिय बीमा संस्थान मार्फत आवश्यक बीमा प्रबन्ध गरी आवश्यक

नोट नोटकोषमा तोडाचलान कार्य सम्पादन गर्ने गरिन्छ।

सामान्यतया मुद्रा व्यवस्थापन विभागले करिब ३.२५ वर्षलाई पुग्ने गरी मुद्राहरुको माग प्रक्षेपण गरी नयाँ नोट छपाइ गर्ने गर्दछ। सामान्यतया मुद्राको माग अर्थतन्त्रको आकार, आर्थिक गतिविधि, रोजगारीको स्थिति, मुद्रास्फीति, आम्दानी र लगानी (बाह्य/आन्तरिक) मा भएको उतार चढाव, रेमिटेन्सको आप्रवाह आदिले प्रत्यक्ष वा परोक्ष रूपमा प्रभाव पार्ने हुन्छ। यस अलावा नेपालमा मुद्राको माग मौसमी प्रवृत्तिको समेत हुने गरेको छ। दशैं, तिहार, छठ, ईद आदि पर्वहरु तथा पहाडी र हिमाली भेगहरुमा यासाँगुम्बा, पाँचऔँले, जटामासी, चिराइतो आदि जडिबुटि संकलन गर्ने याममा प्रायः मुद्राको मागमा वृद्धि हुने गर्दछ। तराई आन्दोलन, अघोषित नाकाबन्दी आदिको कारण तराई र भित्री मधेशका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु बन्द हुन जाँदा यस भेगका जनताहरुले तेल, खाद्यान्न एवम् पेट्रोलियम पदार्थ, ग्यास आदि संचय गर्ने ध्येयले मुद्राको मागमा चाप पर्न गै नेपाली बजारमा मुद्रा चलनचल्ती बढ्न गएको देखिन्छ। मुद्रा व्यवस्थापन विभागले कागजी मुद्राको छपाइको क्रममा टेण्डर प्रकृयाको थालनीसँगै विभिन्न दरका रुपैयाँहरुको संभावित मागको प्रक्षेपण गर्ने गर्दछ र यसको आधारमा मुद्राको छपाइ कार्य अगाडि बढाइन्छ। आम्दानी, मुद्रास्फीति, आर्थिक गतिविधि, रेमिटेन्स आप्रवाह र लगानी आदिलाई आधार मानी सामान्यतया मुद्राको माग प्रक्षेपण हुने गर्दछ। नेपाल राष्ट्र बैंकले सिक्का टकमरी कार्य समेत टेण्डर प्रकृयाबाट गर्दै आएको छ। टक्सर महाशाखाबाट पहिले पहिले विभिन्न खाले धातुहरु आयात गरी नेपालमै सिक्का टङ्कण गर्ने गरेकोमा हाल यस महाशाखाले स्मारिका सिक्काहरु (चाँदी र अन्य धातुको) मात्र यदाकदा सीमित मात्रामा टङ्कण गर्दै आएको स्थिति छ।

नेपाल राष्ट्र बैंक, मुद्रा व्यवस्थापन विभागले मुद्रा छपाइको लागि स्थायी टेण्डर डकुमेन्ट तयार गरेको छ। मुद्रा छपाइ कार्य नितान्त बोलकबोल प्रथामा आधारित रही सम्पन्न गर्ने गरिन्छ। सन १९४५ मा रु. ५, १०, र १०० दरका प्रथम कागजी मुद्राहरु छपाइ भएको थियो। त्यस्तै गरी सन १९५२ मा आएर रु १ को कागजी मुद्रा, सन १९६० पश्चात रु. १, रु. २, रु. ५, रु. १०, रु. २०, रु. २५, रु. ५०, रु. १००, रु. २५०, रु. ५००, र रु. १००० दरका कागजी मुद्राको

६ व्याडको द स्पेन, विलेटयारीया, वर्ष २, अंक ३, मार्च २००८, पृ.३)

छपाइ भएको र चलन चल्तीमा रहेको पाइन्छ। सन २००२ मा रु. १० दरको पोलीमर नोट नेपाल राष्ट्र बैंकले छपाइ गरेको र यसमा केही प्राविधिक कैफियतहरु देखिए पश्चात यस्तो पोलीमर नोट पुनः छपाइ गरिएको छैन। माथि उल्लिखित मुद्राहरुको छपाइ सुन/चाँदी बहुमूल्य वस्तु तथा विदेशी मुद्रा सुरक्षण राखी प्रायः छपाइ गर्ने गरिन्छ। हाल चलनचल्तीमा रहेका मुद्राहरुमा रु. ५, रु. १०, रु. २०, रु. ५०, रु. १००, रु. ५००, र रु. १००० दरका कागजी मुद्राहरु हुन् र यी नोटहरुको छपाइ लागत सालाखाला प्रति गोटा विगतमा सन २००४ ताका क्रमशः रु. १.७३, रु. ३.२८, रु. २.३४, रु. ३.१६, रु. ५.१३, रु. ७.१८ र रु. ७.८२ रहेकोमा हाल उक्त दरका मुद्राहरुको छपाइ लागत क्रमशः रु १.९३, रु १.९९, रु २.४८, रु २.४४, रु २.७९, रु ३.७५, र रु ४.१४ पर्न आएको छ। हाल नेपाल राष्ट्र बैंकको रोष्टरमा १० वटा मुद्रा/सिक्का छपाइ कम्पनीहरु छन्। स्तरीय टेण्डर डकुमेन्टलाई आधार मानी आवश्यकता अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले मुद्रा छपाइको लागि टेण्डर आव्हान गर्दछ। सबभन्दा न्यून दर बोल कबोल गर्ने टेण्डर दातालाई नोट छपाइ कार्य गर्न स्वीकृति दिइन्छ। केही वर्ष अगाडिसम्म मुद्रा छपाइ कार्यमा अन्तर्राष्ट्रिय निजी मुद्रा छपाइ कम्पनीहरु संलग्न रहेका थिए भने हाल आएर मुद्रा छपाइ कार्यको लागि सरकारसँग सम्बद्ध गरेका नोट छपाइ कम्पनीहरु बढी सकृय हुँदै आएको पाइएको छ।

मुद्रा व्यवस्थापन कार्य केन्द्रीय बैंकहरुको कार्यकुशलता र यिनीहरुले लिने दुरगामी रणनीतिक कार्यक्रममा भर पर्ने हुन्छ। जनताहरुलाई सर्वसुलभ, भरपर्दो, लागत प्रभावी तवरले मुद्रा उपलब्ध गराउन सक्नु र यसका लागि प्रयत्नरत रहनु नै कुशल मुद्रा व्यवस्थापन मानिन्छ।^५ वास्तवमा शाखाहरुमा मुद्राको आवश्यकता सम्बन्धी जानकारी मुद्राको मौज्जात र चलनचल्ती, भुत्रो नोट तथा जलानको स्थिति आदि तथ्यांकीय जानकारी, अभिलेख र यसको संप्रेषणले मुद्रा व्यवस्थापनलाई अझ मजबुत तुल्याउने हुन्छ। यस अलावा नोटकोषको चुस्त व्यवस्थापन, आधुनिकीकरण र समय सापेक्ष रूपमा भुत्रा नोटको जलान प्रकृयामा हुँदै जाने सुधारले पनि मुद्रा व्यवस्थापन कार्य क्रमिक रूपमा चुस्त बन्दै जान्छ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले चालु रणनीतिक योजनाद्वारा मुद्रा व्यवस्थापन कार्यलाई यान्त्रिकीकरण गर्दै जाने, CVPS/SBP लागु गर्ने र आधुनिकीकरणलाई द्रुतता दिई मुद्रा व्यवस्थापन

चुस्त, समय सापेक्ष र गुण प्रभावी तुल्याउँदै जाने प्रतिबद्धता जाहेर गरे पनि यस कार्यमा त्यति सफलता हासिल हुन सकेन । विगतको महाभूकम्प र परकम्पनको प्रभावले मुद्रा व्यवस्थापन कार्यलाई केही समय आँच पुऱ्याए तापनि जसोतसो भत्किएका र केही बचेका संरचनाहरूको उपयोग गर्दै मुद्रा आपूर्ति, तोडाचलान, नोट वितरण र भुत्रो नोट तथा जाली नोट पहिचान सकार्ने कार्यलाई पुनः सुधार गर्दै गएको छ । Electronic Payment, G L Payment System मा आवद्ध भएपछि मुद्रा व्यवस्थापन सम्बन्धी तथ्य, तथ्याङ्कहरू अन्तर्राष्ट्रिय ढाँचामा रुपान्तरण हुन नेपाल राष्ट्र बैंकलाई सहज हुन गएको छ । मुद्रा व्यवस्थापन विभागले दैनिक, साप्ताहिक तथा मासिक रुपमा मुद्रा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित नोट मौज्दात, जलान, ढुकुटीमा मौज्दात सुकिला नोटहरू सम्बन्धी तथ्य र तथ्याङ्कहरू सम्प्रेषण गर्ने कार्य गर्दै आएको छ । त्यस्तै नोट सर्टिङ्ग गर्ने कार्यलाई द्रुतता दिन मुद्रा व्यवस्थापन विभागले उपत्यका बाहिरका ने.रा.बैंक कार्यालयहरूमा माग अनुरूप सर्टिङ्ग मेशिनहरूको आपूर्ति तथा मर्मत समेत गर्दै आएको छ । आगामी रणनीतिक योजना (२०१७-२०२१) मस्यौदामा मुद्रा व्यवस्थापन विभागले सन् २०२१ सम्म सर्कुलेसनमा रहने जाली नोट बजारमा चलन न्यूनीकरण गर्दै जाने, विद्यमान भुक्तानी प्रणालीलाई टेवा दिँदै जाने र मुद्रा व्यवस्थापन कार्य थप प्रभावकारी रुपमा गर्दै जाने आदि प्रतिबद्धता जाहेर गरेको छ । सफानोट नीति कार्यान्वयनको निरन्तरता, नोटहरूको सुरक्षण र स्तरोन्नति, CVPS/SBP को कार्यान्वयन, टक्सार विभागको पुनरसंरचना आदिको कार्यलाई प्राथमिकताका साथ सम्पादन गरिने लक्ष्य आगामी रणनीतिक योजना (२०१७-२०२१) मार्फत मुद्रा व्यवस्थापन विभागले गर्ने प्रतिबद्धता समेत जाहेर गरेको छ ।

कतिपय केन्द्रीय बैंकहरूले अनुसन्धान, सुपरिवेक्षण र मुद्रा व्यवस्थापन विभागहरूलाई समदुरीमा राखी कार्यहरू सम्पादन गर्दै आएको पाइन्छ । तर मुद्राको आपूर्ति देशको आर्थिक गतिविधिलाई आधार मानी कार्य गर्दै आएको मुद्रा व्यवस्थापन विभागलाई यद्यपि यस तवरले हेरिएको पाइएको छैन । मुद्रा व्यवस्थापन सम्बन्धी विविध खाले कृयाकलापहरूले वास्तवमा मौद्रिक नीतिले लिएको लक्ष्य प्राप्तिको लागि कार्य गर्ने हुन्छ, यस तर्फ ध्यान केन्द्रित हुनु जरुरी देखिन्छ । मुद्रा व्यवस्थापन विभाग र टक्सार महाशाखामा कार्य गर्ने कर्मचारीहरू अपेक्षाकृत रुपमा विभिन्न खाले उत्प्रेरणात्मक

आन्तरिक तथा बाह्य तालिम प्राप्त गर्नबाट प्रायः वंचित रहेको गुनासाहरू छन् । आ-आफ्नो रोहवरमा रहेका विभाग र महाशाखाहरूसँग मिल्दोजुल्दो तालिमहरू दिन सके कर्मचारीहरूको काम प्रति लगाव बढ्न जाने अवस्थाहरू कमशः सिर्जित हुँदै जाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । कर्मचारीहरू डम्पिङ्ग गर्ने विभागको रुपमा बैंकिङ तथा मुद्रा व्यवस्थापन विभागलाई हेरिनु हुन्न । आधुनिकीकरण तथा यान्त्रिकीकरण गर्दै जाने क्रममा मुद्रा व्यवस्थापन विभागमा समय सापेक्ष कर्मचारीहरू छनौट हुँदै जाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । कर्मचारीमा भएका विविध खाले सीपहरूलाई अधिकतम उपयोग गर्ने सोच र काम गराइले यस्ता विभागहरूले व्यवस्थापन पक्षले अपेक्षा गरेका उपजहरू दिने अवस्थाहरू क्रमिक रुपले सिर्जित हुँदै जाने देखिन्छ । नोट छपाइ, सिक्का टंकण अत्यन्त प्राविधिक तथा सम्बेदनशील कार्य भएकोले यस्तो खाले कार्यहरूसँग जानकार जनशक्ति पदस्थापन नगरे सम्म विभागको आधुनिकीकरण तथा यान्त्रिकीकरण प्रकृया मात्रैको अर्थ रहँदैन । त्यस्तै गरी मुद्रा माग, आपूर्ति र यससँग अन्तरनिहित विषयबस्तुसँग सम्बन्धित कार्यहरू गर्न नयाँ नियुक्ति भएका कर्मचारीहरूलाई विभागमा पदस्थापन गराउँदै लैजाँदा यसले विशेष गरी मुद्रा छपाइ/सिक्का टंकण कार्य विश्वस्त र जोखिमरहित तुल्याउँदै लैजानमा थप सघाउ पुऱ्याउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकमा रहेका मुद्रा तथा सुन चाँदीका ढुकुटीहरू अपर्याप्त, जीर्ण र पुरानै शैलीका छन् । आगामी वर्षहरूमा बढ्दै जाने मुद्राको भार, माग र चलनचल्तीलाई आधार मानी अत्याधुनिक ढुकुटीहरूको निर्माण र व्यवस्थापनको लागि थप कार्यहरू गर्नु पर्ने देखिन्छ । त्यस्तै गरी उपत्यका बाहिरका नेपाल राष्ट्र बैंकका ढुकुटीहरूको भौतिक अवस्था पनि त्यति राम्रो स्थितिमा छैन । यिनीहरूको पनि क्षमता वृद्धि र आधुनिकीकरणको लागि कार्य गरिहाल्नु पर्ने स्थिति छ । निकट भविष्यमा देश संघीयतामा जाने निश्चित भएबाट तदअनुरूप ढुकुटी व्यवस्थापनको लागि गृहकार्य, कार्ययोजना शीघ्र तयार गर्दै जानुपर्ने देखिन्छ । त्यस्तै गरी अन्य नोटकोष रहेका ढुकुटीहरू पनि समयसापेक्ष अपर्याप्त रहेका र यी ढुकुटीहरूको क्षमता वृद्धि तथा समयसापेक्ष आधुनिकीकरण गर्दै जानुपर्ने देखिन आएको छ । हवाईजहाज र हेलीकोप्टरबाट अधिराज्यका अधिकांश दुर्गम भेगहरूमा तोडा चलान गरिँदै आइएको छ । अध्ययनले दिने पृष्ठपोषणको आधारमा क्रमिक रुपले सुरक्षा

प्रबन्ध मिलाई गाडीबाटै तोडा चलान त्यस्ता स्थानहरूमा गर्दै जाँदा लागत प्रभावी हुन गै तोडा चलानको लागत न्यून हुन जाने अनुमान गर्न सकिन्छ । कतिपय केन्द्रीय बैंकहरूले तोडा चलान कार्य निजी कम्पनीहरू मार्फत पनि गर्दै आएको पाइएको छ । सो तर्फ पनि उन्मुख हुन अब नेपाल राष्ट्र बैंकले गृहकार्य गर्दै जानु वान्छनीय देखिन्छ । त्यस्तै नोटकोषको विद्यमान क्षमता र भौतिक अध्ययन/अवलोकन समय समयमा पुनरावलोकन गर्दै जानु वान्छनीय हुन्छ ।

देशको अर्थतन्त्रको आकार वृद्धि हुँदै जाने क्रम जारी छ । अझै धेरै जसो नेपाली जनसंख्या (विशेषगरी ग्रामीण क्षेत्रका) वित्त पहुँचबाट यद्यपि टाढिएको स्थिति छ । धेरै जनसंख्याले कारोवारको लागि कागजी नोटकै प्रयोग गर्ने गरेको पाइएको छ । राम्रा टिकाउ कागजी नोटहरू प्रचलनमा ल्याउँदा समेत सही ढंगले उपयोग गर्न नजान्दा चाँडै मैलो हुने र भुत्रो भै चाँडै जलान गर्नु पर्ने स्थिति छ । सफा नोट सम्बन्धी विभिन्न खाले चेतनामुलक नयाँ जनप्रभावी कार्यक्रमहरू संचालन गर्दै जानसके एकातिर सफा नोट नीति कार्यान्वयनमा सघाउ पुग्न जाने हुन्छ त अर्कोतिर नोट छपाइमा लाग्ने लागत न्यूनीकरण गर्नमा मद्दत मिल्न सक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ । ल्याटिन अमेरिकी केन्द्रीय बैंकहरू तथा केही एसियाली केन्द्रीय बैंकहरूले मुद्रा माग, गुण परिवर्तन आदि सम्बन्धमा समय समयमा जनस्तरमा अध्ययन गर्ने र त्यसले दिने पृष्ठपोषणको आधारमा मुद्रा छपाइ तथा मुद्राको गुणस्तर वृद्धि गर्दै गएको पाइएको छ । यस्ता खाले अध्ययनहरू कार्ययोजनामा राखी प्राथमिकताका साथ मुद्रा व्यवस्थापन विभाग, सम्बन्धित अन्य विभाग र कार्यालयको सहकार्यमा जुट्न सके मुद्रा माग सम्बन्धी यथार्थपरक तथ्य र तथ्यांक प्राप्त हुन जाने र यसले छपाइ हुने मुद्राको आँकलन कार्य समेत सही तवरले हुन जाने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

विशेष गरी नोट सर्टिङ्ग, जलान कार्यलाई स्वनियन्त्रित र आधुनिकीकरण गर्नु वास्तवमा खर्चिलो कार्य हो । यस कार्यको पूर्वशर्त भनेको आधुनिक भवन/कोठाहरू, आधुनिक औजारको उपयोग गर्न जान्ने जनशक्ति र अभिमुखीकरण प्रकृया तथा निरन्तर प्राप्त हुने प्राविधिक सेवा आदि नै हो । धेरै जसो दक्षिण एसियाली केन्द्रीय बैंकहरूले CVPS र SBS पद्धति केही वर्ष अघिदेखि नै नोट सर्टिङ्ग, नोट कर्टिङ्ग र briquet कार्यलाई यान्त्रिकीकरण गर्दै गएबाट यस्तो

पद्धतिको अवलोकन/अध्ययनद्वारा क्रमिक रुपले नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्नो भवनको निर्माण सँगै यसतर्फ उन्मुख हुनु वान्छनीय छ । यस्तो पद्धतिको थालनी पहिले नेपाल राष्ट्र बैंक परिसरमा र तत्पश्चात अन्य बैंकहरूमा पनि गर्न लगाउने तर्फ उन्मुख हुनुपर्ने देखिन्छ । नोटको गुणस्तर वृद्धि, सिक्का डिजाइन तथा टक्सारको यान्त्रिकीकरण पूर्व यसमा संलग्न कर्मचारीहरूलाई तालिम तथा यस सम्बन्धी कार्यमा सरिक गराउँदै लैजानु पर्दछ । बजारमा प्रायः ठुला दरका चलनचल्तीमा रहेका नोटहरूमा जाली नोटहरू पनि देखिँदै गएबाट विशेष गरी रु. ५०० र रु. १००० दरका नोटहरूमा सुरक्षण विशेषताहरू थपी त्यस्ता नोटहरू चलनचल्तीमा ल्याउँदा जाली नोटलाई कमशः न्यूनीकरण गर्दै जान सघाउ पुग्ने हुन्छ । गत वैशाख महिनाको महाभूकम्प र त्यसपछिका पटक पटकका परकम्पनबाट प्रभावित जिल्लाका बासिन्दाहरूका लागि नेपाल सरकारले विभिन्न खाले राहत कार्यक्रम ल्याएवाट मुद्रा मागमा थप चाप पर्न जाने र यसले मौज्दात मुद्राको स्टकमा समेत असर पर्न जाने अवस्था छ । नेपाल सरकारले लिने यस्ता नीतिहरूले मुद्रा व्यवस्थापनमा असर गर्ने हुँदा रेगुलर तथा फाष्ट ट्रयाक प्रकृयाद्वारा विद्यमान नीतिकै फेरोमा रहेर थप नोट छपाइ कार्य गर्दै जानुपर्ने वान्छनीय देखिन आएको छ । नेपाल सरकारबाट निकट भविष्यमा तय हुने विभिन्न नीति तथा कार्ययोजना सम्बन्धी जानकारी नेपाल राष्ट्र बैंकलाई समयमै दिन आवश्यक पहल गर्नुपर्ने देखिन्छ ।

केही वर्ष भित्रै नेपाल राष्ट्र बैंकमा अवकाश भएर जाने कर्मचारीहरू मध्ये सिक्का टंकण, नोट छपाइ, तोडा चलान, ढुकुटी व्यवस्थापन आदिमा दखल भएका कर्मचारीहरूको बहिर्गमन पनि चुनौतीपूर्ण हुन सक्ने देखिन्छ । पुराना तथा अनुभवी कर्मचारीहरू निवृत्तिभरण तर्फ उन्मुख हुनु अगावै आवश्यकता अनुसार नयाँ तथा धेरै सेवा अवधि बाँकी रहेका कर्मचारीहरू मुद्रा व्यवस्थापन कार्यको लागि पदस्थापन गर्ने र पुराना पिँढीका कर्मचारीहरूले नयाँ पिँढीका कर्मचारीहरूलाई आफूले जानेका तथा बुझेका व्यवस्थापकीय ज्ञान, सीप प्रदत्त गर्दै जाने माहौल व्यवस्थापन पक्षले सिर्जना गर्दै जानु पर्ने देखिन्छ । मुद्रा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित कर्मचारीहरूलाई प्रविधिसँग अभ्यस्त गराउने खाले उत्प्रेरणात्मक तालिम, सेमिनार र छलफल कार्यक्रममा सहभागी गराउँदै लैजानु वान्छनीय हुन्छ । मुद्रा व्यवस्थापन विभागका प्राविधिक कर्मचारीहरूलाई समय सापेक्ष भत्तामा वृद्धि तथा तालिमको

व्यवस्था गर्दै जाँदा यस विभागमा काम गर्न आउनलाई कर्मचारीहरूलाई थप आकर्षणको अवस्था सिर्जना हुन जाने अनुमान गर्न सकिन्छ। कागजरहित बैकिङ प्रणालीमा नेपाल राष्ट्र बैंक उन्मुख हुँदै गएवाट प्रविधिमा अभ्यस्त कर्मचारीद्वारा काम गराउने पद्धति विकसित गराउनु पर्ने देखिन्छ। मुद्रा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित सबै खाले कार्यहरूको तथ्य र तथ्याङ्कीय आधारमा अभिलेखीकरण गर्नु पर्ने देखिन्छ। छापिएर आउने नयाँ नोट तथा सिक्काहरूको रूप, रंग र

परिमाणका वारेमा सर्वसाधारणहरूमा पूर्व सूचना दिने प्रथाको थालनी एवम् मुद्रा व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित नियम, विनियम, विनियमावलीहरूलाई समय सापेक्ष सुधार तथा थप परिमार्जन गर्दै जाँदा मुद्रा व्यवस्थापन कार्य चुस्त, जोखिमरहित र दिगो भई केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकको गरिमालाई थप मुखारित गर्नमा यस कार्यले सघाउ पुग्न जान्छ।

पैसाको भविष्य : के पैसाको मृत्यु सम्भव होला ?

बसन्त बहादुर शाक्य*

पृष्ठभूमि

वस्तु विनिमय प्रणालीका अण्टेराहरूबाट वाक्क भएका मानिसहरूले त्यसको विकल्पको रूपमा विकास गरेका मुद्राले भुक्तानी प्रणालीमा आमुल परिवर्तन मात्र ल्याइदिएन, विश्व अर्थतन्त्रमा नै यसको महत्वपूर्ण भूमिका रहन गएको तथ्य हामी सबैलाई थाहा भएकै विषय हो। आज हामी पैसा बिनाको जिन्दगी कल्पना नै गर्न सक्दैनौं। बिहान उठेदेखि नै पैसाको खेल शुरु भै हाल्छ।

साधारणतया कुनै पनि चीजको भविष्य निक्यौल गर्नु निकै नै कठिन कार्य हो। त्यसमा पनि सदियौंदेखि मानिसले चलाउँदै आएको पैसाको भविष्यको कुरा गर्नु त भन्न चुनौतीपूर्ण नै हो। तर केही विद्वानहरूले पैसाको मृत्युको परिकल्पना गर्न थालेको पाइन्छ। (यहाँ पैसालाई मुद्रा (money) को अर्थमा नभै नगद (cash) को अर्थमा परिभाषित गर्न खोजिएको कुरालाई स्पष्ट गर्न चाहन्छु।) कुनै पनि आर्थिक कारोबार गर्नको लागि मुद्राको कुनै न कुनै रूप आवश्यकतालाई नकार्न सक्ने अवस्था भने रहने देखिँदैन। तर मुद्राको रूपमा हामीले अहिले प्रयोग रहेको कागजी मुद्रा (पैसा) को अस्तित्वको विषयमा भने अनेक अड्कलबाजी आउन थालेको देखिन्छ। तसर्थ पैसाको मृत्युको विषयमा कुरा गर्दा यहाँ “नगद बिनाको समाज” (cashless society) को परिकल्पनालाई विश्लेषण गर्न खोजिएको हो। यस्तो पैसा बिनाको समाजको परिकल्पना करिब ५० वर्ष पहिले “पहिलो भुक्तानी कार्ड” (Payment card) को प्रयोग भए पश्चात् गरिएको देखिन्छ। त्यस पश्चात् भुक्तानी प्रणालीमा निकै परिवर्तनहरू देखा परेका छन्। गएको २० वर्षमा प्रविधिमा भएको विकासक्रमलाई नियाल्ने हो भने डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, ई-पेमेण्ट, मोबाइल पेमेण्ट हुँदैहुँदै अहिले आएर अभौतिक मुद्रा (virtual currency) को प्रयोगसम्म आइपुगेको छ। यी विकासक्रमलाई हेर्ने हो भने त “पैसाको मृत्यु” हुने दिन नजिक आइरहेको हो कि भन्ने पनि बुझिन्छ। आजको विश्वमा पैसा बिनाको भुक्तानी प्रणाली निकै नै चलनचल्तीमा

छ। कतिपय अवस्थामा “कार्ड” बिनाको किनमेल कल्पना गर्न पनि नसकिने अवस्था छ भने ई-व्यवसाय, ई-बैंकिङ जस्ता नयाँ नयाँ उपकरणहरू बजारमा आइरहेका छन् जसले समाजलाई “cashless” मा परिवर्तन गर्न सघाउ पुऱ्याइरहेका छन्। के अब पैसाको मृत्यु अवश्यभावी छ त ?

हामीलाई दैनिक आवश्यक पर्ने वस्तुको खरिदको लागि पहिला जस्तो बिटाका बिटा पैसा बोकेर हिँड्नु आवश्यक छैन आजकल। तपाईंलाई मन पर्ने वस्तुहरू आफूलाई चाहे जति किन्नुस् भुक्तानीको लागि तपाइसँग भएको एउटा प्लास्टिकको कार्ड काफी छ। कार्डलाई मेसिनमा घोटिदिनुस् बस्, पुगिहाल्यो। न पैसा बोक्ने भ्रंभ्रट, न बाटोमा भर्ने पीर, न बढी भुक्तानी गयो कि भन्ने डर। सामान किन्न मात्र होइन, पानी, बत्ती, टेलिफोनको बिलको पैसा तिर्न ती कार्यालयहरूको भुक्तानी काउण्टरमा गएर लाइन बस्नु पर्ने दिन गए अब। अनलाइन भुक्तानी प्रणालीको विकासले त्यस्ता सेवा सुविधा उपभोग गरे बापतको भुक्तानीलाई सहज तुल्याइदिएको छ।

नेपालको हकमा भलै यसको प्रयोग भैनसकेको होस्, सार्वजनिक यातायातमा यात्रा गर्दा पैसा भुक्तानी गर्ने प्रणालीमा आमुल परिवर्तन आइसकेका छन्। अब बस चढ्दा होस् या रेल चढ्दा होस् पहिला जस्तो काउण्टरमा गएर टिकट काट्ने वा बस कण्डक्टरलाई पैसा तिरिरहनु जरुरी छैन। त्यस्ता साधनमा जडान गरिएका मेसिनमा गएर तपाईंको कार्ड छुवाइ दिनुस्, बस पुगिहाल्यो। न तपाईंलाई चानचुन पैसा बोक्ने भ्रंभ्रट, न कण्डक्टरले चानचुन पैसा फिर्ता नदिने भन्ने पीर।

त्यति मात्रै होइन विदेशमा भएका तपाईंका आफन्तलाई तपाईं यहीं बस्दा बस्दै विदेशकै बजारबाट उपहार उपलब्ध गराइ दिन चाहनु हुन्छ ? अनलाइन सर्पिंग। तपाईंको समस्याको समाधान भै हाल्यो। यी सबै कुराहरूलाई नियाल्ने हो भने अबका केही समय पछि पैसाको

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

अवसान हुने कुराको अनुमान लगाउन गाह्रो पर्दैन ।

प्रविधि विकासका केही कुराहरु

- पैसा (नगद) को सट्टामा प्रयोग गर्न सकिने अनेक प्रकारका प्रविधिहरुको विकासक्रम बढ्दै गैरहेका छन् । विगतमा भुक्तानी प्रणालीमा प्रयोग हुने डाफ्ट, टि.टि. जस्ता कतिपय उपकरणहरु नयाँ पुस्ताले नामै सुनेका छैनन् होला । २० औं शताब्दीको शुरु शुरुमा विकास भएको डेबिट कार्ड र क्रेडिट कार्ड जस्ता उपकरणहरु पनि अहिले पुराना भैसकेका छन् । अहिलेका पुस्ताले भुक्तानीका लागि प्रयोग गर्न थालेका नयाँ उपकरणहरु भनेका mobile wallet, contactless card, online payment हुन् । जसले तपाईंलाई पैसा बोक्नै पर्ने भन्फटबाट मुक्ति मात्र दिएको छैन केही विकसित मुलुकहरुमा त पैसाको प्रयोगमा र नगदको मागमा नै हास आइरहेको देखिन्छ ।
- पैसाको मागलाई प्रभावित तुल्याउन अनलाइन व्यापार र अनलाइन भुक्तानीले मानिसको व्यवहारमा निकै परिवर्तन ल्याएका छन् । सबैभन्दा रमाइलो त मनोरञ्जनको क्षेत्रमा देखिएको छ । अब तपाईंलाई मन पर्ने सिनेमा हेर्नको लागि उक्त सिनेमा लागेको हलमा धाउन जरुरी छैन, न त टि.भि. मा उक्त सिनेमा प्रसारण हुने सेड्युल पखन जरुरी छ, न त भिडियो पार्लरमा गएर त्यस्तो सिनेमाको चक्का भाडामा लिन वा किन्न जरुरी छ । बस तपाईं कम्प्युटरको अगाडि बस्नुस् अनलाइनमा नै त्यस्ता सिनेमा, टि.भि. शो आदिलाई इन्टरनेटमा streaming गर्नुस् अनि अनलाइन नै बसी पैसाको भुक्तानी गर्नुस् । भएन त मज्जा । न फिल्म हल धाउनु पन्थो, न सि.डि., डिभिडि चक्का किन्नु पन्थो, न बजार नै जानु पन्थो !
- बाटोमा हिँड्दा हिँड्दै तपाईंलाई कुनै रेष्टुरेण्टमा खाना खान मन लाग्यो? अथवा अचानक तपाईंलाई प्रेमी/प्रेमीकाले रेष्टुरेण्टमा ट्रिट दिन अनुरोध गर्नु तर त्यही बेला तपाईंको खल्तीमा पैसा छैन भने चिन्ता नलिनुस्, तपाईंसँग भएको कार्डले त्यस्तो समस्याको समाधान गरिदिन्छ । नेपाली समाजमा रेष्टुरेण्टमा गएर खाने चलनमा वृद्धि आएको छ । पाइलैपिच्छे भेटिने रेष्टुरेण्टहरुले पनि त्यसको पुष्टि गर्दछ । तर कार्डको

प्रयोगकै कारणले चैं त्यस्तो रेष्टुरेण्टमा जाने प्रवृत्तिमा कतिको वृद्धि भएको छ भन्ने विषयमा कुनै अध्ययन भने भएको देखिँदैन । तर बेलायतको अध्ययनले देखाएको तथ्याङ्क भने चाखलाग्दो छ । उक्त अध्ययनले बेलायतमा सन् २००५ मा रेष्टुरेण्टमा कार्डको प्रयोग ८.६ अर्ब स्टर्लिंग पाउण्ड बराबरको भएकोमा सन् २०१४ मा यस्तो भुक्तानीमा कार्डको प्रयोग २२.२ अर्ब स्टर्लिंग पाउण्ड पुगेको तथ्याङ्क प्रकाशित गरेको छ ।

- प्रविधिको विकासक्रममा पैसाको आवश्यकतालाई चुनौती दिने नविनतम उपकरणमध्ये बिटक्वाइनको प्रयोग चुनौतीपूर्ण रुपमा अगाडि आइरहेको छ । हुन त बिटक्वाइनको प्रयोगमा धेरै कुराले प्रभावित पार्ने भए पनि भुक्तानी प्रणालीको विकासक्रममा यो एक नयाँ उपकरणको रुपमा आएको कुरामा भने दुईमत हुन सक्दैन ।
- पछिल्ला केही समयदेखि विश्व अर्थतन्त्रमा cashless society को निकै चर्चा हुन थालेको छ । यो समयवधिमा केही स्केन्डेनेभियन मुलुकले सफतापूर्वक सञ्चालन गरेको non-cash तरिकाको भुक्तानी प्रणालीको निकै चर्चा हुन थालेको छ । ती मुलुकहरुमा पैसा (नगद) को प्रयोग बिना नै मानिसहरुको दैनिकी चलेको तथ्यले पनि पैसाको अवसानको चर्चालाई निकै बल पुगेको देखिन्छ ।
- विभिन्न मुलुकहरुले नगदमा भुक्तानी गर्न सक्ने क्षमतामा लगाएको सीमाले पनि पैसाको मागमा प्रभावित तुल्याएको मानिन्छ । अर्थात् निश्चित रकम भन्दा माथिको भुक्तानीमा नगदको प्रयोगमा लगाएको बन्देजले पैसाको मागलाई प्रभावित तुल्याउने देखिन्छ । Money laundering विरुद्ध लड्नको लागि जर्मनीको सोसल डेमोक्रेट पार्टीले युरो ५०० दरको बैंक नोटको निष्काशनलाई बन्द गर्ने प्रस्ताव गरेका छन् । जर्मनी युरोपको एक यस्तो मुलुक हो जहाँका अत्यधिक मानिसहरु भुक्तानीको लागि बैंक नोट नै प्रयोग गर्न रुचाउँछन् । उक्त मुलुकमा जम्मा १८.५ प्रतिशत जनताले मात्र भुक्तानीको लागि कार्डको प्रयोग गर्ने गरेको तथ्यांक छ जबकि अन्य युरोपियन मुलुकहरुमा कार्डबाट हुने भुक्तानी ६० प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको तथ्यांक छ ।

विश्व परिदृष्यमा नगद (पैसा) प्रयोगको अवस्था

- भुक्तानी प्रणालीमा संसारभर नै सबैभन्दा बढी प्रयोग हुने उपकरण भनेको “नगद” (cash) नै हो । World Payment Report, 2011 अनुसार विश्वका हरेक १० वटा आर्थिक कारोवारमा ८ देखि ९ वटा कारोवारको भुक्तानी “नगद” (cash) बाट नै हुने गरेको छ । तर पनि आर्थिक कारोवारमा विभिन्न किसिमको कार्ड वा अन्य भुक्तानी उपकरणको प्रयोगमा पनि उत्तिकै वृद्धि भैरहेको छ । यस अर्थमा हेर्ने हो भने विस्तारै भए पनि नगदको प्रयोगमा न्हास आइरहेको देखिन्छ ।
- AGIS भन्ने संस्थाको सन् २०१२ को तथ्याङ्क अनुसार युरो क्षेत्रमा “नगद” को प्रयोग कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ९.२५ प्रतिशत रहेको पाइन्छ । यस्तै गरेर उक्त क्षेत्रमा सन् २००२-२०११ को अवधिमा चलनचल्तीमा रहेको मुद्राको परिमाण १०.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखाउँदछ । यही अवधिमा युरो क्षेत्रमा “नगद” पैसाको मागमा तेब्वरले वृद्धि भएको मानिन्छ । यसरी मागमा वृद्धि हुनुमा मुख्यतः सन् २००८ को “आर्थिक सङ्कट” ले पनि मुख्य भूमिका खेलेको पाइन्छ । AGIS अनुसार संयुक्त राज्य अमेरिका मात्र यस्तो मुलुक हो जहाँ भुक्तानी प्रणालीको सन्दर्भमा ४० प्रतिशत भन्दा बढी कारोवारको भुक्तानी “कार्ड” बाट हुने गरेको छ ।
- भुक्तानी प्रणालीको क्षेत्रमा जतिसुकै प्रविधिको विकास भए पनि पैसा (नगद) लाई पूर्ण विस्थापन गर्न सक्ने क्षमताको विकास भने भैसकेको छैन । विश्व अर्थतन्त्रमा चलनचल्तीमा रहेको मुद्राको मात्रामा हरेक वर्ष भैरहेको वृद्धिले पनि त्यसको पुष्टि गर्दछ । विश्व अर्थतन्त्रमा यस्तो चलनचल्तीमा रहेको मुद्राको वृद्धिदरको परिमाण सात प्रतिशतको हाराहारीमा रहेको तथ्याङ्क पाइन्छ । विश्व अर्थतन्त्रमा प्रमुख भूमिका खेल्ने अमेरिकी डलरको चलनचल्तीमा रहेको मुद्रा (currency in circulation) सन् २००७ देखि सन् २०१२ को अवधिमा ४२ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । यस अवधिमा विश्व अर्थतन्त्रमा देखिएको संकटको कारणले यस्तो वृद्धि हुन सघाएको

भए तापनि सामान्य अवस्थामा पनि अमेरिकी डलरको चलनचल्तीमा रहेको मुद्रा पाँच प्रतिशतले वृद्धि हुने गरेको तथ्याङ्क पाइन्छ । हुन त अमेरिकी डलरको माग अमेरिकामा हुने नगदको मागमा मात्र आश्रित छैन । विश्व अर्थतन्त्रमा यसको मागले पनि यसको वृद्धिदरलाई असर पारिरहेको हुन्छ । त्यस्तै गरी युके पेमेण्ट काउन्सिलबाट जारी गरिएको एक प्रतिवेदन अनुसार पनि बेलायतमा हुने कुल आर्थिक कारोवार मध्ये पचास प्रतिशत भन्दा बढी कारोवारको भुक्तानी नगद पैसाबाट हुने गरेको तथ्य प्रकाशमा आएको छ ।

“नगद” को प्रयोगको फाइदा र बेफाइदाहरु

प्रविधिमा भएका द्रुत विकासक्रमले भुक्तानी प्रणालीमा पनि निकै किसिमका वैकल्पिक उपकरणहरुको विकास भएका छन् । तर पनि भुक्तानी प्रणालीमा सबैभन्दा बढी प्रयोग हुने उपकरण भनेको “नगद” नै हो । निम्न कारणहरुले गर्दा मानिसहरुले आर्थिक कारोवारमा “नगद” को प्रयोगमा बढी महत्त्व दिने गरेको पाइन्छ ।

१. सर्वस्वीकार्य : “नगद” मात्र यस्तो सर्वस्वीकार्य भुक्तानीको उपकरण हो जसको प्रयोग जुनसुकै व्यक्ति अर्थात् बुढो, बच्चा, अशिक्षित, शिक्षित, बैंक खाता नभएका व्यक्ति आदिले आवश्यकतानुसार प्रयोग गर्न सक्दछ । कुनै पनि बस्तु वा सेवा खरिद गर्नको लागि “नगद” को प्रयोग गर्न कुनै प्रविधि र प्राविधिक ज्ञानको आवश्यकता पर्दैन- एकदमै सरल र सजिलो । सानो रकमको भुक्तानीदेखि ठुलो रकमको भुक्तानी जस्तोसुकैमा पनि “नगद” को प्रयोग सजिलो मानिन्छ, कार्डबाट गरिने भुक्तानीमा जस्तो कुनै सीमा हुँदैन । तर हाल केही मुलुकहरुले निश्चित रकम भन्दा बढी रकमको भुक्तानी “नगद” बाट गर्न नपाउने नीतिगत व्यवस्था पनि अंगालेको पाइन्छ ।
२. अन्जान (Anonymity) : भुक्तानी प्रणालीका विभिन्न उपकरणहरु मध्ये “नगद” यस्तो माध्यम हो जसको प्रयोग गर्नको लागि प्रयोगकर्ताले आफ्नो परिचय खुलाउन जरुरी हुँदैन अर्थात् कुनै पनि कारोवार व्यक्तिगत र गोप्य हुने गर्दछ । “कार्ड” को प्रयोगमा जस्तो आफ्नो परिचय, व्यक्तिगत गोप्यता लगायतका सूचना दिनु पर्ने हुँदैन र प्राविधिक त्रुटिको कारणले बैंक खाताबाट आफ्नो

रकम हराउने जस्ता समस्याको सामना गर्नु पर्दैन । तर विश्वमा कालो धनको नियन्त्रण, मुद्रा निर्मलीकरण, कर छली जस्ता अपराधको नियन्त्रण गर्ने प्रयोजनको लागि “नगद” कारोवारमा “सीमा” तोक्ने प्रवृत्तिको विकास भैरहेको छ ।

३. विश्वसनीयता (Trust) : नगद- खासगरेर कुनै पनि देशको मुद्राको निष्काशन त्यस देशको सरकारको प्रत्याभूतिमा केन्द्रीय बैंकले मात्र गर्ने हुनाले मुद्राको विश्वसनीयता सर्वोपरि हुन्छ । कुनै पनि देशको मुद्रा सरकारले बाहेक अन्य कुनै पनि निकायले जारी गर्न पाउँदैन । तर मुद्राको विश्वसनीयता त्यसको गुणस्तरीयता र नक्कली बनाउन सक्ने सम्भाव्यतामा पनि निर्भर गर्दछ । यही कारणले मुद्रा निष्काशनकर्ताले यसको गुणस्तरीयता र security features मा विशेष ध्यान पुऱ्याएका हुन्छन् । “कार्ड” मा जस्तो नक्कली बनाएर आफ्नो बैंक खाताबाटै रकम गायब हुने सम्भावना रहँदैन ।

४. नियन्त्रण : सर्वसाधारण मानिसले आफ्नो दैनिक कारोवारमा नगदको प्रयोगबाट आफ्नो खर्च गर्ने प्रवृत्तिलाई नियन्त्रण गर्न सक्दछ । जबकि “कार्ड” ले मानिसलाई आफ्नो क्षमता भन्दा बढी खर्च गर्न प्रेरित गर्दछ । “कार्ड” जारी गर्ने कम्पनीले विभिन्न स्किम मार्फत् बोनस आदिको लोभमा खर्च गर्न उत्प्रेरित गर्ने गरेको पाइन्छ । “नगद” को यही गुणले नै वयस्क मानिसहरूले अरु भुक्तानी उपकरणहरूको तुलनामा नगदको प्रयोगमा जोड दिने गरेको पाइन्छ ।

भुक्तानी प्रणालीको सन्दर्भमा प्रविधिमा जतिसुकै विकास भएको भए पनि “नगद” को प्रयोगमा हुने उपर्युक्त गुणहरूको कारणले नै यसको प्रयोगमा अपेक्षित कमी आउन नसकेको हो ।

“नगद” का मागका कारणहरू

१. मनोविज्ञान : मानिसहरूले आफूसँग “नगद” नै किन राख्दछ? जबकि बैंक तथा वित्तीय संस्थामा राखेको निक्षेप बराबरको रकम पनि नगद जत्तिकै “तरल” मानिन्छ । निक्षेपको रकम जतिसुकै तरल भए पनि मानिसले केही परिमाणसम्म नगदलाई नै प्राथमिकतामा राख्ने गर्दछ । सबैभन्दा महत्वपूर्ण विषय भनेको मानिसको “मनो

विज्ञान” हो । धेरैजसो मानिसको लागि धन सम्पत्तिको रूपमा “नगद” सबैभन्दा महत्वपूर्ण कुरा हो । “नगद” नै शक्ति हो, खुसी हो इत्यादि । मानिसलाई उसका अन्य धन सम्पत्ति (wealth) ले भन्दा “नगद” पैसाको उपलब्धताले अत्यधिक महत्व राख्दछ । आफूसँग नगद भएको मानिसले अरुको तुलनामा आफूलाई बढी सुरक्षित, विश्वसनीय र आफूले चाहेका कुरा हासिल गर्न सक्ने कुरामा विश्वस्त हुने बताउँछन् ।

सैद्धान्तिक रूपमा हेर्ने हो भने पैसाको माग खास गरेर दैनिक कारोवारको लागि, सट्टेबाजीको लागि र भविष्यको सुनिश्चितताको लागि हुने गर्दछ । जेसुकै भए पनि अर्थतन्त्रमा चलनचल्तीमा रहने नगदको परिमाणको सम्बन्ध opportunity cost अथवा व्याजदरसँग ऋणात्मक हुने गर्दछ भने उपभोग अथवा transaction cost को रूपमा घनात्मक हुने गर्दछ । यसको साथै, अर्थतन्त्रमा उपलब्ध भुक्तानी प्रणालीका उपकरणहरू डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, ATM, POS आदिमा पनि निर्भर हुने गर्दछ ।

भुक्तानी प्रणालीका विभिन्न उपकरणहरूको उपलब्धता र “नगद” को माग सम्बन्धी गरिएका विभिन्न अनुसन्धानका परिणामहरू पनि विविध प्रकारका पाइएका छन् । मुख्यतः युरोपियन मुलुकहरूमा गरिएको अध्ययनले भुक्तानी प्रणालीमा वैकल्पिक उपकरणहरूको उपलब्धताले “नगद” को मागमा ऋणात्मक असर देखिएको पाइयो भने OECD मुलुकमा गरिएको अध्ययनले वैकल्पिक उपकरणको उपलब्धताले खासै असर पारेको देखिएन ।

२. छाँया अर्थतन्त्र : छाँया अर्थतन्त्रले खास गरेर अर्थतन्त्रमा गैर कानुनी कारोवारको अवस्थालाई इंगित गर्दछ । छाँया अर्थतन्त्रको परिभाषालाई विविध किसिमले व्याख्या गर्ने गरिएको पाइए पनि मुख्यतः यसलाई विद्यमान कानूनको परिभाषालाई तोडमरोड गरी आफू अनुकूल व्याख्या गर्न खोज्नु र विद्यमान कानूनको परिधि भन्दा बाहिर बसेर गरिने आर्थिक कारोवार नै मुख्य रूपमा लिने गरेको पाइन्छ । यसरी कानूनको परिधि भन्दा बाहिरबाट हुने कारोवारको भुक्तानी खास गरेर “नगद” बाट नै हुने गरेको अनुमान गर्ने गरिन्छ । यस अर्थमा अर्थतन्त्रमा छाँया अर्थतन्त्रको आकार जति ठुलो हुन्छ “नगद” को मागमा पनि त्यत्तिकै असर गर्दछ

भन्ने बुझ्नु जरुरी हुन्छ । छाँया अर्थतन्त्रको अर्को प्रभाव मुलुकको राजश्वमा पर्ने गर्दछ । साधारणतया छाँया अर्थतन्त्रको कारोवारले नियमानुसार तिर्नु पर्ने “कर” छल्ने प्रवृत्तिलाई प्रोत्साहन गर्ने गरेको अनुमान गरिन्छ ।

३. प्रविधिको विकास : “पैसा” (नगद) को भविष्यको कुरा गर्दा भुक्तानी प्रणालीमा अहिले भैरहेको प्रविधिको विकासलाई पनि नियाल्नु पर्ने हुन्छ । भुक्तानी प्रणालीमा सबैभन्दा पछिल्लो प्रविधिको रूपमा biometric authentication प्रणालीको विकासलाई महत्वपूर्ण प्रविधिको रूपमा लिइएको छ । जुन “cashless society” को वकालत गर्नेहरूको लागि एक प्रमुख औजार हुन गएको छ । वायोमेट्रिक प्रणालीले कारोवारकर्ताको पहिचानलाई भौतिक गुण (physical tributes) जस्तै : औंला छाप, हस्तरखा, iris pattern आदि र व्यावहारिक गुण (behavioural tributes) जस्तै : hand-writing, स्वर को पहिचान आदिको माध्यमबाट गर्न सकिने आर्थिक कारोवारको प्रविधि हो ।

वैकल्पिक भुक्तानी प्रणालीमा वायोमेट्रिक प्रणालीको विकासका कतिपय फाइदाहरू रहेका छन् । उदाहरणको लागि यस प्रणालीको विकासको कारणले आफ्नो मात्र जानकारीमा रहेको पिन कोड (PIN code) र आफूसँग मात्र रहने स्मार्ट कार्ड (smart card) को प्रयोगबाट आर्थिक कारोवार गर्दा भुक्तानी प्रणालीमा हुने अन्य कतिपय समस्याहरूलाई हटाउन निकै हदसम्म सहयोग पुऱ्याउँदछ । यसको प्रयोगले अर्कोतिर “नगद” बाट कारोवार गर्दा लाग्ने कतिपय “लागत” लाई घटाइदिएको छ । तर यो प्रणालीमा हरेक कारोवार विद्युतीय रेकर्डमा रहने हुँदा मानिसको व्यक्तिगत गोप्यता कहीं कतै नरहने अवस्था पनि रहेको छ । के मानिसहरू आफ्ना सबै व्यक्तिगत “गोप्य” कारोवारलाई “खुला” गर्न चाहलान् ? मुख्य प्रश्न यही हो । जेसुकै भए पनि भुक्तानी प्रणालीमा वायोमेट्रिक प्रणालीको विकासले “नगद” र “cashless society” को वकालत गर्नेहरू बीचमा एक प्रतिस्पर्धा भने निम्त्याएको छ ।

वैकल्पिक भुक्तानी प्रणालीका चुनौतीहरू

➤ जतिसुकै विकसित र प्रविधियुक्त मुलुक भए पनि सङ्कटको बेला मानिसले विश्वास गर्ने उपकरण भनेको

नगद नै हो । त्यहाँ डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्डको कुनै महत्व रहँदैन । पछिल्लो विश्व आर्थिक सङ्कटको समयमा विश्वका कतिपय विकसित मुलुकका जनताले प्रयोग गर्दै आइरहेको वैकल्पिक भुक्तानीका उपकरणहरू अस्वीकृत भए र नगद भुक्तानी मात्र स्वीकार्य भयो । अझ कतिपय ठाउँहरूमा cash only लेखेको बोर्ड नै भुण्ड्याइए ।

➤ कतिपय अवस्थामा तपाईंले विकल्परहित रूपमा कार्डमात्र प्रयोग गर्न खोज्दा निकै अप्ठेरो अवस्थामा पुग्न सक्ने हुन सक्छ । त्यस्तो अवस्था भनेको त्यस्तो उपकरणको system failure प्रमुख हो । केही वर्ष अघि युरोपको एक मुलुकमा क्रिसमसको समयमा कार्ड प्रणाली फेलर हुँदा सर्पिंगको लागि आएका मध्ये नगद बोकेका बाहेक अन्य व्यक्ति जिल्ल पर्नु परेको समाचार हामीले सुनेकै हो ।

➤ त्यस्तै अवस्था बेलायतको सार्वजनिक यातायातको क्षेत्रमा पनि देखिएको थियो । कार्डबाट भुक्तानी गर्न यातायातको साधनमा जडान गरिएको उपकरणको सिस्टम फेलर हुँदा सर्वसाधारणलाई सित्तैमा यात्रा गर्न दिन बाध्य हुनु पऱ्यो त्यसको घाटा संस्थाले व्यहोर्नु बाहेक अन्य विकल्प बाँकी रहेन ।

➤ प्राविधिक ज्ञानको कमीले हुने आफ्नो खाताबाट रकम हराउने, खातावालाले थाहै नपाउने गरी ह्याकरहरूले खाताबाट रकम चोरिदिने जस्ता चुनौतीको सामना गर्नु पर्ने अवस्था अझै विद्यमान रहेकै छ । खोज्दै जाने हो भने यस्तो लिस्ट अझै लामो हुनेछ ।

उपसंहार

साधारणताया नगदको अवस्था भल्काउने अवस्था भनेको चलनचल्तीमा रहेको मुद्राको परिमाणको तथ्याङ्क हो । विश्व अर्थतन्त्रमा यस्तो तथ्याङ्क केलाउने हो भने कम्तिमा मुलुकमा मात्र यस्तो मुद्राको परिमाण घट्दो दरमा रहेको देखिन्छ । नेपालको सन्दर्भमा सन् २००७ देखि २०१५ सम्मको तथ्याङ्क केलाउने हो भने वार्षिक औषत २१ प्रतिशतको हाराहारीमा चलनचल्तीमा रहेको नोटको मात्रामा वृद्धि भैरहेको छ । यस अवधिमा नेपालमा पनि वैकल्पिक भुक्तानीमा विभिन्न उपकरणहरूको प्रयोगमा वृद्धि भएकै देखिन्छ । तर उक्त उपकरणकै कारणले नगदको मागमा कत्तिको असर गऱ्यो

भन्ने तथ्याङ्क उपलब्ध भएको नदेखिए तापनि देशको आर्थिक गतिविधि र मौद्रिकीकरणको अवस्थाको कारणले नगदको मागमा तुरुन्तै ञ्हास आउने सम्भावना पनि कमै देखिन्छ ।

नेपालमा मात्र होइन कि नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकमा बैकल्पिक भुक्तानी उपकरणहरूको प्रयोगले आर्थिक गतिविधिलाई बढाउनुको साथसाथै नगदको मागमा पनि वृद्धि गराउने हुन्छ किनभने ती उपकरणको प्रयोग पश्चात् अन्तिम हिसाव मिलानको समयमा नगदको मागमा नै चाप पर्ने हुन्छ ।

सदियौँदेखि मानिसले भुक्तानीको लागि प्रयोग गर्दै आइरहेको नगद पैसाको मनोवैज्ञानिक प्रभाव, नगदमा अन्तर्निहित गुणहरू लगायत अत्याधुनिक उपकरणहरू प्रयोग गर्न चाहिने प्राविधिक ज्ञानको अभाव, त्यस्ता उपकरणहरू प्रतिको मानिसको विश्वसनीयता आदिको कारणले केही

विकसित मुलुकहरूमा नगद विनाको जिन्दगी केही हदसम्म कल्पना गरिए पनि विश्व मानचित्रबाट नगदको अवसान हुने समयको सम्बन्धमा तुरुन्तै सोच्नु अझै हतारै हुन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

1. The unique attributes of cash - currency news, 2016 Feb
2. BBC Future, The truth about the death of cash, Rose Eveleth, 2015
3. The death of cash, Miguel Helft, Fortune, 2012
4. Handelsblatt, Global Edition, The Death of Cash, Frank Drost, 2016

नेपालको संविधान, २०७२ मा आर्थिक सवाल

वासुदेव अधिकारी*

१. विषय प्रवेश

नेपालको संविधान, २०७२ नेपाली जनताको प्रतिनिधि संस्था संविधान सभाबाट पारित साभ्ना दस्तावेज हो । यसमा मुलुकका प्रमुख राजनीतिक शक्तिहरूको साभ्ना अवधारणा र कार्यसूची समाविष्ट भएको छ । २०७२ असोज ३ गतेदेखि लागु हुने गरी जारी भएको यो दस्तावेज नेपाली जनताको जनादेशको ठोस उपहार हो । यसमा ३५ भाग, ९ अनुसूची र ३० धारा रहेको छ । जारी भएको मसी सुकन नपाउँदै भएको तराई मधेस आन्दोलन र सो आन्दोलनको माग बमोजिम एक पटक संशोधन समेत भइसकेको नेपालको नयाँ संविधान अब भने साँच्चै साभ्ना दस्तावेजको रूपमा देखापरेको छ । अबको राजनीति र प्रशासन जनताको सेवामा समर्पित हुनुका साथै तिनले मुलुकको आर्थिक विकासलाई मध्यजनजर गर्नु पर्ने र जनताको समृद्धिमा केन्द्रित हुनु पर्ने सवाल ज्वलन्त हुँदै आएको परिप्रेक्ष्यमा प्रस्तुत लेखमा सो संविधानले नेपाली जनताको आर्थिक सवाललाई के कसरी सम्बोधन गरेको छ भनी उद्धृत गर्ने प्रयत्न गरिएको छ । यसले संविधानको दस्तावेज पढ्न नभ्याउने तर त्यसबाट केही अपेक्षा गर्ने पाठकको जिज्ञासा समेत केही हदसम्म शान्त गर्नेछ ।

२. प्रस्तावना र मौलिक हकमा आर्थिक सवाल

नेपालको संविधान, २०७२ को प्रस्तावनामा अन्य विषयको अतिरिक्त 'आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय सुनिश्चित गर्न समानुपातिक समावेशी र सहभागितामूलक सिद्धान्तका आधारमा समतामूलक समाजको निर्माण गर्ने संकल्प' गरिएको छ भने प्रस्तावनाको अन्तमा 'सुशासन, विकास र समृद्धिको आकांक्षा पूरा गर्ने' संविधान सभाबाट पारित संविधान जारी गरिएको व्यहोरा उल्लेख गरिएको छ ।

उपर्युक्त प्रस्तावनाले मुलुकमा आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्यायलाई महत्व दिएको देखिन्छ । सोका लागि सुशासन अनिवार्य छ । सुशासन विना प्रस्तावनाले परिकल्पना गरेको समतामूलक समाज निर्माण हुन सक्तैन ।

नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ३, धारा १७-४४ मा नागरिकको मौलिक हक उल्लेख भएको छ । उल्लिखित हकमध्ये धारा १७ को स्वतन्त्रताको हकमा 'नेपालको कुनै पनि भागमा पेसा, रोजगार गर्ने र उद्योग, व्यापार तथा व्यवसायको स्थापना र सञ्चालन गर्ने स्वतन्त्रता' उल्लेख गरिएको छ भने धारा १८ को समानताको हकमा 'सामान्य कानूनको प्रयोगमा ...आर्थिक अवस्था...वा अन्य कुनै आधार मा भेदभाव गरिने छैन भनी उल्लेख गरिएको छ । त्यस्तै, धारा २५मा सम्पत्तिको हक अन्तर्गत उपधारा (१) मा 'प्रत्येक नागरिकलाई कानूनको अधीनमा रही सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, व्यावसायिक लाभ प्राप्त गर्ने र सम्पत्तिको अन्य कारोबार गर्ने हक हुनेछ' भनी सुनिश्चित गरेको छ भने उपधारा (३) मा राज्यले व्यक्तिको सम्पत्ति अधिग्रहण गर्दा क्षतिपूर्ति दिने विषय पनि उल्लेख गरेको छ । संविधानको धारा ४२ तथा ४३ मा सामाजिक न्यायको हक र धारा ४४ मा उपभोक्ताको हक उल्लेख गरिएको छ ।

संविधानको प्रस्तावना तथा विभिन्न धारामा उल्लिखित उपर्युक्त व्यवस्थाले नागरिकको आर्थिक तथा व्यावसायिक अधिकारलाई सुनिश्चित गरी आर्थिक समावेशी अवस्थाको सिर्जना गर्न खोजेको देखिन्छ । प्रस्तावनामा उल्लिखित समानता तथा सामाजिक न्याय सोही समावेशी आर्थिक विकास मार्फत् प्राप्त गर्न खोजेको जस्तो पनि देखिन्छ । संविधानको प्रस्तावनामा उल्लिखित 'समताउन्मुख समाज' वा 'आर्थिक समानता' र 'सामाजिक न्याय' निश्चित राजनीतिक सिद्धान्तबाट पैँचो लिइएका शब्द जस्तो देखिए पनि त्यसबाट डराउनु पर्ने र विपन्न जनतालाई उत्थान गर्ने राज्यको दायित्व संविधानमा उल्लेख हुँदा वा कार्यान्वयन हुँदा सम्पन्न वर्ग आत्तिनु पर्ने देखिँदैन । संविधानमा व्यावसायिक रूपमा सक्षम वर्गका लागि 'सम्पत्ति आर्जन गर्ने, भोग गर्ने, व्यवसायिक लाभ प्राप्त गर्ने अधिकार' संरक्षण भइसकेको सन्दर्भमा राज्यको उत्तरदायित्व अन्तर्गत उल्लिखित सवाललाई अतिरञ्जित तवरबाट उठाउनु पनि सान्दर्भिक

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

देखिँदैन । बरु, यसको अभावमा सिर्जना हुने द्वन्द्वको असर यो भन्दा निकै महङ्गो हुने प्रमाण हामीले आफ्नै मुलुकको जनयुद्ध तथा अन्य देशको राजनीतिक द्वन्द्वबाट देखे भोगेका छौं ।

३. निर्देशक सिद्धान्त, नीति र दायित्वमा आर्थिक सवाल

नेपालको संविधान, २०७२ को भाग ४ मा राज्यका निर्देशक सिद्धान्त, नीति तथा दायित्वको बारेमा उल्लेख गरिएको छ । त्यस भागको धारा ५० मा उल्लिखित ४ वटा नीतिमध्ये एउटा नीति 'आर्थिक नीति' रहेको छ । सो धारामा उल्लेख गरिएको छ:

'सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकास मार्फत उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुनेछ ।'

संविधानले अर्थतन्त्रमा सार्वजनिक अर्थात् सरकारी क्षेत्र, निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रलाई आर्थिक शक्ति वा पक्षको रूपमा लिएको देखिन्छ । तिनकै सहभागिता र विकास मुलुक विकासको कडी हो । यस उद्देश्य अन्तर्गत साधन स्रोतको अधिकतम परिचालन गरी तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने विषय राखिएको छ । आर्थिक विकास पश्चात प्राप्त उपलब्धिहरूको वितरण न्यायोचित गरी शोषण रहित समाजको निर्माण गर्ने बचनबद्धता राज्यको उद्देश्य रहेको छ । सोको लागि राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र उन्नतिशील बनाउने लक्ष्य लिइएको छ । आर्थिक क्षेत्रमा जनताको सहभागिता सुनिश्चित हुँदा यसले त्यसै पनि समाजवाद उन्मुख समाज निर्माण हुन जान्छ । सो विषय संविधानमा किटानी हुनु आर्थिक असमानताको कारण निम्तिने भावी राजनीतिक द्वन्द्व कम हुनु पनि हो ।

संविधानको सोही भागको धारा ५१ मा राज्यका १३ वटा नीतिहरू उल्लेख गरिएका छन् । त्यसमध्ये उपधारा (घ) मा निम्नानुसारको अर्थ, उद्योग र वाणिज्य सम्बन्धी नीति उल्लेख गरिएको छ:

- १) सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्र सुदृढ गर्ने,
- (२) अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको भूमिकालाई महत्व दिँदै उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालन गरी आर्थिक समृद्धि हासिल गर्ने,
- (३) सहकारी क्षेत्रलाई प्रवर्धन गर्दै राष्ट्रिय विकासमा अत्यधिक परिचालन गर्ने,
- (४) आर्थिक क्षेत्रका सबै गतिविधिमा स्वच्छता, जवाफदेही र प्रतिस्पर्धा कायम गर्न नियमनको व्यवस्था गर्दै सर्वाङ्गीण राष्ट्रिय विकासमा प्रोत्साहन र परिचालन गर्ने,
- (५) उपलब्ध साधन, स्रोत तथा आर्थिक विकासको प्रतिफलको न्यायोचित वितरण गर्ने,
- (६) तुलनात्मक लाभका क्षेत्रको पहिचान गरी उद्योगको विकास र विस्तारद्वारा निर्यात प्रवर्धन गर्दै वस्तु तथा सेवाको बजार विविधीकरण र विस्तार गर्ने,
- (७) कालाबजारी, एकाधिकार, कृत्रिम अभाव सिर्जना गर्ने र प्रतिस्पर्धा नियन्त्रण जस्ता कार्यको अन्त्य गर्दै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई प्रतिस्पर्धी बनाई व्यापारिक स्वच्छता र अनुशासन कायम गरी उपभोक्ताको हित संरक्षण गर्ने,
- (८) राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकासका लागि राष्ट्रिय उद्योगधन्दा र साधन स्रोतको संरक्षण र प्रवर्धन गरी नेपाली श्रम, सीप र कच्चा पदार्थमा आधारित स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिने,
- (९) राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकासका लागि स्वदेशी लगानीलाई प्राथमिकता दिने,
- (१०) राष्ट्रिय हित अनुकूल आयात प्रतिस्थापन, निर्यात प्रवर्धनका क्षेत्रमा वैदेशिक पुँजी तथा प्रविधिको लगानीलाई आकर्षित गर्दै पूर्वाधार विकासमा प्रोत्साहन एवं परिचालन गर्ने,
- (११) वैदेशिक सहायता लिँदा राष्ट्रिय आवश्यकता प्राथमिकतालाई आधार बनाउँदै यसलाई पारदर्शी बनाउने र वैदेशिक सहायताबाट प्राप्त रकम राष्ट्रिय बजेटमा समाहित गर्ने,

(१२) गैरआवासीय नेपालीहरूको ज्ञान, सीप, प्रविधि र पुँजीलाई राष्ट्रिय विकासमा उपयोग गर्ने,

(१३) औद्योगिक करिडोर, विशेष आर्थिक क्षेत्र, राष्ट्रिय परियोजना, विदेशी लगानीका परियोजनाको सन्दर्भमा अन्तर प्रदेश तथा प्रदेश र सङ्घ बीच समन्वय स्थापित गराई आर्थिक विकासलाई गतिशीलता प्रदान गर्ने ।

उपर्युक्त नीतिले के कसरी मुलुकको अर्थतन्त्र सुदृढ बनाउने, आम जनतालाई विकास अभियानप्रति सरिक गराउने र साधन स्रोत एवम् अवसरको समुचित प्रयोग गर्ने भन्ने सवालमा भलिभाँती सवालहरू सार्वजनिक गरेको छ ।

४. राज्य शक्तिको बाँडफाँड र आर्थिक सवाल

नेपालको संविधान, २०७२ को मुख्य ध्येय राज्यशक्तिको बाँडफाँड हो । यो सङ्घीयताको मुख्य मुद्दा पनि हो । नयाँ संविधानको धारा ५६ मा सङ्घीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको मूल संरचना सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह गरी तीन तहको हुने उल्लेख गरिएको छ । धारा ५७ मा राज्यशक्तिको बाँडफाँडको विषयमा स्पष्ट गरिएको छ । राज्यशक्तिको बाँडफाँड भनेको अधिकार तथा कार्यको बाँडफाँड हो । तीन तहमा निहित अधिकार तथा सम्पादन गर्न पर्ने कामलाई अनुसूचीमा उल्लेख गरिएको छ । सो अनुसार ५ मा सङ्घको अधिकार, ६ मा प्रदेशको अधिकार, ७ मा सङ्घ र प्रदेशको साभ्ना अधिकार, ८ मा स्थानीय तहको अधिकार र ९ मा सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको साभ्ना अधिकारको सूची दिइएका छन् ।

संविधानको धारा ५९ मा 'आर्थिक अधिकारको प्रयोग' बारे निम्नानुसारको व्यवस्था गरिएको छ:

- (१) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो अधिकारभित्रको आर्थिक अधिकार सम्बन्धी विषयमा कानून बनाउने, वार्षिक बजेट बनाउने, निर्णय गर्ने, नीति तथा योजना तयार गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने छन् ।
- (२) सङ्घले साभ्ना सूचीका विषयमा र आर्थिक अधिकारका अन्य क्षेत्रमा प्रदेशलाई समेत लागु हुने गरी आवश्यक नीति, मापदण्ड र कानून बनाउन सक्नेछ ।
- (३) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आ-आफ्नो तहको बजेट बनाउने छन् र प्रदेश र स्थानीय तहले बजेट पेश गर्ने

समय सङ्घीय कानून बमोजिम हुनेछ ।

(४) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको प्रयोग वा विकासबाट प्राप्त लाभको समन्यायिक वितरणको व्यवस्था गर्नु पर्नेछ । त्यस्तो लाभको निश्चित अंश रोयल्टी, सेवा वा वस्तुको रूपमा परियोजना प्रभावित क्षेत्र र स्थानीय समुदायलाई कानून बमोजिम वितरण गर्नु पर्नेछ ।

(५) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले प्राकृतिक स्रोतको उपयोग गर्दा स्थानीय समुदायले लगानी गर्न चाहेमा लगानीको प्रकृति र आकारको आधारमा कानून बमोजिमको अंश लगानी गर्न प्राथमिकता दिनु पर्नेछ ।

(६) वैदेशिक सहायता र ऋण लिने अधिकार नेपाल सरकारको हुनेछ । त्यस्तो सहायता वा ऋण लिँदा देशको समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व हुने गरी लिनु पर्नेछ ।

(७) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको बजेट घाटा व्यवस्थापन तथा अन्य वित्तीय अनुशासन सम्बन्धी व्यवस्था सङ्घीय कानून बमोजिम हुनेछ ।

संविधानको धारा ६० मा राजस्व स्रोतको बाँडफाँडबारे देहायानुसारको व्यवस्था गरिएको छ:

(१) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहले आफ्नो आर्थिक अधिकारक्षेत्र भित्रको विषयमा कर लगाउन र ती स्रोतहरूबाट राजस्व उठाउन सक्नेछन् ।

तर साभ्ना सूचीभित्रको विषयमा र कुनै पनि तहको सूचीमा नपरेका विषयमा कर लगाउने र राजस्व उठाउने व्यवस्था नेपाल सरकारले निर्धारण गरे बमोजिम हुनेछ ।

(२) नेपाल सरकारले संकलन गरेको राजस्व सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहलाई न्यायोचित वितरण गर्ने व्यवस्था मिलाउनेछ ।

(३) प्रदेश र स्थानीय तहले प्राप्त गर्ने वित्तीय हस्तान्तरणको परिमाण राष्ट्रिय प्राकृतिक स्रोत तथा वित्त आयोगको सिफारिस बमोजिम हुनेछ ।

(४) नेपाल सरकारले प्रदेश र स्थानीय तहलाई खर्चको आवश्यकता र राजस्वको क्षमताको आधारमा वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्नेछ ।

(५) प्रदेशले नेपाल सरकारबाट प्राप्त अनुदान र आफ्नो स्रोतबाट उठ्ने राजस्वलाई मातहतको स्थानीय तहको खर्चको आवश्यकता र राजस्व क्षमताको आधारमा प्रदेश कानून बमोजिम वित्तीय समानीकरण अनुदान वितरण गर्ने छन् ।

(६) नेपाल सरकारले सङ्घीय सञ्चित कोषबाट प्रदान गर्ने सशर्त अनुदान, समपूरक अनुदान वा अन्य प्रयोजनका लागि दिने विशेष अनुदान वितरण सम्बन्धी व्यवस्था सङ्घीय कानून बमोजिम हुनेछ ।

(७) सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तह बीच राजस्वको बाँडफाँड गर्दा सन्तुलित र पारदर्शी रूपमा गर्नु पर्नेछ ।

(८) राजस्व बाँडफाँड सम्बन्धी सङ्घीय ऐन बनाउँदा राष्ट्रिय नीति, राष्ट्रिय आवश्यकता, प्रदेश र स्थानीय तहको स्वायत्तता, प्रदेश र स्थानीय तहले जनतालाई पुन्याउनु पर्ने सेवा र उनीहरूलाई प्रदान गरिएको आर्थिक अधिकार, राजस्व उठाउन सक्ने क्षमता, राजस्वको सम्भाव्यता र उपयोग, विकास निर्माणमा गर्नुपर्ने सहयोग, क्षेत्रीय असन्तुलन, गरिबी र असमानताको न्यूनीकरण, वञ्चितीकरणको अन्त्य, आकस्मिक कार्य र अस्थायी आवश्यकता पूरा गर्न सहयोग गर्नु पर्ने विषयहरूमा ध्यान दिनु पर्नेछ ।

उपर्युक्त व्यवस्थाबाट तीन तहको राज्य संरचना, तिनको अधिकार तथा कर्तव्यको रूपरेखा संविधानमा स्पष्ट गरिएको छ । यसबाट संविधानले परिलक्षित गरेको समाज निर्माणको लागि आवश्यक नीति तर्जुमा तथा साधन स्रोतको परिचालन गर्न सक्ने आधार सिर्जना भएको देखिन्छ ।

५. सङ्घीय आर्थिक प्रणाली

सङ्घीय आर्थिक प्रणालीको बारेमा नेपालको संविधान, २०७२ को भाग १० (सङ्घीय आर्थिक कार्यप्रणाली), धारा ११५-१२४ मा निम्नानुसारको व्यवस्था छ :

११५. कर लगाउन वा ऋण लिन नपाइने : (१) कानून बमोजिम बाहेक कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन ।

(२) सङ्घीय कानून बमोजिम बाहेक नेपाल सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन ।

११६. सङ्घीय सञ्चित कोष : गुठी रकम बाहेक नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जा, ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन र नेपाल सरकारलाई प्राप्त हुने अन्य जुनसुकै रकम सङ्घीय ऐनद्वारा अर्को कुनै व्यवस्था नगरिएमा एक सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई सङ्घीय सञ्चित कोष भनिनेछ ।

११७. सङ्घीय सञ्चित कोष वा सङ्घीय सरकारी कोषबाट व्यय : देहाय बमोजिमका रकम बाहेक सङ्घीय सञ्चित कोष वा अन्य कुनै सङ्घीय सरकारी कोषबाट कुनै रकम भिक्न सकिने छैन :-

(क) सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार भएको रकम,

(ख) सङ्घीय विनियोजन ऐन बमोजिम खर्च हुने रकम,

(ग) विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा पेशकीको रूपमा सङ्घीय ऐन बमोजिम खर्च हुने रकम, वा

(घ) विशेष अवस्थामा व्ययको विवरण मात्र भएको सङ्घीय उधारो खर्च ऐन बमोजिम व्यय हुने रकम ।

तर सङ्घीय आकस्मिक कोषका हकमा धारा १२४ बमोजिम हुनेछ ।

११८. सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार : देहायका विषयसँग सम्बन्धित खर्च सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुनेछ र त्यस्तो व्ययका लागि सङ्घीय संसदको स्वीकृति आवश्यक पर्ने छैन :-

(क) राष्ट्रपति र उपराष्ट्रपतिको पारिश्रमिक तथा सुविधाको रकम,

(ख) नेपालको प्रधान न्यायाधीश, सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीश र न्यायपरिषदका सदस्यलाई दिइने पारिश्रमिक तथा सुविधाको रकम,

(ग) प्रतिनिधि सभाका सभामुख र उपसभामुख, राष्ट्रिय सभाका अध्यक्ष र उपाध्यक्षलाई दिइने पारिश्रमिक तथा सुविधाको रकम,

(घ) संवैधानिक निकायका प्रमुख र पदाधिकारीलाई दिइने पारिश्रमिक तथा सुविधाको रकम,

(ङ) प्रदेश प्रमुखको पारिश्रमिक तथा सुविधाको रकम,

(च) राष्ट्रपति वा उपराष्ट्रपतिको कार्यालय, सर्वोच्च अदालत, न्यायपरिषद, संवैधानिक निकाय र प्रदेश प्रमुखको कार्यालयको प्रशासनिक व्यय,

(छ) नेपाल सरकारको दायित्वको ऋण सम्बन्धी व्ययभार,

(ज) नेपाल सरकारको विरुद्ध अदालतबाट भएको फैसला वा आदेश अनुसार तिर्नु पर्ने रकम, र

(झ) सङ्घीय कानून बमोजिम सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने रकम ।

११९. राजस्व र व्ययको अनुमान : (१) नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा सङ्घीय संसदका दुवै सदनको संयुक्त बैठकमा देहायका विषयहरू समेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेश गर्नु पर्नेछ :-

(क) राजस्वको अनुमान,

(ख) सङ्घीय सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू, र

(ग) सङ्घीय विनियोजन ऐन बमोजिम व्यय हुने आवश्यक रकमहरू ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम वार्षिक अनुमान पेश गर्दा अघिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र त्यस्तो खर्च अनुसारको लक्ष्य हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पनि साथै पेश गर्नु पर्नेछ ।

(३) नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले उपधारा (१) बमोजिमको राजस्व र व्ययको अनुमान प्रत्येक वर्ष जेठ महीनाको पन्ध्र गते सङ्घीय संसदमा पेश गर्नेछ ।

१२०. विनियोजन ऐन : विनियोजन ऐन बमोजिम व्यय हुने रकम सम्बन्धित शीर्षकमा उल्लेख गरी विनियोजन विधेयकमा राखिनेछ ।

१२१. पूरक अनुमान : (१) कुनै आर्थिक वर्षमा देहायको

अवस्था पर्न आएमा नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले प्रतिनिधि सभामा पूरक अनुमान पेश गर्न सक्नेछ :-

(क) चालू आर्थिक वर्षका लागि विनियोजन ऐनले कुनै सेवाका लागि खर्च गर्न अख्तियारी दिएको रकम अपर्याप्त भएमा वा त्यस वर्षका लागि विनियोजन ऐनले अख्तियारी नदिएको नयाँ सेवामा खर्च गर्न आवश्यक भएमा, वा

(ख) चालू आर्थिक वर्षमा विनियोजन ऐनले अख्तियारी दिएको रकमभन्दा बढी खर्च हुन गएमा ।

(२) पूरक अनुमानमा राखिएको रकम सम्बन्धित शीर्षकमा उल्लेख गरी पूरक विनियोजन विधेयकमा राखिनेछ ।

१२२. पेशकी खर्च : (१) यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्षका लागि अनुमान गरिएको व्ययको कुनै अंश पेशकीका रूपमा सङ्घीय ऐन बमोजिम खर्च गर्न सकिनेछ ।

(२) धारा ११९ बमोजिम राजस्व र व्ययको अनुमान पेश नगरिएसम्म पेशकी खर्च विधेयक प्रस्तुत गरिने छैन र पेशकीको रकम आर्थिक वर्षको व्यय अनुमानको एक तिहाइ भन्दा बढी हुने छैन ।

(३) सङ्घीय पेशकी खर्च ऐन बमोजिम खर्च भएको रकम विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।

१२३. उधारो खर्च : यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्राकृतिक कारण वा बाह्य आक्रमणको आशंका वा आन्तरिक विघ्न वा अन्य कारणले संकटको अवस्था परी धारा ११९ को उपधारा (१) अन्तर्गत चाहिने विवरण खुलाउन अव्यावहारिक वा राज्यको सुरक्षा वा हितका दृष्टिले अवाञ्छनीय देखिएमा नेपाल सरकारको अर्थमन्त्रीले व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च विधेयक प्रतिनिधि सभामा पेश गर्न सक्नेछ ।

१२४. सङ्घीय आकस्मिक कोष : (१) सङ्घीय ऐन बमोजिम आकस्मिक कोषका नामले एउटा कोष स्थापना गर्न सकिनेछ र त्यस्तो कोषमा समय समयमा सङ्घीय ऐन बमोजिम निर्धारण भएको रकम जम्मा गरिनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिमको कोष नेपाल सरकारको

नियन्त्रणमा रहनेछ र नेपाल सरकारले त्यस्तो कोषबाट आकस्मिक कार्यका लागि खर्च गर्न सक्नेछ ।

(३) उपधारा (२) बमोजिमको खर्चको रकम सङ्घीय ऐन बमोजिम यथाशीघ्र सोधभर्ना गरिनेछ ।

१२५. आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐन : सङ्घीय ऐन बमोजिम विनियोजित रकम एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा रकमान्तर गर्ने र आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी अन्य व्यवस्था सङ्घीय ऐन बमोजिम हुनेछ ।”

उपर्युक्त व्यवस्थाबाट सङ्घले कानून बमोजिम आम्दानी, खर्च, बजेट पेश, उधारो खर्च, पूरक बजेट लगायतका अन्तराष्ट्रिय प्रचलनका आर्थिक काम कारवाही तथा प्रकृया अवलम्बन गर्ने व्यवस्था भएको देखिन्छ ।

६. प्रदेश आर्थिक प्रणाली

प्रदेश आर्थिक प्रणालीको बारेमा नेपालको संविधान, २०७२ को भाग १६ (प्रदेश आर्थिक कार्यप्रणाली), धारा २०३-२१३ मा निम्नानुसारको व्यवस्था छ :

२०३. कर लगाउन वा ऋण लिन नपाइने : (१) कानून बमोजिम बाहेक प्रदेशमा कुनै कर लगाइने र उठाइने छैन ।

(२) सङ्घीय कानून बमोजिम बाहेक प्रदेश सरकारले कुनै ऋण लिने र जमानत दिने छैन ।

२०४. प्रदेश सञ्चित कोष : गुठी रकम बाहेक प्रदेश सरकारलाई प्राप्त हुने सबै प्रकारका राजस्व, राजस्वको धितोमा लिइएका सबै कर्जा, प्रदेश ऐनको अधिकार अन्तर्गत दिइएको जुनसुकै ऋण असुल हुँदा प्राप्त भएको सबै धन र नेपाल सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान एवं ऋण रकम प्रदेश ऐनद्वारा अर्को कुनै व्यवस्था नगरिएमा एक प्रदेश सरकारी कोषमा आम्दानी बाँधिनेछ जसलाई प्रदेश सञ्चित कोष भनिनेछ ।

२०५. प्रदेश सञ्चित कोष वा प्रदेश सरकारी कोषबाट व्यय : देहायका रकम बाहेक प्रदेश सञ्चित कोष वा अन्य कुनै प्रदेश सरकारी कोषबाट कुनै रकम भिक्त सकिने छैन :-

(क) प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार भएको

रकम,

- (ख) विनियोजन ऐन बमोजिम खर्च हुने रकम,
- (ग) विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा पेशकीको रूपमा ऐन बमोजिम खर्च हुने रकम, वा
- (घ) विशेष अवस्थामा व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च ऐनद्वारा व्यय हुने रकम ।

तर प्रदेश आकस्मिक कोषका हकमा धारा २१२ बमोजिम हुनेछ ।

२०६. प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार : देहायका विषयसँग सम्बन्धित खर्च प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुनेछ र त्यस्तो व्ययका लागि प्रदेश सभाको स्वीकृति आवश्यक पर्ने छैन :-

- (क) प्रदेश सभामुख र प्रदेश उपसभामुखलाई दिइने पारिश्रमिक र सुविधाका रकम,
- (ख) प्रदेश लोकसेवा आयोगका अध्यक्ष र सदस्यलाई दिइने पारिश्रमिक र सुविधाका रकम,
- (ग) प्रदेश सरकारको दायित्वको ऋण सम्बन्धी व्ययभार,
- (घ) प्रदेश सरकारको विरुद्ध अदालतबाट भएको फैसला वा आदेश अनुसार तिर्नु पर्ने रकम, र
- (ङ) प्रदेश कानूनले प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने भनी निर्धारण गरेको रकम ।

२०७. राजस्व र व्ययको अनुमान : (१) प्रदेशको अर्थमन्त्रीले प्रत्येक आर्थिक वर्षको सम्बन्धमा प्रदेश सभा समक्ष देहायका कुरा समेत खुलाई वार्षिक अनुमान पेश गर्न सक्नेछ :-

- (क) राजस्वको अनुमान,
- (ख) प्रदेश सञ्चित कोषमाथि व्ययभार हुने आवश्यक रकमहरू, र
- (ग) प्रदेश विनियोजन ऐन बमोजिम व्यय हुने आवश्यक रकमहरू ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम वार्षिक अनुमान पेश गर्दा अधिल्लो आर्थिक वर्षमा प्रत्येक मन्त्रालयलाई छुट्याइएको खर्चको रकम र खर्च अनुसारको लक्ष्य

हासिल भयो वा भएन त्यसको विवरण पनि साथै पेश गर्नु पर्नेछ ।

२०८. प्रदेश विनियोजन ऐन : प्रदेश विनियोजन ऐन बमोजिम व्यय हुने रकम शीर्षकमा उल्लेख गरी विनियोजन विधेयकमा राखिनेछन् ।

२०९. पूरक अनुमान : (१) कुनै आर्थिक वर्षमा देहायको अवस्था पर्न आएमा प्रदेशको अर्थमन्त्रीले प्रदेश सभा समक्ष पूरक अनुमान पेश गर्न सक्नेछ :-

(क) चालू आर्थिक वर्षका लागि प्रदेश विनियोजन ऐन बमोजिम कुनै सेवाका लागि खर्च गर्न अख्तियारी दिइएको रकम अपर्याप्त भएमा वा त्यस वर्षका लागि प्रदेश विनियोजन ऐनले अधिकार नदिएको नयाँ सेवामा खर्च गर्न आवश्यक भएमा, वा

(ख) चालू आर्थिक वर्षमा प्रदेश विनियोजन ऐन बमोजिम अख्तियारी दिएको रकमभन्दा बढी खर्च हुन गएमा ।

(२) पूरक अनुमानमा राखिएको रकम सम्बन्धित शीर्षकमा उल्लेख गरी पूरक विनियोजन विधेयकमा राखिनेछ ।

२१०. पेशकी खर्च : (१) यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्रदेश विनियोजन विधेयक विचाराधीन रहेको अवस्थामा आर्थिक वर्षका लागि अनुमान गरिएको व्ययको कुनै अंश पेशकीका रूपमा प्रदेश ऐन बमोजिम खर्च गर्न सकिनेछ ।

(२) धारा २०७ बमोजिम राजस्व र व्ययको अनुमान पेश नगरिएसम्म पेशकी खर्च विधेयक प्रस्तुत गरिने छैन र पेशकीको रकम आर्थिक वर्षको व्यय अनुमानको एक तिहाइ भन्दा बढी हुने छैन ।

(३) प्रदेश पेशकी खर्च ऐन बमोजिम खर्च भएको रकम प्रदेश विनियोजन विधेयकमा समावेश गरिनेछ ।

२११. उधारो खर्च : यस भागमा अन्यत्र जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि प्राकृतिक कारण वा अन्य कारणले गर्दा प्रदेशमा संकटको अवस्था परी धारा २०७ को उपधारा (१) बमोजिम चाहिने विवरण खुलाउन अव्यावहारिक वा प्रदेशको सुरक्षा वा हितको

दृष्टिले अवाञ्छनीय देखिएमा प्रदेशको अर्थमन्त्रीले व्ययको विवरण मात्र भएको उधारो खर्च विधेयक प्रदेश सभा समक्ष पेश गर्न सक्नेछ ।

२१२. प्रदेश आकस्मिक कोष : (१) प्रदेश ऐन बमोजिम प्रदेश आकस्मिक कोषको नामले एउटा कोष स्थापना गर्न सकिनेछ र त्यस्तो कोषमा समय समयमा प्रदेश ऐन बमोजिम निर्धारण भएको रकम जम्मा गरिनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिमको कोष प्रदेश सरकारको नियन्त्रणमा रहनेछ । प्रदेश सरकारले त्यस्तो कोषबाट आकस्मिक कार्यका लागि खर्च गर्न सक्नेछ ।

(३) उपधारा (२) बमोजिमको खर्चको रकम प्रदेश ऐन बमोजिम यथाशीघ्र सोधभर्ना गरिनेछ ।

२१३. आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी ऐन : प्रदेश ऐन बमोजिम विनियोजित रकम एक शीर्षकबाट अर्को शीर्षकमा र कमान्तर गर्ने र आर्थिक कार्यविधि सम्बन्धी अन्य व्यवस्था प्रदेश ऐन बमोजिम हुनेछ ।

उपर्युक्त व्यवस्थाबाट प्रदेशले वस्तुवादी भई आफ्नो औकात हेरेर कार्यक्रम तय गर्न, आम्दानी तथा खर्चको चाँजो मिलाउन र सो को लागि आवश्यक कानुनी व्यवस्था गर्न आवश्यक देखिन्छ । प्रदेशले कार्यक्रम छान्दा वा कार्यान्वयन गर्दा आफूसँग भएको स्रोत साधनको प्रभावकारी एवम् कुशल विन्यास गर्न नसक्दा भने दायित्वको भारीले सदैव थिचिने अवस्था पैदा हुन सक्छ ।

७. स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणाली

स्थानीय आर्थिक कार्यप्रणालीको बारेमा नेपालको संविधान, २०७२ को भाग १९, धारा २२८-२३० मा निम्नानुसारको व्यवस्था छ :

२२८. कर लगाउन वा ऋण लिन नपाइने : (१) कानून बमोजिम बाहेक स्थानीय तहमा कुनै कर लगाउन, उठाउन र ऋण लिन पाइने छैन ।

(२) स्थानीय तहले आफ्नो अधिकार क्षेत्रभित्रको विषयमा राष्ट्रिय आर्थिक नीति, वस्तु तथा सेवाको ओसार पसार, पुँजी तथा श्रम बजार, छिमेकी प्रदेश वा स्थानीय तहलाई प्रतिकूल नहुने गरी कानून बनाई

कर लगाउन सक्नेछ ।

२२९. स्थानीय सञ्चित कोष : (१) स्थानीय तह अन्तर्गतका प्रत्येक गाउँपालिका र नगरपालिकामा एक स्थानीय सञ्चित कोष रहनेछ । त्यस्तो कोषमा गाउँपालिका वा नगरपालिकालाई प्राप्त हुने सबै प्रकारको राजस्व, नेपाल सरकार र प्रदेश सरकारबाट प्राप्त हुने अनुदान तथा गाउँपालिका वा नगरपालिकाले लिएको ऋण रकम र अन्य स्रोतबाट प्राप्त हुने रकम जम्मा हुनेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिमको स्थानीय सञ्चित कोषबाट गर्न सकिने खर्च सम्बन्धी व्यवस्था स्थानीय कानून बमोजिम हुनेछ ।

२३०. गाउँपालिका र नगरपालिकाको राजस्व र व्ययको अनुमान : (१) यस संविधानको अधीनमा रही गाउँ कार्यपालिका र नगर कार्यपालिकाले प्रत्येक आर्थिक वर्षको राजस्व र व्ययको अनुमान स्थानीय कानून बमोजिम गाउँ सभा वा नगर सभामा पेश गरी पारित गराउनु पर्नेछ ।

(२) उपधारा (१) बमोजिम गाउँ कार्यपालिका वा नगर कार्यपालिकाले राजस्व र व्ययको अनुमान पेश गर्दा घाटा बजेट निर्माण गर्नु पर्ने भएमा सङ्घीय कानून र प्रदेश कानून बमोजिम घाटा पूर्ति गर्ने स्रोत समेतको प्रस्ताव गर्नु पर्नेछ ।

उपर्युक्त व्यवस्थाबाट स्थानीय तहले आवश्यकता र औचित्यताको आधारमा कानून बनाई मात्र कर पाउने, स्थानीय सञ्चित कोष खडा गर्ने र आफ्नो एकाइको राजस्व र व्ययको अनुमान गरी आर्थिक प्रणालीलाई पारदर्शी र व्यवस्थित गर्न सहयोग पुऱ्याएको देखिन्छ । यस व्यवस्थाले पनि स्थानीय निकायलाई स्रोत परिचालको सवालमा संवेदनशील रहन अर्ध्याएको छ ।

द. अनुसूचीमा आर्थिक सवाल

नेपालको संविधान, २०७२ को अनुसूची ५, ६, ७, र ९ मा राज्यको विभिन्न तहको अधिकारलाई सुनिश्चित गरिएको छ । सुनिश्चित गरिएको अधिकार आफैँमा कर्तव्य पनि हो । सो मध्ये अनुसूची ५ को बुँदा ५ मा सङ्घको अधिकार क्षेत्रभित्र ‘...विदेशी अनुदान, सहयोग र ऋण’ परेको छ भने बुँदा ९ मा ‘भन्सार, अन्तःशुल्क, मूल्य अभिवृद्धि

कर, संस्थागत आयकर, व्यक्तिगत आयकर, पारिश्रमिक कर, राहदानी शुल्क, भिसा शुल्क, पर्यटन दस्तुर, सेवा शुल्क दस्तुर र दण्ड जरिवाना’लाई सूचीकृत गरिएको छ ।

अनुसूची ६, प्रदेशको अधिकारको सूचीको बुँदा २ मा ‘... केन्द्रको सहमतिमा वैदेशिक अनुदान र सहयोग’लाई, बुँदा ४ मा ‘घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर, मनोरञ्जन कर, विज्ञापन कर, पर्यटन, कृषि आयमा कर, सेवा शुल्क दस्तुर, दण्ड जरिवाना’लाई सूचीकरण गरिएको छ । स्थानीय तहको अधिकारको सूची अन्तर्गत अनुसूची ८ को बुँदा ४ मा ‘स्थानीय कर(सम्पत्ति कर, घर बहाल कर, घरजग्गा रजिष्ट्रेशन शुल्क, सवारी साधन कर), सेवा शुल्क दस्तुर, पर्यटन शुल्क, विज्ञापन कर, व्यवसाय कर, भूमिकर (मालपोत), दण्ड जरिवाना, मनोरञ्जन कर, मालपोत संकलन’लाई सूचीकृत गरिएको छ । सङ्घ, प्रदेश र स्थानीय तहको अधिकारको साभामा सूची अन्तर्गत अनुसूची ९ को बुँदा ६ मा ‘सेवा शुल्क, दस्तुर, दण्ड जरिवाना तथा प्राकृतिक स्रोतबाट प्राप्त रोयल्टी, पर्यटन शुल्क’ सूचीकृत भएका छन् ।

१०. सम्भावित वित्तीय प्रणाली

नेपालको संविधान, २०७२ ले परिलक्षित गरेको समाज निर्माणको लागि राज्यको भूमिका सक्रिय र नियमनकारी तर व्यवसायलाई प्रवर्द्धन गर्ने खालको देखिन्छ । घोषित उद्देश्य पूर्तिको लागि राज्यले सार्वजनिक, निजी तथा सहकारी तीनै क्षेत्रलाई सक्रिय र प्रभावकारी बनाउने ध्येय लिएको छ । सक्षम वर्ग निजी क्षेत्रको तर्फबाट, सामान्य आर्थिक वर्गका जनता सहकारिता मार्फत र निम्न वर्ग तथा विशेष क्षेत्रको लागि सरकारले सक्रियतापूर्वक आफ्नो साधन स्रोत र अवसर सिर्जना गर्ने गरी आर्थिक प्रणाली संरचित भएको छ । यसले न राज्यको अतिशत हस्तक्षेप तथा सक्रिय व्यवसायलाई वकालत गरेको छ न निजी क्षेत्रबाट मात्रै अर्थतन्त्र पूर्णतः हाँकिन्छ भन्ने सवालमा निश्चिन्त हुन सकेको देखिन्छ । तथापि संविधानले नेपाली अर्थतन्त्रको चरित्रलाई ‘आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र उन्नतिशील’ भनी परिभाषित गरेको सन्दर्भमा राज्यका आर्थिक नीति निर्माता तथा योजनाकारहरूले त्यही सारलाई पृष्ठपोषण गर्ने खालको नीति तर्जुमा गर्न आवश्यक देखिएको छ । केन्द्रीय बैंक लगायतका नियमनकारी निकायकाले आफ्नो नीति तर्जुमा गर्दा सबै खालका जनता आर्थिक क्रियाकलापमा सहभागी हुने र विकास अभियानमा

सामेल हुन पाउने गरी तर्जुमा गर्न पर्ने देखिन्छ । निम्न वर्गलाई सरकारी कार्यक्रमको माध्यमबाट केही राहत तथा सहूलियत दिने र क्रमिक रूपमा तिनलाई आर्थिक उपार्जनको अवसर प्रदान गर्ने व्यवस्थाबाटै सो वर्गको आत्मबल, व्यावसायिक योग्यता माथि उठाउन सकिन्छ भन्नेतर्फ सोचन आवश्यक छ । उपर्युक्त सबै कार्यको आधारभूमि सुशासन हो । त्यसको जग भत्काएर वा जगै नबनाइकन चाहिँ आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र उन्नतिशील नेपाली अर्थतन्त्र बन्न सक्तैन । सुशासन आत्मिक मूल्य भएकाले यसलाई अगुवाले पालन गर्न नपर्ने भन्ने र अन्यले मात्र पालन गर्न पर्ने भन्ने रूपमा बुझ्न किमार्थ मिल्दैन । विश्व अर्थतन्त्रमा आएका संकट र विकासको चरण अध्ययन गर्दा अबको नेपाली अर्थतन्त्रमा समावेशी वित्तीय प्रणाली, व्यापक वीमा व्यवस्था, बृहत्तर स्तरको रोजगारी सिर्जना, सामूहिक कार्यमा तीव्रता, सुदृढ वित्तीय आधार निर्माण गर्ने कार्य तीव्रतर हुन आवश्यक छ । राज्यका सबै तहको ध्येय भौतिक तथा मानव संसाधन आर्थिक उन्नयन मार्फत मानवीय विकास गर्ने दिशातर्फ उन्मुख हुन आवश्यक छ ।

११. निष्कर्ष

लामो बहस, छलफल पश्चात मुलुकका विभिन्न राजनीतिक शक्तिहरू बीचमा भएको सम्झौताको कुञ्जीको रूपमा आएको नेपालको संविधान, २०७२ ले अनेक खालका नागरिक अधिकार र सामाजिक न्यायलाई सुनिश्चित गर्दै आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र र उन्नतिशील अर्थतन्त्र निर्माण गर्ने ध्येय लिएको छ । त्यस ध्येयलाई साकार गर्न सोका लागि नागरिकलाई व्यावसायिक लाभ प्राप्त गर्ने अधिकार प्रदान गरिएको हुँदा तदनुरूपको नीति तथा कार्य योजना तर्जुमा गर्नु आवश्यक छ । विकासमा सबै वर्ग, क्षेत्र र जातीको सहभागिता हुने गरी उच्चमशील नागरिकलाई स्वतन्त्रतापूर्वक व्यवसाय गर्ने वातावरण बनाउनु र यावत् आर्थिक गतिविधिमा पारदर्शिता कायम गर्नु यस क्षेत्रको नीति निर्माताको कर्तव्य हो । लामो समयसम्म राजनीतिक द्वन्द्वले शिथिल भएको मुलुकलाई हालै संरचित सङ्घीय संरचना तथा तिनलाई प्रदान गरिएको आर्थिक अधिकार एवम् कर्तव्यले सही रूपमा कार्य गर्न सके भने संविधानले परिकल्पना गरेको आर्थिक समानता, समृद्धि र सामाजिक न्याय प्राप्त हुने कुरामा विश्वास गर्न सकिन्छ ।

न्यून वित्तको असर तथा प्रभाव

गम्भीर बहादुर हाडा*

जब कुनै देशको सरकारले आफ्नो सार्वजनिक खर्च पूरा गर्न करारोपण, सार्वजनिक ऋण आदि साधनहरूबाट पूरा मात्रामा आय प्राप्त गर्न पाउँदैन त्यसबेला आफ्नो बढ्दै गएको खर्च पूरा गर्न केवल एकमात्र उपाय रहन्छ त्यो हो न्यून वित्तको अवस्था (Deficit financing)। यस्तो कठिनाइ या त युद्धकालीन अर्थव्यवस्थाको कारणबाट आउँछ या जब देशमा आर्थिक विकास गर्न ठुला-ठुला आयोजनाहरू चाल गरिन्छन्, त्यसबेला सरकारले नयाँ कर लगाएर अथवा ऋण लिएर धन प्राप्त गर्ने प्रयास गर्दछ। तर जब यस उपायबाट काम चल्दैन भने दोश्रो उपायको रूपमा घाटाको वित्तीय व्यवस्थालाई नै अपनाउनु पर्ने हुन्छ। यसको अर्थ स्पष्ट हुन जान्छ कि सरकारले घाटा बजेट बनाउँछ र त्यस घाटा बजेटलाई कर, सार्वजनिक ऋण र विदेशी सहायताबाट मात्र पूरा नगरी बढी नोट छापेर या केन्द्रीय बैङ्कबाट आफ्नो प्रतिभूतिहरूको आधारमा ऋण लिएर पूरा गर्दछ। घाटाको वित्तीय व्यवस्थामा मुख्य दुई कुरा आउँछन् - एक त सरकारले जानेर बुझेर नै बजेटमा घाटा उत्पन्न गर्दछ र दोश्रो देशमा यसबाट द्रव्यको मात्रामा वृद्धि गराउँछ। सरल भाषामा घाटा अर्थ व्यवस्थाको अर्थ यही हो कि सरकारले आफ्नो आम्दानीभन्दा बढी खर्च गर्दछ। आम्दानी र खर्चको बीचमा भएको घाटा अथवा न्यूनलाई विभिन्न उपायहरू अपनाएर पूरा गर्नुलाई घाटाको अर्थ व्यवस्था भनिन्छ। तर यस प्रकारको नपुग खर्चलाई कसरी र कुन उपायबाट पूरा गर्ने भन्ने कुरामा पनि मतभेद रहेको पाइन्छ। पहिलो र दोस्रो विश्व युद्धपछि सामान्यतया सबै देशहरूले आफ्नो आपतकालीन समयमा खर्च गरेको बढी रकम मुद्रा प्रदाय अर्थात् न्यून वित्तद्वारा नै पूरा गरेको पाइन्छ। न्यून वित्तका सम्बन्धमा डा. रावले लेखेको छ कि जब सरकारले जानेर बुझेर नै कुनै उद्देश्यले आफ्नो आयभन्दा बढी खर्च गर्दछ र आफ्नो घाटाको पूर्ति कुनै पनि यस्तो विधिबाट गर्दछ जसले गर्दा देशमा मुद्राको कुल मात्रामा वृद्धि गराउँछ भने त्यसलाई न्यून वित्त भनिन्छ। प्रो. सिनाईको भनाइअनुसार सरकारको आय र व्ययमा हुने घाटा पूरा गर्ने वित्तीय कार्यलाई नै न्यून वित्त भनिन्छ। यस प्रकार

* सह-प्राध्यापक, भक्तपुर बहुमुखी क्याम्पस।

२२/नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार

न्यून वित्त पूर्ति अन्तर्गत निम्न लिखित कुराहरू आउछन् :

१. जनताहरूको कय शक्तिमा हास हुने स्रोतबाट सरकारले साधन जुटाएर खर्च गरिने व्यवस्था हुन्छ।
२. मुद्राको कुल मात्रामा वृद्धि हुन्छ।
३. बजेट अवधि भरको लागि ऋण लिइएको हुनुपर्दछ।
४. नयाँ नोट निष्काशन गरेर केन्द्रीय बैङ्कमा रहेको कोषबाट लिएर, केन्द्रीय बैङ्कबाट ऋण लिएर, वाणिज्य बैङ्कबाट ऋण लिएर आदि।

घाटा अर्थ व्यवस्थाका उद्देश्यहरू

खास गरेर घाटाको वित्तीय व्यवस्थाका निम्न उद्देश्यहरू छन्

१. मन्दीको समयलाई हटाउनु :- मन्दीको समयमा मुद्राको कमी रहन्छ र घाटा वित्तीय व्यवस्थाद्वारा हटाउने प्रयास गरिन्छ।
२. निजी विनियोजन कम प्रभावपूर्ण भएकोलाई हटाउनु:- देशमा निजी विनियोजन पर्याप्त मात्रामा लाग्न विशेष भूमिका खेल्नुपर्छ। यसले गर्दा सरकारलाई विशेष रकमको आवश्यकताको जरुरत पर्दछ, जुन घाटा वित्तद्वारा मात्र पूरा गर्न सकिन्छ।
३. युद्धकालीन व्यय पूरा गर्न :- युद्धकालमा सरकारले बढी खर्च गर्नुपर्छ जसलाई कम आयबाट पूरा गर्न सकिँदैन घाटा वित्तबाट नै यस्तो खर्चलाई पूरा गर्न सकिन्छ।
४. विकास कार्यलाई प्रोत्साहन :- विकासशील देशहरूमा आर्थिक विकास गर्न ठुलठुला योजनाहरू बनाउनुपर्ने हुन्छ। यस्ता योजनाहरू पूरा गर्न बढी साधनहरूको जरुरत हुन्छ, जुन घाटा वित्तद्वारा मात्र सम्भव हुन सक्छ।

न्यून वित्तीयकरण शब्दले बजेटमा सरकारको चालू राजस्वभन्दा सार्वजनिक खर्च बढी भएको जनाउँछ।

विकासोन्मुख देशमा जनताबाट सापटी लिएर व्यहोरिएको खर्चलाई न्यून वित्तीयकरणमा समावेश गरिँदैन किनकि यस्तो सापटी वास्तविक बचतबाट आउने भएकोले अर्थतन्त्रमा कुल खर्च बढ्दैन। सापटीद्वारा व्यहोरिएको बजेट घाटा केवल विद्यमान साधन पुँजी निर्माणको लागि परिचालन गर्नु मात्र हो। तर न्यून वित्तीयकरणले देशमा कुल खर्च वृद्धि गराउने साधनद्वारा व्यहोरिएको खर्च मात्र जनाउँछ। न्यून वित्तीयकरणको सार सरकारले कर, सरकारी संस्थानको आम्दानी, जनताबाट लिएको सापटी, निक्षेप तथा कोष र अन्य विविध स्रोतबाट प्राप्त राजस्वभन्दा बढी खर्च गर्नु हो।

विकसित देशहरूमा न्यून वित्तीयकरणको अर्थ केही फरक हुन्छ। त्यहाँ सार्वजनिक राजस्व तथा सार्वजनिक खर्चबीच जानाजानी सिर्जना गरिएको अन्तराल पूरा गर्न वित्तीयकरण गर्नु वा त्यो बजेट घाटा, जसमा वित्तीयकरण गर्ने तरिका राष्ट्रिय खर्च वा कुल खर्चमा खुद वृद्धि गर्ने किसिमको सापटी रहेको हुन्छ।

न्यून वित्तीयकरणको तरिका

घाटा बजेट व्यहोर्न अक्सर अवलम्बन गर्ने तरिका निम्नानुसार छन् :

१. सरकारले विगतमा केन्द्रीय बैंकसँग सञ्चय गरेर राखेको बचत प्रयोग गर्नु
२. केन्द्रीय बैंकसँग ऋण लिनु,
३. वाणिज्य बैंकहरूसँग ऋण लिनु तथा
४. सरकारद्वारा नयाँ मुद्रा निष्कासन गर्नु।

विश्व बैंक (1988) ले घाटा व्यहोर्ने निम्न स्रोत देखाएको छ :

क. मुद्रा छापेर

मुद्रा छापेर घाटा व्यहोर्न सकिन्छ। तर यसबाट मुद्रास्फीति उत्पन्न हुन्छ किनकि यसको आपूर्ति मुद्राको मागमा वृद्धिभन्दा बढी हुनसक्छ। यो नतिजाबाट पन्छन उच्च न्यूनतम मौज्जात (reserve requirement) राख्नुपर्छ। तर यसले निक्षेप तथा ऋणको व्याजदरमा भिन्नता फराकिलो पार्छ। अतः यो नीति आन्तरिक वित्तीय बजारको कार्यकुशलता तथा बढी निजी लगानी प्रोत्साहित गर्ने उद्देश्यसँग असामन्जस्यपूर्ण हुनसक्छ।

ख. गैर मौद्रिक आन्तरिक ऋण

सरकारले बैंक पद्धति वा गैर बैंक निजी क्षेत्रबाट पनि सापटी लिन सक्छ। तर यस्तो नीति निजी लगानी प्रवर्द्धन गर्ने समष्टिगत आर्थिक उद्देश्यसँग मेल खाने हुनुपर्दछ। यसको लागि प्रथम बैंकिङ पद्धतिले प्रदान गर्ने आन्तरिक कर्जामा सरकारी सापटीको अंशमा वृद्धिबाट पन्छनुपर्छ। दोस्रो सार्वजनिक आन्तरिक सापटी आन्तरिक वास्तविक व्याजदरको बाञ्छित स्तरसँग मेल खाने स्तरमा राख्ने लक्ष्य हुनुपर्छ।

ग. ऋण सेवाको भुक्तानी ढिला गर्नु

सरकारले ऋण सेवा वा खरिद गरेका वस्तुहरूको भुक्तानी ढिलो गरेर पनि घाटा व्यहोर्न सक्छ। केही देशहरूमा बक्यौता (arrear) वृद्धि गर्नु पनि वित्तको महत्वपूर्ण स्रोत भएको छ। बक्यौता भनेको अव्यक्त (implicit) ऋण हो। अतः यसबाट अन्य किसिमको सापटीमा जस्तै समष्टिगत आर्थिक परिणाम उत्पन्न हुन्छ। यसको अतिरिक्त यसले भविष्यको वित्तीयकरणलाई अप्ठेरो बनाउँछ। अतः सामान्य उद्देश्य बक्यौता कि त निरपेक्षरूपमा कि त GDP को अनुपातको रूपमा घटाउने हुनुपर्छ।

न्यून वित्तको महत्व

संसारमा समाजवादी विचारधाराको प्रभाव बढ्दै गएको छ जसको कारण सरकारी कार्यहरूको सङ्ख्या पनि बढेको देखिन्छ। कहिलेकाहीं सरकारलाई कम आय प्राप्त हुन्छ र बढ्दै गएका आवश्यकताहरू पूरा गर्न आय प्राप्त गर्ने मुख्य अन्तिम साधन नै घाटा वित्त बन्दछ। सङ्कटकालमा सरकारलाई कसैले ऋण दिन चाहँदैनन्। यस्तो स्थितिमा सरकारले आवश्यकतानुसार आय प्राप्त गर्न सक्दैन र देशको स्वतन्त्रता खतरामा पर्न सक्छ, देश विध्वंस हुन सक्छ। अतः यस्तो स्थितिमा केवल घाटा वित्त मात्र एक यस्तो वित्त व्यवस्था हो जसले सरकारलाई आर्थिक सहायता दिएर देशको रक्षा गर्न सकिन्छ।

कुनै पनि देशमा प्राकृतिक साधनहरूको विकास गर्न उद्योग धन्धाहरूको विकास गर्न, उत्पादनको मात्रा बढाउन, शिक्षाको प्रवन्ध गर्न आदि कामको लागि धेरै खर्चको आवश्यकता पर्दछ तर बढी खर्चको लागि सरकारले धन कहाँबाट ल्याउने यही नै मुख्य समस्या हुन्छ। नेपाल जस्तो

विकासोन्मुख देशमा आयको अरु स्रोत कमै मात्र उपलब्ध हुन्छ । यस्तो स्थितिमा सरकारलाई आय प्राप्त गर्न निकै समस्या भैरहेको हुन्छ । देशमा बढ्दै गएको आवश्यकता अनुरूप खर्च गरिएन भने आर्थिक विकास गर्नमा बाधा पर्छ र जनताले राम्रोसँग जीवन विताउन पनि गाह्रो पर्छ । यस्तो सङ्कटबाट बचाउन सरकारले अवलम्बन गर्ने उपाय घाटाको वित्तीय व्यवस्था अपनाउनु हो । यसैले घाटाको वित्तीय व्यवस्था नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकलाई उपयोगी मानिन्छ । जब कुन देशमा मन्दीको कारण बेरोजगारी धेरै बढ्न र उत्पादनको साधन बेकार हुन जान्छ तब घाटाको वित्तीय व्यवस्थाको प्रयोग गरेर ती साधनहरूलाई काममा ल्याउन सकिन्छ । मन्दीको यो स्थितिमा विकसित देशहरूमा सरकारद्वारा बढी खर्च गरेर समग्र प्रभावकारी माग (aggregate effective demand) बढाउन सकिन्छ । प्रभावकारी माग बढेमा यी देशहरूमा उत्पादनको बेकार परेको साधनहरूलाई काममा ल्याउन मद्दत गर्छ ।

विकासोन्मुख देशहरूमा घाटाको वित्तीय व्यवस्थाले देशको आर्थिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका खेलेको हुन्छ । विकासशील देशहरूमा बढी मात्रामा प्राकृतिक र मानवीय साधन बेकार परेको हुन्छ, यसकारण साधनहरूलाई उत्पादन बढाउने काममा ल्याएर आर्थिक विकासको गति प्रदान गर्न सकिन्छ । तर यस कामको लागि वित्तीय साधनहरूको आवश्यकता पर्दछ । फेरि विकासशील देशहरूमा बचतको कमी हुन्छ । घाटा वित्तद्वारा नयाँ मुद्राको सिर्जना गरेर बेरोजगार जनशक्ति र प्राकृतिक साधनहरूको सहयोगबाट पुँजी निर्माण गर्न सकिन्छ । मूल्यहरू अल्पकालमा बढ्न सक्छ । तर जब पुँजी तयार भएर उत्पादनको काममा आउँछ तब उपभोक्ता वस्तुहरूको पूर्ति बढ्दछ जसबाट मूल्य घट्छ । प्रख्यात अर्थशास्त्री आर्थर लेविस (Arthur Lewis) का विचारअनुसार यस प्रकार पुँजी निर्माणबाट जुन मूल्य वृद्धि हुन्छ त्यो आफै हट्न जान्छ । लेविसको विचार धेरै हदसम्म ठीक छ । अल्पकालमा उपभोग्य पदार्थहरू खास गरेर खाद्यान्नहरूको पूर्ति बढाउने प्रयत्न गरिन्छ भने जति मात्रामा खाद्यान्नहरूको उत्पादन र दोस्रो उपभोग्य पदार्थहरूको पूर्ति बढाउने प्रयत्न गरिन्छ त्यति नै बढी मात्रामा मूल्यहरूको वृद्धिबाट पुँजी निर्माणको लागि घाटा वित्त व्यवस्था अपनाउन सकिन्छ ।

यदि कुनै पनि देशले घाटाको वित्तीय व्यवस्थालाई

अपनाउँदैन भने देशको आर्थिक विकास धेरै समयपछि मात्र हुन जान्छ, तर घाटाको वित्तीय व्यवस्थालाई अपनायो भने देशलाई छिटो भन्दा छिटो आर्थिक विकास गर्न निकै सहायता गर्दछ । देशमा कम धन खर्च गर्ने प्रक्रियाको नीति लिएमा देशको आर्थिक विकास विस्तारै हुन्छ र घाटा वित्तद्वारा मात्र देशको छिटो आर्थिक विकास गर्न सकिन्छ । जहाँ गरिबीले व्याप्त छ, बेकारीको स्थिति बढी छ, प्राकृतिक साधनहरूको विकास कम भएको छ, त्यहाँ न्यून वित्तको नीति अपनाउँदा देशलाई धेरै लाभ हुन्छ ।

घाटाको वित्तीय व्यवस्थाले जनताहरूको माग बढाउनमा निम्न प्रकारबाट मद्दत गर्छ, जस्तो:-

- नयाँ नोटहरू छापेर देशमा जनताहरूको क्रयशक्ति बढाउँछ, जसबाट देशमा नयाँ-नयाँ उद्योगहरू खोल्ने कार्य प्रारम्भ हुन्छ । नयाँ उद्योगहरू खोल्नुको साथै आवश्यक वस्तुहरू खरिद गरेर माग बढाउँछ ।
- नयाँ उद्योगहरूबाट देशमा श्रमिकहरूले रोजगार पाउँदछन् र तिनीहरूको क्रयशक्ति बढाउन मद्दत पुऱ्याउँछ ।
- जब देशमा माग बढ्दै जान्छ र पूर्ति त्यति नै रहन्छ भने मूल्य स्तर उच्च हुन्छ । यसप्रकार मन्दीको समयमा भएको सङ्कटलाई घाटा वित्तद्वारा अन्त गर्छ ।

वर्तमान तेह्रौँ योजना (२०७०/७१-२०७२/७३) मा बजेट घाटा तथा खर्च बेहोर्ने स्रोतहरूमा योजना अवधिमा आर्थिक वर्ष २०६९/७० को स्थिर मूल्यमा कुल रू. ११ खर्ब ३३ अर्ब २३ करोड राजस्व सङ्कलन हुने अनुमान गरिएको छ । राजस्व प्रक्षेपण गर्दा स्थिर मूल्यमा वार्षिक औसत १३.८ प्रतिशतले वृद्धि हुने र राजस्व कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा १७.० प्रतिशत रहने अनुमानका आधारमा योजनाको अन्तिम वर्ष २०७२/७३ मा २१.१ प्रतिशत पुग्ने प्रक्षेपण गरिएको छ । सरकारी खर्चतर्फ योजना अवधिमा आर्थिक वर्ष २०६९/७० को स्थिर मूल्यमा कुल बजेट रू. १६ खर्ब १६ अर्ब ७५ करोड हुने अनुमान गरिएको छ । चालू खर्च रू. १० खर्ब ३९ अर्ब २९ करोड हुने अनुमान गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा चालू खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपात १६.४ प्रतिशत रहने अनुमान रहेकोमा योजना अवधिमा चालू खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको १८.६ प्रतिशतमा रहने अनुमान छ । पुँजीगत खर्चतर्फ

योजना अवधिमा रू. ३ खर्ब २९ अर्ब ९८ करोड हुने प्रक्षेपण गरिएको छ । आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा पुँजीगत खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३.९ प्रतिशत रहेकोमा यसलाई वृद्धि गरी योजना अवधिमा ६.४ प्रतिशत पुऱ्याउने लक्ष्य लिइएको छ । वैदेशिक सहायतातर्फ योजना अवधिमा आर्थिक वर्ष २०६९/७० को स्थिर मूल्यमा कुल रू. ३ खर्ब ४१ अर्ब ५९ करोड परिचालन गरिने अनुमान रहेको छ । यस मध्ये वैदेशिक अनुदान तर्फ रू. १ खर्ब ८९ अर्ब ४६ करोड र वैदेशिक ऋण तर्फ रू. १ खर्ब ५२ अर्ब १३ करोड परिचालन गरिने अनुमान छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको अनुपातमा आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा कुल वैदेशिक सहायताको अनुपात ४.३ बाट योजनाको अन्तिम वर्षमा ५.९ पुग्ने अनुमान रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०६९/७० मा आन्तरिक ऋण कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २.२३ प्रतिशत रहने अनुमान रहेकोमा योजनाको अन्तिम वर्षमा २.२५ प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको छ । यस योजनामा समष्टिगत आर्थिक स्थायित्व कायम गर्ने गरी बजेटको प्रक्षेपण गरिएको छ ।

घाटा वित्त अर्थतन्त्रको लागि आवश्यक तथा प्रभावकारी वित्तीय साधनको रूपमा लिन चाहने अर्थशास्त्रीले यसको पक्षमा निम्न तर्क अगाडि सारेका छन् ।

- न्यून वित्तको सहायताबाट सरकारले खर्च गर्ने वित्तीय साधन जुटाउन सक्दछ । यसबाट विकास, निर्माणका कार्यमा नियमितता कायम गर्न सकिने र नयाँ कार्यहरूको थालनी गर्न सकिने हुनाले रोजगारीका अवसरहरू बढाउन सकिन्छ ।
- कम विकसित देशमा प्रशस्त मात्रामा मानव तथा प्राकृतिक साधन निस्कृय रूपमा रहेका हुन्छन् । न्यून वित्तको परिचालनबाट तिनीहरूको उपयोगको लागि श्रोत जुटाउन सकिने हुनाले साधनहरूको सदुपयोग सम्भव हुन्छ ।
- विकासोन्मुख देशमा आर्थिक विकासका योजनाहरू कार्यान्वयनमा हुन्छन् । आवश्यकता अनुसार नयाँ योजनाको सुरुवात पनि गर्नुपर्ने हुन्छ । अन्य क्षेत्रबाट वित्तीय साधन जुटाउन नसकिने अवस्थामा घाटा वित्त परिचालनको नीति प्रभावकारी हुन सक्दछ ।
- कम विकसित देशले आन्तरिक श्रोतले नपुगेको खण्डमा बाह्य ऋण पनि लिन सक्दछन् । बाह्य ऋण बढी लिँदा देशको अर्थतन्त्रको प्रभाव पार्ने तथा

राजनैतिक दबाव आउन सक्ने हुन्छ । यस्तो अवस्थामा लगातार बाह्य ऋण लिनुभन्दा न्यूनवित्त परिचालन गर्नु नै उपयुक्त हुन्छ ।

- कर उठाउनु, ऋण प्राप्त गर्नुभन्दा न्यून वित्त परिचालन सजिलो हुन्छ । राष्ट्रलाई संकट परी कर तथा ऋणको माध्यमबाट श्रोत जुटाउन नसक्दा यो नीति बढी प्रभावकारी हुन्छ ।

न्यून वित्त परिचालनको विपक्षमा निम्न तर्कहरू अगाडि सारेका छन् ।

- घाटा वित्त परिचालन गर्दा अर्थतन्त्रमा मुद्रा प्रदाय बढ्दछ । यसबाट उत्पादन बढाउने चेष्टा गरिने भए तापनि तत्काल उत्पादन बढाउन नसकिने हुनाले मूल्यस्तर बढी मुद्रास्फीतिको सिर्जना हुन्छ ।
- मुद्राको मात्रा बढी यसको मूल्य घट्दछ । यसले गर्दा मुद्राप्रति मानिसको विश्वास कम हुन्छ ।
- मूल्यवृद्धिले कर्मचारी, श्रमिक तथा अन्य निश्चित आय समूह भएका व्यक्तिको वास्तविक आम्दानी घटाउँदछ । यसले गर्दा प्रभावकारी मागमा कमी हुन्छ जुन अर्थतन्त्रको विकास तथा गतिशीलताको लागि उपयुक्त मानिदैन ।
- मूल्यवृद्धि भई सानो आय समूहका मानिसको उपभोग, बचत तथा कार्यक्षमतालाई नकारात्मक प्रभाव पार्दछ । यसबाट समाजमा भ्रूण आर्थिक तथा सामाजिक असमानता बढ्दछ ।
- न्यून वित्तको नीति बारम्बार कार्यान्वयन गर्दा लगातार मूल्यवृद्धि हुन्छ । यसबाट उपभोक्ताको जीवनस्तरमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ । सबै उपभोक्ताले लगातार आम्दानी बढाउन नसक्ने हुनाले उनीहरूले उपभोग घटाउन पर्दछ । यसबाट उनीहरूको उपभोग स्तर, स्वास्थ्य, कार्यक्षमता आदिमा नकारात्मक प्रभाव पर्दछ ।

घाटा अर्थ व्यवस्थाको प्रभावहरू

घाटा वित्तीय व्यवस्थाको उद्देश्य चाहिँ जे होस्, यसको परिणाम यही हुन्छ कि देशमा द्रव्यको मात्रामा वृद्धि हुन्छ र परिणाम स्वरूप मूल्यस्तरमा वृद्धि गराउँछ । देशमा विनियोजनको मात्राले पनि प्रोत्साहन पाउँछ र पुँजी

निर्माणको कार्यलाई सहायता गर्छ । देशमा घाटाको वित्तीय व्यवस्थाको प्रभाव कुन प्रकार र कसरी गर्दछ भन्ने निम्न कुराहरूबाट थाहा पाउन सकिन्छ :

- देशको आर्थिक स्तर: घाटाको वित्तीय व्यवस्था उपयोग मन्दीको समयमा गरिन्छ भने त्यसको प्रभाव राम्रो हुन्छ किनभने वस्तुहरूको मूल्य बढेमा मन्दीको समय हटाउन सकिन्छ । यदि घाटाको वित्तीय व्यवस्था मुद्रा प्रसारको समयमा उपयोग गरिन्छ भने यसबाट देशमा वस्तुहरूको मूल्य बढेर अर्थ व्यवस्था अस्तव्यस्त हुन्छ ।
- वित्त व्यवस्थाको मात्रा:- घाटाको वित्तीय व्यवस्था उपयोग गर्ने मात्राबाट पनि प्रभाव पर्दछ । यदि कुनै देशमा धेरै मात्रामा गरेको छ भने यसबाट राम्रो लाभदायक परिणाम प्राप्त हुँदैन । यसको कम प्रबन्ध भए मात्र देशमा आर्थिक विकासको लागि बरदान सिद्ध हुन सक्छ ।
- उद्देश्यहरूमा निर्भर रहनु:- यदि घाटाको वित्तीय व्यवस्था कुनै पनि देशमा उत्पादन कार्यहरूको लागि अपनाइन्छ भने यसबाट वस्तुहरूको मूल्य बढ्न पाउदैन किनभने यसको साथसाथै देशमा वस्तुहरूको उत्पादन पनि बढ्ने गर्छ । तर अनुत्पादक कार्यहरूको लागि घाटाको वित्तीय व्यवस्था प्रबन्ध गरिन्छ भने यसबाट राम्रो प्रभाव निस्कदैन र वस्तुहरूको मूल्य पनि बढ्दै जान्छ ।
- मौद्रिक वित्तीय तथा अरु प्रतिबन्ध:- यदि कुनै पनि देशमा घाटाको वित्तीय व्यवस्था अपनाउने बेलामा मौद्रिक वित्तीय र अरु कुनै प्रकारको रोक लगाउँदै गरेमा त्यसको प्रभाव पनि नियन्त्रित नै रहन्छ र नराम्रो प्रभाव पर्नबाट बच्न सकिन्छ ।
- मुद्रास्फिति ल्याउनमा मद्दत दिने:- घाटाको वित्तीय व्यवस्था मुद्रास्फिति प्रद (Inflationary) हुन्छ । मुद्राको प्रसारमा वृद्धि घाटाको वित्तीय व्यवस्थाको कारणबाट हुन्छ । तर अर्कोतर्फ त्यही अवधिभरमा उत्पादनमा भने वृद्धि हुँदैन । यसरी वस्तुको पूर्ति यथावत रहनु र मागमा भने वृद्धि हुनु मूल्य बढाउन सहयोग पुऱ्याउनु हो । अझ लडाइँको समयमा घाटाको वित्तीय व्यवस्था अपनाइएको छ भने बढी

डर लाग्दो हुन्छ ।

- बचतमा वृद्धि:- घाटाको वित्तीय व्यवस्थाले बचतमा वृद्धि हुन्छ भन्ने धारणा पनि छ किनकि मुद्रास्फितिको कारणले अनावश्यक खर्च नगरेर बचत गर्ने जनताहरूको मनोभावना हुन्छ । यसले गर्दा बचतमा वृद्धि हुनुको साथै लगानीमा पनि वृद्धि गराउँछ ।

यसबाहेक घाटाको वित्तीय व्यवस्थाबाट कुनै पनि देशका जनताहरूमा बेचैनी उत्पादन गराउँछ, किनभने घाटाको वित्तीय व्यवस्थाबाट मुद्रास्फिति पैदा गराउँदछ । मूल्य स्तरमा वृद्धि हुनुको साथै देशभित्र सम्पतिको वितरण बढी विषम हुन्छ, देशभित्र विदेशी मुद्राकोष कम हुन्छ र देशको खास मुद्रा कम हुन जान्छ । यदि घाटाको वित्तीय व्यवस्थाबाट मुद्रास्फिति ल्याउँदैन भने यो बढी खतरा हुँदैन । श्री.आर.एन.भार्गवको मतानुसार घाटाको वित्तीय व्यवस्था एक निश्चित सीमाभन्दा बढी भएमा देशमा मुद्रास्फितिको स्थिति उत्पन्न गराउँछ । डा.वि.के.आर.वि.राव (V.K.R.V.Rao) ले घाटाको वित्तीय व्यवस्थाको तुलना तेजदवा (Sulpha drug) सँग गरेका छन्, जसलाई खाली ठीक मात्रामा र योग्य डा. को सल्लाहबाट मात्र उपयोगमा ल्याउनुपर्छ । यो कुनै स्थायी सुधार होइन बरु स्थायी सुधार प्राप्त गर्ने एक तरिका हो ।

घाटाको वित्तबाट धेरै कठिनाइ तथा बेफाइदाहरू उत्पन्न हुन्छ, कसैकसैले यसलाई चोरको नीति जस्तै पनि भनेका छन् किनभने चोरले आफ्नो माग पूरा गर्न अरुको घरमा चोरी गर्न जान्छ । वास्तवमा आफ्नो जति आम्दानी हुन्छ त्यति मात्र खर्च गर्नुपर्छ ।

न्यूनवित्त परिचालनका प्रभावहरू

न्यूनवित्त परिचालनका आर्थिक प्रभावहरू निम्नलिखित शीर्षकमा विवेचना गरिन्छ :-

- न्यूनवित्त परिचालन र मुद्रास्फिति
- न्यूनवित्त परिचालन र आयको वितरण
- न्यूनवित्त परिचालन र आर्थिक विकास
- न्यूनवित्त परिचालन र बेरोजगारी समस्या

(१) न्यूनवित्त परिचालन र मुद्रास्फिति

बजेटमा भएको घाटालाई सरकारले आफूसँग

भएको नगद मौज्जात खर्च गरेर, नयाँ मुद्रा सिर्जना गरेर अथवा आन्तरिक वा बाह्य ऋण लिएर पूरा गरेको हुन्छ । यसप्रकार मुद्राप्रदाय बढ्न गई चलनचल्तीमा मुद्राको मात्रा बढ्छ । फलस्वरूप वाणिज्य बैंकहरूले बजेट घाटाभन्दा बढ्दो अनुपातमा कर्जाको सिर्जना गर्न सक्छन् जसले गर्दा मूल्यस्तरमा प्रत्यक्ष प्रभाव पर्दछ । यसप्रकार न्यूनवित्त परिचालनबाट मुद्रास्फिति बढ्न गई मूल्यस्तर बढ्ने कुरा स्पष्ट देखिन्छ ।

(२) न्यूनवित्त परिचालन र आयको वितरण

न्यूनवित्त परिचालनले राष्ट्रिय आयको असमान वितरण गराउने हुँदा यसले समाजमा असमानताको खाडल बढाउँदै लैजान्छ । सामान्यतया यसले मूल्यस्तर बढाउने हुँदा उत्पादकहरूलाई वस्तु र सेवाहरू बढी उत्पादन गर्ने प्रोत्साहन मिल्दछ । वस्तु र सेवाहरू बढी मूल्यमा बिक्री गर्न सकिने हुँदा उत्पादकहरूले बढी मुनाफा कमाउन सक्छन् । यसरी व्यवसायीहरूले बढीभन्दा बढी आम्दानी कमाउने अवसर प्राप्त गर्दछन् । तर नोकरी गर्ने अथवा पारिश्रमिकमा काम गर्ने मानिसहरूको वास्तविक आय चाहिँ घट्छ, किनकि जुन अनुपातमा मूल्य बढिरहेको हुन्छ त्यही अनुपातमा तलब भने बढ्दैन । अतः न्यूनवित्त परिचालनले समाजमा आय र सम्पत्तिको असमान वितरण बढाउँदै लैजान्छ । यसले सर्वसाधारण जनताको कल्याण गर्न र समाजमा आर्थिक समानता कायम राख्न प्रतिकूल स्थिति सिर्जना गर्दछ ।

(३) न्यूनवित्त परिचालन र आर्थिक विकास

विकासोन्मुख मुलुकहरूमा पुँजीको अभावले गर्दा विकासका कार्यहरू सञ्चालन गर्न कठिनाइ भैरहेको हुन्छ । न्यूनवित्तको माध्यमद्वारा पुँजी प्रवाह गरी आर्थिक विकासको गतिलाई तीव्र पार्न सकिन्छ ।

पुँजी निर्माणको निमित्त बचत आवश्यक हुन्छ । गरिब मुलुकमा जनताहरूको आयस्तर कम हुने हुँदा बचतको दर पनि कम हुन्छ । मेशिन, औजार, यातायात तथा सञ्चारका साधनहरू जस्ता उत्पादन बढाउन सहायक हुने पुँजीगत वस्तुहरूको उत्पादनको निमित्त ठुलो लगानीको आवश्यकता पर्छ । यस्ता वस्तुहरूको उत्पादन र विकास गर्नको निमित्त बचत अपर्याप्त हुने हुँदा न्यूनवित्तको माध्यमद्वारा पुँजीको परिचालन गरिन्छ । न्यूनवित्त परिचालनबाट मुद्रास्फिति बढ्छ भन्ने कुराको विवेचना माथि नै गरिसकिएको छ ।

तर विकासोन्मुख मुलुकहरूमा मुद्रास्फिति पुँजी निर्माणको महत्वपूर्ण स्रोत हुन सक्छ । मूल्यवृद्धिको अवस्थामा उत्पादकवर्ग वस्तुहरूको बढी उत्पादन गर्न प्रोत्साहित हुने र बढी मुनाफा कमाउन सक्ने हुँदा उनीहरूको बचत गर्ने क्षमता पनि बढ्छ । फलस्वरूप देशको औसत बचतमा वृद्धि हुन्छ र यो बचत पुँजी निर्माणको निमित्त प्रयोग गरी आर्थिक विकासको गतिलाई अगाडि बढाउन सकिन्छ ।

(४) न्यूनवित्त परिचालन र बेरोजगारी समस्या

आर्थिक मन्दीको अवस्थामा बजेट घाटालाई एउटा महत्वपूर्ण वित्तीय नीतिको रूपमा प्रयोग गर्ने विचार प्रो. किन्सले प्रतिपादन गरेका थिए । आर्थिक र विकासशील क्रियाकलापहरूमा सरकारी स्तरमा लगानी बढाई उत्पादनशील रोजगारीको सिर्जना गर्न न्यून वित्त परिचालनले मद्दत गर्दछ । न्यूनवित्तको माध्यमद्वारा शुरुमा जति लगानी गरिएको हुन्छ त्यस लगानीको गुणात्मक प्रभाव (Multiplier Effect) द्वारा लगानीको विस्तार बढ्न गई वास्तविक उत्पादन र रोजगारी बढ्छ । अर्का शब्दमा, शुरुको लगानीबाट प्राप्त आम्दानी पुनः लगानी गरिन्छ, फलस्वरूप आम्दानी अरु बढ्छ । अर्थव्यवस्थामा यो क्रम दोहोरिइरहन्छ ।

विकसित र विकासोन्मुख अर्थव्यवस्थाको प्रकृति भिन्नाभिन्नै हुन्छ । विकसित मुलुकहरूमा बेरोजगारीको समस्या एकनासको रहँदैन र आर्थिक चक्र (Economic Cycle) को आधारमा उपयुक्त वित्तीय नीति प्रतिपादन गरी बेरोजगारीको समस्याको समाधान गरिन्छ । तर विकासोन्मुख मुलुकहरूमा यो एउटा जटिल समस्या हो जो प्रायः निरन्तर विद्यमान रहन्छ । अतः आर्थिक मन्दीको अवस्थामा विकसित मुलुकमा लगानीको गुणात्मक प्रभावद्वारा उत्पादन र रोजगारीमा प्रभावपूर्ण वृद्धि हुन सक्छ । तर विकासोन्मुख अर्थव्यवस्थामा प्रो.किन्सद्वारा प्रतिपादित गुणात्मक प्रभाव लागु नहुन सक्छ अथवा लागु भए तापनि त्यसको असर न्यूनतम हुन्छ ।

न्यूनवित्तको दुष्परिमाण हटाउने उपायहरू:

घाटाको वित्तीय व्यवस्थाबाट मुद्रास्फितिमा प्रभाव पर्छ जसबाट देशको अर्थ व्यवस्थालाई हानी पुऱ्याउँछ । घाटाको वित्तीय व्यवस्थाले मुद्रास्फितिको प्रभावलाई विभिन्न नीतिहरू अपनाएर कम गर्न सकिन्छ । निम्नलिखित

उपायहरू काममा ल्याएर घाटाको वित्तीय व्यवस्थाबाट उत्पन्न हुने दुष्परिणामलाई हटाउन सकिन्छ -

१. देशमा यस प्रकारको योजना आरम्भ गर्नुपर्छ जसबाट उत्पादन छिट्टै आरम्भ हुने गर्छ ।
२. उपभोगको आवश्यक वस्तुहरू जस्तै: खाद्यान्न, कपडा, आदिको पूर्तिमा वृद्धि गर्नु पर्छ जसबाट ती वस्तुहरूको मूल्यमा वृद्धि हुन पाउँदैन ।
३. देशमा आर्थिक क्षेत्रहरूमा नियन्त्रण गर्नुपर्छ, जसबाट मूल्य वृद्धि हुनमा रोक्न सकिन्छ र अनिवार्य वस्तुहरूको उपयोग बढी गर्न पाउँदैन ।
४. साखको विस्तारमा मौद्रिक नियन्त्रण लगाउनुपर्छ र यसप्रकारको प्रबन्ध गर्नुपर्छ कि साखको उपयोग बढी गर्न नपाओस् ।
५. सरकारले मजदुरहरूको मौद्रिक मजदुरी बढाउन नदिने प्रयत्न गर्नुपर्छ । किन्सको (Kenyes) को शब्दमा जबसम्म घाटाको वित्तीय व्यवस्था अपनाएर मजदुरहरूको मौद्रिक मजदुरी बढ्दैन तबसम्म घाटाको वित्तीय व्यवस्थाको कुनै भय रहँदैन ।

प्रो.सि.एन.वकिलले (C.N.Vakil) ले नोट छापेर सङ्कट हटाउने प्रणालीलाई खतरनाक भनेका छन् । यसलाई वैधानिक डकैतिको संज्ञा दिएका छन् । यो एक प्रकारको छिपेको कर हो जसबाट समाजको क्रयशक्तिलाई कम गराउँछ । राजस्वमा जम्मा गर्ने नोट छान्ने प्रणाली पहिले केवल सङ्कटकालमा मात्र काममा ल्याउँथे, आज यसले

एउटा निश्चित ठाउँ लिएको छ, तर यो प्रणालीलाई उनले खराब तथा खतरा उत्पन्न गराउने साधन हो भनेका छन् ।

नेपालमा घाटा वित्तको प्रयोगहरू बढ्दै गएको महशुस हुन्छ । तर यस कुराको ध्यान राख्न आवश्यक छ कि घाटा वित्त प्रयोग खतरा देखि खालि हुँदैन । यसले मुद्राको मात्रामा वृद्धि हुन्छ । यसकारण यसबाट मूल्यस्फिति हुने सम्भावनाहरू हुन्छ । घाटाको वित्तीय व्यवस्थाबाट मूल्यस्फीतिको अवस्था तब उत्पन्न हुन्छ जब मुद्राको मात्रा वृद्धिको साथसाथै उत्पादनको मात्रामा वृद्धि गरिँदैन । यदि घाटाको वित्तीय व्यवस्थालाई चाँडै फल दिने योजनाहरू जस्तो लघु तथा मध्यम सिंचाई परियोजनाहरू बेकार भूमिलाई खेती योग्य बनाउने, घरेलु तथा साना उद्योगको विकास आदिको लागि प्रयोग गरिन्छ भने यसबाट मूल्य वृद्धिको त्यति भय रहँदैन किनभने यसले अल्पकालमा उपभोग्य पदार्थहरूको उत्पादन बढाउँछ । अन्तमा यो भन्न सकिन्छ कि घाटाको वित्तीय व्यवस्थाको कारण चालू रहेको सरकारी विकास कार्य र योजनाहरू अल्पविकसित र विकासोन्मुख देशहरूको समस्याको सबभन्दा राम्रो उपाय तथा हल हो । यस्ता देशहरूमा अरु स्रोतहरूको वित्तीय साधन बढी मात्रामा प्राप्त गर्न सकिँदैन । विकास कार्यहरूबाट अर्थव्यवस्थामा सामाजिक पुँजीको सुविधाहरू (Social capital facilities) बढाउन सकिन्छ, । बेरोजगार जनतालाई रोजगार प्रदान गर्न सकिन्छ । घाटाको वित्त विकासोन्मुख देशहरूको आर्थिक विकास गर्न एउटा महत्वपूर्ण मेरुदण्डको रूपमा मान्न सकिन्छ तर यसलाई निकै होसियारीपूर्वक उपयोग गर्नुपर्छ ।

नेपालको लघुवित्त क्षेत्रलाई व्यवस्थित तुल्याउने प्रयत्नमा राष्ट्रिय लघुवित्त नीति

गोकुल चन्द्र अधिकारी*

२०४८ सालमा ग्रामीण विकास बैंकको स्थापना भएपछि नेपालमा लघुवित्तका क्रियाकलापहरू तीब्र रूपमा विस्तार हुँदैगएको पाइन्छ । ग्रामीण विकास बैंकको नाममा नेपालको वित्तीय क्षेत्रमा एउटा नयाँ प्रयोगको रूपमा भित्रिएको लघुवित्त सेवाको अभ्यासमा केन्द्रीय बैंक र सरकार मात्र नभएर निजी क्षेत्रले पनि केही जोखिम बोक्दै यस क्षेत्रमा आफ्नो संलग्नता देखाउन थालेपछि भने नेपालमा लघुवित्तको क्रियाकलाप व्यापक रूपमा विस्तार हुँदैगएको देखिन्छ ।

हजारौंको संख्यामा देशभर छरिएर रहेका सहकारी संस्थाहरू, स्वस्फूर्त रूपमा खुलेका समूह एवं गैरसरकारी संस्थाहरू, सरकारका विकास कार्यक्रम मार्फत गरिवी निवारणका लागि भनी विभिन्न आयोजनाहरू मार्फत संचालित आर्थिक सामाजिक कार्यक्रमहरू, ग्रामीण स्वावलम्बन कोष मार्फत प्रवाह भएका लघुकर्जाहरू, बाणिज्य बैंकहरूले विपन्न वर्ग कर्जा अन्तरगत प्रवाह गर्ने कर्जा कार्यक्रमहरू, कृषि विकास बैंक र राष्ट्रिय बाणिज्य बैंकबाट विभिन्न नाममा संचालित गरिव केन्द्रित लघुकर्जा कार्यक्रमहरू ग्रामीण विकास बैंक स्थापना हुनुभन्दा धेरै अघिदेखि नै देशका विभिन्न भूभागमा संचालन भैरहेकै थिए । देशका पाँचै वटा विकासक्षेत्रमा पाँचवटा ग्रामीण विकास बैंक विस्तार भई तिनको सेवाको कार्यजालोले व्यापक स्वरूप लिइसक्दा समेत विभिन्न संस्थाहरूबाट विभिन्न नाममा संचालित यी सबै कार्यक्रमहरूले निरन्तरता पाइरहेकै थिए ।

यसरी देशका विभिन्न ठाउँमा विभिन्न नाममा संचालनमा रहेका यी गरिव केन्द्रित कर्जा कार्यक्रमलाई समन्वय र नेतृत्व प्रदान गर्ने प्रयत्न केन्द्रीय बैंकको हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैंकले गरिआएको थियो । तर भिन्न भिन्न नाम र भिन्न भिन्न ठाउँमा छरिएर रहेका यी लघुकर्जा कार्यक्रमहरूबीच समन्वय गर्ने काम त्यति सहज भैरहेको भने थिएन । देशमा गरिवी न्युनिकरणका नाममा संचालित यस्ता

सारा कार्यक्रमहरूलाई एउटै गन्तव्यको दाम्लो बाटेर सही दिशानिर्देश गर्ने नीतिगत आधार नै तयार भैसकेको थिएन र देशको केन्द्रीय बैंक सरकारको यही नीतिगत आधारशीलाको पर्खाइमा थियो ।

यस्ता गरिवमुखी कर्जा कार्यक्रमलाई सरकारको गरिवी निवारणको मूल प्रवाहमा आबद्ध गराउन र राष्ट्रिय विकासको उद्देश्य परिपूर्ति गर्न स्पष्ट मार्गदर्शन र रेखाचित्रको आवश्यकता सर्वत्र महसुस गरियो । यसै पृष्ठभूमिमा देशमा संचालित यी सम्पूर्ण गरिव केन्द्रित वित्तीय क्रियाकलापलाई गरिवी न्यूनीकरणको राष्ट्रिय अभियानमा केन्द्रित तुल्याउने मूल उद्देश्यका साथ २०६५ बैशाख २२ गते नेपाल सरकारबाट राष्ट्रिय लघुवित्त नीति २०६४ जारी गरी लागु गरियो । त्यसपछिका दिनमा सोही नीतिले औल्याए वमोजिम हुनेगरी नेपालको लघुवित्त क्षेत्रका गतिविधिलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले नेतृत्व एवं नियन्त्रण गर्ने काम गरिआएको छ । नेपालमा लघुवित्त नीति तय गरिएपछिको आठ वर्षको अवधिमा सो नीतिले परिकल्पना गरेजस्तै गरी हाम्रो लघुवित्त क्षेत्र उचाइमा पुग्न सकेको छ, छैन ? अनि सो नीतिले तय गरेका लक्ष्य र उद्देश्य अनुकुल हुनेगरी मुलुकले लघुवित्तको यात्रा गर्न सकेको छ, छैन भन्ने जस्ता विषयको सङ्क्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयत्न यस लेखमा गरिएको छ ।

देशमा लघुवित्त नीति तय गरिएको भन्डै आठ वर्षको अवधिमा लघुवित्त संस्थाको संख्या उल्लेख्य रूपमा वृद्धि भएको छ । तराईका सीमित सुविधासम्पन्न ठाउँमा केन्द्रित लघुवित्तको सेवा दुर्गम एवं पहाडी क्षेत्रसम्म विस्तार भैसकेको छ । लघुवित्त संस्थाको कार्यक्षमता एवं कार्यशैलीमा पनि आधुनिकता एवं व्यावसायिकता थपिँदै गएको छ । यी संस्थाहरूबीच एकअर्कामा प्रतिस्पर्धाको दायरा पनि फराकिलो हुँदैगएको अवस्था छ । देशको पुँजी बजारमा अन्य कम्पनीको तुलनामा लघुवित्त संस्थाप्रतिको विश्वास र

* पूर्व उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

आकर्षण बढ्दो छ । पहिले सानो आकारको पुँजीमा सीमित क्षेत्रमा सेवा प्रवाह गर्नेगरी इजाजत दिइएकोमा आजको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसरी इजाजतप्राप्त संस्थाहरुको स्थायित्व एवं दीर्घभविष्यका लागि पुँजी वृद्धि र एकआपसमा मर्ज हुनुपर्ने अवस्थासम्मका विषयमा चिन्तन र विश्लेषण हुन थालिसकेको परिस्थिति छ । समग्र लघुवित्त क्षेत्रलाई कुन रूपमा अगाडि बढाउने अनि यी संस्थाहरुलाई अब कसरी व्यवस्थित तुल्याउने भन्ने बारेमा नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि लघुवित्त नीतिको आधारभूमिलाई टेकेर नयाँ नीतिगत निर्णय गर्नुपर्ने अवस्था छ र त्यो काम उसले निरन्तर गरिरहेको पनि छ ।

राष्ट्रिय लघुवित्त नीति २०६४ ले “दिगो, सरल एवं पहुँचयोग्य लघुवित्त सेवाको माध्यमबाट गरिवी न्यूनीकरणमा सघाउ पुर्याउने” भनी मूल लक्ष्य निर्धारण गरेको छ । यो नीति आउनुभन्दा अगाडिको स्थितिको तुलनामा हालको अवस्थालाई हेर्ने हो भने नेपालमा लघुवित्तको सेवा निकै सरल एवं पहुँचयोग्य भएको पाइन्छ । नेपालको लघुवित्त यात्रा लघुवित्त नीतिले परिकल्पना गरेकै मार्गमा हिँडिरहेको देखिन्छ । हालको अवस्थासम्म आइपुग्दा यसको सेवा देशका केही दुर्गम र पहाडी इलाकामा समेत विस्तार भैसकेको छ । यसैगरी आर्थिक वर्ष २०५२/५३ मा ४२ प्रतिशत रहेको गरिवीको रेखामुनिका बासिन्दाको संख्या आर्थिक वर्ष २०६८/६९ मा आइपुग्दा २५.२ प्रतिशतमा ओर्लिएको तथ्यांक विभिन्न सर्वेक्षणबाट देखिएको छ । गरिवी न्यूनीकरणको सम्पूर्ण जस लघुवित्त सेवाको क्रियालापलाई दिन मिल्दैन । यसमा अरु धेरै कारणहरु पक्कै पनि हुनसक्छन् । तर ती धेरै कारणहरुमध्ये लघुवित्तको सेवा पनि एक उल्लेख्य कारण भएको कुरालाई नकार्न भने सकिँदैन ।

राष्ट्रिय लघुवित्त नीतिले माथि उल्लेखित लक्ष्य प्राप्तिका लागि पाँचवटा उद्देश्यहरु निर्धारण गरेको छ । जसमध्ये पहिलो उद्देश्यमा “विपन्न र कमजोर आर्थिक स्थिति भएका परिवार र महिला वर्गमा लघुवित्त सेवाको पहुँच वृद्धि गरी आयमूलक र स्वरोजगारमूलक कार्यहरु संचालन गर्ने” भनी उल्लेख गरिएको पाइन्छ । यस अवधिमा नेपालमा लघुवित्तको सेवा लगभग महिला वर्गमै केन्द्रित छ भने विपन्न र कमजोर आर्थिक अवस्था भएकै घरपरिवारमा लघुवित्तको सेवा पुग्ने गरेको छ । यद्यपि कतै कतैकुनै कर्जा

भने तोकिएको आर्थिक अवस्थाभन्दा माथिल्लो श्रेणीमा रहेका परिवारमा समेत पुग्ने गरेको यथार्थलाई भने नकार्न सकिँदैन । यस्तो कर्जा रकमबाट सम्बन्धित परिवारले परम्परागत रूपमा गर्ने गरेको पेशा वा व्यवसायमै थप लगानी गरी आफ्नो आम्दानीको दायरालाई फराकिलो पारेको अनुभव गर्न सकिन्छ । यद्यपि गाईभैंसीपालन, बाखापालन, तर्कारीखेती जस्ता परियोजना सम्बन्धित ऋणीले पहिले देखि नै गरिआएका हुँदा यदाकदा यी परियोजना देखाएर कर्जाको उपयोग भने तिरोभरो लगायतका अरु नै काममा गरेको पनि देखिन्छ । तर आफूले तिर्नुपर्ने किस्ता नियमित रूपमा बुझाउनुपर्ने कर्तव्यलाई भने ती ऋणीहरुले जसरी पनि पालना गरेका तथा उनीहरुका घरआँगनमा यी परियोजनाले निरन्तरता पाइरहेको देखिँदा समग्रमा कर्जाको दुरुपयोग नै भयो भनी ठोक्नुवा गरिहाल्ने स्थिति भने देखिँदैन । लघुवित्त संस्थाहरुबाट कर्जा उपभोग गर्ने ऋणी महिलाहरु आयमूलक र स्वरोजगारमूलक काममा लागेको देखिएबाट पनि यस्तो कर्जाको सदुपयोग भएको मान्न सकिन्छ । तर पनि भविष्यमा कर्जाको दुरुपयोग हुने अवस्था सिर्जना हुन नदिन लघुवित्तको सेवा प्रदायकहरुबाट कर्जा-सदुपयोगको निरीक्षण नियमित रूपमा हुनु अति आवश्यक देखिन्छ ।

यस नीतिको दोश्रो उद्देश्यमा “लघुवित्त संस्थाहरु मार्फत् लघुवित्त सेवालालाई भरपर्दो र सर्वसुलभ बनाउने” । भनी उल्लेख गरिएको छ । देशमा लघुवित्तको सेवालालाई संस्थागत तुल्याउँदै यस्तो सेवा प्रदान गर्ने संस्थाहरु विस्तार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंक उदारतापूर्वक लागि रहेको पाइन्छ । यसै उद्देश्यलाई टेक्दै नेपाल राष्ट्र बैंकले घ वर्गका लघुवित्त संस्थाहरुको विस्तारलाई उच्च महत्व दिँदै गएको पाइन्छ । आजसम्म ४२ वटा लघुवित्त विकास बैंकहरुलाई इजाजत प्रदान गरिसकिएको छ भने २६ वटा गैह्रसरकारी संस्थाहरुलाई वित्तीय मध्यस्थताको लागि इजाजत प्रदान गरेर यी संस्था मार्फत् लघुवित्तको सेवा प्रदान भइरहेको छ । यी सबै संस्थाहरुका शाखाको सञ्जाल पनि विस्तार गर्ने काम भैरहेको छ । वित्तीय मध्यस्थताको काम गर्ने संस्थाहरुको लामो अनुभवको आधारमा ती संस्थाहरुलाई लघुवित्त वित्तीय संस्थाको रूपमा अर्थात् घ वर्गको वित्तीय संस्थाको रूपमा स्तरोन्नति गर्ने नीतिगत व्यवस्था पनि नेपाल राष्ट्र बैंकले गरिसकेको छ ।

लघुवित्त नीतिको तेश्रो उद्देश्यमा “लघुवित्त सेवा

प्रदायक संस्थाहरुलाई दिगो र स्वसक्षम रूपमा स्थापित हुन आवश्यक पर्ने क्षमता विकासमा सहयोग गर्ने” भनिएको छ । यही दिगोपन कायम राख्ने प्रयत्नस्वरूप यी संस्थाहरुले सेवा र कारोवारको दायरासँगै पुँजीको आकार समेत वृद्धि गर्नुपर्ने संकेत केन्द्रीय बैंकबाट भइसकेको अवस्था छ । यस क्रममा नेपाल राष्ट्र बैंकले बेलाबेलामा यी संस्थाहरुका पदाधिकारीहरुलाई भेला गरी संस्थाको सेवाको गुणस्तर वृद्धि तथा यिनको दिगो संचालनका विविध विषयमा विस्तृत छलफल गरी उनीहरुबाट प्राप्त रायसुझावलाई समेत अध्ययन विश्लेषण गरेर नयाँ नीतिगत व्यवस्था गर्नेगरेको छ ।

यस नीतिको चौथो उद्देश्यमा “लघुवित्त सम्बन्धी कानूनको तर्जुमा गर्ने” भनिएको छ । यसका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी ऐन २०६३ कै अन्तरगत रहेर लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरुका लागि वेला बेलामा समसामयिक निर्देशनहरु जारी गर्ने काम नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्ने गरेको छ । यसै अन्तरगत रहेर लघुवित्त ऐन निर्माणका लागि आवश्यक प्रयत्न समेत भएको देखिन्छ ।

लघुवित्त नीतिको सबैभन्दा पछिल्लो एवं पाँचौ उद्देश्यमा “लघुवित्त सेवाको पहुँच वृद्धि तथा यस्तो सेवालालाई अनुशासित बनाउन उपयुक्त संस्थागत संयन्त्रको विकास गर्ने” भनिएको छ । यस सम्बन्धी सेवाको पहुँचलाई वृद्धि गर्न भनेर तोकिएका पहाडी र दुर्गम क्षेत्रका जिल्लाहरुमा यस सम्बन्धी संस्था स्थापना गर्न वा शाखा विस्तार गर्ने काममा प्रोत्साहन प्राप्त हुनसकोस् भनेर ती जिल्लाहरुमा सेवा विस्तार गर्ने संस्थालाई सहूलियत दरमा कर्जा दिने नीतिगत व्यवस्था गरिएको छ र यो सुविधाबाट विभिन्न लघुवित्त संस्थाहरु लाभान्वित समेत भैसकेका छन् । यसै गरी लघुवित्तको सेवामा संलग्न संस्थाहरु भनेका सामाजिक बैंक हुन् । यिनलाई अरु वाणिज्य बैंकिङ कारोवार गर्ने संस्थाका लागि तय गरिएको संयन्त्रबाट नियमन वा नियन्त्रण हुनु उपयुक्त हुँदैन भन्ने कुरालाई आधार मानेर लघुवित्तको कारोवारमा संलग्न संस्थाहरुको नियमन गर्न एक छुट्टै संस्थाको आवश्यकता महसुस गरी सेकेण्ड टायर इन्स्टिच्युटको स्थापना गर्ने अवधारणा अगाडि सारिएको छ । यतिमात्र नभएर लघुवित्त सेवाको विस्तार अझ व्यापक रूपमा गर्न सकियोस् भनेर थोककर्जा प्रदायक संस्थाहरुको समेत विस्तार हुँदै गएको छ । हालसम्म ग्रामीण स्वावलम्बन

कोष सहित पाँच वटा थोककर्जा प्रदायक संस्थाहरुबाट थोककर्जा मार्फत् लघुवित्तको सेवा विस्तार भैरहेको छ । मूल रूपमा देशका ग्रामीण तहमा रहेका सहकारी संस्था तथा वित्तीय मध्यस्थताको लागि इजाजतपत्र प्राप्त गैह्रसरकारी संस्थाहरुलाई कर्जा प्रदान गर्ने संस्थागत संयन्त्रको रूपमा यी थोककर्जा प्रदायक संस्था वा कार्यक्रमहरुबाट नेपालको लघुवित्त क्षेत्रमा उल्लेख्य योगदान पुग्ने गरेको छ ।

राष्ट्रिय लघुवित्त नीतिले “यस नीतिको कार्यान्वयनको सम्बन्धमा अनुगमन तथा मूल्यांकन नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्नेछ” भनी उल्लेख गरेको छ । यो नीति जारी भैसकेपछि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट लघुवित्त संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने कामलाई विशिष्टीकरण गरिएको छ । यस कार्यका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकमा रहेको तत्कालीन लघुवित्त विभागलाई विशेष जिम्मेवार तुल्याउँदै लघुवित्त प्रबर्द्धन तथा सुपरिवेक्षण विभागमा रुपान्तर गरिएको छ । यस विभागबाट लघुवित्त नीतिको मर्म र भावना अनुरूप हुनेगरी सबैखाले लघुवित्तको काम गर्ने संस्थाहरुको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षणको काम नियमित रूपमा गर्ने र ती संस्थाहरुलाई आवश्यक निर्देशन दिने काम गरिएको छ ।

लघुवित्त नीतिले “निजी क्षेत्रमा लघुवित्त सेवा प्रदायक संस्थाहरुको स्थापना तथा कार्यक्रमका लागि प्रोत्साहित गरिनेछ” भनी उल्लेख गरेको छ । उक्त नीतिको यही भावना अनुकूल संस्थापकहरुको पुँजी र औकातका आधारमा एक जिल्लादेखि राष्ट्रिय स्तरसम्ममा लघुवित्त वित्तीय संस्था स्थापना गर्न पाउने व्यवस्था गरिएको छ । यसैको फलस्वरूप आजसम्म ४२ वटा लघुवित्त वित्तीय संस्थाहरु स्थापना भैसकेका छन् भने यसवाहेक दर्जनौं त्यस्ता संस्थाहरु इजाजतको पर्खाइमा रहेका छन् । यसवाहेक निजी क्षेत्रको संलग्नतालाई टेवा पुर्याउँदै नेपाल राष्ट्र बैंकले ग्रामीण विकास बैंकमा रहेको आफ्नो शेयर स्वामित्वलाई हटाउँदै लगेको मात्र होइन ती बैंकमा निजी क्षेत्रको संलग्नताको दायरालाई फराकिलो पनि पाउँ लगेको छ । यतिवेला नेपाल राष्ट्र बैंकले क देखि ग वर्गसम्मका वित्तीय संस्थाहरुको इजाजतलाई तत्काल रोकिराखेको अवस्थामा पनि घ वर्गका लघुवित्त संस्थाहरुको इजाजतलाई भने निरन्तरता दिइरहेको स्थिति छ ।

“लघुवित्त संस्थाहरुबीच स्वस्थ र प्रतिस्पर्धात्मक वातावरण सिर्जना गरी निजी क्षेत्रलाई यसतर्फ प्रोत्साहित गर्ने” भनी लघुवित्त नीतिमा उल्लेख गरिएको छ तर

तराईका सीमित जिल्लाहरुमा एक पछि अर्को गर्दै सबैजसो लघुवित्त संस्थाले आफ्नो सेवालार्ई विस्तार गरेका छन् भने पहाडी क्षेत्रतर्फ यी संस्थाहरु जान नरुचाएको अवस्था छ । एउटा संस्थाको ऋणसदस्य अर्को संस्थाले खोसेर लैजाने र लक्षित समुदायमा पुग्दा कुनै पनि संस्थाबाट कर्जा कारोवार गर्दै नगरेका ऋणीहरु भेट्नै गाह्रो पर्ने अवस्था छ । यसैगरी ऋणी सदस्यले पनि एउटा संस्थाबाट कर्जा लिएर अर्को संस्थाको किस्ता बुझाउने, समूह गठन गर्न आवश्यक संख्या पुर्याउन मात्र सदस्य बनिदिने र निष्क्रिय सदस्यको संख्या बढ्दै जाने जस्ता समस्या तराई क्षेत्रको लघुवित्त सेवा पुगेका इलाकामा देखिएका छन् । यसबाट लघुवित्त नीतिले परिकल्पना गरेको स्वस्थ प्रतिस्पर्धा वित्तीय संस्थाहरुबीच हुन नसकेको अवस्था अनुभव हुन्छ । यही अवस्था निरन्तर रुपमा रहिरहने हो भने ऋणी सदस्य ऋणचक्रको फन्दामा पर्नुका साथै सम्बन्धित लघुवित्त संस्था समेत खराबकर्जाको बोभले थिचिनसक्ने संभावना तराईको क्रियाकलापबाट देखिन्छ ।

“गरिवी निवारण सम्बन्धी विभिन्न कार्यक्रम र परियोजनाहरुलाई यसै नीतिसँग आबद्ध गरी समन्वयात्मक रुपले संचालन गर्ने” भनी लघुवित्त नीतिमा प्रष्टसँग उल्लेख गरिएको छ । तर सरकारी स्तरबाट तय भएका गरिवी निवारण सम्बन्धी कतिपय कर्जा कार्यक्रमहरु समन्वयात्मक रुपमा संचालन गरिनुको सट्टा आफ्नै ढङ्गले संचालनमा रहेका देखिन्छन् ।

यसैगरी “लघुउद्यमशीलताको विकास गर्न स्थापित निकायहरूसँग समन्वय गरी लक्षित वर्गको उद्यमशीलता विकास गर्न सहयोग पुर्याउने” भनी यस नीतिमा उल्लेख गरिएको देखिन्छ । यहाँनेर ठुलो विडम्बना के छ भने लघु उद्यमशीलतासँग सम्बन्धित त्यस्ता कार्यक्रमहरु लघुकर्जासँग आबद्ध हुनेगरेको पाइँदैन । बैंकिङ क्षेत्रबाट तय गरिने वित्तीय कार्यक्रम तथा सरकारको सम्बन्धित निकायबाट संचालन गरिने सीपविकास तथा स्वरोजगारमूलक कार्यक्रम एकैसाथ ग्रामीण क्षेत्रमा पुर्याउन सके यी दुवै कार्यक्रम एकअर्काको परिपूरक बन्न सक्ने थिए तथा दुवै खाले कार्यक्रम पूर्णतः सफल बन्न सक्ने थिए ।

“स्थानीयस्तरमा विद्यमान सामुदायिक संस्था, बचत तथा कर्जा समूह, लघुवित्त कारोवारमा संलग्न संस्थाहरुलाई सहज रुपमा मान्यता प्राप्त गर्ने कानुनी व्यवस्था गरी लघुवित्त सेवा प्रदायक संस्थाहरूसँग सम्बन्ध स्थापित गर्ने व्यवस्था

गर्ने” भनी लघुवित्त नीतिमा उल्लेख गरिएको पाइन्छ । तर हालसम्म त्यस्तो कानुनी व्यवस्था तय भइसकेको देखिँदैन । नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत लिएर बचत र कर्जाको कारोवारमा संलग्न रहेका गैह्रसरकारी संस्था र सहकारी संस्थाहरुले यस बैंकसँगै सम्बन्ध स्थापित गरी सो बैंकको निर्देशनको दायराभित्र रहेर लघुवित्तको सेवा प्रवाह गरिरहेको अवस्था छ भने सीमित बैंकिङ कारोवारका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकबाट इजाजत लिएका १६ वटा बाहेकका थुप्रै सहकारी संस्थाहरुले भने दरिलो नियामक निकायको नियमन बिना नै आफ्नो सेवा प्रवाह गरिरहेको अवस्था छ ।

लघुवित्त नीतिमा “लघुवित्त संस्थाहरुले पुर्याएको सेवा र तिनीहरुको शेयरपुँजीको आधारमा निक्षेप संकलनमा क्रमशः खुकुलो नीति अपनाउँदै लगिने” भनी उल्लेख गरिएको छ । यद्यपि केही लघुवित्त संस्थालाई विभिन्न मापदण्डका आधारमा निक्षेप संकलन गर्न दिएर नेपाल राष्ट्र बैंक यस मामलामा खुकुलो नबनेको होइन । तर सर्वसाधारणबाट लघुनिक्षेप संकलनको इजाजतसँगै ती संस्थाहरुले पालना गर्नुपर्ने धेरै नियमहरु हुन्छन् । ग्रामीण क्षेत्रमा रहेका लघुवित्त संस्थाहरुले ती नियमहरु पालना गर्न व्यावहारिक रुपमा निकै असजिलो हुन्छ । त्यसैले लघुवित्त नीतिको यो भावना पूर्ण रुपमा कार्यान्वयनमा आउन सकेको छैन ।

यसैगरी राष्ट्रिय लघुवित्त नीतिमा “लघुवित्त संस्थाहरुलाई लाग्दैआएको संस्थागत आयकर तथा विपन्न वर्गद्वारा यी संस्थाहरुमा राखिने निक्षेपबाट प्राप्त हुने व्याजमा लाग्ने व्याजकर सम्बन्धमा लचिलो नीति लिइने” भनी उल्लेख गरिएको छ । यही नीतिका आधारमा सो बमोजिमको व्यवहार हामीलाई गरिनुपर्छ भनेर सम्बन्धित लाघुवित्त प्रदायकहरुले भन्ने गरेका छन् । तर कर राजश्वको सम्बन्धमा यो नीतिमा उल्लेख गरिए बमोजिमको लचकता नदेखाइएको भन्ने असन्तुष्टि लघुवित्तका सेवाप्रदायकहरुको रहेको छ ।

लघुवित्तको सेवालार्ई दिगो तुल्याउन यस कार्यमा संलग्न संस्थाहरुको वित्तीय स्वास्थ्य समेत दरिलो एवं यिनको सेवाको गुणस्तर स्तरीय र यी संस्थाहरु निरन्तर धान्नसक्ने अवस्थाको हुनु आवश्यक छ । हालका दिनसम्म लघुवित्त संस्थाहरुमा त्यस किसिमको समस्या देखा परिसकेको अवस्था छैन । तर त्यसो भन्दैमा यी संस्थाहरु आफ्नो सेवा प्रवाह गर्न भावी दिनमा पनि यसैगरी सक्षम भैरहने छन् भनी

ढुक्क हुनसक्ने अवस्था भने छैन । आगामी दिनहरु लघुवित्त संस्थाहरुका लागि चुनौतीपूर्ण छन् । यी संस्थाहरुलाई आवश्यक पर्ने लगानीको श्रोत भनेको बाणिज्य बैंक लगायतका वित्तीय संस्थाहरुबाट प्राप्त सहूलियतपूर्ण कर्जा नै मूलरुपमा रहने गरेको छ । निर्देशित कर्जा भन्ने गरिएको र बाणिज्य बैंकहरुले बोभिलो रुपमा स्वीकार्ने गरेको विपन्नवर्ग कर्जा अन्तरगतको रकम नै लघुवित्त संस्थाको कर्जा लगानीको मुख्य श्रोत रहिआएको परिप्रेक्ष्यमा कर्जा लगानीको लागि अन्य श्रोतको चाँजोपाँजो समेत गर्दै जानुपर्ने अवस्था सिर्जना भएको देखिन्छ ।

नेपाल जस्तो कम विकसित मुलुकका न्यून आय भएका नागरिकको जीवनस्तर उकास्न लघुवित्त क्रियाकलाप महत्वपूर्ण औजार बन्न पुगेको छ । देशभर विभिन्न मोडेलमा विभिन्न संस्थाहरुद्वारा गरिव केन्द्रित कर्जा कार्यक्रमहरु संचालनमा रहेका छन् । यिनीहरुमध्ये केही नियमित नियमनको

दायरामा छन् भने केही नियमनको क्षेत्रभन्दा टाढा छन् । भन्डै एक दशक अगाडि छरपस्ट रुपमा रहेका गरिव केन्द्रित वित्तीय कार्यक्रमहरुलाई सुव्यवस्थित तुल्याउँदै यी सारा क्रियाकलापहरुलाई सहज ढङ्गबाट एउटै गन्तव्यसम्म पुर्याउन राष्ट्रिय लघुवित्त नीति २०६४ नेपाल सरकारद्वारा जारी गरियो । यो नीति कार्यान्वयनमा आएपछि ती विविध कर्जा कार्यक्रमहरु केही हदसम्म समन्वयको एउटै दाम्लोमा बाटिए पनि गरिव केन्द्रित त्यस्ता धेरै कार्यक्रमलाई लघुवित्त कार्यक्रमसँग आबद्ध गर्न बाँकी नै देखिन्छ । हालसम्म यस क्षेत्रलाई प्रत्यक्ष रुपमै नियमन र नियन्त्रण गर्ने काम नेपाल राष्ट्र बैंकले गरिआएको भए पनि अबका दिनमा भने केन्द्रीय बैंकको भूमिका अप्रत्यक्ष तर दरिलो रुपमा रहनु आवश्यक छ । यस सन्दर्भमा लघुवित्त प्रदायक संघ संस्थाहरुको संस्थागत विकासका लागि समयानुकुल नियमन तथा सुपरिवेक्षण गर्न एक छुट्टै निकायको गठन गर्नु अति आवश्यक देखिन्छ ।

बैकिङ क्षेत्रमा ज्ञान व्यवस्थापनको भूमिका

गुरुप्रसाद पौडेल*

पृष्ठभूमि

ज्ञान (Knowledge) नै शक्ति हो, यो भनाइ आज अझ बढी प्रभावकारी मानिन्छ। हिजोका दिनमा बन्दुकलाई शक्ति मानिन्थ्यो। अर्थतन्त्रका सबै क्षेत्रमा ज्ञानको महत्व छ। सेवा क्षेत्रमा ज्ञानको महत्व अझ बढी देखिन्छ। मानव विकासको क्रमसँगै ज्ञानको युग (Knowledge based age) लाई तेस्रो चरणमा राखिएको छ। मानव विकासको आर्थिक सामाजिक रुपान्तरण सँगसँगै कृषियुगमा प्रचुर जमिनको स्वामित्व ग्रहण गर्नुलाई सबैभन्दा बढी शक्तिशाली मानियो। कृषियुग पछिको औद्योगिक युगमा उद्योग एवं पुँजीलाई सर्वोपरि मानियो। विकासको क्रमसँगसँगै ज्ञानको युग शुरु भए देखि नै ज्ञान प्राप्त र त्यसको उचित प्रयोगबाट गुणस्तरयुक्त वस्तु तथा सेवा उत्पादन, ज्ञानकै प्रयोगबाट लागतमा कमी ल्याउने विषयहरू सर्वोपरि रहन्छन् (Charles Savage, 5th Generation Management)।

ज्ञानको जानकारी सँगसँगै यसको व्यवस्थापनको महत्वको बारेमा पनि जानकारी राख्नु जरुरी छ। व्यवस्थापनका धेरै विधाहरू छन्। संसारमै चलेका व्यवस्थापनका विधाहरू मध्ये Knowledge management, Talent Management, Strategic Management, Time Management, Conflict Management, Crisis Management, Diversity Management तुलनात्मक रुपमा नयाँ मानिन्छन्। ज्ञान व्यवस्थापन र संगठनको उद्देश्य एवं रणनीतिमा बलियो सम्बन्ध हुन आवश्यक छ। कुनै पनि संगठनमा उपलब्ध साधन र श्रोत (भौतिक तथा बौद्धिक) को उचित परिचालनका लागि ज्ञान व्यवस्थापनले सघाउँछ। संगठनको निरन्तरता एवं वृद्धिका लागि उपलब्ध स्रोत र साधनको उत्तुत्तम प्रयोग आवश्यक छ। त्यसबाटै प्रतिस्पर्धात्मक लाभ प्राप्त हुन्छ, जुन ज्ञान व्यवस्थापनबाट मात्रै प्राप्त हुनसक्छ। सूचना तथा संचार क्षेत्रको अधिक प्रयोग हुने गरेको आजको युगमा त्यसको जानकारी प्राप्त गर्ने एवं आवश्यकता अनुसार उपयोग गर्न सकेमा नै सफल बन्न

सकिन्छ। विश्वव्यापीकरणका कारण समग्र संसार नै एकल बजारमा परिणत हुन लागेको आजको यो परिप्रेक्ष्यमा ज्ञान व्यवस्थापनले सही सूचना प्राप्त गर्ने, त्यसको व्यवस्थापन गर्ने र आवश्यकता अनुसार प्रयोग गर्ने परिपाटीको विकास गराउँछ। संगठनलाई Learning Organization को रुपमा व्यवहार गर्न सिकाउँछ। विभिन्न भूगोलको सही जानकारी लिने, फरक भूगोलको फरक आवश्यकता पहिचान गर्ने, भूगोल र सांस्कृतिक विविधता बीचको सामान्यस्यताबाट सफलता प्राप्त गर्न ज्ञानको उपयोग अपरिहार्य छ।

बैकिङ व्यवसाय सेवा क्षेत्र अन्तरगत पर्ने भएकाले यस व्यवसायमा ज्ञान व्यवस्थापनको अपरिहार्यता बढी देखिएको हो। प्रविधिमा अधिक भर पर्नुपर्ने र बदलिँदो मानवीय आवश्यकतालाई समयमै सम्बोधन गर्नु पर्ने भएकाले यस्ता व्यवसायले आफ्नो संगठनको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता के हो र त्यो कहाँबाट कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने विषयमा एक अलग्गै युनिट नै खडा गरी अध्ययन अनुसन्धान गर्ने प्रचलन पनि बढेर गएको छ। संगठनभित्र एक निश्चित समय अन्तरालमा Knowledge Sharing कार्यक्रम राखेर फरक विभागमा कार्यरत जनशक्तिलाई ज्ञानका बारेमा अद्यावधिक गराइराख्ने प्रचलन पनि अब नौलो विषय रहेन।

ज्ञान एवं ज्ञान व्यवस्थापनको प्रभावकारिता एवं सान्दर्भिकतालाई देहाय बमोजिम व्यवस्थापनविद्हरूका भनाइहरूले थप प्रष्ट पार्दछन् :

- "Knowledge is a fluid mix of framed experience, values, contextual information, expert insight, and grounded intuition that provides an environment and framework for evaluating and incorporating new experiences and information. It originates and is applied in the mind of the knower. In organizations it often becomes embedded not only in documents or repositories, but

also in organizational routines, practices and norms - Davenport & Prusak, 2000

- Successful companies of the 21st century will be those who do the best of capturing, storing, and leveraging what their employees know - CEO, Hewlett Packard
- It would be hard to find a corporate annual report in my country that does not state "Our most important asset is our people"- yet our accounting rules make it literary impossible to reflect this on the balance sheet,J. Diebold, Chairman of consulting firm Diebold.
- Knowledge Management is the explicit and systematic management of vital knowledge - and its associated processes of creation, organization, diffusion, use and exploitation - in pursuit of business objectives- Skyrme, 2011

ज्ञानको प्रकार (Types of Knowledge)

ज्ञान (Knowledge) लाई धेरै तरिकाले परिभाषित गर्न सकिन्छ। ज्ञान व्यवस्थापन जान्नु पूर्व ज्ञानका प्रकारका जान्न आवश्यक छ। धेरै ठाउँहरूमा भनिने गरिएभैं ज्ञानलाई दुई भागमा वर्गीकरण गर्न सकिन्छ :

- (१) व्यक्त ज्ञान (Explicit Knowledge) : कुनै डकुमेण्टमा संलग्न, सजिलै देख्न र पढ्न सकिने, चित्र वा अक्षरहरूमा व्यक्त भएको ज्ञान यस अन्तरगत पर्दछ। यस अन्तरगत रहने ज्ञानलाई अक्षरहरूमा व्यक्त हुने हुनाले सजिलै पहिचान गर्न, संरक्षण गर्न, संशोधन गर्न र चाहिएको बेला तुरुन्त प्रयोगमा ल्याउन सकिने अवस्थामा हुन्छन्। संगठनका धेरै जसो ज्ञानहरू यसै अन्तरगत पर्दछन्। ज्ञान व्यवस्थापनको साँघुरो परिभाषाले व्यक्त ज्ञानको मात्र व्यवस्थापनलाई बुझाउँछ। त्यसैले संगठन र व्यवस्थापकलाई एक प्रकारको चुनौती पनि रहेको हुन्छ। ज्ञानलाई भण्डारण गरेर राखिएको र आवश्यक परेको बेला उपयोग

गर्न सकिन्छ भन्ने भ्रम रहँदा व्यवस्थापकलाई यो चुनौती आउने गरेको हो। तर व्यक्त ज्ञानले संगठनमा competitive advantage प्राप्त गर्न सकिँदैन किनकि यो सजिलै प्रतिस्पर्धीहरूले नक्कल गर्न सक्छन्। त्यसैले धेरै व्यवस्थापनविद्हरू यो ज्ञानलाई त्यति महत्व दिँदैनन।

- (२) अव्यक्त ज्ञान (Tacit Knowledge) : यो ज्ञान सम्बन्धित क्षेत्रमा कार्य गर्नेहरूको लामो अनुभव (large experience), अन्तरज्ञान (intuition) बाट प्राप्त हुन्छ। ज्ञान व्यवस्थापनमा अव्यक्त ज्ञानको व्यवस्थापनले निकै ठूलो महत्व राख्छ। विशेष गरी यस्तो ज्ञान विज्ञ (expert) हरूको दिल दिमाखमा हुन्छ। त्यस्ता विज्ञहरूलाई उक्त संगठनको Software पनि भन्ने गरिन्छ। सजिलै लेख्न र पढ्न नपाइने, एक व्यक्तिबाट अर्को व्यक्तिमा सञ्चार गर्न कठिन हुने, कम्प्युटर मा संचय गरेर राख्न नसकिने भएकाले अव्यक्त ज्ञान व्यवस्थापन जुन संगठनले गर्न सक्थो त्यही संगठनले प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता वृद्धि गरी तुलनात्मक लाभ लिन सक्छ। Brown & Duguid, 1988 का अनुसार अव्यक्त ज्ञान एक प्रकारको "Know-how" हो। संगठनात्मक संस्कृति, मूल्य मान्यताहरू यसमा समाविष्ट हुन्छन्। अव्यक्त ज्ञानलाई Polanyi ले सन् १९६६ मै पहिलो पटक प्रयोगमा ल्याएका थिए। त्यसपछि यसको प्रयोगमा व्यापकता आउन थालेको हो।

ज्ञान व्यवस्थापनको आवश्यकता

कुनै पनि संगठनमा रहेको अव्यक्त ज्ञान (implicit Knowledge) समेतको पहिचान गरी सो समेत संगठनको उद्देश्य प्राप्तमा समाविष्ट गर्न सकिने हुनाले ज्ञान व्यवस्थापनको महत्व अझ बढेर गएको हो। समग्रमा ज्ञान व्यवस्थापनले ज्ञानको प्राप्ति, ज्ञान-श्रोतको व्यवस्थापन एवं संगठनले ज्ञान प्राप्ति गरेपछि त्यसको अद्यावधिक गर्ने एवं उक्त ज्ञानलाई संस्थागत गर्ने हिसावले Institutional Memory तर्फ जोड दिन्छ। यी लगायत ज्ञान व्यवस्थापनको आवश्यकतालाई देहाय बमोजिम बुँदागत रुपमा औल्याउन सकिन्छ :

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

- बदलिँदो परिवेशमा संगठनलाई निरन्तरता दिन,
- संगठनमा निर्णय प्रक्रियालाई चुस्त बनाउन,
- संगठनलाई Learning Organization मा रूपान्तरण गर्न,
- संगठनको विस्तार गर्न,
- प्रतिस्पर्धी बजारमा नवप्रवर्तनको रणनीति अवलम्बन गर्न
- जोखिम व्यवस्थापन गर्न,
- आफ्नो संगठनले के विषयमा ज्ञान राख्छ भन्ने बारेमा जानकारी लिन,
- ज्ञान व्यवस्थापनले सिधै रणनीतिक योजनासँग समन्वय राख्ने हुनाले यी दुवै विषयलाई सँगसँगै हिँडाउन,
- संगठन सञ्चालनका लागि आवश्यक ज्ञान कोसँग छ र त्यो कसरी प्राप्त गर्न सकिन्छ भन्ने जानकारी राख्न र
- संगठनमा ज्ञान कुन रूपमा छ भन्ने विषय जस्तै: कुनै विज्ञ कर्मचारीसँग, कुनै विभाग/एकाई, कुनै विशेष परिपत्र, स्वीकृत टिप्पणी फाइल आदि बारेमा जान्न ।

संगठन सञ्चालनको सिलसिलामा विविध प्रकृतिका तथ्य, तथ्यांकहरूको संकलन आवश्यक पर्दछ । तथ्यांकहरू आफैमा सुचना होइनन् । प्राप्त तथ्यांकहरूको उचित प्रशोधन पश्चात् मात्र सूचना प्राप्त हुनसक्छ । त्यसैगरी, तथ्य सूचनाहरूबाट मात्र ज्ञान प्राप्त हुने हो । तसर्थ संगठन सञ्चालनमा ज्ञान व्यवस्थापनको सिलसिलामा सहि तथ्यांकको संकलन, त्यसको उचित प्रशोधन र सूचनाहरूको सही उपयोगबाट मात्र ज्ञान प्राप्त हुनसक्छ भन्ने जानकारी हुन आवश्यक छ ।

ज्ञान व्यवस्थापन कसरी गर्ने ?

ज्ञान व्यवस्थापनको प्रक्रियाले पनि ज्ञान व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने विषयलाई बुझाउँछ । ज्ञान व्यवस्थापनको प्रक्रिया (Process) अन्तरगत (क) ज्ञानको स्रोतको खोजी (ख) संगठनको सबल तथा दुर्बल पक्षको विश्लेषण गरी उचित ज्ञान स्वीकार (ग) स्वीकार गरिएको ज्ञानलाई संगठनमा आवश्यक अनुसार संचार र (घ) ज्ञानको आन्तरिकीकरण गर्ने विषयहरू पर्दछन् ।

उपर्युक्त प्रक्रियाको अलावा यस खण्डमा ज्ञान व्यवस्थापन कुन कुन विधि मार्फत् गर्न सकिन्छ भन्ने विषयलाई औल्याइएको छ । संगठनमा ज्ञान व्यवस्थापनलाई जीवन्त राख्न यस सम्बन्धी लिइने रणनीति मात्रै पर्याप्त छैनन् । संगठनात्मक संस्कृति, संगठनात्मक कार्यप्रक्रियाहरू, उच्च व्यवस्थापन, प्रविधि जस्ता विषयहरूले ज्ञान व्यवस्थापनमा भूमिका खेलेका हुन्छन् । प्रभावकारी ज्ञान व्यवस्थापनका लागि कर्मचारी (People), कार्यप्रक्रिया (Process) र प्रविधि (Technology) को त्रिकोणात्मक सम्बन्ध अपरिहार्य हुन्छ । संगठनमा ज्ञान व्यवस्थापन कसरी

गर्ने भन्ने विषयलाई देहाय बमोजिम बुँदागत रूपमा प्रस्तुत गर्न सकिन्छ :

- संगठनमा लुप्त/अव्यक्त रहेको ज्ञान पहिचान गर्नु (Identify Tacit knowledge first) : अव्यक्त वा लुप्त रहेको ज्ञान पहिचान गर्नु सबैभन्दा कठिन मानिन्छ । तर ज्ञान व्यवस्थापनको उचित उपाय अवलम्बनबाटै यो सम्भव छ अन्यथा अव्यक्त ज्ञान अव्यक्त नै भएर रहन सक्छ । ज्ञान आदानप्रदान कार्यक्रम, समस्या समाधानका लागि समूह गठन, समस्या समाधानका लागि प्रतिवेदन तयार गर्ने परिपाटीबाट मौन रहेको ज्ञानलाई संगठन व्यवस्थापनमा उतार्न सकिन्छ ।
- नव प्रवेशी कर्मचारीहरूमा संस्थाको संस्कृति र संस्कार सम्प्रेषण गर्न प्रवेशकालिन तालिम उपलब्ध गराएर ज्ञान व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ ।
- संगठन भित्रैका अनुभवी प्रशिक्षक तथा व्यवस्थापकहरूबाट सेवाकालीन तालिम तथा अन्य अभिमुखिकरण तालिमको माध्यमबाट कर्मचारीमा ज्ञान अद्यावधिक गर्न सकिन्छ ।
- तालिम उपलब्ध गराउने संस्थाहरूसँग समन्वय गरी आवश्यकता अनुसारको कोर्ष डिजाइन गरी तालिम उपलब्ध गराउन सकिन्छ ।
- ब्रेन स्ट्रिमिंग, रिभ्यु मिटिङ, Quality Circle-QC/Professional Circle-PC को माध्यमबाट Knowledge Sharing जस्ता कार्यक्रमहरू सञ्चालन गरेर यस प्रक्रियामा अगाडि बढ्न सकिन्छ ।
- ज्ञान व्यवस्थापनले ज्ञान सिर्जना, ज्ञान प्राप्ति सँगसँगै Institutional memory रहने गरी त्यसको संस्थागत विकास तथा ज्ञानको आन्तरिकीकरण गर्न सकिन्छ ।
- संगठनमा Intranet को व्यवस्था गरी ज्ञानको प्रसारण गर्न सकिन्छ ।

नेपालका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा ज्ञान व्यवस्थापनको अवस्था

अन्य निकायहरूमा भन्दा बैंकिङ क्षेत्रमा ज्ञान व्यवस्थापनको थप जरुरी छ । सबैभन्दा महत्वपूर्ण पक्ष त बैंकिङ क्षेत्रमा उचित ज्ञान व्यवस्थापन हुन नसक्दा कर्जा प्रवाह लगायतका अत्यन्तै महत्वपूर्ण क्षेत्रमा Asymmetric

information को आधारमा Adverse Selection हुन पुग्छ । यसले बैंकमा एकातिर लागत वृद्धि गराउँछ भने अर्कोतिर Moral Hazard को स्थिति सिर्जना गर्दछ । अझ पछिल्लो समयमा त के पनि भन्ने गरिएको छ भने कुनै पनि बैंकका लागि विश्वविद्यालयको पाठ्यक्रमहरू पर्याप्त छैनन् । आफ्नो रणनीतिसँग मेल खाने जनशक्ति तयार गर्न बैंकहरूले विश्वविद्यालयका कोरा विद्यार्थीहरूलाई आफ्नो संगठनको संस्कृति सुहाउँदो ज्ञानबाट दिक्षित गराउनु जरुरी छ । कुनै अरु बैंकले भिन्न संगठनात्मक संस्कृतिमा Schooling गरेको जनशक्तिकै भरमा प्रतिप्रार्थामक लाभ प्राप्त गर्न गाह्रो छ । त्यसैले पनि बैंकिङ क्षेत्रमा ज्ञान व्यवस्थापनको महत्व अरु बढेर गएको हो । स्वीकार गरिएको दायित्वबाट सम्पत्ति सिर्जना गर्ने यी संस्थामा विविध प्रकृतिका जोखिमहरू गाँसिएर आउने गर्दछन् । बैंकिङ व्यवस्थामा हुने अधिकांश जोखिमहरू निहित प्रकृतिका (inherent) हुन्छन् ।

नेपालमा बैंकिङ व्यवसायको इतिहास त्यति पुरानो छैन । बैंकिङ व्यवसायमा निजी क्षेत्र प्रवेश चालिसको दशकबाट शुरु भएको हो । करिब ४० हजारलाई प्रत्यक्ष रोजगारी प्रदान गरेको यो क्षेत्रमा Tacit Knowledge भन्दा Explicit Knowledge ले नै प्राथमिकता पाएको देखिन्छ । नियमनकारी निकायहरूबाट जारी नीति नियमहरूलाई आम कर्मचारीसम्म पुऱ्याउन इन्टरनेटको व्यवस्था, विभिन्न Product Paper हरुको व्यवस्था, कर्जा प्रवाह गर्दा विभिन्न श्रोतबाट प्राप्त तथ्य तथ्यांकका आधारमा कर्जा विश्लेषण गर्ने परिपाटी, कर्मचारीहरूका लागि आन्तरिक तथा बाह्य तालिमको व्यवस्था आदि ज्ञान व्यवस्थापनका क्षेत्रमा अवलम्बन गरिँदै आएका अभ्यासहरू हुन ।

नेपाल राष्ट्र बैंकमा ज्ञान व्यवस्थापन

- केन्द्रीय बैंकलाई पुँजी र श्रमसघन संगठन भन्दा पनि ज्ञान सघन (knowledge-intensive) संगठनको रूपमा हेरिन्छ । मुलुकको केन्द्रीय बैंकको हैसियतले नेपाल राष्ट्र बैंकका लागि ज्ञान व्यवस्थापन अति नै महत्वपूर्ण मानिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ ले परिलक्षित गरेका उद्देश्यहरू अर्थतन्त्रको दिगो विकासको निमित्त मूल्य स्थिरता कायम गर्न एवं शोधनान्तर सुदृढीकरण गर्न, सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्न, बैंकिङ तथा वित्तीय प्रणालीको स्वस्थ विकासको लागि उपयुक्त

नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्न र मुलुकको समग्र बैकिङ तथा वित्तीय प्रणालीप्रति सर्वसाधारणको विश्वसनीयता अभिवृद्धि गर्नको लागि आवश्यक तथ्यांकहरू संकलन गर्ने त्यसको प्रशोधन गरी सही सूचना प्राप्त गर्ने तथा सूचनाहरूको आधारमा सही विश्लेषण पश्चात निर्णयहरू लिनु आवश्यक छ ।

२. केन्द्रीय बैंक सरकारको बैंकर, सरकारको आर्थिक विषयको सल्लाहकार तथा वित्तीय एजेन्ट पनि हो । सरकारले बैंकको क्षेत्राधिकारसँग सम्बन्धित विषयमा बैंकसँग परामर्श लिने गर्दछ । प्रत्येक आर्थिक वर्षका वार्षिक बजेट तयार गर्दा आन्तरिक तथा वाह्य ऋण लगायतका विषयमा पूर्व बजेटकालीन समीक्षा प्रतिवेदन पेश गर्ने व्यवस्था छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनमा उल्लिखित व्यवस्था अनुसारका विषयहरूमा उचित सल्लाह प्रदान गर्ने प्रयोजनका लागि समेत अध्ययन अनुसन्धान आवश्यक भएकाले संगठनभित्रको Tacit Knowledge को उचित व्यवस्थापन हुनु जरुरी छ ।
३. पछिल्लो समयमा मुलुकले घरजग्गा व्यवसाय तथा शेयर धितो कर्जाबाट समग्र वित्तीय प्रणालीलाई परेको असरका बारेमा आगामी दिनमा त्यस्तै खाले समस्याका कारण वित्तीय स्थायित्वमा पर्नसक्ने समस्याहरूको बारेमा बैंकमा विश्लेषण हुनु जरुरी छ ।
४. वित्तीय स्थायित्व प्राप्त गर्ने सिलसिलामा Bank For International Settlement-BIS लगायतका अन्तराष्ट्रिय वित्तीय निकायहरूबाट जारी गरिएका Prudent Regulation हरु तथा विकसित देशहरूको जटिल वित्तीय प्रणालीको अनुभवबाट ती निकाय/देशहरूले जारी गरेका नियमनहरूलाई हाम्रो वित्तीय प्रणाली सुहाउँदो तवरले लागु गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकमा ज्ञान व्यवस्थापनले ठुलो भूमिका खेल्ने गर्दछ ।
५. वित्तीय प्रणालीमा अत्युत्तम प्रविधिको आगमन सँगसँगै चुनौतीहरू पनि थपिएका छन् । पछिल्ला समयमा सञ्चालन जोखिमका कारण थुप्रै समस्याहरू बैकिङ क्षेत्रले भोग्दै आइरहेको छ । ती जोखिमहरूलाई निराकरण गर्न जोखिम व्यवस्थापनका सिद्धान्तहरूको प्रतिपादन गरी लागु गराउनु पनि उत्तिकै चुनौतीपूर्ण छ ।

६. नेपालको वित्तीय प्रणालीलाई अन्तराष्ट्रियस्तरको बनाउन सर्वप्रथम त केन्द्रीय बैंक आफैमा प्रविधियुक्त हुन आवश्यक छ । आधुनिक भुक्तानी प्रणाली, Real Time gross Settlement का प्रावधानहरूको सम्बोधन पनि सँगसँगै गर्नुछ । यी सबै विषयलाई सम्बोधन गर्न केन्द्रीय बैंक भित्रै बैज्ञानिक ज्ञान व्यवस्थापनको टङ्कारो आवश्यकता महसुस गरिएको छ ।

७. उल्लेख्य लागतमा कर्मचारीहरूलाई राष्ट्रिय तथा अन्तराष्ट्रिय रुपमा प्रदान गरिएका तालिमहरूबाट प्राप्त ज्ञानको सहि उपयोग हुनु पनि त्यतिकै जरुरी छ । बैंकभित्र Institutional Memory को अभावमा प्राप्त भैसकेको ज्ञानलाई संस्थागत गर्न सकेको देखिदैन, यस विषयलाई पनि ज्ञान व्यवस्थापन अन्तर्गत रही प्राप्त भएको ज्ञानको आन्तरिकीकरण गर्नु जरुरी छ ।
८. पछिल्लो समयमा केन्द्रीय बैंकका लागि चुनौतीहरू भन्नु थपिएका छन् । २०७२ वैशाखमा आएको भूकम्पका कारण बैंक भवन विहिन बन्न पुगेको छ । बैंकले सम्पादन गर्ने कार्यहरूलाई प्रत्यक्ष रुपमा सघाउन आधुनिक भवनहरू निर्माण गर्ने जिम्मेवारी पनि थपिएको छ । यो कार्य बैंकको आफ्नो Core Functions भित्र नपर्ने तर रणनीतिक हिसाबले महत्वपूर्ण भवनहरू निर्माणमा प्रशस्त समय र खर्च लाग्ने भएकाले उचित परामर्शदाता नियुक्त गरी कार्य सम्पादन गर्नुपर्ने देखिन्छ । उपर्युक्त विषयहरूका सम्बन्धमा उचित तथ्यांक संकलन, प्रशोधन, कर्मचारीलाई उत्प्रेरण, तालिम, कर्मचारीको सहि पदस्थापन आदि आवश्यक छ जुन विषयहरू समेत ज्ञान व्यवस्थापनभित्रै पर्दछन् ।

अन्तमा, गतिशील आजको दुनियामा संगठन सञ्चालन गर्नु निकै चुनौतीपूर्ण कार्य हो । Explicit Knowledge लाई व्यवस्थापन गरेर मात्रै प्रतिप्रार्थमिक लाभ प्राप्त गर्न सम्भव छैन तसर्थ संगठनलाई Learning Organization मा रुपान्तरण गरी संगठनको Tacit Knowledge लाई उपयोग गर्न जरुरी छ । त्यसका लागि ज्ञानको प्राप्ति, ज्ञानको सञ्चय, ज्ञानको उपयोग गरेर ज्ञानलाई संगठनमा आन्तरिकीकरण गर्न आवश्यक छ ।

आर्थिक विकासको सारथी सहकारी

जयन्ती चापागाई*

अवधारणा

सहकारी शब्द सह र कार्य गरी दुई शब्दको मिश्रणबाट बनेको छ । सह भनेको सँगै र कार्य भन्नाले काम विशेषलाई बुझ्न सकिन्छ । अर्थात् शाब्दिक रुपमा सँगै मिलेर काम गर्नुलाई सहकारी भनेर बुझ्ने गरिन्छ । मानव सभ्यताको विकासक्रमसँगै मानिसहरू एकआपसमा मिलेर काम गर्ने, आफूसँग भएका मालसामान अरुलाई दिने, आफूसँग नभएका मालसामान अरुबाट लिने अर्थात् अैचोपैचो गरी व्यवहार गर्दथे । छर छिमेकमा निस्वार्थ सेवा र सहयोग गर्दै आपसी सामाजिक आर्थिक आवश्यकता पूरा गर्ने र सामुदायिक उन्नति प्राप्त गर्ने जस्ता कार्यहरू संगठित र असंगठित रुपमा हुँदै आएकोमा त्यसमा केही परिमार्जन सहित सहकारिताको विकास भएको देखिन्छ । त्यसैले निश्चित सामाजिक र आर्थिक विकासको उद्देश्य प्राप्त गर्नका लागि समान आवश्यकता र क्षमता भएका व्यक्तिहरू एक आपसमा संगठित भई उत्पादन वा सेवामुखी कार्य वा व्यवसाय संचालन गर्नु नै सहकारी हो । सहकारी एक किसिमको सामाजिक र आर्थिक संगठन हो, जुन केही निश्चित सिद्धान्तमा आधारित रहेको हुन्छ । सहकारी संगठनहरू स्वैच्छिक, जनकेन्द्रित र स्वयम्सेवी संगठन हुन् । यिनीहरूको मूल उद्देश्य सामूहिक रुपमा मिलेर कार्य गर्नु हो ।

सहकारीको अर्थ

समान उद्देश्य र हैसियत भएका व्यक्तिहरू स्वैच्छिक रुपमा मिलेर कार्य गर्न उत्प्रेरित भई स्थापना र संचालन भएको संगठनलाई सहकारी संगठन भनिन्छ । जसमा खुला सदस्यता, सदस्यहरूद्वारा प्रजातान्त्रिक नियन्त्रण, स्वायत्तता र स्वतन्त्रता, पारस्परिक सहयोग एकाको लागि सबै र सबैको लागि एक, आपसी सहयोगबाट आफ्नै सहयोग जस्ता सिद्धान्तहरू विद्यमान हुन्छन् । यहाँ स्पष्ट हुनु पर्ने कुरा के छ भने यस्ता संस्थाको प्रमुख उद्देश्य नाफा आर्जन गर्नु नभई सेवा गर्नु हो । तसर्थ एकल, साभेदारी तथा संयुक्त पुँजी कम्पनी

भन्दा यो संगठन फरक उद्देश्यका लागि स्थापना र संचालन गरिन्छ । तसर्थ सहकारी संगठन आर्थिक साधन कम भएका समान उद्देश्य भएका व्यक्तिहरू सामूहिक र संगठित रुपमा एक भई स्वैच्छापूर्वक स्वतन्त्रताको आधारमा एकआपसमा मिलेर आफ्नो सम्मुन्नतीका लागि प्रयास गर्दछन् । सहकारी वित्तीय पहुँच र साक्षरता विस्तार तथा उच्चमशीलता विकास गर्ने संस्था हुन् । विपन्न ग्रामीण र पिछडिएका क्षेत्रको आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक रुपान्तरणका लागि सहकारी सशक्त माध्यमको साथै अर्थतन्त्रको प्रमुख आधार स्तम्भको रुपमा रहेको छ । सहकारीका क्रियाकलापहरू नाफामुखी नभई सेवामुखी हुनु पर्दछ जुन यसको मूल मर्म हो ।

सहकारीका केही परिभाषाहरू निम्न रहेका छन् ।

“Cooperative is something more than a system. It is a spirit, which appeals to the heart and mind. It is a religion applied to business. It is a gospel of self sufficiency and services”- M.L. Darling

“ A Cooperative is an autonomous association of persons united voluntarily to meet their common economic, social and cultural needs and aspiration through a joint owned and democratically controlled enterprise.”
– International Cooperative Association

सहकारी संगठन आपसमा समान उद्देश्य भएका व्यक्तिहरू स्वैच्छिक रुपमा एक आपसमा मिली स्थापना गरेको संगठन हो, जसको प्रमुख उद्देश्य नाफा आर्जन गर्नु नभई सेवाभाव एवं एकआपसमा सहयोग गर्नु हुन्छ । यी संस्थाहरू पूर्णतया स्वैच्छिक हुन्छन् । आफ्ना सदस्यहरूको एकताको आधारमा मितव्ययिता एवम् कार्यकुशलताका साथ आफ्ना सदस्य एवम् समाजको हित हुने काममा संलग्न भएका हुन्छन् ।

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

ऐतिहासिक पृष्ठभूमि

सहकारिताको इतिहास नेपाली समाजमा धेरै पहिलेदेखि कायम भएको देखिन्छ । ढिकुटी, पर्मा तथा गुठीको रूपमा संचालित पूर्व सहकारीका स्वरूपहरु तत्कालीन अवस्थामा नेपाली समाजमा प्रचलित थिए । यिनै पूर्व सहकारीहरुलाई संस्थागत स्वरूप दिँदै सहकारी प्रणाली आर्थिक तथा सामाजिक विकासको आधारको रूपमा आएको देखिन्छ । ग्रामीण विकासको प्रभावकारी माध्यमको रूपमा सहकारी प्रणालीलाई उपयोग गर्ने अन्तर्राष्ट्रिय प्रयासलाई नेपालमा समेत आत्मसात गर्ने क्रममा वि.सं. २०१० सालमा तत्कालीन योजना विकास तथा कृषि मन्त्रालय अन्तर्गत सहकारी विभागको स्थापना भयो । सहकारी विभागको स्थापनापछि वि.सं. २०१३ सालमा चितवनको बखानपुर गाउँमा बखान ऋण सहकारी संस्था स्थापना भएपछि नेपालमा सहकारीको शुरुवात भएको मानिन्छ । वि.सं. २०४६ सालको राजनीतिक परिवर्तन पछि सहकारीको विकास तीव्र ढंगले भएको पाइन्छ । समाजमा कम आय भएका वर्गहरुलाई अर्थतन्त्रको मूलप्रवाहमा ल्याउन सहकारी ऐन २०४८, सहकारी नियमावली २०४९ र सहकारी आचारसंहिता २०६३ लागु भै सहकारी विकासको आधार तयार भएको पाइन्छ । सहकारी सिद्धान्त अनुरूप आफ्ना सदस्यहरुको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि सेवा तथा सुविधा पुऱ्याउने उद्देश्यले विधि सम्मत ढंगले संघ वा संस्था गठन भएको पाइन्छ ।

सहकारी सम्बन्धी नीति, योजना र ऐन नियम

राष्ट्रिय सहकारी नीति, २०६९ स्वीकृत भएको ।

आवधिक योजना तथा अन्य नीतिहरुमा समेत सहकारीको सम्बन्धमा सामान्य व्यवस्था रहेको छ ।

राष्ट्रिय कृषि नीति २०६१ तथा कृषि व्यवसाय प्रवर्धन नीति, २०६४ मा सहकारी प्रवर्द्धन सम्बन्धी केही प्रावधान उल्लेख छ ।

संघ संस्थाहरुको दर्ता सहकारीका सिद्धान्त, मूल्य र मान्यतामा आधारित भएर स्वीकृति दिने गरिएको छ ।

सहकारी ऐन २०४८ को व्यवस्था

देशमा कृषक, कालीगढ र निम्न आयवर्ग श्रमिक, भूमिहीन तथा बेरोजगार वा सामाजिक कार्यकर्ताले

४०/नेपाल राष्ट्र बैक समाचार

सर्वसाधारण उपभोक्ताको आर्थिक तथा सामाजिक विकासको लागि पारस्परिक सहयोग र सहकारिताको आधारमा विभिन्न किसिमका सहकारी संस्था तथा संघहरुको गठन र संचालन सम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन । यस ऐनमा संस्था वा संघको गठन, सदस्यता, संस्था संघको कार्यसंचालन विधि, रजिष्ट्रारको नियुक्ति र अधिकार प्रत्यायोजन, संस्था तथा संघहरुको आर्थिक श्रोत परिचालन, एकीकरण र विभाजन, सूचना अभिलेख तथा हिसाब जाँच, संस्था वा संघलाई छुट र सुविधा, संस्था वा संघको विघटन, दर्ता खारेजी र दण्ड जरिवाना सम्बन्धी व्यवस्था रहेका छन् ।

सहकारी क्षेत्रमा सरकारको उपस्थिति :

सहकारी विभागको स्थापना- २०१०

सहकारी तथा गरिवी निवारण मन्त्रालयको स्थापना-२०६९

केन्द्रीय सहकारी तालीम केन्द्र १,

क्षेत्रीय स्तरमा सहकारी प्रशिक्षण डिभिजन कार्यालय ५

(सुनसरी, चितवन, कास्की, बाँके र कैलाली)

डिभिजन सहकारी कार्यालय ३३,

(इलाम, भूपा, धनकुटा, मोरङ, सिराहा, उदयपुर, धनुषा, सर्लाही, दोलखा, वारा, पर्सा, रौतहट, मकवानपुर, काभ्रे, नुवाकोट, धादिङ, काठमाण्डौ, ललितपुर, भक्तपुर, नवलपरासी, तनहु, स्याङ्जा, पाल्पा, रुपन्देही, बागलुङ, कपिलवस्तु, दाङ, सुर्खेत, बर्दिया, कञ्चनपुर, डोटी, जुम्ला र बैतडी)

राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड (माननीय मन्त्रीज्यूको अध्यक्षतामा)

सहकारी विभाग : नेपाल सरकारको सहकारी क्षेत्रको नियमनकारी निकाय ।

२०६१ सालमा सहकारी विभागको पुर्नसंरचना हुदा ६८ जिल्ला सहकारी कार्यालयवाट ३८ डिभिजन सहकारी कार्यालय कायम ।

विभिन्न सहकारी संस्था तथा संघहरुको गठन र संचालन व्यवस्था ।

नेपालमा सहकारी मूल्य, मान्यता, तथा सिद्धान्त अनुसार सहकारी संस्थाहरुको स्थापना र संचालन गराउने जिम्मेवारी ।

सहकारी क्षेत्रको नीति निर्माण, संघ, संस्थाहरुको नियमन, प्रवर्द्धन, क्षमता विकास तथा सरकार र सहकारी क्षेत्र बीचको समन्वयकारी भूमिका निर्वाह गर्ने निकाय ।

सहकारी संगठनका विशेषताहरु :

➤ समान अधिकार

➤ स्वैच्छिक संगठन

➤ स्थायित्व

➤ समान आर्थिक अवसर

➤ प्रजातान्त्रिक प्रबन्ध

➤ अलग्गै कानुनी हैसियत

➤ सेवा उद्देश्य

➤ विपन्न वर्गको सहभागिता

➤ सामूहिक भावना

➤ उच्च नैतिकता

➤ वित्तीय श्रोत

➤ समान अधिकार : सहकारी संगठनको महत्वपूर्ण विशेषता समान मताधिकार हो । सहकारी संस्थामा मात्रै सेयरधनीहरुको बराबर मताधिकार हुन्छ ।

➤ स्वैच्छिक संगठन : सहकारी संगठन एउटा स्वैच्छिक संगठन हो । यसमा एउटै उद्देश्य वा साझा विचार भएका व्यक्तिहरु एकआपसमा स्वतस्फूर्त रूपमा मिलेर कार्य गर्दछन् । यसका सदस्यहरु स्वतस्फूर्त रूपमा यसमा आवद्ध हुने र बाहिरिने स्वतन्त्रता रहन्छ । एउटै सहकारी संस्थामा विभिन्न जाति, धर्म, सम्प्रदाय र राजनीतिक विचार रहेका व्यक्तिहरु स्वेच्छापूर्वक संस्थामा प्रवेश गर्ने र निकासको स्वतन्त्रता भएकाले यो एउटा स्वैच्छिक संगठन हो ।

➤ प्रजातान्त्रिक प्रबन्ध : सहकारी संस्था पूर्णतया प्रजातान्त्रिक संस्था हो । यसमा जहिले पनि बहुमतको निर्णय र अल्पमतको उचित कदर गर्ने गरिन्छ । सबै सदस्यहरुलाई आफ्नो विचार, धारणा, अनुभवहरु राख्न पूर्ण स्वतन्त्रता हुन्छ । सबै सेयरधनी सदस्यहरुको अधिकार समान हुने, सबैको विचारको उचित सम्मानको साथै सबैलाई निर्णय प्रक्रियामा सहभागी

गराउने अर्को यसको सुन्दर पक्ष पनि रहेको हुन्छ ।

➤ अलग्गै कानुनी हैसियत : सहकारी संगठन एउटा छुट्टै कानुनी हैसियत प्राप्त स्वायत्त संस्था हो । यस्तो संगठन स्थापना गर्न सहकारी ऐन २०४८ का संपूर्ण प्रक्रिया एवं नेपाल सरकारको प्रचलित कानुनी प्रक्रियाहरु पूरा गर्नु पर्दछ । कम्तीमा २५ जना सेयरधनीहरु भेला भई आवश्यक प्रक्रियाहरु पूरा गरी नेपाल सरकार सहकारी रजिष्ट्रारको कार्यालयमा रीतपूर्वक निवेदनका साथ आवश्यक कागजातहरु एवं दर्ताशुल्क बुझाई यो दर्ता गर्न सकिन्छ । यसले स्वतन्त्रतापूर्वक सम्पति खरिद गर्ने एवं विक्री गर्ने कार्य गर्न पाउँछ ।

➤ सेवा उद्देश्य : सहकारी संगठनको अर्को विशेषता सेवा रहेको छ । सहकारी संस्थाहरुको स्थापना नाफा कमाउनका लागि मात्र नभई आफ्ना सेयरधनीहरु बीच सेवा पुऱ्याउनु पनि हो । यस्ता संगठनले आफ्ना सेयरसदस्यहरुलाई आवश्यक परेको विभिन्न आर्थिक एवं वैचारिक परामर्श सेवा समेत उपलब्ध गराउछन् ।

➤ विपन्न वर्गको सहभागिता : सहकारीलाई गरिवहरुको संगठन भन्ने गरिन्छ । अरु संस्थाहरुको स्थापना नाफा कमाउनका लागि भए तापनि सहकारी संस्था समान आर्थिक हैसियत भएका व्यक्तिहरु अर्थात आफ्ना सेयर सदस्यहरु बीच सेवा पुऱ्याउनु हो । यस्ता संगठनले आफ्ना सेयर सदस्यहरुलाई आवश्यक परेको विभिन्न सहयोग गर्ने, कृषि उत्पादनका लागि आवश्यक उन्नत प्रविधि मलवीउ, सरसल्लाह, कम व्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराउनेदेखि एकका लागि सबै र सबैका लागि एक भन्ने उद्देश्यले सेवा पुऱ्याउने गर्दछन् ।

➤ सामूहिक भावना : वास्तवमा सहकारीलाई एउटा संगठनको भन्दा पनि भावनाको रूपमा स्वीकार गरिएको छ । भावना र विचार मिलेनेहरुको बीचमा एउटा समूह बन्दछ जसको प्रतिनिधित्व सहकारीले गर्दछ । सहकारीमा आपसी हितका लागि उनीहरु एकआपसमा आवद्ध भएका हुन्छन् । सामूहिक भावनावाट विशिष्ट प्रकारको शक्ति प्राप्त हुन्छ र यसवाट निर्धारित उद्देश्य सजिलै प्राप्त गर्न सकिन्छ ।

➤ उच्च नैतिकता : वास्तवमा सहकारीमा पिछडिएका र

निमुखा जनताहरु सहभागी भएका हुन्छन् । उनीहरु एकआपसमा सहयोगी भावनाका साथ लागिपरेका हुन्छन् । सहकारितामा उच्च नैतिकता र मूल्य, मान्यता कायम भएको हुन्छ । एकआपसमा आवश्यक पर्दा निस्वार्थ भावनाले सेवा गर्न ओतप्रोत भई आपसी विश्वास र इमान्दारिताका साथ सामूहिक भलाइका लागि कार्य गर्ने गर्दछन् ।

➤ वित्तीय श्रोत : आफूसँग रहेको ससानो बचत नै वित्तीय श्रोत हो । ससाना बचतकर्ताहरु मार्फत संस्थामा पुँजी निर्माण हुन्छ । यस्तो पुँजीको परिचालन गरी कर्जा लगानी गरिन्छ । यसरी साना बचतकर्ताहरु बीच छरिएर रहेको पुँजीलाई एकत्रित गरी बचत र कर्जाको माध्यमबाट आर्थिक गतिविधि विस्तारमा सहयोग पुग्न जान्छ र राष्ट्रिय अर्थतन्त्र समेत सुदृढ हुने भएकोले सहकारीलाई आर्थिक विकासको एक कोशेढुंगोको रूपमा स्वीकार गर्न सकिन्छ । सहकारीको पुँजी र वित्तीय श्रोत सानो हुन सक्छ र पनि सदस्यहरु साझा भावना, विचार सहित गहन र महत्वपूर्ण काम गर्न सक्दछन् । जसको फलस्वरूप सानो वित्तीय श्रोतबाट पनि सकारात्मक परिवर्तन ल्याउन सक्ने गरी कार्य गर्न सकिन्छ ।

नेपालमा निजी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्रको विकासका लागि सरकारी क्षेत्रबाट विभिन्न प्रयासहरु भएको देखिन्छ । यी दुवै क्षेत्रहरुको विकासबाट नै जनताको जीवनस्तर माथि उठाई देशको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ । निजी क्षेत्र स्वभावैले नाफामुखि प्रवृत्तिको हुनाले छोटो समयमै नाफा हुने उद्योग वा व्यवसायमा लगानी गरी फाइदा कमाउने गर्दछ भने सहकारीहरु सेवाभावले समेत प्रेरित हुन्छन् । नेपालमा विभिन्न प्रकारका सहकारीहरु संचालित छन् । जस्तै: बचत तथा कर्जा, डेरी, कृषि, बहुउद्देश्यीय सहकारी, फलफूल र तरकारी, मौरी पालन, चिया कफी, उपभोक्ता, उर्जा, संचार आदि । यी सहकारीहरु उत्पादन, वित्त र सेवाका क्षेत्रमा संलग्न रहेको पाइन्छ । सहकारीको विकास र विस्तार गर्दै जाँदा आर्थिक गतिविधि पनि बढ्दै जाने हुँदा मुलुकको अर्थतन्त्र सुदृढीकरणमा यसले टेवा पुऱ्याउने गर्दछ । हाम्रो देशमा आर्थिक तथा सामाजिक गतिविधिमा

संलग्न रही समाजमा शान्ति र स्वरोजगार सिर्जना गर्ने मोडलको रूपमा सहकारीको विकास भएको पाइन्छ । त्यस्तै सहकारी वित्तीय पहुँच, साक्षरता वृद्धि र उद्यमशीलताको विकास गर्ने संयन्त्रको रूपमा रहेको हुँदा अर्थतन्त्रको प्रमुख आधारस्तम्भ हो भन्न सकिन्छ । यसैका आधारमा अन्य क्षेत्र पनि चलायमान हुन्छन् ।

मुलुकको राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सहकारी क्षेत्रको योगदान

वित्तीय क्षेत्रमा सहकारी क्षेत्रको योगदान १८ प्रतिशत रहेको अनुमान छ ।

सहकारी क्षेत्रबाट करिब रु ३५० अर्बको कारोबार संचालन हुँदै आएको छ ।

राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा सहकारीको योगदान ३ प्रतिशत पुगेको अनुमान छ ।

करीव ६७ प्रतिशत जनता कृषिमा आधारीत रहेका ।

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा कृषिको योगदान करीव ३३ प्रतिशत ।

संस्था संख्या ३०,२५२/संघ ३३०, सदस्य संख्या करिब ४४ लाख (४४% महिला सदस्य) ।

(शेयर पुँजी करिब ३९ अर्ब, बचत परिचालन करिब रु. १६३ अर्ब, लगानी करीव रु. १५८ अर्ब)

सहकारी क्षेत्रबाट ५३ हजार जनशक्तिलाई प्रत्यक्ष र करिब ७ लाख व्यक्तिलाई अप्रत्यक्ष रोजगारी ।

लाखौँ जनतालाई उद्योग, व्यापार, पेशा, व्यवसाय मार्फत रोजगारी ।

सामाजिक, सांस्कृतिक र जनचेतनाको क्षेत्रमा अतुलनीय योगदान ।

(श्रोत: सहकारी विभाग, प्रगति प्रतिवेदन २०७०।०७१)

सहकारी क्षेत्रका समस्याहरु

क) सरकारी नियमन र प्रशासन तर्फ

- नीति, योजना र बजेट कार्यक्रम बीच असामन्जस्यता ।
- फितलो सहकारी ऐन, नियम र निर्देशिकाको कारण दण्डहीनता ।

- जनशक्ति उत्प्रेरणाको कमी, क्षमता अभाव, विकास कार्यक्रमको कमी ।

- जनशक्ति, भौतिक तथा वित्तीय साधनको कमी ।

ख) सहकारी क्षेत्र विकास तर्फ

- सहकारी सिद्धान्त, ऐन, नियम र विनियम पालनामा उदासिनताका कारण सहकारी सुशासन कायम गर्नमा समस्या ।

- सहकारीका सदस्यहरुलाई सहकारिताको शिक्षा तथा ज्ञानको कमी ।

- सहकारी संस्थाहरुको प्रभावकारी नियमन गर्न कानुनको अभाव ।

- सहकारी संस्थाहरुको अनुगमन तथा निरीक्षणको लागी जनशक्ति, साधनश्रोत र पूर्वाधारको अभाव ।

- सहकारी संघ संस्थाहरुमा उद्यमशीलता र व्यावसायिक क्षमताको कमी ।

- पुराना सहकारी संस्थाका सम्पत्ति तथा दायित्व फरफारकमा समस्या ।

- संस्था संचालकहरुमा इमान्दारिता तथा व्यावसायिकताको कमी ।

- सहकारी ऐनमा रहेको नियमनकारी व्यवस्था अपर्याप्त रहेको ।

सहकारीको गुरु योजना तर्जुमा नभएको अवस्था विद्यमान रहेको ।

चुनौतीहरु

- सहकारी क्षेत्र मार्फत गरिबी निवारण ।
- नियमन, नियन्त्रण, अनुगमन र स्वःअनुशासन बीचको खाडल ।

- सहकारिताको विश्वसनीयता र सदस्यहरुको हित संरक्षण ।

- सीमित भौतिक तथा मानवीय श्रोतबाट व्यापक क्षेत्रको जिम्मेवारी ।

- सहकारी क्षेत्रमा गैर सदस्यसँग कारोबार संचालन र अपारदर्शी कारोबार ।

- सीमित जनशक्ति र नवशक्तिशाली संस्थाहरुको व्यवस्थापन बीचको तादात्म्यता ।

- सरकारी, सहकारी, गैरसरकारी क्षेत्र बीचको समन्वय र सहकार्यमा तालमेल नहुनु ।

- सदस्यहरुको संख्या र सहकारी शिक्षा, चेतनाको स्तर तथा व्यवस्था ।

- सहकारी संघ संस्थाहरुमा व्यावसायिक नेतृत्व विकास, व्यावसायिक क्षमता एवं पुँजीको अभाव रहेको ।

- शहरी क्षेत्रमा बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको दर्ता र नियमनको चाप ।

- औपचारिक सहकारी शिक्षा, तालिम तथा व्यवस्थित सहकारी एवं सूचना प्रणाली र सूचना सम्प्रेषणको कमी रहेको ।

- सहकारी संस्थाहरुमा सहकारीको मूल्य मान्यता तथा सिद्धान्तको पालना हुन नसकेको । सहकारी ऐन धेरै पुरानो भएकोले तत्काल सुधारको खाँचो देखिएको ।

चुनौती समाधानका उपायहरु

- सहकारी उद्यमको प्रवर्द्धन र उत्पादन तथा रोजगारी अभिवृद्धि ।

- समग्र र क्षेत्रगत सहकारी नीति तथा योजना र आवधिक कार्यक्रम तर्जुमा, कार्यान्वयन र अनुगमनमा जोड ।

- योजना र बजेट कार्यान्वयनमा समन्वय, नियन्त्रण र सुशासनमा जोड ।

- सहकारी अभियान र नेपाल सरकारबीचको सहकार्य, जिम्मेवारी र जवाफदेहिता ।

- संघ संस्था निरीक्षण तथा अनुगमनको मापदण्ड र संस्थागत व्यवस्था र पारदर्शिता कायम राख्न जोड ।

- मन्त्रालय तथा विभाग र अन्तर्गतको संगठन पुनरावलोकन र उपयुक्त जनशक्ति परिचालनमा जोड ।

- सरकारी, सहकारी, गैरसरकारी क्षेत्र बीचको

समन्वय र सहकार्य कायम राख्न प्राथमिकतामा जोड ।

- सहकारी शिक्षा, चेतना र जागरण तथा तालिममा नयां सोच र नयापनको आवश्यकता ।
- जनशक्ति व्यवस्था, उत्प्रेरणा, पर्याप्त भौतिक सुविधा र वित्तीय व्यवस्था ।
- सहकारी क्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनका लागि नीतिगत प्राथमिकता निर्धारण ।
- सहकारी शिक्षा, तालिम र सूचनाको पहुँच विस्तार ।
- सहकारी ऐन, नियम तथा निर्देशिकाहरूमा सामयिक संशोधन र नयां तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा जोड दिनु पर्ने ।

विद्यमान अवसरहरू

विद्यमान स्थितिमा सहकारी क्षेत्रले विभिन्न बाधा अवरोधहरूको सामना गर्नु परेतापनि यस क्षेत्रमा विभिन्न अवसरहरू विद्यमान रहेका छन् । नेपालको सहकारी क्षेत्रमा आवधिक योजना तथा अन्य सम्बद्ध दस्तावेजहरूलाई अध्ययन गर्दा निम्न अवसरहरू विद्यमान रहेको पाइन्छ ।

नेपालको संविधान २०७२ ले लोककल्याणकारी आर्थिक विकासको नीति अवलम्बन गर्ने क्रममा सहकारी क्षेत्रलाई प्रवर्द्धन गरि राष्ट्रिय विकासमा अत्यधिक परिचालन गर्न सहकारी क्षेत्रको सहभागिता र स्वतन्त्र विकास मार्फत अर्थतन्त्र सुदृढ गर्न यस क्षेत्रको भूमिकालाई महत्व दिएको छ ।

राज्यद्वारा सहकारी क्षेत्रलाई राष्ट्रिय विकासका तीन स्तम्भमध्ये एक सवल स्तम्भको रूपमा लिईएको छ ।

सहकारी विभागको संरूढन हाल ३८ जिल्लामा रहेको छ ।

सहकारी संघहरूको जिल्ला देखि राष्ट्रियस्तरसम्मको सञ्जाल विकास भईसकेको छ ।

सहकारी आन्दोलनलाई अधि वढाउन संयोजनकारी भूमिका निर्वाह गर्नेगरी विशेष ऐन अन्तर्गत राष्ट्रिय सहकारी विकास बोर्ड गठन गरिएको छ ।

सहकारी संस्थालाई आवश्यक पर्ने वित्तीय सहयोग सहजता एवं सरलताका साथ उपलब्ध गराउन राष्ट्रिय

सहकारी विकास बैंक सञ्चालनमा ल्याइएको छ ।

सहकारिताको विकासका लागि ग्रामीण तथा सहकारी क्षेत्रमा ससाना बचत परिचालनका संभावनाहरू, लघुउद्यम कर्जाका लागि पर्याप्त माग र आर्थिक एवं सांस्कृतिक सशक्तीकरणका संभावनाहरू विद्यमान रहेका छन् ।

उत्पादन, प्रशोधन, बजार व्यवस्था, स्वास्थ्य शिक्षा, विज्ञान प्रविधि, यातायात, सञ्चार, विद्युत, आवास, बिमा आदि जस्ता क्षेत्रहरूमा सहकारी मार्फत लगानी गर्नमा आकर्षण बढेको छ ।

कृषि, वन उपभोक्ता, जल उपभोक्ता र महिला समूहहरू सहकारी प्रति आकर्षित हुनु र महिलाद्वारा सञ्चालित सहकारी संस्थाको संख्यामा वृद्धि हुनु पनि सहकारी क्षेत्रका लागि सकारात्मक रहेको छ ।

निष्कर्ष

नेपाली समाजमा सहकारीको ईतिहास धेरै पुरानो छ । हाम्रो पूर्वीय समाजमा सहकारी सम्बन्धी गतिविधिहरू धेरै अगाडिदेखि सञ्चालन हुँदै आएका थिए । तत्कालीन अवस्थामा नेपाली समाजमा धर्मभकारी, ढिकुटी, पर्म, किपट तथा गुठीको रूपमा पूर्व सहकारीका स्वरूपहरू ज्यादै प्रचलित थिए । यिनै पूर्व सहकारीहरूलाई परिमार्जन र विकास गर्दै सहकारी प्रणालीलाई आर्थिक तथा सामाजिक विकासको आधारको रूपमा विकास गर्ने र ग्रामीण विकासको उपयुक्त र प्रभावकारी माध्यमको रूपमा उपयोग गर्ने प्रयास हुँदै आएको छ । सहकारी अभियानलाई आर्थिक विकासको अभिन्न अंगको रूपमा स्वीकार गरिँदै आइएको छ । महिला वर्ग करिब ४४ प्रतिशत सहकारीक्षेत्रमा आवद्ध रहेका छन् । महिला वर्ग आत्मनिर्भर र सक्षम हुँदा घरपरिवार समेत सवल र प्रवल बन्दै जान्छ । अतः हरेक घरपरिवार सक्षम र सवल हुँदै जाँदा विभिन्न समुह, समुदाय, समाज र राष्ट्रमा समेत क्रमशः सकारात्मक प्रभाव पर्दै जान्छ । 'एकका लागि अनेक र अनेकका लागि एक' भन्ने मूल नाराका साथ सहकारी आन्दोलन मार्फत व्यापक जनसहभागिता जुटाई बचत र कर्जाको माध्यमबाट आर्थिक गतिविधिहरू विस्तार गर्न सघाउ पुग्दछ । आर्थिक गतिविधिहरू विस्तार हुँदै जादा उत्पादन, रोजगारी, आय, बचत र लगानीमा सकारात्मक प्रभाव पर्दछ । सहकारी आन्दोलन र गरिबी निवारण सँगसँगै अगाडि बढ्छ । सहकारी आन्दोलन जति व्यापक र विस्तार

हुँदै जान्छ गरिबी निवारण पनि उतिकै तीव्रतापूर्वक गर्न सकिन्छ । अतः विद्यमान गरिबीको दुष्चक्रबाट माथि उठाउने अचुक अस्त्रको रूपमा सहकारी आन्दोलनलाई लिन सकिन्छ । आर्थिक, सामाजिक एवं सांस्कृतिक सशक्तीकरणका संभावना र अवसरहरू हामीसँग विद्यमान रहेको हुँदा सरकारी क्षेत्र र सहकारी क्षेत्र बीच आपसी समन्वय, सहकार्य र सद्भाव प्रगाढ बनाई हामीले सोचेको जस्तो आर्थिक एवं सामाजिक सशक्तीकरण गर्दै मुलुकलाई सफलताको मार्गमा अग्रसर गराउन सकिन्छ ।

सहकारी क्षेत्र कम पुँजी र लगानी गरी सामूहिक हितका लागि समर्पित रहन्छ । सामूहिक हितको लागि काम गर्ने र कम आयस्तर भएका मानिसहरूको समान उद्देश्य र प्रतिफल प्राप्त गर्ने उद्देश्यबाट निर्देशित हुन्छ । सहकारी संयुक्त स्वामित्व तथा प्रजातान्त्रिक अभ्यासबाट नियन्त्रित व्यवसाय मार्फत् आफ्ना साझा समस्याहरू निदान गर्न आर्थिक, सामाजिक, सांस्कृतिक आवश्यकताको समाधान गर्न स्वेच्छिक रूपमा एकजुट भै कार्यहरू अगाडि बढाउने व्यक्तिहरूको स्वायत्त संगठन हो । यसका मूल्य र मान्यताका रूपमा सहकारी संस्थाहरू स्वावलम्बी, स्वउत्तरदायी, प्रजातान्त्रिक, समानता, न्याय र ऐक्यवद्धता आदि रहेका छन् । यिनै मूल्य मान्यतामा आधारित भएर सदस्यहरूले इमान्दारिता, खुलापन, सामाजिक दायित्व र नैतिक मूल्यमा विश्वास राख्छन् । अभिष्टरूपमा भन्नु पर्दा सहकारी भनेको निजी क्षेत्र भित्रकै समाजमा बसोबास गर्ने थोरै आय भएका व्यक्ति, समुदाय, वर्ग, जातजाती एकआपसमा मिली आर्थिक एवं सामाजिक उद्देश्य प्राप्तिका लागि सहकार्य गर्ने संस्था भन्ने बुझाउँछ । हाम्रो

देशको आर्थिक पाटो नियाल्दा स्पष्ट हुन्छ, कृषि प्रधान देश निर्वाहमुखी समेत हुन नसकिरहेको हाम्रो कृषि प्रणाली, रोजगारीको अवसरको कमी, आत्मनिर्भर हुन नसकी छिमेकीको अनावश्यक दवाव र प्रभाव भेल्ले बाध्य परनिर्भरमुखी हाम्रो अर्थव्यवस्था, कुल जनसंख्याको करिब २५ प्रतिशत जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि रहेको अवस्था विद्यमान छ । यस पृष्ठभूमिमा मुलुकलाई आर्थिक समृद्धिको बाटोमा डोऱ्याउन सहकारीको भूमिका गहन हुन सक्दछ । सहकारीको माध्यमबाट स्थानिय साधनस्रोतहरूको यथोचित परिचालन गरी स्थानिय समुदायहरूलाई क्रियाशील र उद्यमी बनाउँदै राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा टेवा पुऱ्याउन सकिन्छ । यसर्थ सहकारीलाई आर्थिक विकासको संवाहक एवं आर्थिक समृद्धिको महत्वपूर्ण आधार स्तम्भको रूपमा लिइन्छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपालको संविधान, २०७२
२. बाणिज्य नीति, २०७२
३. आर्थिक मिमांसा २०६९ चैत्र
४. आर्थिक मिमांसा २०६८
५. नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार, २०७२
६. नेपाल सरकार,सहकारी तथा गरिबी निवारण मन्त्रालय
८. सहकारी विभाग, प्रगति प्रतिवेदन २०७०।०७।७१

भुक्तानी प्रणालीको विकासमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका

केदारप्रसाद आचार्य*

भुक्तानी प्रणालीको परिचय

एक आर्थिक एकाइ (व्यक्ति, फर्म, कम्पनी वा संस्था) ले अर्को आर्थिक एकाइलाई वस्तु वा सेवा खरिद गरे वापतको रकम भुक्तानी गर्ने, आर्थिक दायित्व पूरा गर्न रकम हस्तान्तरण गर्ने वा अन्य किसिमले रकम प्रदान गर्ने कार्य भुक्तानी हो। सिनेमा हेरेको शुल्क तिर्नु, खाजा खाएको बिल भुक्तानी गर्नु, कपडा वा अन्य सामान खरिद गरे वापत पैसा तिर्नु, टेलिफोन, खानेपानी र बिजलीको बिल बुझाउनुदेखि सरकारलाई कर तिर्नु, सरकारले ऋणपत्र जारी गरी रकम प्राप्त गर्नु र सोको साँवाब्याज तिर्नु वा सरकारले जनतालाई सामाजिक सुरक्षा वापतको रकम प्रदान गर्नु पनि भुक्तानी अन्तर्गत नै पर्दछन्। यसका अतिरिक्त एक ठाउँ वा व्यक्तिबाट अर्को ठाउँ वा व्यक्तिलाई मुद्रा पठाउने कार्य पनि भुक्तानी अन्तर्गत नै पर्दछ। यसरी हेर्दा मुद्राको प्रमुख कार्यमध्येको सञ्चय र भुक्तानी कार्यमा भुक्तानी कारोबारले ठुलो हिस्सा ओगट्ने देखिन्छ।

यसरी हुने भुक्तानी कारोबारलाई परिणाममा पुऱ्याउने (प्राप्त कर्ताको खातामा जम्मा हुने अवस्था मिलाउने), अन्तिम रुप दिने तथा व्यवस्थित गर्ने प्रणाली नै भुक्तानी प्रणाली हो। मुद्रालाई सुरक्षित, छिटो र प्रभावकारी रुपमा हस्तान्तरण गर्न आवश्यक सबै अवयवहरू भुक्तानी प्रणालीका अङ्ग मानिन्छन्। हामीले कुनै भुक्तानी मुद्रामा गऱ्यौं भने प्राप्तकर्ता सोभै लाभान्वित हुन्छ। तर अन्य उपकरणमार्फत् गरिएको भुक्तानी प्रापकले पाउन निश्चित प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्छ र कुनै संयन्त्रको मद्दत लिनुपर्छ। उदाहरणका लागि हामीले चेक मार्फत् भुक्तानी गऱ्यौं र प्राप्तकर्ताको बैंक र चेक काटिएको बैंक एउटै परेन भने सो पैसाको भुक्तानी क्लियरिङ हाउस मार्फत् मात्र हुन सक्छ। यसैगरी एटिएमको सञ्जालको संचालन पनि छुट्टै संस्थाबाट हुन्छ। यस्ता उपकरण, संस्था र प्रक्रिया मिलेर भुक्तानी प्रणालीको निर्माण हुन्छ। यो प्रणालीले पैसाको निर्वाह कारोबारलाई सजिलो र भरपर्दो बनाइरहेको हुन्छ।

भुक्तानी प्रणालीको विकास

भुक्तानीको सर्वस्वीकार्य माध्यम मुद्रा नै हो। वस्तु विनिमय प्रणालीका विभिन्न समस्यालाई मुद्राको आविष्कारले सम्बोधन गरेको थियो। मुद्राका हरेक एकाइ समान हुने, साना एकाइमा विभाजन गर्न सकिने, सजिलै बोक्न सकिने, बचत गर्न सकिने भएकाले यो सजिलो र सर्वस्वीकार्य बन्यो। तर कालान्तरमा मुद्राको कारोबारलाई अरु सजिलो बनाउन चेक र ड्राफ्टको प्रचलन आयो। यसरी भुक्तानीका लागि सजिलो माध्यम र प्रक्रिया अपनाउने र रोज्ने चलनले निरन्तरता पायो।

सूचना प्रविधिको विकास र विस्तार भएपछि भुक्तानी प्रणालीले पनि त्यो वैज्ञानिक प्रणालीबाट लाभ लिन थाल्यो। मुद्राको कारोबार गर्ने संस्थाका रुपमा चिनिएका बैंकहरूमा पनि कम्प्युटरको प्रचलन बढ्यो। मुद्राको हिसाब राख्ने कार्य कम्प्युटर प्रणालीबाट हुन थाल्यो। यसरी राखिएको विद्युतीय सूचना अन्य विद्युतीय संचार माध्यमबाट (मोबाइल, इन्टरनेट आदि) सजिलै अन्यत्र पुऱ्याउन सकिने पनि भयो। यसपछि डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, स्विफ्ट, मोबाइल, इन्टरनेट बैंकिङ प्रविधिहरू आदि बैंकिङ प्रणालीका उपकरणका रुपमा उपयोग हुन लागे। यसबाट लिने र दिने दुई पक्षको भौतिक रुपमा भेटघाट नभई पनि वित्तीय कारोबार हुनसक्ने भयो। यसै कारण घर, पसल, होटल जहाँ मुद्राको आवश्यकता पर्‍यो यो प्रविधिको उपयोग गरी त्यहीं भुक्तानी गर्न सकिने भयो, गोजीमा मुद्रा बोकेर हिँड्नु समेत परेन। यसबाट ग्राहकलाई छिटोछरितो भयो भने पारदर्शिता समेत कायम रह्यो। कम्प्युटर प्रविधि छिटो, छरितो र सजिलो भएकाले मानिसको क्षमताले मात्र गर्न असम्भव हुने वित्तीय कारोबार पनि अब सम्भव भयो। सूचना प्रविधिमा विकास भएका कारण पैसाको कारोबार गर्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाले सूचना प्रविधिको घनीभूत प्रयोग गर्न थाले भने सरकार र व्यापारिक क्षेत्र पनि त्यसतर्फ आकर्षित भए। सबै किसिमका ग्राहक र

सरोकारवालाहरूले विद्युतीय भुक्तानी उपकरणमा जोड दिएका कारण भुक्तानी प्रणालीको विकास वा आधुनिकीकरण भन्ने वित्तिकै हामीले कम्प्युटर तथा सूचना प्रविधिको उपयोग गरी भुक्तानी कार्यलाई छिटो, छरितो, भरपर्दो र ग्राहकमैत्री बनाउने प्रक्रियाका रुपमा बुझ्ने गरेका छौं।

भुक्तानी प्रणालीका उपकरणहरू

भुक्तानी मूलतः मुद्रामा नै गरिन्छ। मुद्राको प्रतिनिधित्व गरी भुक्तानीमा प्रयोग हुने अन्य साधनहरूलाई भुक्तानी प्रणालीका उपकरणहरू मान्न सकिन्छ। चेक, ड्राफ्ट भुक्तानी प्रणालीका परम्परागत उपकरणहरू हुन्। सूचना प्रविधिको विकास भएपछि एटिम कार्ड, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड तथा मोबाइल र इन्टरनेटमार्फत् हुने बैंकिङ कारोबार जस्ता विद्युतीय साधनहरू पनि भुक्तानी प्रणालीका उपकरणका रुपमा विकसित भएका छन्।

हाम्रो जस्तो अल्पविकसित मुलुकमा नगद मुद्रा नै भुक्तानी प्रणालीको प्रमुख साधन रहेको छ। चेक तथा ड्राफ्ट पनि प्रचलनमा रहेको छ। अन्य विद्युतीय उपकरणको प्रयोग सहरी क्षेत्रमा सीमित रहेको छ। विकसित मुलुकहरूमा यस्ता उपकरणको सघन प्रयोग हुने भएकाले मुद्राको प्रयोगमा कमी आइरहेको छ। त्यसैले भुक्तानी प्रणालीको आधुनिकीकरण भन्नु नै भुक्तानीका विद्युतीय उपकरणको प्रयोग बढाई विद्युतीय मुद्राको चलनचल्ती बढाउन आवश्यक कानुनी र संस्थागत आधार तयार पार्नु हो। सूचना प्रविधिको यस युगमा भुक्तानी प्रणालीका उपकरणको आविष्कार र प्रचलनको सिलसिला चलिरहेको देखिन्छ।

भुक्तानी प्रणालीको विकासमा नेपाल राष्ट्र बैंकको भूमिका

सबै जसो देशको भुक्तानी प्रणालीको विकासमा सो देशको केन्द्रीय बैंकको महत्वपूर्ण भूमिका रहन्छ। मुद्रा निष्कासनको एकाधिकार पाएको निकाय तथा मौद्रिक अधिकारी हुनुको कारण मुद्राको चलनचल्ती, प्रसारणको वेग तथा मुद्राको प्रतिस्थापक उपकरणको प्रचलनमा केन्द्रीय बैंकको चासो रहनु स्वाभाविक नै हो। फेरि, मौद्रिक नीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयन गर्न, वित्तीय प्रणालीमा विश्वसनीयता हासिल गर्न तथा वित्तीय स्थायित्व कायम राख्न स्वस्थ र सक्षम राष्ट्रिय भुक्तानी प्रणाली आवश्यक मानिन्छ। त्यति मात्र होइन, मुलुकको आर्थिक विकासमा पनि भुक्तानी प्रणालीको

भूमिका रहन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय जगतमा पनि भुक्तानी प्रणाली सम्बन्धी कार्य केन्द्रीय बैंकलाई नै सुम्पिएको पाइन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ मा समेत यस सम्बन्धी जिम्मेवारी नेपाल राष्ट्र बैंकलाई सुम्पिएको देखिन्छ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को प्रस्तावनामा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापनाको विभिन्न प्रयोजनमा सुरक्षित, स्वस्थ तथा सक्षम भुक्तानी प्रणालीको विकास गर्नुलाई पनि लिइएको छ। यसै विषयलाई बैंकको उद्देश्यमा समेत समावेश गरिएको छ। बैंकको काम कर्तव्य र अधिकारको महलमा समेत भुक्तानी, फछ्यौट (क्लियरिङ) तथा हिसाब मिलान (सेटलमेन्ट) पद्धतिको स्थापना तथा प्रवर्द्धन गरी सो कार्यलाई नियमित गर्ने काम तोकिएको छ।

यस सम्बन्धमा थप स्पष्ट पाउँदा नेपाल राष्ट्र बैंकलाई चेक, भुक्तानी आदेश, अन्तर बैंक भुक्तानी तथा बैंकले तोकेको मुद्रामा भए, गरेका सुरक्षण कारोबार तथा अन्य कुनै भुक्तानी उपकरणको क्लियरिङ तथा सेटलमेन्टको व्यवस्था गर्न र सोको नियमन, निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण कार्य समेत गर्ने जिम्मेवारी समेत तोकिएको छ। यसरी नेपाल राष्ट्र बैंकलाई बैंक तथा वित्तीय संस्थाको नियामक तथा सुपरिवेक्षकको रुपमा मात्र होइन समग्र भुक्तानी प्रणालीको स्थापक, प्रवर्धक, नियामक र सुपरिवेक्षकको रुपमा लिइएको देखिन्छ।

भुक्तानी तथा हिसाब मिलान (सेटलमेन्ट) को काम गर्दा वा गराउँदा आफैँले आवश्यक कार्यविधि निर्धारण गर्न सक्ने अधिकार पनि नेपाल राष्ट्र बैंकलाई दिइएको छ। बैंकलाई भुक्तानी तथा हिसाब मिलानका सन्दर्भमा नेपाल सरकारको स्वीकृतिमा नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनको उद्देश्य कार्यान्वयन गर्न बैंकको संचालक समितिले नेपाल सरकारको स्वीकृति लिई नियम बनाउन सक्ने अधिकार समेत प्रदान गरिएको छ। बैंकको सञ्चालक समितिलाई सोही प्रयोजनका लागि विनियम बनाउन सक्ने अधिकार समेत दिइएको छ। नियम तथा विनियममा तोकिए बमोजिमका निर्देशिका नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गर्नसक्छ भने नियम तथा विनियममा उल्लेख भएका विषय बाहेकका सन्दर्भमा आवश्यक आदेश, निर्देशन, कार्यविधि तथा मार्गदर्शन भने नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नरबाट नै जारी हुन सक्ने व्यवस्था मिलाइएको छ। क्लियरिङ तथा सेटलमेन्ट व्यवस्थाको प्रयोजनका लागि वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाले नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

शर्तको अधीनमा रही नेपाल राष्ट्र बैंकमा वा नेपाल राष्ट्र बैंकले तोकेको अन्य कुनै संस्थामा खाता खोल्नु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था समेत गरिएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकलाई वाणिज्य बैंक, वित्तीय संस्था, सार्वजनिक संस्थान वा कम्पनीको सेयर खरिद गर्ने वा अन्य कुनै पनि किसिमले कुनै वित्तीय, व्यापारिक, कृषि, औद्योगिक वा अन्य संस्थामा स्वामित्व सम्बन्धी अधिकार प्राप्त पुँजी लगानी गरी अन्य संस्थाको स्थापनामा रोक लगाइएको भए तापनि बैंकको काम कारबाही वा दायित्व पूरा गर्न सहयोग हुने काम कारबाही गर्ने संस्था स्थापनामा भने केही छुट दिइएको छ । यस्ता संस्थाको सम्बन्धमा व्याख्या गरी भुक्तानीको क्लियरिङ गर्ने संस्थाको स्थापना गर्न समेत छुट दिइएको छ । यसै प्रावधानको आधारमा नेपाल क्लियरिङ हाउस लि. नेपाल राष्ट्र बैंकबाट पुँजी लगानी समेत भई स्थापना भएको छ ।

हालसम्मका प्रगति

नेपालमा बैंकिङ प्रणालीको विकासको इतिहास नै त्यति लामो छैन । वि.सं. १९९४ सालमा स्थापित नेपाल बैंक लिमिटेड नै आधुनिक बैंकिङ प्रणालीको विकासमा कोसेढुंगा हो । वि.सं. २०१३ सालमा नेपाल राष्ट्र बैंकको स्थापना भएपछि बैंकिङ प्रणालीको विकासमा सुविचारित प्रयास थालिएको हो । यी संस्थाका अतिरिक्त नेपाल औद्योगिक विकास निगम, राष्ट्रिय वाणिज्य बैंक र कृषि विकास बैंक मात्र वि.सं. २०४१ सालसम्म नेपालको बैंकिङ प्रणालीमा थिए । नेपाल राष्ट्र बैंक, नेपाल बैंक लि. र राष्ट्रिय वाणिज्य बैंकमार्फत् सरकारी खाताको व्यवस्थापन हुन्थ्यो । बैंकमा खाता खोल्ने, चेक मार्फत् भुक्तानी गर्ने, डाफ्ट, आकाशवाणी वा टेलिग्राफ सन्देश मार्फत् रकमान्तर गर्ने सुविधा सीमित स्थानमा भए पनि त्यो समयमा थियो । नेपाल राष्ट्र बैंकले आफ्ना कार्यालय रहेको स्थानमा क्लियरिङ हाउसको सेवा प्रदान गरेको थियो । यसैलाई पहिलो चरणको विकासको रूपमा लिन सकिन्छ ।

वि.सं. २०४१ सालमा नेपाल अरब बैंक लि. (हालको नबिल बैंक लि.) को स्थापना पछि नेपालको बैंकिङ इतिहासमा नयाँ कालखण्डको सुरुवात भयो । विदेशी लगानीमा तथा निजी क्षेत्रमा समेत बैंक तथा वित्तीय संस्था खोल्न पाउने व्यवस्था अन्तर्गत खोलिएका बैंकहरूले विभिन्न सरल भुक्तानी तथा

रकमान्तरका उपकरणहरू प्रयोगमा ल्याउन थाले । यसै क्रममा क्रेडिट कार्ड, डेबिट कार्ड (एटीएमबाट पैसा भिक्न मिल्ने), इन्टरनेट बैंकिङ तथा मोबाइल बैंकिङ नेपालमा भित्रियो । परम्परागत चेकलाई एमआइसीआर कोड (म्याग्नेटिक इन्क क्यारेक्टर रिफ्लेक्सन बार कोड) ले प्रतिस्थापन गर्‍यो । यसै कारण अहिले इलेक्ट्रोनिक क्लियरिङ सम्भव भएको छ । बजारमा विभिन्न अनलाइन आर्थिक कारोबार हुन थालेको छ । इन्टरनेट बैंकिङ, मोबाइल बैंकिङ लगायतका सेवा प्रयोग गरी बजारका विभिन्न वस्तु तथा सेवा खरिद गर्न सकिने अवस्थाको विकास भएको छ । इलेक्ट्रोनिक वालेटको अवधारणा नेपालमा पनि कार्यान्वयनको तहमा पुगेको छ । बिजुली, टेलिफोन, केबुल तथा इन्टरनेटको बिल भुक्तानी गर्न अब काउन्टरमा पुग्नु नपर्ने भएको छ । यसैगरी सिनेमाको टिकट, बस र हवाईजहाजको टिकट तथा कतिपय पसलमा बेचन राखिएका सामग्री घरबाटै किन्न सकिने भएको छ ।

बजारमा भुक्तानी सम्बन्धी विभिन्न संयन्त्रको स्थापना र भुक्तानी उपकरणको विकास भएको सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले पनि सो सम्बन्धी विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिरहेको देखिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंक भएको स्थानमा क्लियरिङ हाउस सञ्चालन गरी चेक क्लियरिङको कार्य गरिरहेकोमा बैंककै समेत लगानीमा नेपाल क्लियरिङ हाउस लि. को स्थापना गरी विद्युतीय क्लियरिङको व्यवस्था मिलाइएको छ । इलेक्ट्रोनिक कार्ड, मोबाइल वा इन्टरनेट बैंकिङ कारोबारको लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई इजाजत प्रदान गरिएको छ । यसै गरी शाखारहित बैंकिङको रूपमा एजेन्ट बैंकिङको कार्यलाई समेत इजाजत दिइएको छ ।

नेपाल राष्ट्र बैंकले नेपाल भुक्तानी प्रणाली विकास रणनीति (Nepal Payment System Development Strategy) तर्जुमा गरी २०७१ साउनबाट कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । कानुनी पूर्वाधारको विकास, ठुलो परिमाणको तथा छिटो समयमा फछ्यौट हुने भुक्तानी उपकरणको लागि विशेष भुक्तानी संयन्त्रको स्थापना, सानो परिमाणको भुक्तानी उपकरणको फछ्यौट प्रणालीको विकास, सरकारी आर्थिक कारोबारको आधुनिकीकरण र राष्ट्रिय भुक्तानी प्रणालीसँगको आबद्धता, सरकारी र निजी क्षेत्रबाट जारी हुने ऋणपत्र तथा बन्डको भुक्तानी तथा फछ्यौट संयन्त्रको विकास, मुद्रा बजारको आधुनिकीकरण, अन्तर्राष्ट्रिय रेमिटान्स प्रणालीको आधुनिकीकरण र

सीमापार हुने भुक्तानी प्रणालीको विकास, नियमन, निरीक्षण, निगरानीको व्यवस्था तथा सहयोग तथा सहकार्यका क्षेत्रमा सो रणनीति केन्द्रित भएको छ ।

यसैगरी नेपाल राष्ट्र बैंकका भुक्तानी प्रणालीको विकाससँग सम्बन्धित कार्य सम्पादन गर्ने तथा उद्देश्य हासिल गर्ने क्रममा भुक्तानी तथा फछ्यौट नियमावली, २०७२ तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याइएको छ । यस विनियमावलीमा नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नरको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय भुक्तानी बोर्ड र डेप्युटी गभर्नरको संयोजकत्वमा भुक्तानी प्रणाली ओभरसाइट समिति रहने व्यवस्था छ । यसबाट भुक्तानी प्रणालीको विकास र व्यवस्थापनमा नेपाल राष्ट्र बैंकले सर्वाधिक चासो दिएको देखिन्छ । यसैगरी, २०७२ साल साउनबाट नेपाल राष्ट्र बैंकमा भुक्तानी प्रणाली विभागको स्थापना गरिएको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनमा तोकिएको तथा नेपाल भुक्तानी प्रणाली विकास रणनीतिमा परिलक्षित गरिएको काम कारवाहीलाई यसै विभागबाट कार्यान्वयन गर्ने अवधारणा राखेको देखिन्छ । भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावलीमा सो विभागलाई देहाय बमोजिमको काम, कर्तव्य र अधिकार दिइएको छ ।

- (१) नेपाल राष्ट्र बैंकले भुक्तानी तथा फछ्यौट प्रणालीको विकास, नियमन, सुपरिवेक्षण र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्य भुक्तानी प्रणाली ओभरसाइट समिति, राष्ट्रिय भुक्तानी बोर्ड र नेपाल राष्ट्र बैंकको सञ्चालक समितिको निर्देशन बमोजिम भुक्तानी प्रणाली विभागबाट हुने ।
- (२) भुक्तानी तथा फछ्यौट प्रणालीका सम्बन्धमा नेपाल राष्ट्र बैंकका विभिन्न विभाग तथा एकाइले हाल गरिरहेका सम्पूर्ण नियामकीय, सुपरिवेक्षकीय र ओभरसाइट सम्बन्धी कार्यको जिम्मेवारी सोही विभागमा सार्ने ।
- (३) सो विभागले वास्तविक कारोबार समयमा हुने फछ्यौट प्रणाली (Real Time Gross Settlement System-RTGS) राष्ट्रिय भुक्तानी (वित्तीय) स्वीच (National Financial Switch) तथा भुक्तानी द्वार (Payment Gateway) स्थापना गरी कार्यान्वयन गर्न आवश्यक प्रक्रिया अघि बढाउने ।

अबको बाटो

भुक्तानी प्रणालीको विकासका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थाको विकास हुनु अपरिहार्य हुन्छ । नेपालमा अहिले पनि करिब ६० प्रतिशत जनतामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पहुँच नपुगेको अवस्था छ । त्यसैले भुक्तानी प्रणालीको विकासको पूर्वसर्तको रूपमा रहेको वित्तीय पहुँचमा नेपाल राष्ट्र बैंकको ध्यान सधैं आकृष्ट रहने गरेको छ । त्यसैले बैंकको स्थापना, शाखा विस्तार र बैंकिङ उपकरणको विषयमा नेपाल राष्ट्र बैंक यसै विषयमा केन्द्रित रहेको पाइन्छ । हाल प्रयोगमा ल्याइएको शाखारहित बैंकिङ प्रणाली यसैको उपज हो । यसको साथै सुदृढ बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू नै सक्षम भुक्तानी प्रणालीको पूर्वाधार भएको तथ्यलाई पनि विर्सन मिल्दैन । त्यसैले भुक्तानी प्रणालीको आधारको रूपमा रहेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पहुँच र स्थायित्वलाई नेपाल राष्ट्र बैंकले अझै प्राथमिकतामा राख्नु आवश्यक छ ।

नेपालको वित्तीय बजारमा भुक्तानी तथा फछ्यौटसँग सम्बन्धित विभिन्न उपकरण, संस्था र कारोबार भए तापनि तिनको नियमन र निगरानीको काम हुन सकेको छैन । यसअघि नेपाल राष्ट्र बैंकको ध्यान वित्तीय पहुँच र स्थायित्वमै केन्द्रित भएको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई नियमन गर्ने क्रममा उनीहरूले प्रयोगमा ल्याउने विभिन्न भुक्तानी उपकरण (एटिएम, डेबिट कार्ड, क्रेडिट कार्ड, मोबाइल र इन्टरनेट बैंकिङ आदि) को सञ्चालन सम्बन्धमा नियमन भएको छ तर ती उपकरणको सञ्चालक संस्था भने नियमनको दायरामा आउन सकेका छैनन् । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन तथा भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली अनुसार ती संस्थालाई पनि नियमनको दायरामा ल्याउन उपयुक्त इजाजत नीति तर्जुमा गरी कार्यान्वयन गर्नु आवश्यक छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्था बाहेक अन्य संस्थाहरू समेत विद्युतीय कारोबारमा संलग्न भएका छन् । अनलाइन सपिङ, युटिलिटी पेमेन्ट र रेमिटान्समा ती संस्थाहरूको अहम भूमिका रहेको छ । सहकारी संस्था तथा रेमिटान्स कम्पनीका एजेन्टहरूले विदेशबाट रेमिटान्स भित्र्याउने र देशभित्र वितरण गर्ने काम गरिरहेका छन् । व्यापारिक संस्थाहरू पनि अनलाइन पेमेन्ट कारोबारको सञ्जालमा जोडिएका छन् । यिनीहरूलाई नियमन र निगरानीको दायरामा ल्याउनुपर्ने आवश्यकता छ ।

विद्युतीय वित्तीय कारोबार इन्टरनेट सेवा तथा दूर संचार सेवामा आधारित हुन्छ। ती सेवाबाट प्रदान हुने सेवा छिटो, विश्वसनीय र सुरक्षित भएन भने समग्र भुक्तानी प्रणाली नै जोखिममा पर्दछ। यसको साथै भुक्तानी तथा पछ्यौटका लागि तयार पारिएको सफ्टवेयर अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डको भएन भने फेरि जोखिम कायम रहन्छ। टेलिफोन तथा इन्टरनेट सेवा प्रदायक संस्थाको सेवामा गुणस्तर तथा विश्वसनीयता कायम गर्न तथा विभिन्न सफ्टवेयरको स्तरीयताका सम्बन्धमा समेत नियमन आवश्यक छ।

नेपालमा भुक्तानी तथा फछ्यौट सम्बन्धी एकीकृत कानूनको अभाव छ। विनिमयपत्र सम्बन्धी ऐन, राष्ट्र ऋण ऐन, धितोपत्र ऐन, विद्युतीय कारोबार ऐन जस्ता विभिन्न ऐन कानूनहरूमा भुक्तानी प्रणालीलाई व्यवस्थित गर्ने कानुनी प्रावधान छरिएर रहेका छन्। कतिपय सन्दर्भमा यी अपूर्ण पनि हुन सक्छन्। भुक्तानी ऐन तर्जुमा गरी भुक्तानी सम्बन्धी कारोबारको सञ्चालन, नियमन, निरीक्षण, अनुगमन, निगरानी र कारबाहीको लागि बलियो कानुनी आधार निर्माण गर्नु आवश्यक छ।

नेपालमा भुक्तानी तथा फछ्यौटको क्षेत्रमा काम गर्ने विभिन्न संस्थाको स्थापना निजी क्षेत्रमा भएको छ र तिनले स्वस्फूर्त रूपमा काम गरिरहेका छन्। यस क्रममा भुक्तानी स्वीचको काम गर्ने संस्थाहरू समेत कार्यरत रहेको देखिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले राष्ट्रिय भुक्तानी स्वीचको स्थापना र संचालन गरी ती स्वीचहरूलाई समेत त्यही स्वीचमा आवद्ध गराउने कार्य गर्नु आवश्यक छ। यसका साथै RTGS (Real Time Gross Settlement System) स्थापना गरी सरकारी ऋणपत्र, धितोपत्र कारोबार, अन्तरबैंक कारोबार तथा माथि उल्लिखित स्वीचहरूलाई पनि सोही प्रणालीमा आवद्ध पार्ने कार्य गर्न आवश्यक छ।

भुक्तानी प्रणाली मुलुकको वित्तीय प्रणालीलाई प्रभावकारी बनाउने संयन्त्र हो। यसको विकासका लागि केन्द्रीय बैंक मात्र होइन, सरकार, व्यावसायिक क्षेत्र, सर्वसाधारण नै यो प्रविधिको अवलम्बनमा प्रयत्नशील

हुनुपर्छ। मानिसमा परिवर्तनको चाहना मात्र होइन परिवर्तनप्रतिको भय पनि हुन्छ। शिक्षा र प्रचारप्रसार गरी नयाँ प्रविधिप्रति जनतालाई हुक्क बनाउनुपर्छ र अवलम्बन गर्ने उत्प्रेरणा जगाउनुपर्छ।

निष्कर्ष

भुक्तानी प्रणालीको आधुनिकीकरणको प्रयास भइरहेको भए पनि यसबाट धेरै सन्तोष मान्न सकिने ठाउँ छैन। बैंक तथा वित्तीय संस्था र विभिन्न संस्थाबाट यस सम्बन्धी कार्य भइरहेका छन् र ती संस्थाहरू नियामक निकायको भूमिकाको पर्खाइमा रहेका छन्। नेपाल राष्ट्र बैंकले आन्तरिक रूपमा गरेका कार्य र व्यवस्थालाई बजारले अनुभव गर्ने गरी कार्यान्वयन गर्नु अहिलेको आवश्यकता हो। नेपाल सरकार, धितोपत्र बोर्ड, नेपाल दूरसंचार प्राधिकरण लगायतका संस्थाहरूको समन्वयमा आधुनिक भुक्तानी प्रणालीको कानुनी, प्राविधिक र संस्थागतरूपले सुदृढ आधारशीला तयार पार्नु जरुरी छ।

सन्दर्भ सामग्री

१. नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८
२. भुक्तानी तथा फछ्यौट विनियमावली, २०७२।
३. Nepal National Payment System Development Strategy.
४. Modus Operandi of Interbank Payment System in Nepal: Shiba Raj Shrestha. Nepal Rastra Bank Samachar, Special Issue, 2072.
५. Payment System in Nepal: Nephil Matangi Maskay, Ph.D. Nepal Rastra Bank Samachar, Special Issue, 2072.
६. Payment System Modernization: Challenges and the Way Forward: Ramu Paudel. Nepal Rastra Bank Samachar, Special Issue, 2072.

स्थानीय निकायका लागि तोकिएका न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन कार्यविधिको अवस्था

कृष्णमणि पराजुली

कुनै पनि प्रजातान्त्रिक देशको मुख्य लक्ष्य भनेको त्यस देशको संविधानमा उल्लेख भएका उद्देश्यहरूको कार्यान्वयन गरी सोको माध्यमबाट जनतालाई सेवा पुऱ्याउनु नै रहेको हुन्छ। यही लक्ष्य कार्यान्वयन गरी सर्वसाधारणलाई कसरी विकास प्रकृत्यामा सहभागी गराउने र उनीहरूको जीवनस्तर कसरी उकास्ने सन्दर्भमा नेपालको संविधान २०७२ मा सार्वजनिक, निजी र सहकारी क्षेत्रको सहभागिता तथा विकास मार्फत् उपलब्ध साधन र स्रोतको अधिकतम परिचालनद्वारा तीव्र आर्थिक वृद्धि हासिल गर्दै दिगो आर्थिक विकास गर्ने तथा प्राप्त उपलब्धिहरूको न्यायोचित वितरण गरी आर्थिक असमानताको अन्त्य गर्दै शोषणरहित समाजको निर्माण गर्न राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई आत्मनिर्भर, स्वतन्त्र तथा उन्नतिशील बनाउँदै समाजवाद उन्मुख स्वतन्त्र र समृद्ध अर्थतन्त्रको विकास गर्ने राज्यको आर्थिक उद्देश्य हुनेछ भनी उल्लेख भएको छ। राजनैतिक, सामाजिक, सांस्कृतिक, आर्थिक जस्ता विभिन्न लक्ष्य राज्यले पूरा गर्नु पर्ने भए पनि आर्थिक लक्ष्यले महत्वपूर्ण भूमिका निभाएको हुन्छ। प्रत्येक अवयवलाई संचालन गर्ने कार्य आर्थिक स्रोतबाट नै हुने हुँदा राज्यले यसलाई उच्च स्थान दिएको पाइन्छ। चाहे विकास निर्माणका कार्य हुन्, चाहे प्रशासनिक सुधारका कुरा हुन्, चाहे सामाजिक एवं राजनैतिक क्षेत्रका सुधारका विषय हुन् यिनीहरू सबैको लागि आर्थिक स्रोत प्रमुख भएको हुँदा सर्वप्रथम राज्यको ध्यान यस तर्फ केन्द्रित भएको हुन्छ। सबै साधन, स्रोत र क्षेत्रलाई संचालन गर्ने हुनाले नै अन्य स्रोत साधनको तुलनामा यसको भूमिका अग्रणी भएको पाइन्छ।

नेपालको संविधान २०७२ लागु हुनु भन्दाअघिका संविधानले निर्धारण गरेका लक्ष्य प्राप्त गर्न पनि विभिन्न कानूनहरूको तर्जुमा गरी सोही आधारमा विकास निर्माणका कार्यहरू संचालन हुँदै आएका पाइन्छन्। यही विकासको लक्ष्य प्राप्त गरी तल्लो तहका जनताको जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन अनिवार्य भएको हुँदा स्थानीय निकायहरू स्थापना गरिएका हुन्।

प्रस्तुत सन्दर्भमा स्थानीय निकायहरूलाई क्रियाशील

बनाई तल्लो तहका जनतालाई विकास निर्माण कार्यमा अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित गराई विकासको फल तल्लो तहसम्म पुऱ्याउनुको लागि स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ र स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ मा विभिन्न व्यवस्था भएको पाइन्छ। जस अनुसार ऐनको प्रस्तावनामा नै विकेन्द्रीकरणको माध्यमद्वारा जनतालाई अधिकाधिक मात्रामा सम्मिलित गराई आफ्नो क्षेत्रको विकासको लागि साधनको परिचालन, विनियोजन र विकासको प्रतिफलको सन्तुलित तथा समान वितरणमा सामाजिक समानता ल्याउने कार्यमा जनजाति, आदिवासी, दलित र सामाजिक तथा आर्थिक दृष्टिकोणबाट पिछडिएका वर्ग समेतका समग्र जनताको सहभागितामा अभिवृद्धि गर्दै विकास प्रकृत्यालाई संस्थागत गर्ने उल्लेख भएको छ। त्यसै गरी योजनाहरूको तर्जुमा स्थानीय तहबाटै हुनु पर्ने व्यवस्था र स्थानीय नेतृत्वको विकास गरी जनताको दैनिक आवश्यकता तथा जनजीवनलाई असर पार्ने विषयहरूमा निर्णय गर्न सक्ने गरी स्थानीय स्वायत्त शासन पद्धतिको विकासको लागि स्थानीय निकायहरूको गठन भएका पाइन्छन्।

स्थानीय निकायहरूको गठन गर्ने सम्बन्धमा ऐनमा नै व्यवस्था भएको छ। ऐनमा भएको व्यवस्था अनुसार स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली, २०५६ मा गाउँ विकास समिति, नगरपालिका र जिल्ला विकास समितिको गठन कानूनबाटै व्यवस्थित गरिएको छ। स्थानीय निकायका तीन तह भए पनि यस लेखमा जिल्ला विकास समितिको न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापनको कार्यविधिमा उल्लेख गरिएका वित्तीय तथा आर्थिक सूचकहरूको कार्यान्वयनको अवस्थाको सम्बन्धमा केही प्रकाश पार्ने प्रयास गरिएको छ।

स्थानीय निकाय अन्तर्गत गाउँ विकास समिति, नगर विकास र जिल्ला विकास समिति पर्दछन् र स्थानीय निकायको माथिल्लो तहको निकाय भनेको जिल्ला विकास समिति हो। यसले सम्पादन गर्ने कामको बारेमा स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, २०५५ को दफा १८८ मा काम, कर्तव्य र अधिकारको विषयमा उल्लेख भएको छ। जसअनुसार

जिल्ला विकास समितिले विभिन्न किसिमका नीति बनाउने, सो नीति अनुसारका कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने र कार्यान्वयन गर्नु पर्ने व्यवस्था छ। ऐनमा भएको व्यवस्था बमोजिम संचालित कार्यक्रमबाट पूर्व निर्धारित लक्ष्य प्राप्त भयो भएन भनी मूल्यांकन गरिनु र मूल्यांकनबाट निस्किएको नतिजालाई सार्वजनिक गरी सोको आधारमा पछिका वर्षहरूमा आफ्ना भावी कार्यक्रम अघि बढाउनु पर्ने हुन आउँछ।

स्थानीय निकायहरूले संचालन गरी आएका विभिन्न विकास निर्माण कार्यहरूले पूर्व निर्धारित लक्ष्य प्राप्त गर्न सके सकेनन् र प्राप्त उपलब्धि लक्षित समूहसम्म पुग्न सक्न सकेन भनी सुक्ष्म रूपमा मूल्यांकन गरी मूल्यांकनबाट देखिएका कमी कमजोरीहरूलाई सुधार गर्नु नै योजना प्रकृत्याको मूल आधारशीला हो। यसैलाई मध्य नजर गरी आ.ब. २०६३/६४ देखि स्थानीय निकायहरूले प्रत्येक वर्ष सम्पादन गरेका कार्यहरूको मापन गर्ने कार्य संचालन हुँदै आएको छ। यस मापन प्रकृत्याले स्थानीय निकायहरूले आफ्नो कार्य क्षेत्र अन्तर्गतका संचालित कार्यक्रमबाट हासिल भएका उपलब्धिहरूको लेखाजोखा गरी नतिजालाई सार्वजनिक गरेका हुन्छन्। यस मापन कार्यलाई न्यूनतम शर्त तथा कार्य सम्पादन कार्यविधि भनिएको छ र यहाँ यही विषयमा चर्चा गरिएको छ। स्थानीय निकायको लागि लागु गरिएका यी सूचकहरूको अनुभव अन्य निकायको लागि पनि उत्तिकै उपयोगी हुने हुँदा प्रस्तुत विषय सबै क्षेत्रको लागि उपयोगी नै हुनेछ।

न्यूनतम शर्त तथा कार्य सम्पादनका विभिन्न सूचकमध्ये वित्तीय तथा आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी सूचकहरूको वर्तमान अवस्था, तिनीहरूको कार्यान्वयनको स्थिति, कार्यान्वयनमा आइपरेका समस्या र समाधानका उपाय बारे तलका प्रकरणमा केही प्रकाश पार्ने कार्य भएको छ।

न्यूनतम शर्त सम्बन्धी वित्तीय तथा आर्थिक सूचकहरूको वर्तमान अवस्था

जिल्ला विकास समितिले सम्पादन गर्दै आएका कार्यहरूलाई दुई भागमा विभाजन गरिएको छ। पहिलो भागमा न्यूनतम शर्तका सूचकहरू उल्लेख गरिएको छ भने र दोश्रो भागमा कार्यसम्पादनका सूचकहरू उल्लेख गरिएको छ। न्यूनतम शर्तमा नौ ओटा सूचकहरू छन्। कार्यविधि

तय गरिएका सबै शर्त पूरा भएको अवस्थामा मात्र सूचक पूरा भएको ठहर्ने हुँदा कुनै पनि जिल्ला विकास समितिले न्यूनतम शर्तमा उत्तीर्ण हुनको लागि सबै सूचकमा अन्तर्निहित विषय वस्तुहरूको पालना भएकै हुनु पर्ने बाध्यात्मक व्यवस्था छ। यस किसिमको बाध्यात्मक व्यवस्थाले गर्दा स्थानीय निकायहरू आफूले पूरा गर्नु पर्ने शर्तहरूमा विशेष पहल पनि गरेका देखिन्छन्। न्यूनतम शर्त भन्नाले स्थानीय निकायहरूले पूरा गर्नु पर्ने शर्त र पालना गर्नु पर्ने प्रावधान पूरा गरेको छ छैन भनेर हेरिने विषय हो। न्यूनतम शर्तमा कुनै पनि अंक प्रदान नगरी केवल शर्त तथा प्रावधान पूरा भयो भएन मात्र हेरिने गरिन्छ। उत्तीर्ण हुनको लागि सबै सूचकहरू पूरा गरेकै हुनु पर्ने बाध्यात्मक स्थिति रहेको देखिन्छ।

न्यूनतम शर्तका ९ ओटा सूचक मध्ये ५ ओटा सूचक आर्थिक प्रशासनसँग सम्बन्धित छन्। सूचक नंबर १ मा वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रम स्वीकृति रहेको छ। यो सूचकमा उत्तीर्ण हुनको लागि पूर्व योजना तर्जुमा गोष्ठी सम्पन्न गरी नगरपालिका र गाविसलाई गत आर्थिक वर्षको मार्ग मसान्त भित्र बजेट सीमा र मार्गदर्शन पठाई सकेको हुनु पर्दछ। त्यसै गरी फागुन मसान्त भित्र जिल्लापरिषदको बैठकबाट वार्षिक कार्यक्रम र बजेट स्वीकृत भएको हुनु पर्ने व्यवस्था छ। त्यसै गरी ५० लाख भन्दा ठुला आयोजनाहरूको लागत अनुमान र संभाव्यता अध्ययन गरेको हुनुपर्ने। साथै परिषद बाट कार्यक्रमगत रूपमा बजेट पारित गरी सोको विवरण संघीय मामिला तथा स्थानीय विकास मन्त्रालय र राष्ट्रिय योजना आयोगमा पठाउनु पर्ने व्यवस्था छ। यी सबै प्रकृत्या पूरा गरेपछि मात्र यो शर्त पूरा भएको मानिन्छ।

न्यूनतम शर्त अन्तर्गत आन्तरिक लेखापरीक्षण र गाविसको अन्तिम लेखापरीक्षण गराउनु पर्ने प्रावधान पनि रहेको छ। जिल्ला विकास समितिमा आन्तरिक लेखापरीक्षण शाखा स्थापना भई उक्त शाखा कृत्याशील भएको हुनु पर्ने र चौमासिक रूपमा आलेप हुनु पर्ने व्यवस्था छ। गाउँ विकास समितिहरूको अन्तिम लेखापरीक्षण गत आ.ब.भन्दा अघिल्लो आ.ब.को पहिलो छ महिना अर्थात पौष मसान्त भित्र लेखापरीक्षक नियुक्त गरी सक्नु पर्ने कानुनी व्यवस्था रहेको छ।

जिल्ला विकास कोषको खाता संचालन सम्बन्धी अर्को सूचक रहेको छ। यो सूचक पूरा गर्नको लागि जिल्ला

विकासले जति पनि आय प्राप्त गर्दछ तिनै सबै आयलाई सर्ब प्रथम गैर कार्य संचालन खातामा रकम जम्मा गर्नु पर्दछ। जिल्लापरिषदबाट स्वीकृत कार्यक्रमको लागि मात्र गैर कार्य संचालन खाताबाट आवश्यकता बमोजिम कार्य संचालन खातामा रकम स्थानान्तरण गरेर मात्र खर्च लेख्न पाउने व्यवस्था छ। आर्थिक वर्षको अन्त्यमा खर्च नभई बाँकी रहेको रकम नेपाल सरकारको भए जिल्ला स्थित कोष तथा लेखा नियन्त्रण कार्यालयमा र जिबिस कोष तर्फको भए मूल आय खातामा फिर्ता गर्नु पर्ने हुन आउँछ।

त्यसै गरी अन्तिम लेखापरीक्षण र बेरुजुको अभिलेख सम्बन्धी सूचक पनि जिबिसले पूरा गर्नु पर्ने हुन्छ। गत आ.ब.भन्दा अघिल्लो आ.ब.को अन्तिम लेखापरीक्षण गराई सोको प्रतिवेदन परिषदमा छलफल गरी परिषदबाट निर्देशन समेत भएको हुनुपर्ने छ। मलेपले औल्याएका बेरुजुको प्रतिकृत्या प्रतिवेदन प्राप्त भएको ३५ दिन भित्र पठाई सक्नु पर्ने व्यवस्था छ। साथै बेरुजुको अद्यावधिक अभिलेख निर्धारित फाराममा राख्नु पर्ने छ।

न्यूनतम शर्तमा जिन्सी प्रशासन सम्बन्धी सूचक पनि रहेको छ। यो सूचकलाई आर्थिक प्रशासन अन्तर्गत समावेश गरिएको हुँदा सोको विषयमा यहाँ केही उल्लेख गरिएको छ। खर्च भएर जाने र खर्च नहुने सामानलाई छुट्टा छुट्टै जिन्सी खातामा आम्दानी बाँधेको छ, छैन, जिन्सी निरीक्षण गरी प्रतिवेदन दिने काम भएको छ, छैन, सारभूत कुराहरू प्रतिवेदनमा परेका छन्, छैनन् र प्रतिवेदनलाई कार्यरूप दिइएको छ, छैन आदि कुराहरू न्यूनतम शर्तमा उल्लेख गरिएका पाइन्छन्। यी सबै प्रावधान पूरा गरेपछि मात्र यो शर्त पूरा भएको मानिन्छ।

कार्य सम्पादन सम्बन्धी वित्तीय तथा आर्थिक सूचकहरूको वर्तमान अवस्था

जिबिसहरूले सम्पादन गर्दै आएका समष्टिगत कार्यहरूलाई कार्य सम्पादन भन्न सकिन्छ। जिबिसहरूले सम्पादन गर्नु पर्ने सबै कार्यहरूलाई एकीकृत गरी ५ ओटा कार्यक्षेत्र एवं ४६ ओटा सूचकहरूमा विभाजन गरिएको छ। प्रत्येक कार्य क्षेत्रमा न्यूनतम अंक ल्याउनु पर्ने व्यवस्था छ, अन्यथा अनुत्तीर्ण भएको मानिन्छ। प्रत्येक सूचकमा न्यूनतम अंक प्राप्त गर्नु पर्ने प्रावधान नभए पनि प्रत्येक कार्य क्षेत्रमा भने न्यूनतम अंक प्राप्त गर्नु पर्ने नै हुन आउँछ। पहिलो

कार्य क्षेत्रमा योजना तथा बजेट व्यवस्थापन रहेको छ र यस अन्तर्गत आयोजनाको लागत अनुमान र बजेट व्यवस्था सम्बन्धी आर्थिक सूचक रहेको छ। यो सूचकमा व्यवस्था भए बमोजिम ५ लाख वा सो भन्दा माथिका आयोजनाहरूको लागत अनुमान तयार गरी तदनु रूप बजेट विनियोजन गरेको हुनुपर्ने कुरा कार्यविधिमा उल्लेख गरिएको छ। त्यसै गरी बहुवर्षीय आयोजनाको कुल लागत अनुमान तयार गरी बजेट विनियोजन समेत गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

आयोजनाहरूको मर्मत संभार बारेको आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी अर्को सूचकमा मर्मत सम्भार गर्नुपर्ने आयोजनाहरूको लागत अद्यावधिक गरिएको छ, छैन र मर्मत संभार विशेष कोषको स्थापना गरी उक्त कार्यको लागि उपभोक्तासँग सेवा शुल्क लिने गरेको छ, छैन र मर्मत संभारको लागि कार्यक्रम तर्जुमा गरी उक्त कोषबाट रकम खर्च भएको छ, छैन आदि कुरा मापन गर्नु पर्ने हुन आउँछ।

लक्षित समूह विकास कार्यक्रमको सूचकको सम्बन्धमा भने कुल पुँजीगत बजेटबाट केही तोकिएका रकम घटाई महिला विकासको लागि १० प्रतिशत, बालबालिका विकासको लागि १० प्रतिशत र अन्य लक्षित समूहको लागि १५ प्रतिशत गरी जम्मा ३५ प्रतिशत न्यूनतम रूपमा बजेट विनियोजन गरेको हुनु पर्दछ।

श्रोत परिचालन तथा वित्तीय व्यवस्थापन कार्य क्षेत्र अन्तर्गतका ११ ओटा सूचक सबै नै आर्थिक प्रशासन सम्बन्धी छन्। जसमा श्रोत अनुमान गर्ने बारे वार्षिक योजना तथा कार्यक्रम तर्जुमा गर्नु पूर्व सम्पूर्ण श्रोत र साधनको अनुमान गर्नुपर्ने हुन्छ। जिबिसले बाँडफाँड गर्नुपर्ने आन्तरिक आय र सोको श्रोतहरूको अभिलेख गाविस तथा नगरपालिका खुल्ने गरी राखेको हुनु पर्ने व्यवस्था उल्लेख छ। आन्तरिक आयको न्यूनतम ३५ देखि ५० प्रतिशतसम्म सम्बन्धित प्रभावित गाविस तथा नपालाई बाँडफाँड गरेको हुनुपर्ने र यसरी बाँडफाँड गरिएको रकम सोही आ.ब. भित्र निकाशा गरिसकेको हुनुपर्नेछ। विशेष कोषहरूको स्थापना र संचालनका सूचक पनि रहेको छ। यो सूचकमा पनि विनियोजित बजेट, निकाशा, खर्च र पेशकी फछ्यौटको अवस्था बारे मापन गर्नु पर्नेछ। त्यसै गरी लैंगिक बजेट अन्तर्गत कार्यक्रम तर्जुमा भएका छन्, छैनन् र लैंगिक तथा समावेशी बजेट परीक्षण गरेको छ, छैन जस्ता कुराहरू मापन गर्नु पर्ने हुन्छन्। सामाजिक सुरक्षा कार्यक्रमको सूचकले भने भत्ता पाउनेको अद्यावधिक

बिबरण, लगत कट्टा गरिएको अभिलेख र पेशकी फछ्यौटको अवस्थाबारे मापन गर्नुपर्ने व्यवस्थाबारे उल्लेख भएको छ ।

न्यूनतम शर्त तथा कार्य सम्पादन र यसको वर्तमान अवस्थाबारे माथिका प्रकरणमा केही उल्लेख गरिएको हुँदा अब यसको मापन कार्यमा देखिएका कमी कमजोरीको विषयमा तल केही उल्लेख गर्ने प्रयास गरिएको छ ।

न्यूनतम शर्त तथा कार्य सम्पादनमा देखिएका समस्या र समाधान

आ.ब. २०६३/६४ देखि न्यूनतम शर्त तथा कार्य सम्पादनको मापदण्ड तयार गरी स्थानीय निकायहरूमा लागु गरिँदै आएको र समय समयमा परिमार्जन गरिएको भए पनि यसको कार्यान्वयनमा केही समस्या देखिएका छन् –

- १) न्यूनतम शर्तको सूचक नं. १ मा व्यवस्था भए बमोजिम प्रत्येक स्थानीय निकायले तालुक मन्त्रालय र सम्बन्धित निकायमा तोकिएको अवधि भित्र वार्षिक आर्थिक विवरण पेश गर्नु पर्ने उल्लेख गरिएको छ । आर्थिक विवरणले मात्र आवश्यक आंकडा परिपूर्ति नगर्ने हुँदा वार्षिक आर्थिक विवरणको साथ एकीकृत आर्थिक विवरण र वार्षिक आय विवरण पनि पेश गर्नुपर्ने व्यवस्था भए यी तीन विवरणको आधारमा अंक यकिन एवं भिडान गर्न सहज हुन गई मूल्यांकन कार्य प्रभावकारी हुनेछ ।
- २) स्थानीय निकायको आलेप नियमित एवं त्यति प्रभावकारी हुन सकेको छैन । गाविस धेरै भएको आलेप गर्ने कर्मचारीको कमी भएको कारणले निर्धारित अवधि भित्र आलेप गर्न एकातिर कठिन भएको छ भने अर्कोतिर प्रभावकारी पनि भएको देखिँदैन । यसको लागि आवश्यक पर्ने थप जनशक्तिको व्यवस्था गरिनु पर्दछ ।
- ३) बेरुजुको अद्यावधिक विवरण (अनुसूची ७५) राख्नु पर्ने कार्यविधिले व्यवस्था गरेको छ । उक्त अनुसूचीमा बेरुजु विवरण, सं.प.को विवरण, फछ्यौटको विवरण भए पनि फछ्यौट हुन के कति बेरुजु बाँकी छ भन्ने विवरणको छुट्टै कोलम उल्लेख भएको छैन । साथै बेरुजुको अद्यावधिक लगत राख्नको लागि Computerized प्रणालीको विकास गरिनु उपयुक्त हुनेछ ।

- ४) स्थानीय निकायले प्रत्येक वर्ष लिलाम नगर्ने हुँदा स्टोर व्यवस्थापनमा समस्या देखिएको छ । लिलाम नगर्ने तर प्रत्येक वर्ष सामान खरिद गर्ने परिपाटीले जिन्सी व्यवस्थापन प्रभावकारी हुन सकेको छैन । सूचकमा नै प्रत्येक वर्ष लिलाम गर्नुपर्ने व्यवस्था राखिनु उपयुक्त होला ।
- ५) Rate Analysis एवं तथ्यांकको आधारमा निर्धारित फाराममा लागत अनुमान गर्नुपर्छ भन्ने तर्फ MCPM ले मापन गर्नुपर्ने हुँदैन । साथै ठेक्कापट्टा भैसकेपछि पनि आ.ब.को बीचमा संशोधित लागत अनुमान भएको छ भने त्यसलाई सूचकमा समावेश गरी मापन गर्ने व्यवस्था भएमा शुरुको लागत अनुमान र संशोधित लागत अनुमानको अन्तरको अध्ययनबाट पर्न गएको असरबारे स्थानीय निकाय अबगत भई भावी कार्यक्रम तर्जुमा गर्न मद्दत पुग्न जानेछ ।
- ६) आन्तरिक आयको ३ प्रतिशत मर्मत सम्भार कोषमा राख्ने र उक्त कोषबाट कार्यक्रम तर्जुमा गरी कार्यक्रम कार्यान्वयन गर्ने कार्य बिरलै भएको पाइन्छ । यसमा सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ ।
- ७) स्वीकृत वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा लक्षित समूह विकास कार्यक्रमको लागि प्राथमिकीकरणका आधारहरू उल्लेख गरेका पाइन्छन् । मापन कार्यविधिमा व्यवस्था भए अनुसार यसको लागि छुट्टै प्राथमिकीकरणका आधारहरू निर्धारण गरी प्रतिवेदन तयार गरेको हुनु पर्दछ । हालसम्मको मापन कार्यमा प्राथमिकीकरण गरेका छुट्टै प्रतिवेदनहरू देखिएका छैनन् । साथै कतिपय अन्य अध्ययन प्रतिवेदन हचुवाका भरमा तयार गरिएका र एकै किसिमका पाइएका हुँदा प्राथमिकीकरण सम्बन्धी प्रतिवेदन उपर पनि विश्वस्त हुन सकिने सम्भावना न्यून नै हुने देखिन्छ । अतः परिषद्बाट स्वीकृत भएको उपयुक्त किसिमका योजना छनौटका प्राथमिकीकरणका आधारहरूलाई मापन कार्यको लागि मान्यता दिनु उपयुक्त नै हुनेछ ।
- ८) कर र विक्रीबाट प्राप्त आयको ३५ देखि ५० प्रतिशतसम्म सम्बन्धित प्रभावित क्षेत्रमा पर्ने गाविस तथा नपालाई बाँडफाँड गरी निकाशा गर्नुपर्ने व्यवस्था छ । यसरी निकाशा भएको रकम सोही आ.ब.मा खर्च भयो भएन र खर्चको अवस्थाको जानकारी लिने

मेकानिजम विकास भएको छैन । चालू आ.ब.मा थोरै मात्र गाविस तथा नपाले खर्च गरेका देखिन्छन् भने पछिल्लो आ.ब.मा खर्च भएको रकमको पनि मापन तथा अनुगमन गरिएको हुँदैन । यसको लागि यही सूचकमा खर्चको अवस्थाबारे पनि मापन गर्ने व्यवस्था भएमा सीमित श्रोतको सदुपयोग प्रभावकारी हुन जानेछ ।

- ९) कर, शुल्क, सेवा शुल्क, दस्तुर र भाडाबाट प्राप्त भएको आयको १ प्रतिशत वा १ लाख जुन कम हुन आउँछ सो रकम आर्थिक सहायतामा खर्च गर्न पाउने व्यवस्था भए पनि अधिकांश जिविसमा यो रकम खर्च भएको देखिँदैन । यो खर्च कसरी Adjust गरेको छ, अनुगमन गर्नु पर्छ कि ?
- १०) कुल आर्थिक कारोबार भन्नाले— कुल विनियोजित बजेट + कुल खर्च, कुल आय (अख्तियारी) + कुल खर्च, कुल निकाशा + कुल खर्च, कुल निकाशा – को.ले.नि.का. फिर्ता रकम + कुल खर्च कुन मापन गर्ने हो द्विविधा पर्न गएको छ । यसमा एकरूपता हुन सकेको छैन ।
- ११) फिर्ता गर्नु पर्ने धरौटी रकम फिर्ता गरेको छ छैन भन्नाले सबै धरौटी हो वा आंशिकलाई पनि लिएको हो ? प्रष्ट छैन । सूचकको मनसाय सबै रकम फिर्ता गरेको अवस्थामा मात्र सूचक पूरा भएको हुनु पर्ने हो । निर्धारित अवधिमा सबै सरोकारवालाहरू रकम फिर्ता माग गर्न नआएको अवस्थामा स्थानीय निकायले फिर्ता गरी धरौटीको हिसाब राफसाफ गर्न संभव पनि छैन । त्यसकारण यसलाई प्रतिशतमा मापन गर्नु उपयुक्त हुनेछ ।

त्यसरी नै प्रयोजन समाप्त भई फिर्ता नभएको धरौटी रकम जिविस कोषमा आम्दानी गर्ने सम्बन्धमा पनि सबै नभई आंशिक रूपमा भएको हुन्छ । यसलाई पनि प्रतिशतको आधारमा मापन गर्नु पर्ने देखिन्छ ।

- १२) कर, शुल्क, सेवा शुल्क, दस्तुर र भाडाबाट प्राप्त भएको आयको आधारमा बढिमा २५ प्रतिशतसम्म प्रशासनिक कार्यमा खर्च गर्न पाउने व्यवस्था छ । यसमा स्थानीय निकायको (कोष) बजेटको मात्र हिसाब गरिनु पर्दछ र केन्द्रको बजेटबाट खर्च भएको

प्रशासनिक खर्चलाई समावेश गरिनु हुन्न भन्ने स्थानीय निकायको भनाइ रहेको छ । तर मापन कार्यमा भने दुवै खर्चलाई लिइने गरिएको छ । यसमा केन्द्र र स्थानीय निकायको प्रशासनिक खर्च मापन गर्नको लागि छुट्टा छुट्टै सूचक बनाउँदा उपयुक्त हुनेछ ।

- १३) कृषि तथा पशु विकास सम्बन्धी संक्षिप्त नीति वार्षिक बजेट तथा कार्यक्रममा उल्लेख गरेको हुन्छ । यसलाई नै नीति मान्नु पर्छ भन्ने स्थानीय निकायको भनाइ रहेको छ । MCPM को मापन अनुसार छुट्टै नीति तर्जुमा गरी पास गरेको हुनु पर्दछ । यो सूचकमा पनि सुधार गर्नुपर्ने देखिएको छ ।
- १४) गाविसको अन्तिम लेखापरीक्षण दर्तावाल लेखापरीक्षकबाट गराउने व्यवस्था छ । लेखापरीक्षणबाट औल्याइएका बेरुजु सम्परीक्षणबाट फछ्यौट गराउनेबारे प्रभावकारी हुन सकेको पाइँदैन । लेखापरीक्षकहरू सम्परीक्षण गर्ने कार्यबाट अलग हुने गरेका छन् । गाविसहरूको बेरुजुको लगत पनि अद्यावधिक गरेको पाइँदैन । सम्परीक्षण सम्बन्धी कार्यलाई पनि लेखापरीक्षणकै कार्य क्षेत्रभित्र पार्ने व्यवस्था भएमा समस्या निराकरण हुनेछ ।
- १५) राजस्व बाँडफाँड अन्तर्गत खानी, पेट्रोल, वन, जलश्रोतको रोयल्टी, पर्यटन र रजिष्ट्रेशन आदिबाट सरकारलाई प्राप्त हुने आयबाट तोकिए बमोजिमको आय सम्बन्धित जिविसले पाउने व्यवस्था छ । यसरी प्राप्त भएको रकमलाई यस मापन कार्यविधिले समेटेको छैन । यो रकमलाई मिल्दो सूचकमा समावेश गर्नुपर्ने देखिन्छ ।
- १६) एउटै प्रकृतिका कार्यलाई पनि भिन्न भिन्न सूचक दिइएको छ । मिल्दो प्रकृतिका सूचकहरूलाई एउटै सूचकमा राख्नु उपयुक्त हुनेछ ।

अन्त्यमा,

न्यूनतम शर्त तथा कार्यसम्पादन मापनको महत्वबारे केही हदसम्म सर्वसाधारणले जानकारी पाईआएका छन् भने सरोकारवालाहरू पनि स्थानीय निकायप्रति उनीहरूबाट सम्पादन हुँदै आएका सेवा तथा विकास निर्माणका कार्यबारे सचेत भएका छन् । त्यसैगरी दातृ निकायहरू पनि आफूले प्रदान गरेको रकमको कसरी प्रयोग भएको छ भन्ने विषयमा

न्यूनतम शर्त तथा कार्य सम्पादन मापनको माध्यमबाट जानकारी लिन सक्ने हुनाले पनि दातृ निकाय सन्तुष्ट भएको स्थिति देखिएको छ । यसरी नै भावी कार्यक्रम तर्जुमा गर्नको लागि पनि यस मापन विधिले सरकारलाई पनि सहयोग पुऱ्याउँदै आएको हुँदा यसको उपादेयता बढ्दै गएको अनुभव गरिएको छ । अतः स्थानीय निकायले प्रयोगमा ल्याएको यस मापन प्रकृया सरकारको स्वामित्वमा रहेका निकायहरूले पनि प्रयोगमा ल्याउन सके तिनीहरूले सम्पादन गर्ने कार्यमा निश्चय नै प्रभावकारिता बढ्न जानेछ ।

krishnamaniparajuli@hotmail.com

उच्च आर्थिक वृद्धिदर किन र कसरी ?

— लक्ष्मीप्रपन्न निरौला*

१. विषय प्रवेश

नेपालमा विगतको आन्तरिक द्वन्द्व, राजनैतिक गतिरोध, समय समयमा देखा पर्ने मौसमी प्रतिकूलता र नेपाली वस्तु तथा सेवाको संख्यात्मक, गुणस्तरमा र प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता नभएका कारणले समग्र अर्थ व्यवस्था प्रभावित भएको छ । आ.व. २०५८।५९ मा आर्थिक वृद्धिदर ऋणात्मक हुन पुग्यो । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा समग्र आर्थिक वृद्धिदर ६ प्रतिशत हुने अनुमान गरिएकोमा ३ प्रतिशतमा सिमित रह्यो । त्यसैगरी २०७२ वैशाख १२ को विनासकारी भूकम्प, २०७२ असोज ३ पछिको तराई आन्दोलन र सो पश्चात् भारतबाट गरिएको अघोषित नाकाबन्दीले कालोबजारी, बजार मिलेमतो, कृत्रिम अभाव र बजार मा वस्तु तथा सेवाको अभाव हुन गई कल गार्हस्थ्य उत्पादन अझै घट्न सक्ने प्रारम्भिक अनुमान छ । आर्थिक वर्ष २०५८।५९ को ऋणात्मक वृद्धिदरलाई छोडेर हेर्दा विगत १५ वर्षयताको यो न्यूनतम आर्थिक वृद्धिदर हो । आर्थिक वर्ष २०७१।७२ मा व्यापार घाटा रू. ६८९ अर्ब पुगिसकेको छ । अर्थतन्त्रमा करिब ३४ प्रतिशतभन्दा बढी योगदान पुऱ्याउने कृषि क्षेत्रको वृद्धिदर अघिल्लो आर्थिक वर्ष १.९ प्रतिशत मात्र रहेकोमा चालू आर्थिक वर्षमा १ प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र हुने अवस्था देखिएको छ । उच्च आर्थिक वृद्धिदर वा न्यून आर्थिक वृद्धिदरको विवेचना गर्दा अर्थतन्त्रको महत्वपूर्ण कृषि क्षेत्र मौसममा हुने अपेक्षित अनुकूल वा प्रतिकूल अवस्थाले देशको प्रमुख खाद्यान्न बालीको उत्पादन पनि सोही अनुसार वृद्धि वा ऱ्हास हुने हुँदा यसको समग्र आर्थिक वृद्धिदरमा प्रभाव पर्ने देखिएको छ । त्यसैगरी गैरकृषि क्षेत्रतर्फ हेर्दा आन्तरिक द्वन्द्व, राजनैतिक अस्थिरता र राजनैतिक गतिरोधले गर्दा लगानी मैत्रीको वातावरण बन्न नसक्ने हुँदा सो क्षेत्रको वृद्धिदर पनि सन्तोषजनक हुनसकेको छैन । देशको अर्थतन्त्रको संरचनाका कृषि र गैरकृषि क्षेत्र दुवै समस्याग्रस्त छन् । विप्रेषण आप्रवाहलाई सही सदुपयोग हुन सकेको छैन । भूकम्प पश्चात् शिथिल अवस्थामा रहेको पर्यटन क्षेत्र तराईको लगातार बन्द र

हड्तालले र व्यापारिक मार्गहरूमा भएको अवरोधले थप मारमा परेको छ । पर्यटकस्तरीय होटलको अकुपेन्सी दर करिब ३० प्रतिशतमा भरेको छ । मानवीय राहतका लागि पुनरनिर्माण प्राधिकरण ऐन ल्याउँदा पनि विवाद गर्ने हाम्रा कानून निर्माताहरूका कारण सो संस्थाले अहिले पूर्णता पाए पनि कानूनले तोके बमोजिमको काम गर्न सकेको छैन । जसका कारण भूकम्प प्रभावित परिवारमा पुन मानवीय संकट उत्पन्न हुन सक्ने खतरा रहेको छ भने क्षतिले भत्काएका सबै खाले संरचनाहरूमध्ये तत्काल निर्माण गर्नुपर्ने भूकम्प प्रभावित परिवारका घरहरू एक वर्षको समयावधिमा पनि बन्न नसकेको तथ्यलाई हेर्दा उक्त कार्य अनिश्चित बन्न पुग्ने संभावना देखिएको छ । भारतको अघोषित नाकाबन्दी र तराईका केही जिल्लाहरूमा भएको आन्दोलनले आपूर्तिमा देखिएको अवरोध र इन्धनको अभावले मूल्यमा चाप परेको, विकास निर्माणका आयोजना बन्द भएका, उद्योग कलकार खाना बन्द भएका, निजी क्षेत्रको निर्माण कार्य बन्द भएकाले बेरोजगारीको बढ्न गई गरिबीको संख्यामा वृद्धिभएको छ ।

२. उच्च आर्थिक वृद्धिदर किन ?

देशको अर्थतन्त्रको संरचनाका कृषि र गैरकृषि क्षेत्र दुवै समस्याग्रस्त छन् । संविधान जारी भए पश्चात् भएको करिब छ महिनासम्मको तराई आन्दोलन र भारतको अघोषित नाकाबन्दीले अर्थतन्त्रलाई थिलथिलो बनाइ सकेको छ । डेढ दशकभन्दा बढी अवधिसम्म विप्रेषणको आप्रवाहको स्रोतले मात्र मुलुकको अर्थतन्त्रलाई चलायमान बनाई रहेको छ । तर अझै पनि वैदेशिक रोजगारीको क्षेत्र सन्तोषजनक हुनसकेको छैन र भविष्यमा यो क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू साँघुरिँदै जाने देखिएको छ । त्यसैले पनि पाँच वर्षसम्म दोहोरो अंकको उच्च आर्थिक वृद्धिदर प्राप्त गरी रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्न जरुरी छ । यदि यो कार्य गर्न सकिएन भने देशभित्र सामाजिक द्वन्द्वको अवस्था पुनरावृत्ति हुन सक्छ । देशमा नयाँ संविधान जारी

* कार्यकारी निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

भई राज्य पुनरसंरचनाको चरणमा रहेकोले सो बमोजिम उच्च आर्थिक वृद्धिदर प्राप्त हुने गरी अर्थतन्त्रको संरचनामा पनि पुनरसंरचना गर्न आवश्यक छ । यो कार्य गर्न विलम्ब गर्नु हुँदैन ।

३. कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको संरचना

सि.न.	क्षेत्र	योगदान प्रतिशतमा
१.	कृषि	३४.१४
२.	गैह्र कृषि	६५.८६
३.	उद्योग	१४.८३
	माइनिङ	०.४३
	म्यानुफ्याक्चरिङ	६.५९
	विद्युत, ग्यास र पानी	२.२१
	निर्माण	५.६०
४.	सेवा	५१.०३
	थोक र खुद्रा व्यापार	१३.१७
	होटेल रेष्टुरेष्ट	१.७८
	यातायात र सञ्चार	१०.३१
	वित्तीय मध्यस्थता	३.९२
	रियल स्टेट, भाडा र व्यापार	७.६४
	सार्वजनिक प्रशासन र रक्षा	१.७९
	शिक्षा	६.७७
	स्वास्थ्य र सामाजिक कार्य	१.५३
	अन्य सामुदायिक, सामाजिक र व्यक्तिगत सेवा	४.१२
५.	प्रतिव्यक्ति आय (अमेरिकी डलर)	७०३

४. कृषि क्षेत्र

कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३४ प्रतिशतभन्दा बढी अंश ओगटेको कृषि क्षेत्रको विद्यमान अवस्था निम्नानुसार रहेको :

- मौसम माथिको निर्भरता ६० प्रतिशतभन्दा बढी रहेको, कृषि क्षेत्र अझै पनि मनसुनमा भरपर्ने अवस्थाबाट मुक्त हुन नसकिरहेको अवस्थामा २०७२ जेठदेखि भदौसम्म विगत ३० वर्षको औसत वर्षाको तुलना ८१.९ प्रतिशत मात्र वर्षा भएकोले मुख्य खाद्यान्न बाली धानको उत्पादन घट्ने देखिएको ।
- निर्वाहमुखी कृषि प्रणाली एवम् यान्त्रिकीकरणको अभाव ।
- उन्नत मल, बिउको अभाव एवं आपूर्तिमा असहजता
- कमजोर कृषि सूचना प्रणाली, कृषि बजारको अभाव,

५८/नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार

कृषि क्षेत्र व्यावसायीकरण र पेशागत रुपमा विकास गर्न नसक्नु ।

- राष्ट्रिय राजमार्गसँग ग्रामीण सडक सञ्जाल निर्माण गर्न नसक्नु लगायतका कारणले कृषि उपजको बिक्री एवं मूल्यको अनिश्चितता ।
- हिउँदमा पानी नहुने नदीले वर्षाको समयमा लाखौं लाख हेक्टर खेतीयोग्य जमिन कटान गरी बगरमा परिणत हुने कार्य नरोकिनु ।
- कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको ३४ प्रतिशतभन्दा बढी योगदान दिने कृषि क्षेत्रमा सरकारी र बैकिङ दुबै क्षेत्रबाट अत्यन्त कम लगानी गर्नु ।
- उखु जस्तो किसानहरूले बढी प्रतिफल प्राप्त गर्ने नगदे बालीलाई उद्योगीले उधारो बालीमा परिणत गर्नु ।
- तीन प्रमुख खाद्यान्न बालीको उत्पादन स्थिति सन्तोजनक नहुन : उदाहरणका लागि देहायका तालिका तालिकामा प्रस्तुत गरिएको,

मेट्रिक टनमा

क्र. सं.	खाद्यान्न बालीको विवरण	आ.व. २०७०/७१*	आ.व. २०७१/७२*	कैफियत
	धान	५०४७	४७८८.६	७४१.६ मे.ट.घटेको
	मकै	२२८३	२२४५.३	३७.७ मे.ट.घटेको
	गहूँ	१८८३.०३	१९७५.०६	९२.०३ मे.ट.घटेको

*स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण

४.१. कृषि क्षेत्रमा दिगो र उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न नेपाल सरकार केन्द्रीय बैंक तथा सरोकारवाला पक्षहरूले देहाय बमोजिमका अल्पकालीन एवं दीर्घकालीन आर्थिक रणनीति अवलम्बन गर्नुपर्ने देखिएको :

(अ) कृषि क्षेत्रको अल्पकालीन रणनीति

- उन्नत मल, विऊ विजनको आपूर्तिको सहज व्यवस्था हुनुपर्ने ।
- Organic Farming मा जोड दिँदै यसको उत्पादन र उत्पादकत्व बढाउने ।
- सिंचाइ सम्बन्धी टेण्डर प्रक्रियालाई विवादरहित बनाउने, सिंचाई आयोजना अदालती भन्भट विना समयमा नै सम्पन्न गर्ने ।

- सरकारले ल्याएको कृषि बीमा नीतिमा व्यापकता ल्याउने । भारतमा प्राकृतिक विपत्ती, रोगव्याधी आदिबाट कृषि उपजमा पर्नसक्ने प्रभावबाट कृषिकलाई बचाउन सन् १९९९ देखि नै राष्ट्रिय कृषि बीमा कार्यक्रम संचालन गरिएको परिप्रेक्ष्यमा नेपालले पनि कृषि क्षेत्रमा विभिन्न कार्यक्रमहरू संचालन गर्नुपर्ने ।
- सरकारले ल्याएको कृषि कर्जाको व्याज अनुदानको नीतिको दायरालाई फराकिलो बनाउने ।
- कृषि अनुदानको रकममा वृद्धि गरी भारतीय कृषकहरूसँग प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउने ।
- रात्रिको समयमा खेर गइरहेको बिजुलीलाई सस्तोभन्दा सस्तो मूल्यमा सिंचाई कार्यको लागि कृषकहरूलाई बिक्री गर्ने व्यवस्था मिलाई सिञ्चित क्षेत्र विस्तार गर्ने ।
- तराई एवं देशका अन्य क्षेत्रमा माछाको उपभोग बढ्दै गएको हुँदा भारतबाट वर्षेनी करोडौं रुपैयाँको माछा आयात भइरहेको सन्दर्भमा माछाको उत्पादनमा वृद्धि गर्न तत्काल यस क्षेत्रमा लगानी वृद्धि गर्दै कृषकलाई आवश्यक पर्ने प्राविधिक सहयोग उपलब्ध गराउने ।
- उखु नगदे बालीका रुपमा रहे पनि कृषकले चिनी उद्योगबाट एक वर्षपछि मात्र भुक्तानी पाउने भएकोले उधारो बालीका रुपमा रुपान्तरिक हुँदा ऊखुको उत्पादन घटिरहेको सन्दर्भमा प्रोत्साहन बढाउने कानुनी र नीतिगत व्यवस्था गर्ने ।
- उखुको उत्पादन क्षेत्र तथा उत्पादकत्व बढाउने र यसको मूल्य भारतीय कृषकहरूले प्राप्त गरेको मूल्य समान बनाउनु पर्ने । यसको बिक्री एवं सोको भुक्तानी सुनिश्चित गर्ने ।
- ग्रामीण वित्तीय अल्पता हटाई सर्वसुलभ ढङ्गले कृषि कर्जाको व्यवस्था गर्ने ।
- उच्च मूल्य हुने खेतीमा जोड दिने । जस्तै: च्याउ, जडिबुटी, चिया, कफी, अलैंची, मसला,

तरकारी, दलहन, मौरीपालन, पुष्पखेती, सनफ्लावर, केशर, भेनिला आदिको खेतीमा जोड दिने,

- ऊर्जा संकट कम गर्न सरकारी (चमलिया) तथा निजी क्षेत्रबाट निर्माण कार्य सम्पन्न हुन आँटेका विद्युत आयोजनाहरू तत्काल सम्पन्न गर्न आवश्यक पर्ने सहयोग उपलब्ध गराउने ।
- प्रतिकूल मौसम लगायतका कारणहरूले प्रमुख खाद्यान्न धानबाली लगायत अन्यबालीहरूको उत्पादनमा आधारभूत रूपले कमी आउने प्रक्षेपण गरिएकोले खाद्य सुरक्षामा थप चुनौती आएको हुँदा आफ्नो धर्म संस्कृति तथा परम्परा मान्न बाहेकको कुनै पनि अवस्थामा अन्नलाई कुहाएर घरेलु मदिरा उत्पादन गर्ने कार्यलाई पूर्ण रूपले कानुनतः प्रतिबन्ध लगाउने ।
- करिब ६० प्रतिशत जनता स्वच्छ खानेपानी र सरसफाइको अभावमा विरामी हुने स्थितिलाई आधारभूत रुपमा कम गर्न “स्वस्थ जनता, सुखी जनता” नारा अन्तर्गत स्वच्छ खानेपानीको व्यवस्था गर्ने र नड काट्ने तथा सावुन पानीले हात सफा गर्ने जस्ता जनचेतना फैलाउने कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- राष्ट्रिय गौरवका आयोजनाहरूलाई ३ सिफ्ट अर्थात २४ घण्टा नै काम गर्ने गरी सञ्चालन गर्ने ।
- खाद्य अधिकारको सुनिश्चितता गर्न खेती योग्य जमिन ठुलो परिमाणले बाँझो रही रहेको वर्तमान अवस्थामा ग्रामीण सहकारी मार्फत वा ग्रामीण समुदाय मार्फत सामुदायिक खेतीमा आकर्षित हुने गरी वित्तीय तथा प्राविधिक सेवा किसानहरूलाई प्रदान गर्ने र उत्पादित वस्तुको लागत मूल्यभन्दा माथिको मूल्यमा सरकारी क्षेत्रबाट खरिद गर्ने गरी प्रत्याभूति दिने । यो कार्य मार्फत विचौलिया व्यापारीबाट हुने एकाधिकार तथा मुनाफाखोरी नियन्त्रण गरी उत्तरदायी वितरण प्रणाली विकास गर्दै जाने ।
- आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को मौद्रिक नीति

६१ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क/५९

मार्फत मोटर बाटो नभएका खेतीयोग्य जमिनलाई पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले बढीमा रु. १० लाखसम्मको कर्जा प्रवाह गर्न सक्ने नीतिगत व्यवस्था भैसकेको अवस्थामा कार्यान्वयन तहमा व्यापकता ल्याई कृषि क्षेत्रमा बैंकिङ क्षेत्रको लगानी बढाउने ।

- सस्तो व्याजदरमा लघुवित्त कर्जा व्यापक रूपले विस्तार गरी वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशितामा वृद्धि गर्ने ।
- तत्कालीन अवस्थामा जल सम्पदाको अधिकतम उपभोग गर्ने सिलसिलामा परम्परागत कुलो कुलेसा जस्ता साना सिंचाइ आयोजना तीव्र रूपले संचालन गर्ने ।
- तत्कालको विद्युत माग पूरा गर्ने सिलसिलामा ठुला जल विद्युत आयोजना सम्पन्न नहुँदाको समय समेतलाई मध्यनजर गरी लघु विद्युत आयोजना संचालनमा व्यापकता ल्याउने ।
- कृषि अनुसन्धान परिषद् र कृषि अध्ययन संस्थानलाई स्रोत र साधन सम्पन्न बनाउने ।
- कृषि सहकारीलाई प्रवर्द्धन गर्ने ।
- बाह्य मुलुकमा पर्याप्त निर्यातको सम्भावना भएका कृषिजन्य वस्तुहरूको उत्पादन वृद्धिका लागि “एक ठाउँ एक उत्पादन” को नीतिलाई अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- गरिबीको रेखामुनि रहेका परिवारलाई कबुलियती वन कार्यक्रम विस्तार गर्दै पर्यटन तथा जीविकोपार्जन सम्बन्धी कार्यक्रम अभियानको रूपमा सञ्चालन गर्नुपर्ने ।
- (आ) कृषि क्षेत्र सम्बन्धी दीर्घकालीन रणनीति
 - दिगो विकासको रणनीति समेतलाई मध्यनजर गरी साना, मझौला र ठुला सिंचाइ आयोजना संचालन गरी अविच्छिन्न रूपले सिंचाइ सुविधा व्यवस्था गरी जमिनमुनिको पानीमाथि भइरहेको शोषण अन्त गर्ने ।
 - कृषि क्षेत्रलाई निर्वाहमुखी अवस्थाबाट व्यावसायिक स्थितिमा रूपान्तरित गर्न

यान्त्रिकीकरणमा जोड दिने ।

- नेपालको भौगोलिक बनावटलाई दृष्टिगत गरी हिमाली क्षेत्रलाई पशुपालन, पहाडी क्षेत्रलाई फलफूल, चिया र कफी खेती तथा तराई क्षेत्रलाई अन्न अण्डारको रूपमा विकास गर्ने गरी सरकारको वित्त र केन्द्रीय बैंकको मौद्रिक नीति मार्फत कार्यक्रम अधि बढाउने ।
- आगामी ५ वर्षभित्र कुनै पनि कृषि उपज र कृषि उपजबाट बनेका तयारी खाद्य तथा अखाद्य वस्तुहरूको आयात प्रतिस्थापन गर्ने गरी आत्मनिर्भर हुने रणनीति अख्तियार गर्ने, कृषि तथा सहकारी मन्त्रालय र यसका मातहतका निकायहरूलाई सक्रिय बनाउने ।
- ग्रामीण तथा कृषि सडक एवं सबै जिल्लाका सदरमुकामसम्म पुग्ने सडकलाई कालोपत्रे गरी राष्ट्रिय राजमार्गको सञ्जालसँग आवद्ध गर्नुपर्ने र सञ्चालनमा रहेका सडकहरूको स्तरोन्नति गर्नु पर्ने ।
- नेपाली कफी, चिया, अलैंची, अदुवा आदिको निकासी नेपालबाट सोभै गर्न सकिने व्यवस्था गरी यी वस्तुको उत्पादनमा तीव्ररूपले वृद्धि गर्ने ।
- नेपाली चिया तथा कफीको गुणस्तर अन्तर्राष्ट्रिय स्तरको भएकोले यसको प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउन National Tea and Coffee Research Centre को स्थापना गर्ने र Long Term National Tea and Coffee Policy तर्जुमा गर्ने ।
- कृषि क्षेत्रमा यान्त्रिकीकरण गरी यसलाई आधुनिकीकरण गर्ने तथा कृषि प्रविधिक सूचना केन्द्रका स्थापना गर्दै जडिबुटी खेती, पशुपालनका लागि पकेट क्षेत्र तोक्ने ।
- लघुवित्त कर्जा माग बमोजिमको आपूर्तिको लागि वित्तीय मध्यस्थताको कारोबार गर्ने संस्थाहरूको क्षमता अभिवृद्धि गर्न यस्ता संस्थाहरूको विकास गर्दा स्थानीयकरणमा जोड दिने ।

- कृषकहरूको लागि कृषि शिक्षा तथा कृषि उत्पादनसँग सम्बन्धित विषय सूचना एकीकृत रूपले जानकारी गराउन सक्ने गरी कृषि सूचना केन्द्रलाई जिल्लास्तरसम्म विस्तार गर्ने ।
- विश्वमा नै जडिबुटीबाट उत्पादित औषधि एवं कस्मेटिक वस्तुको माग बढ्दै गइरहेको परिप्रेक्ष्यमा नेपालको भौगोलिक एवं जैविक विविधतालाई पूर्णरूपले उपयोग गर्ने गरी जडीबुटीको खेती तथा सोसँग सम्बन्धित उद्योगहरूको स्थापना गरी यसको दिगो विकास गर्दै अन्तर्राष्ट्रिय बजार सुरक्षित गर्ने ।
- उत्पादन र उत्पादकत्वमा वृद्धि ल्याउन गुणस्तरीय बिउ विजनको महत्वपूर्ण भूमिका रहने भएकोले सरकारले बिउ विजन कम्पनीलाई साधन सम्पन्न बनाउने ।
- हाल नेपालमा करोडौंको कागती भारतबाट आयात भइरहेको सन्दर्भमा व्यावसायिक कागती खेतीको विकास गरी आयात प्रतिस्थापन गर्नुपर्ने ।
- जल उत्पन्न प्रकोपबाट हुने भू-क्षय रोक्ने कार्य दिगो रूपमा प्रारम्भ गरी खेतीयोग्य जमिनलाई मरुभूमि हुनबाट जोगाउनु पर्ने ।
- मासुको आयातलाई पूर्ण प्रतिस्थापन गर्ने गरी खसी बाखा र राँगापालन व्यवसयमा लगानी बढाउने ।

५. गैरकृषि क्षेत्र

गैरकृषि क्षेत्रमा उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न देहाय बमोजिम रणनीति लिनु पर्ने :

(अ) अल्पकालीन रणनीति

- भूकम्पले भत्किएका संरचना निर्माण गर्दा स्थानीय क्षेत्रमा उपलब्ध हुने श्रम सीपलाई उपयोग गरी रोजगारी सिर्जना गर्ने र त्यो जनशक्तिलाई निर्माण सम्बन्धी तालिम दिँदै दक्ष डकर्मी, सिकर्मी, सुपरभाईजर आदि उत्पादन गर्ने ।
- मजदुर र उद्योगपति बीच सुमधुर सम्बन्ध

स्थापना गरी बन्द, हडताल, घेराउ आदि जस्ता कार्य सँधैका लागि बन्द गर्दै उत्पादन, उत्पादकत्व र रोजगारी वृद्धि गर्ने ।

- Quick return हुने आयोजना एवं कार्यक्रम मात्र संचालन गर्ने ।
- ग्रामीण सडक निर्माण, कामका लागि खाद्यान्न कार्यक्रम, तराई क्षेत्रमा जनसहभागिता परिचालन गरी नदी नियन्त्रण तथा तटबन्द निर्माण आदि संचालन गर्ने ।
- हाल विद्युत चुहावट करिब २५-३० प्रतिशत रहेकोमा यो चुहावटको स्तर न्यूनतम ५ प्रतिशतभन्दा तल झार्ने तथा विद्युत वितरण प्रणालीको व्यवस्था र महसुलमा तत्काल पुनरावलोकन गरी विद्युत प्राधिकरणको आम्दानीमा वृद्धि गर्ने र आगामी पाँच वर्ष भित्रमा संस्था आफैले एक हजार मेगावाट उत्पादन गर्न सक्ने बनाउने । त्यसैगरी पञ्चेश्वर बहुउद्देश्यीय आयोजना, अरुण तेश्रो आयोजना, पश्चिम सेती आयोजना आदिको निर्माण कार्य छिटोभन्दा छिटो प्रारम्भ गर्ने गरी आवश्यक सम्पूर्ण कार्य पूरा गर्ने ।
- हाल देशमा शान्ति सुरक्षाको बहाली भएको छ । हाम्रा छिमेकी मुलुक भारत र चीनका जनतामा पर्यटकीय चरित्र भएकोले यिनीहरूलाई आकर्षिक गर्न पर्यटन सम्बन्धी विविध कार्यक्रम संचालन गर्ने ।
- पर्यटन प्रवर्द्धन गर्न विदेशस्थित कुटनैतिक नियोगहरूलाई बढी जागरुक गराउने ।
- नेपाल सरकार, नेपाल राष्ट्र बैंक र अन्य वाणिज्य बैंकको लगानीमा स्थापित “औद्योगिक पुनर्निर्माण कोष” स्थापना भएको सन्दर्भमा यस कोषको प्रभावकारी ढङ्गले संचालन गरी समस्याग्रस्त उद्योगहरूलाई पुनःस्थापना गर्ने ।
- निर्माण सम्पन्न हुन लागेका सरकारी र निजी क्षेत्रका जलविद्युत् आयोजनाहरू जतिसक्दो चाँडो सम्पन्न गर्ने ।

- सबैलाई सर्वसुलभ ढङ्गबाट स्वच्छ खानेपानीको व्यवस्था गर्ने, (यस कार्यले मात्र ६० प्रतिशत जनतालाई स्वस्थ राख्न सकिने देखिएको छ) ।
- ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्ने तथा शहरी क्षेत्रका गरिब जनताका लागि निःशुल्क शिक्षा एवं स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने नीति प्रारम्भ गर्नुपर्ने ।
- प्रत्येक परिवारले सञ्चार सुविधा प्राप्त गर्न सक्ने गरी कार्यक्रम सञ्चालन गर्ने ।
- ऋण नतिर्ने ठुला ऋणीहरूलाई कडा कारवाही गरी ऋण उठाउने र वित्तीय स्वस्थतामा जोड दिने ।
- नेपालबाट कच्चा छाला निर्यात उत्साहप्रद भइरहेको सन्दर्भमा गुणस्तरीय छालाका तयारी वस्तु निर्यात गर्नेतर्फ विशेष पहल गर्ने ।
- आर्थिक क्रियाकलापलाई विशेष प्रतिस्पर्धी बनाउन एवं विदेशी लगानी तथा प्रविधि भित्र्याउन बाधा पुऱ्याउने ऐन, नियम र नीतिहरू समयसापेक्ष संशोधन गरी लचिलो नीति तर्जुमा गर्नुपर्ने ।

(आ) दीर्घकालीन रणनीति

- सरकारी खर्चलाई प्रतिफलसँग आवद्ध गर्दै जाने र कमजोर प्रतिफल भएका विकास आयोजनाहरू हटाउने वा गाभ्ने कार्य तीब्र गर्ने तथा छिटो प्रतिफल दिने आयोजनाहरूको छनौट गरी लगानी बढाउने ।
- नेपालमा अझै पनि सिमेन्टको आन्तरिक उत्पादनले मात्र माग पूरा नहुने भएकोले वर्षेनी अबौं अरब रुपैयाँको सिमेन्ट आयात भइरहेको । तर नेपालमा सिमेन्टको कच्चा पदार्थ चुनढुङ्गा प्रचुर मात्रामा उपलब्ध भएकाले सरकारले त्यस्ता स्थानमा बाटो र बत्तीको व्यवस्था गरी सिमेन्ट उद्योगलाई निजी क्षेत्रबाट स्थापना गर्न विशेष प्राथमिकता दिने ।
- माथिल्लो तामाकोशी जलविद्युत आयोजना १ वर्षभित्र सम्पन्न गर्ने, अरुण तेस्रो, पञ्चेश्वर

बहुउद्देश्यीय आयोजना, पश्चिम सेती आयोजना आदिको निर्माण कार्य छिटोभन्दा छिटो गर्ने ।

- निर्माण, स्वामित्व, संचालन, हस्तान्तरण (BOOT) अन्तर्गत अध्ययन भइसकेका ठुला तथा मझौला जलविद्युत आयोजनामा निजी क्षेत्रको लगानी प्रोत्साहित गर्नुपर्ने ।
- Run of River प्रकृतिको विद्युत आयोजनाबाट मात्र विद्युत उत्पादन गर्दा हिउँद र खडेरीमा पानीको बहाव कम भई विद्युत आपूर्ति व्यवस्थापनमा समस्या रही रहने भएकाले केही खर्चिलो भए पनि कुलेखानी जस्तै ३/४ वटा थप जलाशययुक्त आयोजना निर्माण गर्नुपर्ने र सौर्य ऊर्जालाई पनि यो उद्देश्य प्राप्तिका लागि प्रयोग गर्ने,
- पेट्रोलियम तथा ग्यासको उपयोग कम गर्न विद्युत एवं सौर्य ऊर्जालाई यातायात, खाना पकाउने आदि कार्यमा अधिकतम प्रयोग गर्ने गरी विकास गर्नुपर्ने । ठुलो परिमाणमा खाना पकाउने ग्यास र डिजल खर्च गर्ने होटल, ठुला/ठुला मल, बैंक, अन्य कर्पोरेट हाउसहरूलाई डेडिकेटेड लाइनको सुविधा उपलब्ध गराई विद्युत महसुल प्रिमियममा लिनै व्यवस्था गर्नुपर्ने ।
- गलैचा र पश्मिना उद्योगको लागि Backward Linkage स्थापना गर्न स्वदेशमा भेडा च्याङ्गा पालन गरी स्वदेश भित्रबाट कच्चा पदार्थको आपूर्ति सुनिश्चितता गर्ने । त्यसैगरी पर्यटन उद्योगबाट अधिकतम लाभ लिन Forward /Backward Linkage हुने गरी कृषिमा आधारित घरेलु तथा हस्तकला उद्योगको विकास गर्ने ।
- विश्व श्रमबजार पनि प्रतिस्पर्धी बन्दै गइरहेको सदर्थमा सोही बमोजिम दक्ष र शिपयुक्त जनशक्ति एवं कामदार उत्पादन गर्न प्राविधिक विद्यालयहरू ठुलो संख्यामा स्थापना गर्नुपर्ने,
- नेपाली अर्थतन्त्रलाई समावेशी बनाउन अर्थतन्त्रलाई पुनरसंरचना गर्ने ।

- देशभित्र र भारतमा ऊर्जाको माग अत्यधिक छ । बैंकमा नकारात्मक व्याजदर छ । तैपनि जनता बैंकमा रकम जम्मा गर्न बाध्य छन् । त्यसैले बैंकहरू अधिक तरलताको अवस्थामा छन् । यस स्थितिमा विद्युत् उत्पादनका लागि देशभित्रबाटै स्रोत जुटाउन ऊर्जा विकास ऋणपत्र (Power Development Bond) निष्कासन गरी जल विद्युतमा लगानी गर्ने वातावरण सिर्जना गर्ने,
- समग्र वित्तीय प्रणालीको सेवाको स्तर र कार्यक्षेत्र दुवैमा वृद्धि गरी असंगठित क्षेत्रबाट भइरहेको कर्जा कारोबारलाई विस्थापित गर्दै ग्रामीण इलाकामा सर्वसुलभ ढङ्गले कर्जा उपलब्ध गराउने संस्थाहरूको विकास गर्ने । यस कार्यले कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा एकातर्फ बैंकिङ क्षेत्रको योगदान बढाउन सकिन्छ भने अर्कातर्फ बैंकिङ क्षेत्रको कारोबार र मुनाफमा वृद्धि भई राजश्व थप प्राप्त गर्न मद्दत पुग्ने ।
- आर्थिक र प्राविधिक रूपले सम्भाव्यता देखिएको र ठुलो पुँजी आवश्यक पर्ने रासायनिक मल उत्पादन गर्ने कारखाना स्वदेशमा नै संयुक्त लगानीमा स्थापना गर्ने (यस उद्योगले अधिक विद्युत् खपत गर्ने हुँदा बढी उत्पादन भएको विद्युत् खपत हुने देखिन्छ) ।

(इ) सामाजिक क्षेत्र

- सरकारले सामाजिक क्षेत्र अन्तर्गत महिला, बालबालिका र वृद्ध नागरिकका लागि स्वास्थ्य सेवा लगायत अन्य सेवाका कार्यक्रमहरू सन्चालन ल्याउनु पर्ने ।
- भविष्यमा स्वस्थ र असल नागरिक भएको मुलुक बनाउन अब जन्मने बच्चाहरूबाट मात्र संभव हुने भएकाले गर्भवती महिलाहरूलाई खुसी र रमाइलो वातावरण राख्ने नीति लिन र २ जना सन्तानसम्मका लागि सरकारले विशेष भत्ताको व्यवस्था गर्ने एवम् सबै गर्भवती महिलाहरूलाई सुरक्षित रूपमा सुत्केरी गराउने व्यवस्था मिलाउनु पर्ने ।
- सरकारले गरिवीका रेखामुनि रहेका

सर्वसाधारण जनताको व्यक्तिगत सरसफाइका लागि अवश्यक पर्ने सामग्री वस्तुगत रूपमा नै निशुल्क दिने, त्यसैगरी यो वर्गका लागि जाडो ठाउँमा बस्ने जनतालाई न्यानो कपडा र गर्मी ठाउँमा बस्ने जनताका लागि भुलहरू जस्ता वस्तुगत सामग्रीहरू निशुल्क व्यवस्था गर्ने ।

- सबै जनताहरूलाई स्वच्छ खानेपानीको व्यवस्था गरी स्वास्थ्य क्षेत्रमा हुने अन्य थप खर्चलाई बचत गर्नुपर्ने ।

(ई) अन्य क्षेत्र

- ढुवानी खर्च आधारभूत रूपमा कम गर्न राजधानीलाई जोड्ने सुरुङ्ग मार्ग र वीरगंज र भैरहवा काठमाण्डौं जोड्ने विद्युतीय रेलमार्ग ३ वर्षभित्र सम्पन्न गर्न कार्य थाल्नु पर्ने र अन्य थप २/३ वटा बाटो निर्माण गरी कालोपत्र गर्ने ।
- देश संघीयतामा गइसकेको हुँदा सरकारबाट प्रदान गरिने सेवा कार्यालयहरूलाई जनसंख्याको आधारमा रि-लोकेट गर्ने । यसबाट सरकारी एवं निजी क्षेत्रको अनावश्यक खर्चमा व्यापक कटौती भई बचतमा अभिवृद्धि हुने ।
- पूर्वाधार विकास बैंक स्थापना गर्न ठुलो पुँजीको आवश्यकता पर्ने भएकोले गैरआवाशीय नेपालीहरूलाई यस्तो वित्तीय संस्थामा लगानी गर्न उत्प्रेरित गर्नुपर्ने ।
- सरकारी निजी साभोदारी (Public Private Partnership PPP) को अवधारणा अनुरूप लगानीको उपयुक्त वातावरण बनाउने ।
- आफूले तिरेको करको सही उपयोग भइरहेको छ भन्ने कुरामा विश्वस्त हुनसकेमा मात्र करदाताहरू स्वेच्छाले कर तिर्न प्रोत्साहित हुन्छन् । सरकारी खर्च गर्दा हुने गरेका अनियमितताले वर्षेनी बढ्दै गइरहेको ठुलो परिमाणको बेरुजुले नैराश्यता छाएको हुँदा बेरुजुको परिमाण उल्लेखनीय रूपमा घटाई सार्वजनिक क्षेत्रको श्रोत र साधनको अधिकतम प्रतिफल प्राप्त हुने गरी लगानी गर्नु पर्ने ।

- आर्थिक वर्ष २०७०/७१ सम्ममा ३७ वटा सार्वजनिक संस्थानहरूमा नेपाल सरकारको कुल शेयर लगानी १ खर्ब १५ अर्ब ८१ करोड ४५ लाख लगानी पुगेको छ भने सोको प्रतिफलमा नेपाल दूर संचार, कृषि विकास बैंक, जल विद्युत तथा लगानी कं.लि., नागरिक लगानी कोष र औद्योगिक क्षेत्र व्यवस्थापन लि. ले मात्र लाभांश दिन सक्षम रहेका देखिन्छन् । जुन सरकारको कुल शेयर लगानीको ५.७१ प्रतिशतमात्र रहेकोले संस्थानको उत्पादकत्वमा वृद्धि गरी Return on Equity (RoE) लाई न्यूनतम १० प्रतिशतभन्दा माथि पुऱ्याउनु पर्ने ।
- नेपाल सरकारको सार्वजनिक सेवा र सार्वजनिक संस्थानमा भ्रष्टाचार संगठित रूपमा विकसित भइरहेकोले आशातीत रूपमा आन्तरिक स्रोत र साधन परिचालन हुन नसकेकोले भ्रष्टाचार लाई कठोर कानुनी एवं नियमनका आधारमा नियन्त्रण गर्नु पर्ने ।
- हाल देशको आन्तरिक राजनैतिक अवस्थाका कारण सरकारले सबै सरोकारवालाको संलग्नतामा विकास रणनीतिको खाका सम्बन्धी दस्तावेज तयार गर्ने । नयाँ संविधान कार्यान्वयन गर्न अझै केही समय लाग्ने भएकोले नयाँ संविधान बमोजिमको स्थानीय र आम निर्वाचन भई नयाँ सरकार नबनुञ्जेलसम्म सोही दस्तावेजलाई आधारमानी विकास निर्माणको कार्य अघि बढाउन र दातृ निकायबाट स्रोत जुटाउन सजिलो हुने भएकाले उक्त कार्य तत्काल गर्नु पर्ने ।
- देशको आन्तरिक र बाह्य सुरक्षा खर्च कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २ प्रतिशतमा नबढ्ने गरी सेना, जनपद प्रहरी र सशस्त्र प्रहरीलाई साधन सम्पन्न बनाई तिनीहरूको कार्यकुशलता वृद्धि गर्ने र उनीहरूको संख्यामा कटौती गर्नु पर्ने ।

- सरकारी सेवालाई छिटोछरितो र गुणस्तरीय बनाउने तथा E-Government को अवधारणा बमोजिम सम्पूर्ण सरकारी सेवालाई कम्प्युटर प्रणालीमा आवद्ध गर्ने ।
- पूर्व पश्चिम पहाडी लोकमार्ग र तराईमा हुलाकी मार्ग आगामी ३ वर्षभित्र सम्पन्न गरी यी क्षेत्रमा कम्तीमा ४० वटा व्यवस्थित शहर स्थापना गर्ने ।

६. निष्कर्ष

देशको आन्तरिक द्वन्द तथा राजनैतिक अस्थिरताका कारण आर्थिक क्रियाकलाप संकुचित हुँदै गएको अवस्थामा अस्थायी शान्ति बहाल भए पनि संविधानको पूर्ण कार्यान्वयन भएपछि मात्र स्थायी शान्ति बहाल हुने भएकाले यसका लागि केही समय कुनै पनि अवस्था छ । यस स्थितिमा निजी क्षेत्र आश्वस्त हुने गरी लगानी मैत्रीको विश्वासयोग्य वातावरण बन्न अझै केही समय लाग्न सक्छ । निजी क्षेत्रको लगानी मुनाफाबाट अभिप्रेरित हुने भएकाले यसको उत्पादकत्व पनि बढी भई प्रतिफलको दर पनि उच्च हुने अवस्थामा मात्र यो क्षेत्रले जोखिम लिने काम गर्दछ । त्यसैले यस्तो स्थितिमा सरकारले नै पुँजीगत खर्चमा उल्लेखनीय वृद्धि गरी लगानी मैत्रीको विश्वासयोग्य वातावरण बनाउँदै जानु पर्दछ । अनि मात्र निजी क्षेत्रलाई लगानी गर्ने विश्वासयोग्य वातावरणको आधार तयार हुन्छ । सरकारी र निजी क्षेत्रको लगानीमा हुने वृद्धिले रोजगारी, उत्पादन, आय र आयको वितरण, पूर्वाधारको विकास, आयात एवं निर्यात जस्ता महत्वपूर्ण आर्थिक पक्षमा एकैचोटी प्रभाव पर्दछ । त्यसैले देशको आर्थिक वृद्धिदर तीव्र पार्न सरकारी र निजी क्षेत्रको लगानीमा बढोत्तरी गर्नु पहिलो शर्त हो । यस स्थितिमा सरकारी क्षेत्रबाट गरिने लगानीलाई पनि प्रतिफलसँग आवद्ध गरेर मात्र लगानी बढाउनु पर्ने दोश्रो शर्त हो । त्यसैगरी केही समयसम्मको लागि सार्वजनिक खर्चलाई प्राथमिकीकरणको आधारमा पूर्वाधार निर्माण, कृषि क्षेत्र र सामाजिक सुरक्षामा केन्द्रित गर्न सकेमा उच्च दरको आर्थिक वृद्धि प्राप्त गर्न सहज हुने देखिन्छ ।

वित्तीय व्यवस्थापनका लागि एकल खाता प्रणाली र यसका प्रभावहरू

— लक्ष्मी तिवारी*

परिचय

वित्त व्यवस्थापनको कार्य जोखिमपूर्ण मानिन्छ । त्यसैले यसलाई सुदृढ, पारदर्शी एवं सक्षम बनाउनु पनि त्यत्तिकै जटिल छ । वित्तीय व्यवस्थापनका लागि चालिएका कदमहरू मध्ये हाल प्रयोगमा ल्याइएको एकल खाता कोष प्रणाली पनि प्रभावकारी मानिएको छ । नेपाल सरकारको कोष संचालन प्रक्रियालाई आधुनिक तरिकाले विश्व स्तरका व्यवस्थाहरूसँग मेल खाने बनाउन नेपाल सरकारले साविकको प्रयोगको कोष संचालन प्रणालीमा समसामयिक परिवर्तन गर्न कार्यान्वयनमा ल्याएको प्रणाली एकल खाता कोष प्रणाली हो । नगद व्यवस्थापनलाई सक्षम, सुदृढ, प्रभावकारी एवं पारदर्शी बनाउन छरपस्ट रूपमा छरिएका सरकारी कार्यालयहरूको नाममा रहेका बैंक खाताहरूलाई एकीकृत गरी जिल्लास्थित सबै सरकारी कार्यालयहरूको कारोबार एउटै खाता मार्फत् संचालन गर्ने पद्धति नै एकल खाता कोष प्रणाली हो । यसअन्तर्गत नगद व्यवस्थापनलाई मध्यनजर गर्दै विनियोजन, राजस्व, निकास खर्च तथा धरौटी सम्बन्धी कारोबारहरू संचालन गरिन्छ । एकल खाता कोष सञ्चालन निर्देशिका, २०७२ का अनुसार एकल खाता भन्नाले - "विनियोजन, धरौटी, राजस्व, वित्तीय व्यवस्था तथा अन्य विविध खर्चको कारोबारको लागि जिल्लास्थित सरकारी कारोबार गर्ने बैंकमा सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको नाममा रहेका खातालाई सम्झनु पर्दछ ।"

खासगरी संचितकोषको संचालन तथा नगद व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित एकल खाता कोष प्रणालीको अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष (IMF) द्वारा नेपाल सरकारको वित्तीय व्यवस्थापनमा सुधार गरिनुपर्ने सम्बन्धमा अध्ययन गरी २००८ डिसेम्बरमा एक प्रतिवेदन जारी गरिएको थियो जसले कोष संचालन तथा नगद व्यवस्थापनमा जोड दिँदै एकल खाता कोष प्रणाली लागु गर्न सिफारिश गरेको थियो सोही प्रतिवेदनका आधारमा कोष संचालनको कार्यलाई व्यवस्थित, प्रभावकारी एवं पारदर्शी बनाउनको लागि नेपाल

* शाखा अधिकृत, नेपाल सरकार ।

सरकारको मिति २०६५/१०/१५ को निर्णयबाट भक्तपुर र ललितपुर जिल्लामा नमुनाको रूपमा लागु गरिएको हो । उक्त जिल्लाको अनुभवको आधारमा अन्य जिल्लाहरूमा पनि लागु गर्ने प्रतिबद्धताका साथ नीतिगत निर्णय भएको थियो र आ.व. २०६८/६९ श्रावणमा थप १६ जिल्ला गरि ३८ जिल्लामा एकल खाता कोष प्रणाली (TSA) लागु गरिएको हो । सन् २०१३ सम्ममा सबै जिल्लामा यस प्रणाली लागु गरिने साथै आ.व. २०६९/७० मा ६० जिल्लामा थप लागु गरिने भनी राखिएको उद्देश्यलाई साकार पार्दै हाल ७५ वटै जिल्लामा TSA लागु भइसकेको छ ।

विशेषता

एकल खाता कोष प्रणालीमा निम्न विशेषताहरू रहेका छन् ।

१. यस अन्तर्गत कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरूले एकल बैंक खाताबाट सबै सरकारी कार्यालयहरूको राजस्व जम्मा, खर्च भुक्तानी र धरौटी कारोबार हुन्छ भने खर्च खाताहरू शून्य मौज्जातको रूपमा संचालन गरिन्छ ।
२. एकल खाता कोष प्रणालीको प्रयोगले गर्दा बजेट निकास खर्च गर्दा चाहिएको बखत चाहिएको रकम बराबर मात्र गरिन्छ । जसले गर्दा कार्यालयको साविक भै बजेट निकास गरी कार्यालयको बैंक खातामा जम्मा हुँदैन ।
३. सम्बन्धित कार्यालयले पठाएको भुक्तानी आदेशका आधारमा मात्रै कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट मात्रै चेक तयार गरिन्छ ।
४. Online web का माध्यमबाट software संचालन गरेर मात्रै चेक तयार गरिन्छ जसले गर्दा कार्यमा पारदर्शिता कायम हुन्छ ।
५. कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले दैनिक कार्यतालिकामा तोकिएको समयावधिमा रहेर कार्य

सम्पादन गर्नुपर्दछ । त्यसैले सेवाप्रवाहमा ढिलासुस्ती हुन दिँदैन ।

६. जिल्लास्थित सरकारी कारोबार गर्ने बैंकहरूमा संचित कोषका केन्द्रीय स्तरका खाता रहँदैनन् ।
७. राजस्व जम्मा र धरौटी कारोबारका लागि पनि एकल खाता नै रहन्छ ।
८. कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको आदेशमा नेपाल राष्ट्र बैंक मार्फत काम कारोबार भएकै दिन नै सरकारी कारोबार गर्ने बैंकसँगको लिनु दिनु हिसाब समायोजन गरिन्छ ।
९. राजस्व आर्जन गर्ने र बजेट खर्च गर्ने कार्यालयको काम, कर्तव्य बीच तादात्म्यता रहन्छ र नगद योजना एवं नगद पूर्वानुमानको माध्यमबाट प्रभावकारी नगद व्यवस्थापन पद्धतिको सुरुवात भएको छ ।

उद्देश्य

विगतको पद्धतिमा रहेका कमी कमजोरीहरूमा परिवर्तन गरी विनियोजन, धरौटी, राजस्व, वित्तीय तथा अन्य विविध नगद सम्बन्धी कारोबारहरूको व्यवस्थापनलाई पारदर्शी, सुदृढ गराउँदै आधुनिक कोष प्रणालीलाई वैज्ञानिक रूपमा व्यवस्थित गर्नका लागि एकल खाता कोष प्रणालीका उद्देश्यहरू देहाय बमोजिम हुनेछन् ।

१. सरकारी नगद व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी, सुदृढ एवं पारदर्शी बनाउन नगद प्रवाहको योजना बनाउने ।
२. वित्तीय सूचना प्रणालीलाई सुदृढ बनाउन Inflow र outflow को निरन्तर अनुगमन गरी कार्यालय र बैंकबीच हिसाब मिलानमा सहजता ल्याउने ।
३. नगद प्रक्षेपण गर्दै आवश्यकतानुसार नियन्त्रण समेत गरी अग्रिम रूपमा नीति निर्माणमा सहयोग पुऱ्याउने
४. वित्तीय प्रतिवेदन र तथ्यांकलाई यथार्थ, विश्वसनीय र पारदर्शी बनाउन संचित कोषको यथार्थ अवस्थाको जानकारी यथासमयमा प्राप्त गर्ने ।
५. नेपाल सरकारले भुक्तानी गर्नुपर्ने बैंक कमिशन घटाउने, आन्तरिक ऋण तथा अधिविकर्षमा कमी ल्याउने ।
६. आर्थिक सुशासन कायम गर्नका लागि वित्तीय प्रतिवेदन तयार गर्न लाग्ने समय घटाउने, स्रोत

साधनको मितव्ययी एवं कुशल प्रयोगमा जोड दिने ।

त्यसैगरी आन्तरिक ऋण उठाउने र भुक्तानी गर्ने कार्यलाई संचित कोषको अवस्थासँग आबद्ध नभएकोले सो सँग आबद्ध गरी समग्र वित्तीय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी र आधुनिक गराउने उद्देश्य एकल खाता कोष प्रणालीको रहेको छ । विशेष गरेर छरिएर रहेका बैंक खाताहरूको संख्या वाञ्छित सीमाभित्र राख्दै आर्थिक सुशासन कायम गर्न एकल खाता कोष प्रणालीले जोड दिएको छ । सरकारका आर्थिक काम कारोबारको व्यवस्थित व्यवस्थापनमा सघाउ पुऱ्याउने प्रणाली मध्येको एक प्रणाली एकल खाता कोष व्यवस्थापन रहेकोले समग्रमा एकल खाता कोष प्रणालीको उद्देश्य वास्तवमा आर्थिक सुशासनका लागि आर्थिक सूचनाको पारदर्शिता कायम गर्नु हो ।

क्षेत्र

नेपाल सरकारको आर्थिक कारोबारहरू अर्न्तगतका कार्यहरू जसमा विनियोजन सम्बन्धी, धरौटी सम्बन्धी, राजस्व सम्बन्धी, वित्तीय व्यवस्था सम्बन्धी साथै यी बाहेक विविध खाताहरूलाई एकल खाता कोष प्रणालीले समेटेको छ । यसलाई संक्षिप्त रूपमा यसरी व्याख्या गर्न सकिन्छ ।

विनियोजित खर्च भुक्तानी सम्बन्धी

विनियोजित बजेटको खर्च तथा भुक्तानी प्रयोजनको लागि कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको बाहेक अन्य सरकारी कार्यालयको नाममा खाता रहने छैन । स्वीकृत बजेट कार्यान्वयन, चालू तथा पुँजीगत बजेट निकासी र खर्च गर्ने पद्धतिमा प्रत्यक्ष प्रभाव पारी नगद व्यवस्थापन सुदृढ पारेको छ । हाल भुक्तानी निकासी प्रणाली लागू गरिएको छ । यसले गर्दा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट चेक पाउने र सो चेक तयार गर्न अघि कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले सम्बन्धित बजेट शर्षिकमा निकासी खर्च कायम गर्नुपर्दछ । कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले उक्त विवरणहरू वेवद्वारा केन्द्रमा तत्कालै उपलब्ध गराउनु पर्दछ । उक्त सूचनाको आधारमा कारोबार अनुसारको प्राप्त तथा भुक्तानीको समायोजनका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले समायोजन गर्नेछ । भुक्तानी आदेश पठाउँदा तोकिएको अधिकारीको दस्तखत गरिएको हुनुपर्दछ । त्यसै गरी फिर्ता प्राप्त रकम एकल बैंक खातामा जम्मा गर्नुपर्दछ ।

धरौटी सम्बन्धी

धरौटी रकम जम्मा गर्ने र भुक्तानी गर्ने प्रयोजनार्थ कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको नाममा जिल्लास्थित सरकारी कारोबार गर्ने बैंकमा खर्च समूहको खाता रहने छ जसलाई एकद्वार कायम गरिएको भनी बुझिन्छ । खातामा धरौटी जम्मा भएपछि कार्यालयमा प्राप्त दोश्रो भौचरको आधारमा श्रेस्तामा आम्दानी जनाउनु पर्दछ । विदेशी मुद्रामा समेत आवश्यक परेमा खाता खोल्न सकिन्छ । जिल्लाका सबै कार्यालयको धरौटी जम्मा खर्च कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको नामको एकल खाताबाट हुने र चेक जारी गर्ने कार्य कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले गरे तापनि कानून बमोजिम धरौटीको लेखाङ्कन तथा प्रतिवेदन सम्बन्धित कार्यालयले नै गर्नुपर्दछ ।

राजस्व जम्मा गर्नका लागि देहायको भौचरमा उल्लेखित विवरण र सो विवरण भर्ने तरिका

१	बैंकको नाम र शाखा	रकम जम्मा गर्ने बैंक र सो बैंकको शाखाको नाम र ठेगाना भर्ने ।
२	भौचर नम्बर	Cf7 अंकको नम्बर बैंकले नै छापने हुँदा केही गर्न नपर्ने तर नम्बर नभएको भौचर प्रयोग नगर्ने ।
३	दाखिला मिति	रकम बैंकमा जम्मा गरेको मिति लेख्ने ।
४	रकम दाखिला हुने कार्यालयको नाम: कोड नम्बर:	आफूले जम्मा गर्न लागेको कर वा सेवा शुल्क जुन कार्यालयसँग सम्बन्धित छ सोही कार्यालयको नाम र कोड नं लेख्ने ।
५	खाता नम्बर	जिल्लाका सबै कार्यालयका लागि राजस्व जम्मा गर्ने प्रयोजनको लागि कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको नाममा खोलिएको एकल राजस्व खाता नम्बर लेख्ने ।
६	दाखिला भएको अंक अक्षर	यस स्थानमा आफूले जम्मा गर्न लागेको रकम अंक र अक्षरमा खुलाउने ।
७	राजस्व शीर्षक नं.	आफूले रकम जम्मा गर्न चाहेको राजस्वसँग सम्बन्धित राजस्व शीर्षक नम्बर लेख्ने ।
८	वापत	के काम वापतको रकम जम्मा गरेको हो सो लेख्ने ।
९	श्रोतमा अग्रिम करकट्टी हो, होइन	यसमा करदाताले आयकर वापत जम्मा गर्न लागेको रकम श्रोतमा अग्रिम करकट्टी हो, होइन स्पष्ट गर्ने ।
१०	आय वर्ष	जम्मा हुने राजस्व कुन आय वर्षसँग सम्बन्धित हो सो स्पष्ट गर्ने ।
११	दाखिला गर्नेको नाम: ठेगाना: भ्याट/पान नं.:	कर राजस्व जम्माकर्ताले आफ्नो नाम, ठेगाना (टेलिफोन नं.) तथा प्यान नम्बर अनिवार्य रूपमा उल्लेख गर्ने । तर गैरकर राजस्व वा अन्य सेवा शुल्क बुझाउने करदाताले आय वर्ष, अग्रिम आयकर र प्यान नम्बर लेख्न अनिवार्य हुने छैन ।

स्रोत: एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७२

विविध खाता

कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको नाममा रहेको खर्च समूहको एकल खातालाई विविध खातामा राखिएको छ । यो खाता विनियोजित बजेट बाहिरका रकम जम्मा गर्ने तथा भुक्तानी गर्ने प्रयोजनका लागि प्रयोग गरिन्छ । यस बाहेकका अन्य खाताहरू कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयले तोकेको मितिदेखि बन्द गर्नुपर्दछ र उक्त खाताको बाँकी मौज्जात सम्बन्धित कार्यालयको आदेशमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयको नाममा रहेका सोही खर्च खातामा जम्मा गर्नुपर्दछ ।

वित्तीय व्यवस्था सम्बन्धी

खर्चसँग सम्बन्धित सम्पूर्ण कार्यविधि विनियोजन अन्तर्गत राखिन्छ भने प्राप्त सम्बन्धि कारोबार एकल खाता

सि.नं.	कामको विवरण	समय सीमा (कार्यालय समय ५ बजेसम्म भएको अवस्थामा)	समय सीमा (कार्यालय समय ४ बजेसम्म भएको अवस्थामा)
१	भुक्तानी आदेशपत्र दर्ता	१२ बजेसम्म	१२ बजेसम्म
२	चेक जारी गर्ने	२ बजेसम्म	२ बजेसम्म
३	बैंकबाट दैनिक चेक भुक्तानीको विवरण प्राप्त गर्न	४ बजेसम्म	३ बजेसम्म
४	हिसाब भिडान गरी केन्द्रीय सरकार खाताबाट खर्च लेखी सरकारी कारोबार गर्ने बैंकलाई सोधभर्ना गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकलाई लेखी पठाउने ।	४:३० बजेसम्म	३:३० बजेसम्म
५	केन्द्रीय सरकार खाताहरूबाट खर्च लेखन नेपाल राष्ट्र बैंकलाई लेखेको जानकारी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयमा पठाउने	५ बजेसम्म	४ बजेसम्म

एकल खाता कोष प्रणालीको संचालनमा नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा गरिने कामहरू

वित्तीय व्यवस्थापनलाई पारदर्शी, सुदृढ, सक्षम एवं व्यवस्थित बनाउनका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकद्वारा दैनिक खर्चको रकम सोधभर्ना दिने, दैनिक सरकारी कारोबार गर्ने बैंकलाई सोधभर्ना दिई सोको जानकारी महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको कोष प्रशासन शाखा र सम्बन्धित कोष तथा लेखा नियन्त्रकको कार्यालयलाई दिने गरिन्छ । बैंकमा सो दिन जम्मा भएको राजस्व रकम समायोजन गरी हुन आउने रकम मात्र सोधभर्ना गर्नुपर्दछ । खर्च भन्दा राजस्व रकम बढी भएमा सोही बमोजिम खर्च कटाई बढी रकम नेपाल सरकारको

६८/नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार

कोष प्रणाली निर्देशिकाको वित्तीय व्यवस्थामा व्यवस्था गरे बमोजिम हुनेछ ।

एकल खाता कोष प्रणालीले खर्च रकम सोधभर्ना दिने, दैनिक सोधभर्नाको जानकारी दिने, कोषको अवस्थाको मासिक विवरण पठाउने, दस्तखत नमुना कार्डको अभिलेख राख्ने, दैनिक कार्यतालिका अवलम्बन गर्ने, कार्य दिन तोकी कार्यसम्पादन गराउन सक्ने जस्ता कार्यहरू गर्दछ । समग्रमा भन्ने हो भने त एकल खाता कोष प्रणालीले गर्ने सबै कार्यहरू नै यसले ओगट्ने क्षेत्रहरू हुन् ।

भुक्तानी आदेश बमोजिम निकासी गर्ने, बैंकबाट खर्चको विवरण लिने र बैंकलाई रकम सोधभर्ना गर्ने कार्यका लागि छुट्टै तालिका छ । एकल खाता कोष प्रणाली संचालन निर्देशिका, २०७२ अनुसार उक्त तालिका निम्नानुसार हुने छ:

स्रोत: एकल खाता कोष प्रणाली सञ्चालन निर्देशिका, २०७२

खातामा जम्मा गराउनु पर्दछ । त्यसैगरी दैनिक रुपमा बैंकले जम्मा गरेको वित्तीय व्यवस्थाको रकम हरेक दिन वित्तीय व्यवस्था प्राप्त खाता क.द मा ट्रान्सफर गरी आर्थिक वर्षको अन्त्यमा महालेखा नियन्त्रक कार्यालयको आदेशमा क.द खाताबाट संचितकोष हिसाब मिलान खातामा रकम सारी हिसाब मिलान गर्नुपर्दछ ।

सरकारी आर्थिक कारोबार गर्ने जिम्मेवारी पाएका बैंकहरूको काम, कर्तव्य र जिम्मेवारी

विनियोजन खर्च सम्बन्धी कार्य अन्तर्गत खाता संचालन गर्ने, जसमा चालू खर्च खाता ख१, पुँजीगत खर्च

खाता ख२, वित्तीय व्यवस्था खाता ख२ खाता खोली प्रत्येक आ.व. मा प्रकृया पुन्याएर नवीकरण गरिन्छ । शून्य मौज्जात खाता रहन्छ र शून्य मौज्जातबाट चेकको भुक्तानी दिने, सम्पर्क व्यक्ति तोक्ने, दैनिक विवरण पठाउने, सोधभर्ना लिने, अधिल्लो आ.व. को चेक भुक्तानी गर्ने जस्ता कार्य विनियोजन खर्च अन्तर्गत गरिन्छ । त्यसै गरी धरौटी सम्बन्धी धरौटी ख ३ समूहको धरौटी खाता रहने छ र सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू पूरा गरी धरौटी खाताको आम्दानी खर्चको विवरण दैनिक रुपमा कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयलाई उपलब्ध गराउनु पर्दछ । जिल्लामा रहेका सरकारी कार्यालयहरूको नियमित रुपमा विनियोजित बाहिरका रकम जम्मा तथा भुक्तानीको प्रयोजनार्थ को.ले.नि.का.को अनुरोधमा खर्च समूहको विविध खाता खोल्ने र सो बाहेकका अन्य खाताहरू म.ले.नि.का.ले तोकेको मितिदेखि बन्द गर्ने गर्नुपर्दछ । चेक भुक्तानी गर्ने, जम्मा भौचरको व्यवस्था गर्ने, भौचर उपलब्ध गराउने, विविध खाताको आम्दानी खर्चको विवरण दैनिक को.ले.नि.का. पठाउने, अस्तित्वमा नभएका कार्यालयहरूको खाताको रकम मौज्जात बाँकी रहेमा सो रकम को.लि.नि.का.ले तोके बमोजिम गर्नुपर्दछ ।

एकल खाता कोष प्रणालीको प्रयोगले नगद व्यवस्थापनमा परेको प्रभाव

एकल खाता कोष प्रणाली लागु भएपश्चात छरिएर रहेका सरकारी कोषको एकीकरण भएको छ । सरकारी आर्थिक कारोबारहरू प्रविधिमैत्री हुन पुग्दा समयमा वित्तीय तथ्यांकको यथार्थ स्वरूप प्राप्त गर्न सहज भएको छ । संचित कोषको यथार्थ विवरणबारे जानकारी दैनिक रुपमा प्राप्त गर्न सहजता भएको छ । नेपाल सरकारले भुक्तानी गर्नुपर्ने बैंक कमिशनमा कमी आएको छ । सरकारी कारोबार गर्नका लागि आवश्यक बैंक खाताहरूको सीमा निर्धारण भएको छ । नगद प्रवाह नियन्त्रणमा प्रभावकारिता आउनुका साथै आन्तरिक ऋण घटाउन र समयमै वित्तीय प्रतिवेदन तयार गर्न सहज भएको छ । वित्तीय साधनस्रोतको मितव्ययी, कुशल एवं प्रभावकारी प्रयोग हुन पुगेको छ जसले गर्दा वित्तीय पारदर्शिता कायम हुन गई समग्र आर्थिक सुशासन कायम गर्न सहयोग पुगेको छ । एकल खाता कोष प्रणालीको प्रयोगले सरकारी आर्थिक कारोबारको व्यवस्थापनको सकारात्मक प्रभावहरू नै यस प्रणालीको उपलब्धि हो ।

समस्याहरू

यसरी एकल खाता कोष प्रणाली लागु भएपछि सरकारको आम्दानी र खर्चको विवरण दैनिक प्राप्त गर्न सकिने भएको छ । वित्तीय तथ्याङ्कको शुद्धताद्वारा वित्तीय सूचनाको पारदर्शिता कायम भएको छ । फलस्वरूप खर्च निकासी, राजस्वको बारेमा अनुगमन गर्न र सो सम्बन्धी नीति निर्धारण गर्दै निर्णयमा पुग्न सहज भएको छ । छोटो समयमै पनि यस प्रणालीले सफलता स्वरूप वित्तीय व्यवस्थापनमा रहेका आशंका र भ्रमहरू हटी विश्वास र सहयोग वृद्धि भएको छ । तर यस प्रणालीमा समस्या नै छैन भन्न सकिँदैन किनकि केन्द्रमा सूचना वा तथ्याङ्कको एकीकरण, प्रशोधन र विश्लेषणको लागि द्रुततर पद्धतिको विकास गर्न सकिएको छैन । web connectivity मा समस्या हुनुका साथै center server को capacity न्यून हुँदा server मा पहुँच नपुग्दा जिल्लास्थित कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयमा काम गर्न असहज भएको पाइएको छ । भरपर्दो support service का लागि महालेखा नियन्त्रक कार्यालयबाट मात्रै गरिएको प्रयासले दूर दराजका क्षेत्र ओगट्न सकेको छैन । कम्प्युटरको दक्षता प्राप्त जनशक्तिको कमीका कारण कम्प्युटर मैत्री जनशक्तिको कमी भएको छ जसले गर्दा नयाँ Technology सँग तादात्म्यता मिलाउन सकिएको छैन र काममा ढिलासुस्ती भएको जनगुनासो यथावत नै छ । त्यसै गरी भौतिक पूर्वाधार र साधनस्रोतको कमी, विद्युत कटौती, जनशक्तिलाई प्रोत्साहनको कमीका साथै कार्यबोझ अनुरूप जनशक्तिको व्यवस्थापनमा ढिलाइ हुनाले एकल खाता कोष प्रणालीको प्रयोग पश्चातको अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त हुन सकेको छैन ।

समस्याको समाधानका लागि गर्न सकिने उपायहरू

एकल खाता कोष प्रणाली सुदृढीकरणका लागि गरिएको प्रयास स्वरूप नेपाल सरकारले आ.व. २०६८/०६९ को स्वीकृत वार्षिक कार्यक्रमसम्म पुँजीगत तर्फ रु. ४४,५०,००,०००/ र चालूतर्फ रु. ८१,००,०००/ खर्च छुट्याएर विभिन्न कार्यक्रमहरू अधि नबढाएको पनि होइन यद्यपि शीघ्र समस्या समाधानका लागि connectivity मा सुधार गरी Ifdtjfg central sever को प्रक्रियालाई निरन्तरता दिनु जरुरी छ । केन्द्र (म.ले.नि.का.) मा प्रशस्त capacity युक्त Internet line लिएर संभव भएसम्मका

६९ औँ वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क/६९

को.ले.नि.का. हरुमा अप्टिकल फाइबर लाइन जडान गर्ने लक्ष्य रहेको छ । IT Hub लाई पहुँच योग्य बनाउन जरुरी छ । आवश्यक भौतिक पूर्वाधारहरु जस्तै: कम्प्युटरजन्य सामग्री, वैकल्पिक विद्युत्तीय उपकरणहरुको थप व्यवस्थाका साथै दक्ष जनशक्तिका लागि कम्प्युटर सम्बन्धी तालिमको व्यवस्था गर्ने, कर्मचारी अभिमुखीकरण तालिमको आयोजना गरिनु पर्दछ । समसामयिक तरिकाले आवश्यक तालिममा विशेष जोड दिँदै प्रविधियुक्त कर्मचारीको व्यवस्थाद्वारा प्रविधिमैत्री कार्यवातावरण बनाउन सकिने भने एकल खाता कोष प्रणालीद्वारा अपेक्षित प्रतिफल प्राप्त गर्न सकिँदैन ।

निष्कर्ष

वित्त व्यवस्थापन जस्तो संवेदनशील कार्यमा एकल खाता कोष प्रणालीले दिएको योगदान सन्तोषजनक छ । अबको दिनमा यसबाट अझै प्रगति हासिल गर्नका लागि माथि उल्लेखित समस्याहरुलाई मध्यनजर गरेर अविलम्ब समाधानको बाटो अपनाउन जरुरी देखिएको र सोका लागि सुरु भएको कार्यलाई प्राथमिकताका साथ अघि बढ्नु

जरुरी छ । केन्द्रीय रुपमा नै इन्टरनेटको क्षमता बढाउँदै जिल्लागत रुपमा पनि सके जति सबै कोष तथा लेखा नियन्त्रक कार्यालयहरुमा अप्टिकल फाइबर लाइनको पहुँच बढाउँदै जानु पर्दछ । सम्बन्धित सरोकारवाला सबैले वित्तीय व्यवस्थापनलाई प्रभावकारी, सुदृढ एवं पारदर्शी बनाउन पहल गरिनुपर्दछ । तब मात्र नगद व्यवस्थापनमा एकल खाता कोष प्रणालीको राम्रो व्यवस्थापनले पनि ठुलो सहयोग पुग्छ भन्न सकिन्छ । एकल खाता कोष प्रणालीकै प्रयोगले आज सरकारको आर्थिक कामकारोबारमा कम्प्युटरमैत्री वातावरणको सिर्जना गरेको छ जसले गर्दा कार्यमा पारदर्शिता कायम भएको छ भने सूचनामा गति लिन सहज भएको छ । यसरी यस प्रणालीको उपयुक्त सञ्चालनका लागि प्रविधियुक्त दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पूरा गरिनुपर्दछ जसका लागि एकल खाता कोष सञ्चालन सम्बन्धी तालिमहरुको व्यवस्था गरिनु जरुरी छ । एकल खाता कोष प्रणालीको भरपूर प्रयोग गर्न सकेमा वर्तमान समयमा काममा देखिएको ढिलासुस्ती हराउँदै जाने छ र वित्तीय व्यवस्थापनमा अझै प्रभावकारिता कायम हुने छ ।

बैंक तथा वित्तीय संस्था समस्याग्रस्त हुने कारण तथा सुधारका उपायहरु

पृष्ठभूमि

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन र सो ऐनले दिएको अधिकार प्रयोग गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको निर्देशन, नीति, नियम, विनियमावली आदिको आधारमा खोलिएका क, ख, ग र घ वर्गका बैंक वित्तीय संस्थाले आफ्नो उद्देश्य अनुरूप कार्य गर्न नसकी यथासमयमा दायित्व भुक्तान गर्न नसकेको अवस्थामा नेपाल राष्ट्र बैंकले त्यस्ता संस्थालाई थप नयाँ कारोबार गर्न रोक लगाई गरिएको कारवाहीलाई समस्याग्रस्त अवस्था मान्ने गरिन्छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ८६ ख मा तोकिएका अवस्था देखिएमा सोही ऐनको दफा ८६ ग बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकले त्यस्तो संस्थालाई समस्याग्रस्त घोषणा गरी कारवाही गर्न सक्ने व्यवस्था रहेको छ । नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ८६ ख मा भएको व्यवस्था अनुसार नेपाल राष्ट्र बैंकले दफा ८४ बमोजिम गर्ने निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण प्रतिवेदनबाट वा अन्य कुनै पनि तवरबाट कुनै वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थामा देहायको कुनै अवस्था विद्यमान रहेको कुरामा नेपाल राष्ट्र बैंक विश्वस्त भएमा बैंकले त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थालाई लिखित सूचना दिई समस्याग्रस्त भएको संस्थाको रुपमा घोषणा गर्नेछ, भन्ने उल्लेख छ ।

- (क) निक्षेपकर्ता, शेयरधनी, साहु वा सर्वसाधारणको हित विपरीत हुने गरी कुनै कार्य गरेको देखिएमा,
- (ख) आफूले पूरा गर्नु पर्ने वित्तीय दायित्व पूरा नगरेमा वा गर्नसक्ने संभावना नभएमा वा भुक्तानी गर्नु पर्ने रकम भुक्तानी गर्न नसकेमा,
- (ग) दामासाहीमा परेको वा पर्न लागेको वा उल्लेखनीय रुपमा आर्थिक कठिनाई भोगिरहेको भएमा,
- (घ) यस ऐन, वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी प्रचलित कानून, अन्य प्रचलित कानून, इजाजतपत्र प्रदान गर्दा तोकिएका शर्त वा बैंकको नियमन, निर्देशन वा आदेशको अवज्ञा वा उल्लंघन गरेको

मुक्तिनाथ सापकोटा*

देखिएमा,

- (ङ) भुट्टा, जालसाज, गलत कागजात वा तथ्य पेश गरी इजाजतपत्र प्राप्त गरेको देखिन आएमा,
- (च) यस ऐन, वाणिज्य बैंक तथा वित्तीय संस्था सम्बन्धी प्रचलित कानून तथा बैंकले समय समयमा दिएको निर्देशन बमोजिमको न्यूनतम पुँजी कोष कायम गर्न नसकेमा,
- (छ) प्रचलित कानून बमोजिम कुनै वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको खारेजी (लिव्विडेशन) वा दामासाही सम्बन्धी कानुनी कारवाही अघि बढाइएको भएमा,
- (ज) स्वेच्छिक खारेजीको कारवाही शुरु भएकोमा त्यस्तो कारवाही पूरा गर्न अनुचित ढिलाइ भएकोमा,
- (झ) कुनै विदेशी वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको संलग्नतामा स्थापना भएको वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्था भएमा त्यस्तो विदेशी वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्था दामासाहीमा वा खारेजीमा परेमा वा खारेजीमा परी लिव्विडेटर नियुक्त भएमा वा त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको बैंकिङ कारोबार गर्ने इजाजतपत्र सम्बन्धित मुलुकको कानून बमोजिम खारेज भएमा वा कारोबारमा आंशिक वा पूर्णरूपले प्रतिबन्ध लागेमा वा त्यस्ता वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थासँग सम्मिलित भई बैंकिङ कारोबार सञ्चालन गरेको देखिएमा, वा
- (ञ) वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाले आफूले गर्नुपर्ने भुक्तानी वा पूरा गर्नु पर्ने दायित्व वा काम कर्तव्यमा प्रतिकूल असर पार्ने अवस्था विद्यमान भएको कुरामा बैंक विश्वस्त भएमा ।

समग्रमा भन्नुपर्दा कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थाले प्रत्येक दिन आफ्ना ग्राहकलाई तिर्नुपर्ने दायित्व तिर्न नसकेको अवस्थामा सो संस्था समस्याग्रस्त हुने गर्दछ । खासगरी निक्षेपकर्ताको निक्षेप र अन्य बैंक वित्तीय संस्थाबाट लिइएको

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

सापटी यथासमयमा तिन नसकेको अवस्था देखिएमा तथा जारी गरेका निर्देशन, विनियमावली र प्रचलित कानूनको पालना भएको नदेखिएमा थप नोकसानी हुनबाट बचाउनका लागि बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई समस्याग्रस्त घोषणा गर्ने गरिन्छ। समस्याग्रस्त घोषित बैंक वित्तीय संस्थाले खराब कर्जा असुली गर्ने बाहेकका अन्य कुनै पनि सामान्य बैंकिङ कारोबार गर्न पाउँदैन र दायित्व बढ्न सक्ने कुनै पनि कार्य गर्न नपाउने गरी प्रतिबन्ध लगाइएको हुन्छ। यस क्रममा कर्मचारीको सुविधा वृद्धिमा रोकका, सम्पत्ति खरिद गर्न रोकका, कतिपय अवस्थामा सञ्चालक तथा उच्च पदाधिकारीलाई निलम्बन गरी थप कारवाही समेत गरिएको छ।

समस्याग्रस्त संस्थालाई नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्न सक्ने कारवाही

कुनै पनि बैंक तथा वित्तीय संस्था समस्याग्रस्त हुनुका पछाडि खास कारणहरु रहेका हुन्छन्। नेपाल राष्ट्र बैंकले त्यस्ता कारणको पत्ता लगाएर संस्थाको वास्तविक अवस्था यकिन गरेपछि मात्र संस्थालाई समस्याग्रस्त घोषणा गर्ने गर्दछ। संस्थागत सुशासनमा नरहनु, आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली कमजोर हुनु, व्यवस्थापकीय लापवाही हुनु, कर्जा प्रवाह भई असुल हुन नसक्नु, सम्पत्ति दायित्वको अनुपातमा अधिक बेमेल हुनु आदि अवस्था प्रमुख रूपमा समस्याग्रस्त बनाउने कारण भए तापनि अन्ततः सम्पत्तिको गुणस्तरमा आएको ह्रासका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाले भुक्तानी गर्ने दायित्व समयमा नै भुक्तानी हुन नसक्दा संस्था समस्याग्रस्त हुने गर्दछन्। समस्याग्रस्त उन्मुख संस्थाको तत्कालिक परिस्थिति, संस्थाको आकार, निक्षेप र सापटिको मात्रा, संस्थागत र व्यक्तिगत निक्षेपको अनुपात आदि कुरालाई मध्यनजर गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले शीघ्र सुधारात्मक विनियमावली अनुसारका कारवाही गर्दा पनि सुधार हुन नसकेमा संस्थालाई समस्याग्रस्त घोषणा गरी उपयुक्त निर्देशन दिने गर्दछ। यसका साथै संस्थाको सुशासनको अवस्थालाई मध्यनजर गरी बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पदाधिकारी र संस्थालाई कारवाही गर्ने गर्दछ।

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐनको दफा ८६ ख. बमोजिम नेपाल राष्ट्र बैंकले कुनै बैंक वा वित्तीय संस्था समस्याग्रस्त भएको घोषणा गरेमा कम्पनी ऐन तथा अन्य प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा

वित्तीय संस्थालाई देहायको कुनै वा सबै कारवाही गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकले आदेश दिन सक्नेछ :-

- (क) नयाँ शेयर जारी गरी वा जारी पुँजीको भुक्तानी हुन बाँकी रकम भुक्तानी गर्न लगाई चुक्ता पुँजी वृद्धि गर्न लगाउने,
- (ख) शेयरधनीहरुको मताधिकार वा अन्य अधिकारहरु आवश्यकता अनुसार निलम्बन गर्ने,
- (ग) पुँजी वृद्धि गर्न शेयरधनीहरुलाई प्रदान गरिने लाभांश वा अन्य रकमहरु निश्चित अवधिका लागि वितरण गर्न रोक लगाउने,
- (घ) सञ्चालक तथा अन्य उच्च पदाधिकारीहरुलाई प्रदान गरिने बोनस, पारिश्रमिक, क्षतिपूर्ति तथा अन्य रकमहरुको वितरणको सीमा निर्धारण गर्ने,
- (ङ) वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको सुशासन, आन्तरिक नियन्त्रण तथा जोखिम व्यवस्थापनको समुचित व्यवस्था मिलाउने,
- (च) निक्षेप स्वीकार, कर्जा प्रवाह वा लगानीमा प्रतिबन्ध लगाउने वा सोको सीमा तोक्ने,
- (छ) पुँजीको पर्याप्तता तथा तरलताको अनुपात उच्च राख्न लगाउने वा व्यावसायिक कारोबार माथि प्रतिबन्ध लगाउने वा अन्य आवश्यक शर्त तोक्ने,
- (ज) वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको कारोबार सीमित गर्ने वा जायजैथाको बिक्री गर्न वा शाखा विस्तार गर्न रोक लगाउने वा स्वदेश वा विदेशका कुनै शाखा कार्यालय बन्द गर्न लगाउने,
- (झ) गुणात्मक रूपले शंकास्पद देखिएका सम्पत्ति र यथार्थ मूल्य अभिलेखन नभएका धितो वा अन्य सम्पत्तिहरुको जोखिम कम गर्न आवश्यक व्यवस्था मिलाउने,
- (ञ) प्रचलित कानून तथा बैंकको नियमन उल्लंघन गरी अनियमित तरिकाबाट सम्बन्धित वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थालाई हानी नोकसानी पुग्न जाने कार्यमा रोक लगाउने,
- (ट) वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाले गर्न पाउने कार्यहरु मध्ये कुनै खास प्रकृतिको काम कारवाही कुनै खास

अवधिका लागि गर्न रोक लगाउने,

- (ठ) मुख्य मुख्य पुँजीगत खर्च गर्दा उल्लेखनीय रूपमा दायित्व व्यहोर्नु पर्नेगरी प्रतिबद्धता जनाउँदा वा सम्भावित दायित्वमा खर्च गर्दा बैंकको पूर्व स्वीकृति लिनु पर्ने,
- (ड) आवश्यकता अनुसार एक वा एकभन्दा बढी सञ्चालक, व्यवस्थापक वा कर्मचारीलाई हटाउन लगाउने,
- (ढ) खण्ड (ड) बमोजिमको आदेश दिँदा सम्बन्धित वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाले सो आदेशमा उल्लिखित सञ्चालक, व्यवस्थापक वा कर्मचारीलाई नहटाएमा प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बैंकले त्यस्ता सञ्चालक, व्यवस्थापक वा कर्मचारीलाई आफैँ हटाउन सक्नेछ।
- (ण) वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको सञ्चालक समिति निलम्बन गर्ने र त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको व्यवस्थापन आफ्नो नियन्त्रणमा लिई आफैँ वा आफूद्वारा नियुक्त अधिकारी मार्फत त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको व्यवस्थापन तथा कारोबार सञ्चालन गर्ने गराउने,
- (त) धितोपत्र बजारमा सूचीकृत वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थालाई धितोपत्र बजारबाट आफ्नो नाम हटाउन आवेदन दिन लगाउने,
- (थ) वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको सुरक्षण नराखेको सहायक आवधिक ऋणको साँवा तथा व्याज भुक्तानीमा प्रतिबन्ध लगाउने,
- (द) बैंकले आवश्यक र उपयुक्त देखेका अन्य कुनै काम कारवाही गर्ने।

नेपाल राष्ट्र बैंकले कुनै संस्थालाई समस्याग्रस्त घोषणा गर्ने भएमा उपरोक्तानुसार शर्तहरु तोकी निर्देशन दिने गर्दछ। साथै उपदफा (ण) मा भएको व्यवस्था अनुसार व्यवस्थापन समेत नियन्त्रणमा लिन सक्दछ। संस्थाको वित्तीय अवस्था अनुसार सञ्चालक समिति निलम्बन गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले सञ्चालक समिति सहित प्रमुख कार्यकारी अधिकृतको भूमिका समेत लिने वा शेयरधनीको अधिकार समेत निलम्बन गरी पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न सक्दछ।

हालसम्म नेपाल राष्ट्र बैंकले व्यवस्थापन नियन्त्रणमा लिएकोमा नेपाल बंगलादेश बैंकमा सञ्चालक समिति तथा प्रमुख कार्यकारीको भूमिका नियन्त्रणमा लिएको, बैंक अफ काठमाण्डौं, NCC बैंक र एच एण्ड बि डेभलपमेण्ट बैंकको हकमा सञ्चालक समितिको भूमिकामात्र नियन्त्रणमा लिएको थियो भने गोर्खा डेभलपमेण्ट बैंक र नेपाल शेयर मार्केट फाइनेन्स लि. को हकमा शेयरधनीको अधिकार समेत निलम्बन गरी सञ्चालक समिति, कार्यकारी अधिकृतको समेतको अधिकार नियन्त्रणमा लिई सुधारात्मक तथा उपचारात्मक उपाय मार्फत सुधार प्रकृया अगाडि बढाएको देखिन्छ। नेपाल बैंक लिमिटेड र वाणिज्य बैंक लिमिटेडको हकमा समग्र व्यवस्थापन नियन्त्रणमा लिए तापनि कारोबार भने कुनै पनि रोकका नगरेको तथा सञ्चालक तथा पदाधिकारीलाई कारवाही गर्नु नपरेको देखिन्छ।

बैंक तथा वित्तीय संस्था समस्याग्रस्त हुने प्रमुख कारणहरु

बैंक तथा वित्तीय संस्थाले गर्ने प्रमुख र प्राथमिक कार्य बचत गर्न सक्ने हैसियत भएका सर्वसाधारण व्यक्ति तथा संस्थाहरुबाट निक्षेप संकलन गरी व्यवसाय गर्ने तथा व्यक्ति तथा संस्थालाई तोकिएका उद्देश्य पूरा गर्न वा व्यवसाय गर्न कर्जा दिनु हो। व्याज प्राप्त हुने तथा भविष्यमा अपेक्षित आय प्राप्त गर्न सकिने क्षेत्रमा लगानी गर्नु वित्तीय संस्थाको मुख्य कार्य हो। यसरी कर्जा प्रवाह गर्दा वा लगानी गर्दा आफूले संकलन गरेको निक्षेपको अवधिसँग मेल खाने गरी गर्नु गर्दछ। कतिपय अवस्थामा संस्थाले निम्नानुसारको कमजोरी गर्नाले संस्था समस्याग्रस्त हुने गर्दछन्।

- (१) कर्जा प्रवाहमा हुने बदमासी- कर्जा प्रवाह गर्दा निश्चित प्रकृया र मापदण्ड पूरा गर्नु पर्दछ। कर्जाको उद्देश्य अनुसार कार्य/व्यवसाय सञ्चालन भए मात्र कर्जा असुल हुने सम्भावना रहन्छ। आर्थिक उत्तारचढावका कारण व्यवसाय असफल हुने अवस्थामा समेत कर्जा असुलीको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ जसको लागि पर्याप्त धितो सुरक्षण लिई बैंक तथा वित्तीय संस्थाको पक्षमा धितोबन्धक तथा रोकका भएको सुनिश्चितता हुनुपर्दछ। तर बैंक व्यवस्थापनले कर्जाबाट व्यवसाय सञ्चालन हुने सुनिश्चितता नगरी तथा धितो जमानतको उचित प्रबन्ध नगरी वा मूल्यांकन नगरी वा गलत मूल्यांकन गरी वा कृत्रिम ऋणी खडा गरी वा व्यवस्थापककै

व्यक्तिले प्रयोग गर्ने गरी कर्जा प्रवाह गरी संस्थाको निक्षेप दुरुपयोग गर्नाले संस्था समस्याग्रस्त हुने गर्दछन्। यसरी कर्जा प्रवाह गर्दा संस्थाका कार्यकारी प्रमुख कर्जा समिति, मूल्यांकन प्रकृया, सञ्चालक समिति, कर्जा विभाग, सञ्चालन विभाग सबैलाई पङ्गु बनाइएको हुन्छ।

(२) निक्षेप संकलनमा हुने बदमासी :- माथि उल्लेखित तरिकाबाट अनियन्त्रित रूपले छिटो कर्जा प्रवाह गर्न सर्वसाधारणबाट सामान्य रूपले निक्षेप संकलन गरेर पर्याप्त नहुने हुँदा ठुलाठुला संस्थाले बोलकबोल प्रकृयाबाट दिने निक्षेपमा प्रचलित भन्दा बढी व्याज प्रदान गरी ठुला संस्थागत निक्षेप छोटो समयको लागि समेत लिने गर्दछन्। यसरी निक्षेप संकलन गर्दा निक्षेप राख्ने संस्थाका सिमित व्यक्तिलाई प्रभावमा पार्ने, कमिशन दिने समेत गर्दछन्। छोटो समयको लागि लिइएको यस्तो निक्षेप फिर्ता गर्न सोही अनुसार कर्जा असुली हुन नसक्ने तथ्य स्वयंसिद्ध छ। निक्षेप राख्ने संस्थाले निक्षेपको म्याद समाप्त भएपछि पनि केही समय थप गरिदिने, प्रभावमा परी अझ थप व्याज प्रदान गरी नवीकरण गर्ने, थप संस्थासँग सोही प्रकृतिको निक्षेप संकलन बढाउँदै जाँदा निक्षेप दायित्व फिर्ता गर्ने नसक्ने अवस्थामा पुग्ने, अन्तर बैंक सापटी अधिक लिने र तिर्न नसक्दा व्याजदर थप गर्दै रोल ओभर गर्ने जस्ता क्रियाकलाप बढ्दै गर्दा संस्था कुनै पनि प्रकारले निक्षेप दायित्व फिर्ता गर्न नसक्ने अवस्थामा पुग्दछ। फलस्वरूप संस्था समस्याग्रस्त बन्न पुग्दछ।

(३) सुशासनको चाहना नहुनु :- कुनै पनि संस्था सुशासित रूपमा सञ्चालित हुनु पर्दछ। सञ्चालक समितिको गठन गर्दा व्यावसायिक व्यक्तिहरूको प्रतिनिधित्व हुनु पर्दछ। उनीहरूमा बैंक तथा वित्तीय संस्थासँग सम्बन्धित अनुभव र रुचि हुनु पर्दछ। आन्तरिक नियन्त्रण प्रणाली, लेखापरीक्षण व्यवस्था र लेखापरीक्षण समिति प्रभावकारी हुनु पर्दछ। संस्थासँग सम्बन्धित सबै सरोकारवालाहरूलाई सही समन्वय र व्यवहार गरिनु पर्दछ जसले गर्दा संस्थाका दीर्घकालीन सञ्चालन प्रभावकारी रूपमा हुन सक्दछ। संस्थाको स्वामित्वमा अप्रत्यक्ष रूपमा तोकिएभन्दा बढी शेयर धारण गरी

सुशासन हुनबाट रोक्ने चाहना भएका र कार्यकारी व्यवस्थापनमा एकाधिकार प्राप्त गरेका कार्यकारी प्रमुख भएका संस्था छिटो धरासायी भएको पाइन्छ। वित्तीय कारोबारको नियमानुसार लेखांकन नगर्ने लेखापरीक्षणमा मिलेमतो गर्ने, पारदर्शी नहुने, तहगत रूपमा प्रकृया पूरा नगरी सुनियोजित रूपमा निर्णय गर्ने, मातहतका कर्मचारीलाई प्रभावमा पारी गलत निर्णय गर्न प्रेरित गर्ने वा दबाव दिने, लेखापरीक्षण समितिलाई पङ्गु बनाउने लगायतका व्यवहारबाट वित्तीय संस्थाको सुशासन ध्वस्त हुने गर्दछ। यसले गर्दा संस्था समस्याग्रस्त हुने गर्दछ।

(४) निर्देशनको पालना सम्बन्धी समस्या :- बैंक तथा वित्तीय संस्थाको निरीक्षण तथा सुपरिवेक्षण गर्ने र अनुगमन गर्ने संस्था नेपाल राष्ट्र बैंक हो। यसले अन्तर्राष्ट्रिय उत्कृष्ट अभ्यासका आधारमा आफ्नो देश, काल र परिस्थिति अनुसार उपयुक्त निर्देशनहरू जारी गर्दै कार्यान्वयन गर्न निर्देश गरेको हुन्छ। कतिपय बैंक तथा वित्तीय संस्थाका सञ्चालक तथा पदाधिकारीले नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेका निर्देशनको गलत व्याख्या गर्ने र कार्यान्वयन नगर्ने गर्दछन्। विशेष गरी कर्जा प्रवाह गर्दा गर्नु पर्ने अनुगमन, कर्जाको सदुपयोगिता, आयश्रोत, परियोजना विश्लेषण, धितोको गुणस्तर, लेखापरीक्षण लगायतका विषयमा नेपाल राष्ट्र बैंकलाई टार्ने वा निरीक्षणका क्रममा देखाउने मात्र अभिप्रायले तयारी गर्ने र वास्तविकता भने अर्कै राखी कार्य गर्ने गर्दा अन्ततः संस्थाहरू समस्यामा पर्ने गर्दछन्। ऐन, नियम, विनियमावली तथा आन्तरिक नियम र पद्धतिको उचित कार्यान्वयन गर्न नचाहँदा संस्था धरासायी हुनेतर्फ उन्मुख हुने गर्दछन्।

बैंक सुधारको लागि गरिने प्रयासहरू

नेपाल राष्ट्र बैंक ऐन, २०५८ को दफा ८६ ड मा बैंक वा बैंकबाट नियुक्त अधिकारीले प्रयोग गर्ने सुधारात्मक उपाय तथा अधिकारहरू निम्नानुसार हुने गरी तोकन सक्ने व्यवस्था छ।

(१) कम्पनी ऐन तथा अन्य प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बैंकबाट कुनै समस्याग्रस्त वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थालाई दफा ८६ ग.

को उपदफा (१) को खण्ड (ण) बमोजिम आफ्नो नियन्त्रणमा लिने आदेश जारी गरी सोको व्यवस्थापन तथा सञ्चालन गर्न बैंक आफै वा बैंकबाट नियुक्त अधिकारीले बैंकको पूर्व स्वीकृति लिई त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको पुनर्संरचना गर्न देहायका कुनै एक वा एकभन्दा बढी सुधारात्मक उपायहरू अवलम्बन गर्न वा गराउन सक्नेछ :-

- (क) नेपालभित्र वा विदेशमा सञ्चालन भैरहेको कुनै कारोबार रद्द वा निलम्बन गर्ने,
- (ख) बैंकले तोकिएका शर्त तथा मापदण्डका आधारमा त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको सम्पत्ति अन्य कुनै वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थालाई बिक्री गर्ने,
- (ग) त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थामा कार्यरत कर्मचारीको सेवा अन्त्य गर्ने वा निजहरूको स्थानमा आवश्यकता अनुसार नयाँ कर्मचारी खटाउने,
- (घ) आवश्यक देखिएमा त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थालाई अन्य वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थामा गाभ्ने वा त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको कुनै वा सबै सम्पत्ति तथा दायित्व अन्य कुनै वाणिज्य बैंक, वित्तीय संस्था वा अन्य कुनै निकायमा हस्तान्तरण गर्ने प्रबन्ध मिलाउने,
- (ङ) बैंकले तोकेको मापदण्डको अधीनमा रही तत्काल कायम रहेका शेयरधनीहरूको सहभागिता कम गराउन अन्य व्यक्तिहरूलाई शेयर बिक्री गरी पुँजी वृद्धि गर्ने वा सञ्चालक समितिको पुनर्गठन गरी त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको पुनर्संरचना गर्ने,
- (च) दफा ८६ ज. बमोजिम त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको सम्पत्तिको वास्तविक मूल्य प्रतिबिम्बित हुने गरी पुँजी घटाउने र शेयरको अंकित मूल्य सोही पुँजीको अनुपातमा समायोजन गर्ने,
- (छ) निक्षेपकर्ता, शेयरधनी, साहु तथा सर्वसाधारणको हितका लागि आवश्यक व्यवस्थापकीय

पुनर्संरचना गर्ने वा सुचारु रूपले कारोबार सञ्चालन हुन नसकेको वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको शाखा तथा कारोबार बन्द गरी संस्थागत पुनर्संरचना गर्ने,

(ज) समस्याग्रस्त वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थालाई सक्षम बनाउन आफूले तोकिएका बमोजिमका अन्य उपायहरू अवलम्बन गर्ने गराउने।

नेपाल राष्ट्र बैंकबाट नियुक्त अधिकारीले नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति लिई गर्न सक्ने उपरोक्त कार्यहरू मध्ये हालसम्म नेपाल राष्ट्र बैंकले उपरोक्त उपदफाहरूमा भएका विभिन्न व्यवस्थाहरूको कार्यान्वयन गर्न प्रयास गरेकोमा बुँदा नं. च मा उल्लेख भए अनुसार नियन्त्रणमा लिएको बैंक वित्तीय संस्थाको शेयरको वास्तविक मूल्य प्रतिबिम्बित हुने गरी पुँजी घटाउने कार्य पहिलो पटक गोर्खा डेभलपमेन्ट बैंक (नेपाल) लिमिटेडमा गरेको छ। शाखा बन्द गर्ने व्यवस्थापकीय तथा प्रशासनिक पुनर्संरचना गर्ने, सम्पत्ति अन्य संस्थालाई बिक्री गर्ने लगायतका कार्यहरू समेत विभिन्न संस्थाहरूमा गरेको छ।

८६ च. उपचारात्मक कार्य गर्ने बैंकको अधिकार

दफा ८६ ड मा उल्लेख भएका सुधारात्मक कार्य गर्दा समेत संस्था सुधार हुने नदेखिएमा निम्नानुसारका उपचारात्मक कार्य गर्न सक्ने गरी थप अधिकार समेत नेपाल राष्ट्र बैंकलाई छ।

- (१) बैंकले दफा ८६ ग. को उपदफा (१) को खण्ड (ण) बमोजिम समस्याग्रस्त वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको नियन्त्रण आफूले लिएको एक वर्षभित्र त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको व्यवस्थापन परीक्षण वा लेखापरीक्षण गरी वा गराई सोको प्रतिवेदन सार्वजनिक रूपमा प्रकाशन गर्नु पर्नेछ।
- (२) उपदफा (१) बमोजिमको व्यवस्थापन परीक्षण वा लेखापरीक्षण प्रतिवेदनको आधारमा कम्पनी ऐन तथा अन्य प्रचलित कानूनमा जुनसुकै कुरा लेखिएको भए तापनि बैंक आफूले नियन्त्रणमा लिएको कुनै वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्था राम्रोसँग सञ्चालन हुनसक्छ भन्ने कुरामा बैंक विश्वस्त भएमा बैंकले आवश्यकता अनुसार देहायका उपचारात्मक कार्यहरू गर्न सक्नेछ :-

- (क) दफा ८६ ग. को उपदफा (१) को खण्ड (ण) बमोजिम निलम्बित सञ्चालक समितिको निलम्बन फुकुवा गरी पुनः सोही सञ्चालक समितिलाई व्यवस्थापन वा काम कारोबार सञ्चालन गर्न आदेश दिने,
- (ख) दफा ८६ ग. को उपदफा (१) को खण्ड (ण) बमोजिम निलम्बित सञ्चालक समितिलाई बर्खास्त गरी त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाका शेयरधनीहरु मध्येबाट नयाँ सञ्चालक समितिको गठन गरी व्यवस्थापन वा काम कारोबार सञ्चालन गर्न लगाउने,
- (ग) दफा ८६ ग. को उपदफा (१) को खण्ड (ण) बमोजिम निलम्बित सञ्चालक समितिलाई बर्खास्त गरी त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको साधारण सभा बोलाई सोको व्यवस्थापन वा काम कारोबार सञ्चालन गर्न नयाँ सञ्चालक समितिको गठन गर्ने गराउने, वा
- (घ) बैंकले उपयुक्त देखेको अन्य कुनै उपचारात्मक उपाय अवलम्बन गर्ने ।
- (३) उपदफा (१) बमोजिमको व्यवस्थापन परीक्षण वा लेखापरीक्षण प्रतिवेदन वा बैंकद्वारा नियुक्त अधिकारीको प्रतिवेदनको आधारमा बैंकले सार्वजनिक सूचना प्रकाशन गरी देहाय बमोजिमका कार्यहरु गर्ने गराउने आदेश दिन सक्नेछ :-
- (क) बैंकले तोकेको मापदण्डको अधीनमा रही आवश्यकतानुसार नेपाल धितोपत्र बोर्ड र नेपाल चार्टर्ड एकाउण्टेण्ट संस्थाका प्रतिनिधि तथा अन्य बाह्य विशेषज्ञ समेत समावेश गरी गठन गरेको समितिले निर्धारण गरिदिएको मूल्य भुक्तानी पाउने गरी कुनै शेयरधनीलाई निजको नाममा रहेको शेयरको स्वामित्व बैंकले उचित ठहराएको कुनै व्यक्तिलाई विक्री, वितरण तथा हस्तान्तरण गर्न लगाउने,
- (ख) बैंकले निर्धारण गरेका शर्त तथा आधारको परिधिभित्र रही समस्याग्रस्त वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको कुनै वा सबै सम्पत्ति तथा

दायित्व अन्य वाणिज्य बैंक, वित्तीय संस्था वा अन्य निकायमा खण्डित वा एकमुष्ट रुपमा हस्तान्तरण गर्ने गराउने,

(ग) दफा ८६ ज. को परिधिभित्र रही समस्याग्रस्त वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको केही वा सबै सम्पत्ति तथा दायित्व बैंकले निर्धारण गरेका शर्त तथा आधार बमोजिम अन्य कुनै वाणिज्य बैंक, वित्तीय संस्था वा बैंकले उचित ठहराएको अन्य कुनै निकायमा गाभ्ने,

(घ) दफा ८६ ज. र ८६ ट. बमोजिम समस्याग्रस्त वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्थाको सम्पत्ति तथा दायित्व प्राप्त गर्ने गरी नेपाल सरकारको लगानीमा नयाँ वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्था स्थापना गर्ने गराउने ।

(४) उपदफा (३) को खण्ड (क) बमोजिम कुनै कारणले शेयर विक्री, वितरण तथा हस्तान्तरण हुन नसकेमा त्यस्तो शेयर बैंकले जफत गरिदिन सक्नेछ र त्यसरी जफत गरिएको शेयर बैंकले उपयुक्त ठहर्‍याएको तरिकाबाट उपदफा (३) को खण्ड (क) बमोजिम गठित समितिको राय समेत लिई अरु कसैलाई विक्री, वितरण तथा हस्तान्तरण गर्न सक्नेछ ।

(५) उपदफा (३) बमोजिमको निर्णय कुनै वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्था उपर लिनु पर्दा बैंकले प्रस्तावित विषयमा निर्णय लिनुअघि सरोकारवालालाई मनासिव माफिकको सुनुवाइको मौका दिनु पर्नेछ ।

तर अग्रिम सुनुवाइको मौका प्रदान गर्दा त्यस्तो वाणिज्य बैंक वा वित्तीय संस्था, सोका निक्षेपकर्ता, शेयरधनी, साहु वा सर्वसाधारणको हितमा प्रतिकूल असर पर्छ भन्ने बैंकलाई लागेमा त्यस्तो निर्णय लिई यथासंभव छिटो सुनुवाइको मौका प्रदान गर्नु पर्नेछ र त्यसरी भएको सुनुवाइबाट बैंक सन्तुष्ट हुने कारण र आधार खुल्न आएमा सो निर्णयलाई आवश्यकता अनुसार परिवर्तन वा खारेज गर्न सकिनेछ ।

उपरोक्त दफा तथा उपदफामा उल्लेख भएका उपचारात्मक व्यवस्था मध्ये उपदफा २ मा भएको व्यवस्था बैंक अफ काठमाण्डौ, नेपाल बंगलादेश बैंक, एच एण्ड बी डेभलपमेन्ट बैंक लगायतमा प्रयोगमा आएको देखिन्छ

भने अन्य उपदफा अनुसारका कार्य हुन सकेको देखिँदैन । संस्थालाई डुबाउन सक्रिय हुने र बैकिङ कसुर गर्ने कतिपय सञ्चालकहरुको प्रवृत्ति हेर्दा उपदफा ३ मा भएको व्यवस्था कार्यान्वयनमा ल्याई खराब मनोवृत्ति भएका शेयरधनी तथा सञ्चालकलाई हटाई नयाँ र उपयुक्त शेयरधनी भित्र्याई बैंक तथा वित्तीय संस्था सुधार गर्नु पर्ने देखिन्छ । उक्त दफामा अति जरुरी अवस्थामा निक्षेपकर्ता, शेयरधनी, साहु वा सर्वसाधारणको हितमा प्रतिकूल असर पर्छ भन्ने बैंकलाई लागेमा त्यस्तो निर्णय लिई स्पष्टिकरणको मौका समेत कारवाही पश्चात दिए हुने गरी छुट समेत दिनुले बदमासी गर्ने उपर नेपाल राष्ट्र बैंकले गर्नुपर्ने कारवाहीको गाम्भीर्यता प्रष्ट्याएको छ ।

अन्तमा,

समस्याग्रस्त भएका संस्थाको सुधार र अन्तिम निकासका लागि नेपाल राष्ट्र बैंकले प्रयास गरिरहेको छ । कुनै

पनि बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई समस्याग्रस्त नै हुन नदिन पूर्व सूचनाका आधारमा अनुगमन तथा निर्देशन गरिरहेको हुन्छ । तथापि अर्थतन्त्रमा आएको उतारचढाव वा माथि उल्लेखित मानव सिर्जित कतिपय समस्याका कारण बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरु समस्याग्रस्त हुन पुग्दछन् । समस्याग्रस्त भए पश्चात नेपाल राष्ट्र बैंकले ऐनमा निर्दिष्ट गरिएका सुधारात्मक तथा उपचारात्मक उपायहरुको कार्यान्वयन गरी संस्थाको सुधार प्रयास गर्दछ । यसक्रममा पछिल्ला केही वर्षमा समस्याग्रस्त हुने संस्थाको संख्यामा केही वृद्धि भएकोले सोको यथाशीघ्र र उचित व्यवस्थापनका लागि छुट्टै महाशाखा खोली समस्याग्रस्त संस्था रिजोलुसन सम्बन्धी विनियमावली तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा ल्याएको छ । यसबाट समस्याग्रस्त संस्था सम्बन्धमा एकद्वार प्रणालीबाट एकरूपताका साथ कार्य अगाडि बढी समयमै उचित निकास निस्कने आशा गरिएको छ ।

वर्तमान नेपाली अर्थतन्त्रका समस्याहरूको समसामयिक विश्लेषण

नीलम तिमिसना*

पृष्ठभूमि

दीर्घकालीन द्वन्द्वको समाप्तिपछि नेपालको नयाँ संविधान जारी हुने, आर्थिक रुपान्तरणतर्फ राज्यको ध्यान केन्द्रित हुने, आर्थिक सुधारका कार्यक्रमहरूबाट लगानीमैत्री वातावरण सिर्जना हुने, विकास निर्माणका कार्यहरूले गति लिने आदि अपेक्षा गरिएको थियो। नेपाली जनताको सात दशकदेखिको संघर्ष, त्याग र बलिदानको परिणामस्वरूप संविधान सभाबाट संघीय लोकतान्त्रिक गणतन्त्र नेपालको संविधान निर्माण भएको छ। यो नेपाली जनताका लागि ऐतिहासिक रूपले अविस्मरणीय र खुशीको कुरा हो। तर संविधान निर्माणपश्चात् पनि राजनीतिक स्थिरता कायम हुने सम्बन्धमा गरिएको अपेक्षा पूरा हुन नसकी मुलुक राजनैतिक संकमणकालीन अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छ। राजनैतिक संकमणका कारण आर्थिक सवालहरू ओभरेलमा परी आर्थिक गतिविधिहरू कृण्ठित भएका छन्। यस्तो संकमणकाल अझै लम्बिएमा अर्थतन्त्रमा समेत यसको प्रभाव अझ प्रतिकूल हुने निश्चित छ। मुलुकमा आर्थिक चुनौतीहरू थपिइरहेका छन्। अर्थतन्त्र अझ खस्किएको अवस्थाबाट गुज्रिरहेको छ। २०७२ सालको शुरुमै आएको विनाशकारी भूकम्पले मुलुकलाई आर्थिक रुपमा धेरै पछाडि धकेलेको छ। गरिबी बढाएको छ। त्यसमाथि संविधान, संघीयता र सीमांकन आदिका विषयलाई लिएर देशैभरि भएका बन्द, हडताल र झडपहरूले आर्थिक क्षेत्र उठ्नै नसक्ने गरी थला परेको छ। लगानीका लागि कर्जाको माग नहुनाले बैंकहरूमा तरलता थुप्रिएको छ। निक्षेपको व्याजदर अत्यन्त न्यून स्तर मा झरेको छ। पुँजी पलायन र अनुत्पादक क्षेत्रमा लगानीको सम्भावना बढेर गएको छ। बजारमा थेरनै नसक्ने गरी महँगो र कालोबजारी बढेको छ। अनौपचारिक आर्थिक गतिविधिहरूले प्रश्रय पाएका छन्। मुलुकमा राजनीतिक संकमण काल यथाशीघ्र अन्त्य गरी आर्थिक मुद्दाहरूको सम्बोधन गर्नु जरुरी भइसकेको छ। स्मरणीय छ कि आर्थिक

* निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

७८/नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार

रुपमा आत्मनिर्भर नभई दिगो राजनीतिक स्थिरता हासिल गर्न सकिँदैन। नेपाली अर्थतन्त्रको वर्तमान अवस्थाको विश्लेषण गरी विद्यमान समस्याहरूको समाधानका लागि केही उपायहरू प्रस्तुत गर्ने जमर्को यहाँ गरिएको छ।

आर्थिक वृद्धि

आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को बजेटमा आर्थिक वृद्धिदर ६.० प्रतिशत हुने अनुमान गरिएको थियो। तर २०७२ वैशाखको विनाशकारी भूकम्पका कारण आर्थिक वर्षको अन्त्यमा सो वृद्धिदर आधारभूत मूल्यमा ३.० प्रतिशतमा मात्र सीमित रह्यो। भूकम्पको पीडा सेलाउन नपाउँदै २०७२ असोजमा संविधान आएको विरोधमा तराई क्षेत्रमा चर्किएको बन्द, हडताल र भारतीय सीमा क्षेत्रमा देखा परेको असहजताले गर्दा मुलुकमा आर्थिक गतिविधिहरू खुम्चिन थाल्यो। अत्यावश्यक वस्तु, कच्चा पदार्थ, इन्धन आदिको आपूर्ति ठप्प हुने स्थिति आयो। यसको फलस्वरूप उद्योगहरू बन्द हुने, पूर्ण क्षमतामा चलन नसक्ने भयो जसले गर्दा औद्योगिक उत्पादन प्रभावित भयो भने रासायनिक मल, सिँचाइका लागि जेनरेटर चलाउन इन्धनको अभाव आदिले गर्दा कृषि क्षेत्र प्रभावित भई कृषि उत्पादन घट्ने देखियो। फलस्वरूप आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा ६ प्रतिशत हुने भनिएको आर्थिक वृद्धिदर आर्थिक वर्षको अन्त्यमा २ प्रतिशत वा सोभन्दा पनि कम हुने अनुमान गरिएको छ।

उद्योग

नाकाबन्दीले अत्यावश्यक वस्तु, कच्चा पदार्थ, इन्धन आदिको आपूर्ति ठप्प हुने स्थिति आउँदा ठुला ठुला उद्योगहरूको कन्टेनर आइरहेको छैन। आएको अवस्थामा लागत बढेको छ। दीर्घकालीन हिसाबले हेर्दा बढी श्रम आवश्यक पर्ने र कच्चा पदार्थको, आयातमा बढी निर्भर हुने उद्योग पहिलो चरणमा समस्यामा छन्। नियमित सञ्चालन नहुने वित्तिकै समस्या भइहाल्छ। फलतः नयाँ उद्योगधन्दा

खुल्ने त कल्पनै गर्न सकिएन, भएका उद्योगधन्दाहरू पनि धमाधम बन्द हुनथाले। यसले गर्दा उत्पादिन वस्तुहरूको पनि अभाव हुनथाल्यो। उत्पादित वस्तुहरूको आपूर्ति कम हुन थाले पछि महँगो बढ्ने नै भयो। कालोबजारी बढ्ने नै भयो। आपूर्तिमा निरन्तर अवरोध भएर उत्पादकत्वमा कमी आई औद्योगिक वातावरण बिग्रिरहँदा समग्र व्यावसायिक गतिविधिहरू पनि अवरुद्ध भएका छन्।

जलविद्युत्

नाकाबन्दीको कारण अत्यावश्यक वस्तु, कच्चा पदार्थ, निर्माण सामग्री र इन्धनको सहज आपूर्ति हुन नसक्नाले जलविद्युत् आयोजनाहरूको निर्माण कार्य सुचारु रुपमा सञ्चालन हुन सकेको छैन। जलविद्युत् क्षेत्र जसलाई नियमित इन्धन चाहिन्छ, सिमेन्ट चाहिन्छ, त्यो अहिले बन्द देखिन्छ। सामान आपूर्ति नै भइरहेको भए पनि लागत ह्वात्तै बढेको छ। यसले समय पनि खान्छ, र लागत पनि बढ्छ। यसले दीर्घकालमा असर पार्छ। दुई वर्षमा बन्छ भनेको आयोजना अर्को तीन वर्ष लाग्ने वित्तिकै समस्या त भइहाल्छ। असहज नाकाबन्दी खुलेसँगै आयोजनाहरूको निर्माण कार्यले गति लिनसक्ने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। अर्को समस्या यही बेला आएको छ, त्यो हो डलरको मूल्य। अहिले डलरको भाउ बढेको छ। यसले लागत अझै बढाउँछ।

कृषि

कृषि क्षेत्र मनसुनमा आधारित हुनु र सिँचाई सुविधा न्यून रहनु, कृषिमा अपर्याप्त बजेट विनियोजन हुनु, कृषिको व्यावसायीकरण र आधुनिकीकरण हुन नसक्नु आदि कारणले कृषि क्षेत्रको उत्पादन अपेक्षाअनुरूप भएको छैन भने ऊर्जा संकट, मजदुर व्यवस्थापन विवाद, औद्योगिक क्षेत्रमा सुरक्षाको कमी, बन्द हडताल आदिका कारण लगानीमैत्री वातावरण नहुँदा गैर कृषि क्षेत्रको उत्पादन पनि सन्तोषजनक नहुनु अर्थतन्त्रको ठुलो चुनौती हो। यसमा विनाशकारी भूकम्पको ठुलो भूमिका भए तापनि त्यसलाई मात्र कारण देखाएर अन्य पक्षतिर ध्यान नदिन किमार्थ सकिँदैन। तसर्थ, कृषि क्षेत्रको उत्पादन वृद्धि गर्न सिँचाई सुविधाको विस्तार, कृषिमा पर्याप्त बजेट विनियोजन, (कुल बजेटको १० प्रतिशतभन्दा बढी), कृषिको व्यावसायीकरण, आधुनिकीकरण, कृषि अनुदानमा विस्तार, उन्नत विउविजनको व्यवस्था, रासायनिक, प्राङ्गारिक मल कारखानाको स्थापना, कृषि सडक, कृषि बजारको

व्यवस्था, न्यूनतम समर्थन मूल्य आदिको व्यवस्था हुनु अपरिहार्य छ भने गैरकृषि क्षेत्रको उत्पादन अभिवृद्धिको लागि उर्जा आपूर्तिको सुनिश्चितता, उद्योगी - श्रमिकमैत्री श्रम नीति, औद्योगिक सुरक्षाको प्रत्याभूति एवं बन्द हडतालको अन्त्य र सरकारी नीतिगत सुनिश्चितताको प्रत्याभूति आवश्यक छ।

सीमानाका असहजताका कारण रासायनिक मल, उन्नत विउविजन, कृषि उपकरण, इन्धन आदिको आपूर्ति ठप्प हुनाले यो वर्ष कृषि उत्पादन घट्ने देखिएको छ। कृषि मन्त्रालयका अनुसार चालू आर्थिक वर्षमा प्रमुख वालीहरूमध्ये धानको उत्पादन १० प्रतिशतले घट्ने र मकैको उत्पादन ४ प्रतिशतले बढ्ने अनुमान रहेको छ। रासायनिक मलको आपूर्ति सहज हुन नसकेकोले हिउँदे वाली, खासगरी गहुँको उत्पादन प्रभावित हुने देखिएको छ।

मुद्रास्फीति

मुलुकमा भूकम्पपश्चात् परिवारलाई विप्रेषण रकम पठाउने र डलरसँग नेपाली रुपैयाको अवमूल्यनका कारण पनि विप्रेषणको रकम पठाउने प्रवृत्ति बढेसँगै शोधनान्तर बचत उल्लेख्य रुपमा बढेको छ। अर्कातिर भूकम्प र नाकाबन्दीका कारण लगानीकर्ताहरूबाट लगानीका लागि पुँजीको माग कम हुँदा बैंकिङ क्षेत्रमा अधिक तरलता विद्यमान छ। थुप्रिएको अधिक तरलताको मुख्य प्रभाव मूल्य वृद्धिमा पर्दछ। अधिक तरलता पर्याप्त रुपमा प्रशोचन हुन सकेन भने त्यसले मुद्राप्रदाय र माग पक्षबाट हुने मूल्य वृद्धि समेत गराउँछ। अहिले केन्द्रीय बैंकलाई आफूसँग भएका सीमित प्रतिभूतिहरूको आधारमा उच्च शोधनान्तर बचत तथा बैंकहरूको कर्जा लगानी क्षमताको कमीबाट सिर्जित तरलताको पूर्ण रुपमा प्रशोचन गर्न हम्मै हम्मै परेको छ। यसले मूल्य वृद्धिलाई थप मलजल गरेको छ। हुनत भूकम्प, नाकाबन्दी लगायत अन्य आपूर्तिजन्य अवरोधले मूल्य वृद्धिलाई बढी टेवा दिएका छन् भन्ने गरिए पनि बैंकिङ क्षेत्रको अत्यधिक अधिक तरलता पनि यसको एउटा कारण हो। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ मा वार्षिक विन्दुगत उपभोक्ता मुद्रास्फीति ८.५ प्रतिशत रहने अनुमान गरिएको भए तापनि २०७२ पुस महिनामा वार्षिक विन्दुगत उपभोक्ता मुद्रास्फीति १२.१ प्रतिशत पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही महिनामा यस्तो मुद्रास्फीति ६.८ प्रतिशत रहेको थियो।

नेपाल राष्ट्र बैंकको मौद्रिक व्यवस्थापनमार्फत् मुद्राप्रदायको नियन्त्रण गरी मुद्रास्फीति नियन्त्रण गर्ने प्रयासले मात्र मुद्रास्फीति पूर्ण रूपमा नियन्त्रण गर्न सम्भव छैन। आपूर्तिजन्य अवरोध, व्यापारीहरुको मिलेमतो, कृत्रिम अभाव, सिण्डिकेटिङ्ग, बन्द, हडताल, नाकाबन्दी आदिका कारण बढेको मूल्यवृद्धिको नियन्त्रण गर्न सरकार र सरोकारवाला सबैको गहन पहलको आवश्यकता छ। बजार अनुगमनमा प्रभावकारिता, आपूर्ति सुनिश्चितता र नाकाबन्दी र बन्द हडतालको व्यवस्थापनमा सरकार सम्वेदनशील हुनु आवश्यक छ।

भौतिक पूर्वाधार

मुलुकमा लगानी आकर्षित हुन भौतिक पूर्वाधारहरुको विकास हुनु जरुरी छ। तर मुलुकमा नयाँ भौतिक पूर्वाधार हरुको निर्माण हुन नसक्नु त छँदैछ, द्वन्द्वकालमा क्षतिग्रस्त भौतिक पूर्वाधारहरुको पुननिर्माण समेत अपेक्षाभन्दा निकै न्यून रहेको छ। त्यसमाथि निरन्तरको बन्द हडताल र बन्द हडतालको मुख्य तारो नै भौतिक पूर्वाधार हुने भएकोले भएका भौतिक पूर्वाधारहरु पनि आगजनी र विनाशको शिकार हुँदै गएका छन्। यसमा २०७२ सालको महाभूकम्प समेत भौतिक पूर्वाधारहरुको क्षति गर्नमा कारक बनेको छ। यसबाट सरकारले पुनर्निर्माण र पुनरुद्धारमा उल्लेख्य भूमिका खेल्नुपर्ने आवश्यकता खड्किएको छ। मुलुकमा सरकारको उपस्थिति नै भौतिक पूर्वाधारको अवस्थाबाट प्रष्ट हुने भएकोले यस क्षेत्रको विकासमा सरकार संवेदनशील हुनु आवश्यक छ। सडक, सञ्चार, खानेपानी, विद्युत्, सिँचाई, विद्यालय, अस्पताल जस्ता क्षेत्रमा गरिएको लगानीले आर्थिक विकासको द्वार खुला गर्ने, रोजगारी बढाउने, कुल माग बढाउने, गरिवी घट्ने, राजनीतिक स्थिरता हासिल हुने हुन्छ। तसर्थ सरकारले स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधिहरुको व्यवस्था गरेर, आयोजना स्थलका जनताहरूसँग समझदारी गरेर, विदेशी, स्वदेशी लगानीकर्ताहरूसँग सहकार्य गरेर ऊर्जा आपूर्तिमा सुनिश्चितता कायम गरेर, विदेशी सहायता एवं राजस्व परिचालनमा वृद्धि गरी आयोजनाहरुको स्रोत सुनिश्चित गरेर भौतिक पूर्वाधारहरुको विकास गर्नसक्छ।

व्यापार घाटा

आयात अधिक र निर्यात न्यून हुनाले व्यापार घाटा मुलुकको अर्थतन्त्रको एउटा मुख्य समस्या हो। प्रायशः

व्यापार घाटाको वृद्धिदर बढी नै हुने गरेको नेपालमा हालैको तराई क्षेत्रको बन्द हडताल र भारतीय सीमा असहजताले व्यापार घाटाको वृद्धिदरमा कमी आएको छ। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को पहिलो छ महिनासम्ममा कुल वस्तु व्यापार घाटा २५.५ प्रतिशतले घटी रु. २४६ अर्ब २० करोडमा सीमित भएको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो व्यापार घाटा १४.५ प्रतिशतले बढेको थियो। उक्त अवधिमा कुल वस्तु आयात २५.७ प्रतिशतले घटेर रु. २७७ अर्ब ७९ करोड पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो आयात १२ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो। तराई क्षेत्रमा जारी आन्दोलन तथा दक्षिणी सीमा नाकाहरुमा रहेको अवरोधका कारण आपूर्ति व्यवस्थामा समस्या उत्पन्न भएकोले पेट्रोलियम पदार्थ लगायतका वस्तुहरुको आयात घट्न गई समीक्षा अवधिमा समग्र आयातको वृद्धिदर ऋणात्मक रहन गएको हो। तर व्यापार घाटामा आएको यो कमी मुलुकको आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रवर्द्धन क्षमतामा उल्लेख्य सुधार आई भएको नभएर नाकाबन्दीको बाध्यकारी अवस्थाले गर्दा आएको हो।

तसर्थ सामान्य समयमा समेत व्यापार घाटा सुधार गर्न यथाशीघ्र पहल हुनु आवश्यक छ। यसका लागि अल्पकालीन र दीर्घकालीन उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ। अल्पकालीन उपायहरुमा विलासी एवं अनुत्पादक वस्तुहरुको आयातमा नियन्त्रण, कृषि क्षेत्रको उत्पादनमा जोड, कृषिमा आधारित घरेलु तथा साना उद्योग, साना विद्युत्, प्राविधिक शिक्षामा जोड, आर्थिक कूटनीतिको प्रभावकारी रूपमा परिचालनमार्फत् निर्यात प्रवर्द्धनमा जोड आदि उपायहरु अवलम्बन गर्न सकिन्छ भने दीर्घकालीन उपायहरुमा ठुला उद्योग स्थापनामार्फत् प्रशोधित र उत्कृष्ट वस्तुहरुको निर्यात, ठुला जलविद्युत् आयोजनाहरु सञ्चालन गरी विद्युत् निर्यात गर्न सकिन्छ। सबै भन्दा पहिले हामी आन्तरिक उपभोगका लागि आत्मनिर्भर हुनुपर्‍यो। तत्पश्चात् निर्यात प्रवर्द्धनमा लाग्नुपर्‍यो। थप एक गोडा भए पनि अन्न देशभित्रै उत्पादन गर्नुपर्‍यो। आर्थिक र उत्पादनशील क्रियाकलाप देशभित्र हुने बातावरण हुनुपर्‍यो। विश्व व्यापार संगठनको सदस्य भइसकेको नेपालले यस सदस्यताबाट फाइदा लिन निर्यात क्षेत्रको विविधीकरण, आधुनिकीकरण, औद्योगिकीकरण, तुलनात्मक लाभ भएको नयाँ निर्यातजन्य वस्तुहरुको अन्वेषण, विकास एवं उत्पादनमा वृद्धि गरेर निर्यात वृद्धि गर्नु अति आवश्यक छ।

उच्च शोधनान्तर बचत

मुलुकमा हाल विप्रेषण आप्रवाह उच्च दरमा वृद्धि भएको, आयातमा कमी भएको, चालू खाता बचत उल्लेख्य भएकोले शोधनान्तर बचत उल्लेख्य रूपमा बढेको छ। यसले गर्दा विदेशी विनिमय सञ्चिति पनि उत्साहजनक रूपमा बढेको छ। अघिल्लो वर्षको पहिलो छ महिनामा रु. १३ अर्ब ८२ करोडले बचतमा रहेको चालू खाता आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को छ महिनासम्ममा रु. १५७ अर्ब ५२ करोडले बचतमा रहेको छ भने अघिल्लो वर्षको पहिलो छ महिनामा रु. ३४ अर्ब २६ करोडले बचतमा रहेको समग्र शोधनान्तर समीक्षा अवधिमा रु. १३९ अर्ब ७५ करोडले बचतमा रहेको छ। सामान्यतया: उच्च शोधनान्तर बचत हुनु मुलुकको अर्थतन्त्रको लागि राम्रो मानिए तापनि स्थिर विनिमय दर भएको हाम्रो जस्तो मुलुकमा यसले अत्यधिक तरलता बढाउने, मुद्राप्रदाय बढाउने, मुद्रास्फीति बढाउने सम्भावना हुन्छ, जसलाई प्रशोचन गर्न केन्द्रीय बैंकले निकै ठुलो प्रयास र लागत व्यहोर्नुपर्ने हुन्छ।

उच्च अधिक तरलता

हाल आएर नेपाली मुद्राको अवमूल्यनले समेत विप्रेषण आय बढ्न गएको, आयातमा कमी हुनाले शोधनान्तर बचत धेरै भएको, विदेशी विनिमय सञ्चिति उल्लेख्य रूपमा बढेको, बैंक तथा वित्तीय संस्थामा निक्षेप उल्लेख्य रूपले बढेको आदि कारणले तरलता बढेको देखिन्छ। तर त्यसको तुलनामा कर्जा प्रवाह भने बढ्न सकेको छैन। अहिले विशेष गरी नेपालमा राजनैतिक परिवर्तन अर्थात् नयाँ संविधान जारी भएपश्चात् उत्पन्न तराई क्षेत्रको बन्द हडताल, भारतसँगको सीमा नाकामा असहज परिस्थिति उत्पन्न भएपश्चात् नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा तरलता अत्यधिक रूपमा बढेर गएको पाइन्छ। २०७२ माघको आधाआधी समयसम्म नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा रु. ५० अर्बको अधिक तरलता विद्यमान छ। अझ बैंकरहरुले भने यसबेला नेपालको बैंकिङ क्षेत्रमा रु ८० अर्बदेखि रु. १०० अर्बसम्म अधिक तरलता विद्यमान रहेको अनुमान गरेका छन्। आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को छ महिनासम्ममा नेपाल राष्ट्र बैंकले रु. ३०४ अर्ब ७७ करोड तरलता प्रशोचन गरेको छ। यसमध्ये, पटक-पटक गरी निक्षेप बोलकबो लमार्फत् रु. १९८ अर्ब ४० करोड, रिभर्स रिपोमार्फत् रु.

९७ अर्ब ३५ करोड तथा सोभै बिक्री बोल-कबोलमार्फत् रु. ९ अर्ब १० करोड तरलता प्रशोचन भएको छ। २०७२ पुस मसान्तमा निक्षेप संकलन बोल-कबोल बक्यौता रकम रु. १४१ अर्ब १५ करोड रहेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा निक्षेप बोल-कबोलमार्फत् रु. ५५ अर्ब तथा रिभर्स रिपोमार्फत् रु. २६० अर्ब ५० करोड तरलता प्रशोचन भएको थियो।

सरकारी खर्च

मुलुकमा विगत केही वर्षदेखि पुँजीगत खर्चको प्रवृत्ति हेर्दा यसको प्रगति सन्तोषजनक रहेको छैन। सार्वजनिक खरीद प्रक्रियामा रहेका कमीकमजोरीहरु, बजेट ढिलो गरी पारित हुनु, ठेक्कापट्टा प्रक्रियामा ढिलाइ, स्थानीय निकायहरुमा जनप्रतिनिधिहरुको अनुपस्थिति, स्थानीय जनताबाट अति महत्वाकांक्षी मागहरुको प्रस्ताव र सो प्राप्त नहुँदाको अवस्थामा गरिने बन्द, हडताल, तालाबन्दी, ऊर्जा संकट आदि विभिन्न कारणहरुले पुँजीगत खर्चमा अपेक्षित उपलब्धि हासिल हुन नसकेको कारण यी पक्षहरुमा यथाशीघ्र सुधारको आवश्यकता छ।

आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को छ महिनासम्ममा चालू खर्च ८.५ प्रतिशतले बढी रु. १२६ अर्ब १ करोड पुगेको छ। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो खर्च ४.९ प्रतिशतले बढेको थियो। समीक्षा अवधिमा पुँजीगत खर्च १.५ प्रतिशतले घटेर रु. १३ अर्ब ६३ करोडमा सीमित भएको छ। इन्धन एवम् निर्माण सामग्रीको अभावका कारण कतिपय महत्वपूर्ण आयोजनाहरु अवरुद्ध भएका तथा भूकम्प पछिको पुनर्निर्माणको कार्य समेत प्रारम्भ नभएका कारण पुँजीगत खर्च घट्न गएको हो। अघिल्लो वर्षको सोही अवधिमा पुँजीगत खर्च ४९.२ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो। समीक्षा अवधिमा भएको पुँजीगत खर्च बजेट अनुमान रु. २०८ अर्ब ८८ करोडको ६.५ प्रतिशत मात्र हुन आउँछ। २०७२ माघ महिनासम्म कुल पुँजीगत खर्च बजेट अनुमानको ९ प्रतिशत पुगेको अनुमान छ।

भारततर्फको भन्सार नाकामा भएको अवरोधका कारण आयातमा संकुचन आउनाले तथा इन्धन लगायत आवश्यक सामग्रीको अभावमा आर्थिक गतिविधिमा शिथिलता आएकोले मूल्य अभिवृद्धि कर, भन्सार राजस्व, अन्तःशुल्क, आयकर लगायतका कर राजस्व संकलनमा कमी आएको

छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को छ महिनासम्ममा कुल राजस्व बजेट लक्ष्य रु. ४७५ अर्बको ३४.६ प्रतिशत मात्र परिचालन भएकोले चालू आर्थिक वर्षमा लक्षित राजस्व संकलन हुन कठिन देखिन्छ । सो अवधिमा नेपाल सरकारको राजस्व परिचालन १३.७ प्रतिशतले घटी रु. १६४ अर्ब ३३ करोडमा सीमित भएको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो राजस्व १६.६ प्रतिशतले वृद्धि भएको थियो ।

विप्रेषणको उपयोग

मुलुकबाट वैदेशिक रोजगारीमा गएका नेपालीहरूले पठाएको विप्रेषण आय घरजगा, घरायसी खर्च, औषधोपचार र बालबच्चाको शिक्षादीक्षामै सकिने गरेको छ । आर्थिक वर्ष २०७१।७२ मा रु ६१७ अर्ब २८ करोडको विप्रेषण आएको छ भने आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को छ महिनासम्म रु ३२३ अर्ब ६९ करोड विप्रेषण आएको छ । यसको आधा घरायसी प्रयोजनमा लगाए पनि आधा जति देश विकासमा लगाउन सकिन्छ । मुलुकमा उपयुक्त वातावरण सिर्जना हुन सकेमा मुलुकको आर्थिक विकासमा विप्रेषणले उल्लेख्य टेवा पुऱ्याउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ ।

वित्तीय समावेशीकरण

मुलुकमा वित्तीय समावेशीकरणको कमी अर्को चुनौती हो । विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएअनुसार अर्थतन्त्रमा अहिले पनि वित्तीय साधनको आवश्यकता हुने कुल जनसंख्यामध्ये करिब ६० प्रतिशतले अनौपचारिक क्षेत्रबाट कर्जा लिने प्रवृत्ति कायमै छ । ग्रामीण विपन्न वर्ग अहिले पनि संस्थागत कर्जाको पहुँचबाट बञ्चित छ । यसले गर्दा एकातिर ग्रामीण क्षेत्रमा आर्थिक गतिविधिहरू प्रस्फुटन हुन सकिरहेका छैनन् भने अर्कातिर कृषि क्षेत्रको आय र विप्रेषणबाट प्राप्त आय पूर्ण रुपमा बैंकिङ क्षेत्रमा आउन सकेको छैन । यसले अर्थतन्त्रको मौद्रिकीकरणमा समेत अवरोध सिर्जना गरेको छ । वित्तीय संस्थाहरूको शाखा सञ्जालमा भएको वृद्धिसँगै वित्तीय सेवाको पहुँच विस्तार हुँदै गएकोले समग्र वित्तीय पहुँच अभिवृद्धिमा सघाऊ पुगेको भनिए तापनि त्यो अद्यापि पर्याप्त छैन ।

निक्षेप तथा कर्जा प्रवाह

बढेको विप्रेषण आयको कारण बैंक निक्षेपमा वृद्धि भएको तर सोही अनुपातमा बैंक कर्जा प्रवाह हुन नसकेको

कारण बैंक वित्तीय क्षेत्रमा उल्लेख्य मात्रामा तरलता थुप्रिएर रहेको छ । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को छ महिनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निक्षेप ६ प्रतिशत (रु. १०० अर्ब ९२ करोड) ले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा पनि उक्त निक्षेप ६ प्रतिशत (रु.८३ अर्ब ७६ करोड) ले बढेको थियो । तर कर्जा प्रवाहतर्फ भने सो अनुरुपको वृद्धि हुन सकेको छैन । भूकम्पपश्चात मुलुकका विभिन्न क्षेत्रहरूमा लगानीका लागि उद्योगी व्यवसायी, पर्यटन उद्यमी आदि पर्ख र हेरको स्थितिमा रहेको र तराई आन्दोलन र दक्षिणी नाका असहजता पश्चात् त कच्चा पदार्थ र इन्धनको आयात नै हुन नसकेपछि उद्योगधन्धाले नयाँ ऋण लिने कुरा नै भएन । नयाँ उद्योगधन्धा पनि स्थापना नहुनाले ऋणको माग भएन । ऋणको माग नहुनु भनेको बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा प्रवाह पनि हुन नसक्नु हो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को छ महिनामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट निजी क्षेत्रमा प्रवाहित कर्जा ५.८ प्रतिशत (रु. ७७ अर्ब ७४ करोड) ले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको सोही अवधिमा यस्तो कर्जा ११.६ प्रतिशत (रु. १२९ अर्ब २८ करोड) ले बढेको थियो ।

ब्याजदरमा कमी

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा अत्यधिक अधिक तर लता विद्यमान रहँदा निश्चय नै ब्याजदरमा कमी आएको छ । उच्च दरमा निक्षेप बढे पनि कर्जा प्रवाहमा समस्या हुन थालेपछि बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले लगातार ब्याज घटाउन थालेका छन् । अहिले (२०७२ माघताका) बैंकहरूले बचतमा औसत १.२५ प्रतिशतदेखि १.७५ प्रतिशतसम्म मात्र ब्याज प्रदान गरिरहेका छन् । बैंकहरूले निक्षेपमा उल्लेख्य रूपले ब्याज दर कटौती गरे पनि पुरानो कर्जाको ब्याज भने घटाएका छैनन् ।

विनिमय दर अवमूल्यन

हाल नेपाली बैंकिङ क्षेत्रमा तरलता अत्यधिक हुनुमा अमेरिकी डलरसँग नेपाली मुद्राको अवमूल्यन हुनु पनि हो । विशेषतः नेपालको विनिमय दर प्रणाली भारतसँग आवद्ध भएको र भारतीय मुद्राको अमेरिकी डलरसँग अवमूल्यन भएको कारण नेपाली रुपैयाको पनि स्वतः अमेरिकी डलरसँग अवमूल्यन भएको छ । नेपाली मुद्राको अवमूल्यन हुँदा विदेशमा काम गर्न गएका कामदारहरूले नेपालमा रहेका आफ्ना परिवारहरूलाई रकम पठाउन प्रोत्साहन हुने हुँदा

नेपाल भित्रने विप्रेषण रकममा वृद्धि भएको कारण पनि तर लतामा वृद्धि भएको हो । आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को छ महिनामा विप्रेषण आप्रवाह १७.३ प्रतिशतले बढेको छ । अधिल्लो वर्षको पहिलो छ महिनामा विप्रेषण आप्रवाह ३.९ प्रतिशतले मात्र वृद्धि भएको थियो । नेपाली रुपैयाको अवमूल्यनलाई दृष्टिगत गर्दा २०७२ असार मसान्तको तुलनामा २०७२ पुस मसान्तमा नेपाली रुपैयाँ अमेरिकी डलरसँग ५.१ प्रतिशतले अवमूल्यन भएको छ । यी कारणहरूले गर्दा तरलता समेत वृद्धि भएको छ ।

पुँजी पलायन

बैंक वित्तीय संस्थाले निक्षेपमा दिने व्याजदरले पनि बैंकिङ क्षेत्रको तरलतालाई निर्धारण गर्दछ भने अधिक तरलताको स्थितिले व्याजदरलाई न्यून बनाउँछ । निक्षेपको व्याजदर धेरै कम हुन गयो भने खुला सीमाना भएको छिमेकी राष्ट्र भारततर्फ निक्षेप पलायन हुने सम्भावना हुन्छ र विगतमा पनि यस्तो प्रवृत्ति सुन्नमा आएको थियो । छिमेकी मुलुकमा निक्षेपमा दिने व्याजदर नेपालको भन्दा धेरै बढी भएपछि त्यतैतिर निक्षेप खाता खोली बढी व्याज कमाउने लालसाले पुँजी पलायन हुनु स्वाभाविक छ ।

शेयर बजारमा लगानी र शेयर मूल्यमा वृद्धि

निक्षेपको व्याजदर ज्यादै न्यून भएपछि मानिसहरूले बैंकमा राखेको पैसा फिकी विभिन्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शेयरमा लगानी गर्ने प्रवृत्ति बढेर गएको छ । यसले गर्दा शेयरको मूल्य पनि बढ्न थालेको छ । नेप्से परिसूचकमा पनि वृद्धि हुनगएको छ । नेप्से सूचकाङ्क वार्षिक विन्दुगत आधारमा २६.७ प्रतिशतले वृद्धि भई २०७२ पुस मसान्तमा १,१९०.२ विन्दुमा पुगेको छ । २०७१ पुस मसान्तमा उक्त सूचकाङ्क ९३९.५ विन्दु कायम भएको थियो ।

बेरोजगारी

बेरोजगारी अहिले नेपालको मुख्य समस्याको रुपमा रहेको छ । कुनै सरकारी संस्थान तथा निजामति सेवाको सीमित स्थानको विज्ञापनमा सयौँ गुणा बढी आवेदन पर्ने गरेको देखिन्छ । तल्लो तहको पदमा पनि त्यसभन्दा माथिल्लो स्तरको शैक्षिक योग्यता भएका व्यक्तिहरूले आवेदन दिनु सामान्य भइसकेको छ । बेरोजगारी समस्याको परिणाम भयावह हुन्छ । सामाजिक, आर्थिक र राजनीतिक गरी मुख्य

रुपमा तीन किसिमका परिणामहरू देखिने गरेका छन् । बेरोजगारीले गरिबी र गरिबी ले चोरी, डकैती, अपहरण, हत्या र अन्य सामाजिक अपराधहरू जन्माउँछ भने मुलुकको उत्पादनको एउटा मुख्य आर्थिक साधन जनशक्ति बेरोजगार हुँदा उत्पादनमा कमी हुन्छ । त्यस्तै, बेरोजगार व्यक्ति नै कुनै राजनैतिक दल विशेषको दवावमा सडकमा टायर बाल्न उद्यत हुन्छ । काम पाएको व्यक्ति निश्चय नै सडकमा ढुंगामुढा गर्न जाँदैन । नेपालमा सानो कामलाई हेय दृष्टिले हेर्ने चलन छ । हजाम, डकर्मी, सिकर्मी, मोटरसाइकल,साइकल मर्मत, प्लम्बर, विजुली मिस्त्री, साइकलमा तरकारी बेच्ने, चटपटेवाला, टेलर, पेण्टर आदि भारतबाट आएर हाम्रो काम चलेको छ, जसवापत् एकातिर ठुलो धनराशि भारत गइरहेको छ भने नेपाली जनशक्ति बेरोजगार छ । यसका लागि श्रमको सम्मान गर्ने प्रथाको विकास भई यी पेशाहरूमा नेपालीहरूले आफूलाई सहज रुपमा प्रवेश गराउने बानी बसाउनु आवश्यक छ । कामका लागि अरुमा भर पर्ने प्रवृत्तिको अन्त्य गरी स्वरोजगारीतर्फ पनि युवाहरू आकर्षित हुनु जरुरी छ । पशुपालन, च्याउ खेती, जडीबुटी खेती, तरकारी खेती, चिया खेती, जस्ता कामहरूबाट पनि आफू लगायत अरु धेरैलाई रोजगारी दिन सकिन्छ । घरेलु उद्योग, चिया प्रशोधन, तयारी पोशाक उद्योगलाई पर्याप्त प्रोत्साहन दिनसके केही हदसम्म आयात प्रतिस्थापन र निर्यात प्रबर्द्धन पनि गर्न सकिन्छ । विकास भनेको सानो कुरावाटै शुरु हुन्छ । अर्को कुरा आयातमुखी उपभोग प्रवृत्तिको अन्त्य भई मुलुकभित्र उत्पादनमुखी उपभोग बढेमा रोजगारी पनि बढ्छ । यसको अलावा शान्तिसुरक्षा, लगानीमैत्री वातावरण, पुँजीगत खर्चमा वृद्धि, क्षेत्रीय संतुलित विकास, जनसंख्या नियन्त्रण, व्यवस्थित वैदेशिक रोजगारी आदिले बेरोजगारी समस्या घटाउन मद्दत गर्दछन् ।

गरिबी

विप्रेषण आप्रवाहमा भएको वृद्धि र कृषि क्षेत्रका मजदुरहरूको ज्यालादरमा भएको वृद्धिलगायतका कारणहरूले नेपालमा गरिबी घटेर २३.८ प्रतिशतमा झरेको भन्ने भनाइ रहेको छ । तथापि भूकम्पले घर भत्काइदिँदा लाखौँ जनताको पालमुनिको बास भएको छ । घरखेत पहिरोले लगिदिँदा लाखौँ जनता अनायासै गरीव हुनपुगेका छन् । भूकम्पपीडितहरूमध्ये कतिपय बाल श्रमिक भएका छन् भने कतिपय चेलीबेटीहरू बेचिन पुगेका छन् । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदरमा

कमी आएको छ । राष्ट्रिय योजना आयोगबाट प्रकाशित विपदपछिको आवश्यकता आँकलन प्रतिवेदनअनुसार भूकम्पले अर्थतन्त्रमा करिब रु ७०६ अर्बको क्षति पारेको छ । आर्थिक वर्ष २०७१/७२ मा कम्तीमा २.५ प्रतिशतदेखि ३.० प्रतिशत गरिबी बढी करिब ७ लाख जनसंख्या गरिबीको रेखामुनि धकेलिएको अनुमान छ । नाकाबन्दीको असर त अझ विश्लेषण गर्न बाँकी नै छ ।

युवा पलायन

युवा जनशक्तिको पलायन नेपालको अहिलेको जल्दो बल्दो चुनौती हो । हामी कृषिको विकास गर्ने कुरा गर्छौं । कृषि कार्यमा युवा जनशक्तिको आवश्यकता पर्दछ । राज्यले रोजगारीको सुनिश्चितता गर्न नसक्दा, युवामैत्री वातावरण मुलुकमा नहुँदा पाखुरामा बल र शरीरमा ऊर्जा भएका तन्नेरी जनशक्ति अधिकांश या त अध्ययनको बहानामा अमेरिका, अष्ट्रेलिया, बेलायतलगायत विकसित राष्ट्रतिर या त कामको खोजीमा खाडी मुलुकतिर पलायन भइरहेका छन् । यसले कृषि क्षेत्रमा आवश्यक ऊर्जावान् जनशक्तिको अभाव छ । ग्रामीण क्षेत्रमा या त toothless र youthless जनसंख्याको मात्र बाहुल्यता छ । भएको जमीनमा कृषि खेती नगरी विप्रेषणबाट आएको पैसाले किनेर खाने आलसी प्रवृत्ति समेत बढेर गएको छ । अतः युवा पलायन कसरी रोक्ने ? भन्ने बारेमा समयमै बहस हुनु जरुरी छ ।

कुरा धेरै, काम थोरै

नेपालमा कुरा चाहिँ ठुला ठुला हुनेगर्छन् । जस्तै: कोही नेपाललाई सिंगापुर बनाउने, कोही स्वीट्जरल्याण्ड बनाउने, कोही मेलम्चीको पानीले सडक पखाल्ने त कोही सर्प जस्तो घस्रने होइन, भ्यागुतो जस्तो उफ्रिने आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने, कोही आगामी १० वर्षभित्र १०००० मेघावाट विद्युत् उत्पादन गर्ने भनेर । तर त्यसका लागि मार्गहरु के के हुन्, कसरी व्यावहारिक रुपमा कार्यान्वयन गर्ने भनी खरो उत्रिन सक्ने वातावरण, कर्मठ नेता, कर्मचारीतन्त्र, पुँजी, प्रविधि अभाव, उत्तिकै खड्किंदो विषय छ । मुलुकमा पर्यटन, जलस्रोत, होटेल व्यवसाय आदिको पर्याप्त सम्भावना हुँदाहुँदै पनि तिनीहरुको पर्याप्त विकास हुन सकेको देखिँदैन । जम्मा ५६० मेघावाट मात्र विद्युत् उत्पादन हुन सकेको छ, जबकि क्षमता ८३००० मेघावाटको छ भनिन्छ । मुलुकको औद्योगिक क्षेत्र शिथिल छ । उद्योगसम्बन्धी सरकारी नीति

नियममा अस्थिरता, शान्ति सुरक्षाको कमी, व्यवस्थापन-मजदुर सम्बन्ध सुमधुर हुन नसक्नु, लोडसेडिङ्ग, इन्धन आपूर्तिमा कमी, विदेशी सामानको ओइरो नेपालमा लाग्नु, भारततर्फको निर्यातमा विभिन्न व्यवधान हुनु आदि विभिन्न समस्याहरुले गर्दा औद्योगिक क्षेत्र समस्याग्रस्त छ ।

बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रमा विद्यमान विसंगति

हाल नेपालमा ३० वाणिज्य बैंक, ७६ विकास बैंक, ३९ लघु विकास बैंक, ४८ वित्त कम्पनीहरु कार्यरत छन् । वित्तीय संस्थाहरुको संख्यात्मक एवं गुणात्मक विकासबाट वित्तीय क्षेत्रमा स्वस्थ प्रतिस्पर्धा हुने, वित्तीय प्रगाढता बढ्ने, वित्तीय मध्यस्थता लागत घट्ने, प्रतिस्पर्धात्मक व्याजदरमा कर्जा पाइने, निक्षेपकर्ताले आफ्नो निक्षेपमा आकर्षक प्रतिफल पाउने, उत्पादनशील क्षेत्रमा कर्जा प्रवाह हुने, मुलुकको समग्र आर्थिक विकास हुने, रोजगारी अभिवृद्धि हुने, राजस्व वृद्धि हुने आदि अपेक्षा गरिएको थियो । केही हदसम्म ती अपेक्षाहरु पूरा नभएका पनि होइनन् । तर वित्तीय क्षेत्रका हालसम्मका उपलब्धिहरु अपेक्षाअनुरूप पाइएका छैनन् । बरु वित्तीय क्षेत्र अहिले आफैँ विभिन्न समस्यामा रुमल्लिरहेको अवस्था छ ।

मुख्यतः वित्तीय संस्थाहरुबीच अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा बढ्नाले विभिन्न विसंगतिहरु भ्नाइगिएका छन् । निक्षेप संकलन गर्दा नै विभिन्न पुरस्कार (जस्तै, कमिशन, ऋण दिनुपर्ने शर्त, वा बढी व्याजदरको आकर्षण आदि) दिनुपर्ने प्रथाको अघोषित विकास भएको भन्ने सुन्नमा आएको पाइन्छ । कर्जा प्रवाह गर्दा त यस्ता विसंगतिहरु भन्ने धेरै देखिन्छ । संस्थापकहरुले आफ्नो संस्थापक शेयर धितो राखी एकअर्काको वित्तीय संस्थाहरुबाट कर्जा लिनाले पुँजीको वास्तविक कुशन नै कमजोर हुनगएको छ । त्यस्तै कतिपय वित्तीय संस्थाहरुमा नक्कली ऋणी सिर्जना गरेर करोडौ रकम कर्जा प्रवाह भएको देखिन्छ । नयाँ वित्तीय संस्थाहरुमा यस्ता समस्याहरु भन्ने भ्नाइगिएका छन् । कर्जाको माग गर्ने व्यावसायिक घरानाहरु नै बैंक खोली कर्जा प्रवाह गर्ने कार्यमा संलग्न हुनुले संस्थागत सुशासन कमजोर भएको आभास मिल्दछ । यसमा बैंक तथा वित्तीय संस्था मात्र होइन, ऐन, नीति नियममा भएका कमजोरीहरु र विगतको अति उदार इजाजत प्रक्रिया पनि केही हदसम्म जिम्मेवार छन् । तर मुख्य रुपमा जोखिम व्यवस्थापन र संस्थागत सुशासन कायम गर्न जिम्मेवार चाहिँ वित्तीय क्षेत्र नै

हुनुपर्दछ ।

खुल्ला उदार वातावरणमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरुको संख्या बढ्नुलाई नराम्रो मान्न सकिँदैन तर यिनीहरुले प्रतिस्पर्धी रुपमा गुणस्तरीय सेवाको प्रत्याभूति दिन सकेका छैनन् । निक्षेपमा दिने व्याजदर ज्यादै कम र कर्जामा लिने व्याजदर बढी भएको कारण आजकल निक्षेप भिक्ने शेयर र घरजग्गा व्यवसायमा लगानी गर्ने प्रवृत्ति बढेको छ । बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाहरुको नियमन तथा सुपरिवेक्षण प्रभावकारी रुपमा हुन नसक्दा सहकारी संस्थाहरुको छाया बैंकिङ कारोवारले नेपाल राष्ट्र बैंकको नियमन तथा सुपरिवेक्षण तथा बैंक वित्तीय संस्थाहरुको

प्रभावकारितामा नै चुनौती दिइरहेको आभास मिलेको छ ।

उल्लेखित चुनौतीहरुको अतिरिक्त सुशासनको कमी, गरिबी, तीव्र आर्थिक असमानता, भारतसँगको खुला सीमाना, भा.रु.सँगको स्थिर विनिमय दर, जलवायु परिवर्तन, सरकारको गैरबजेटरी खर्चमा वृद्धि, पुँजी पलायन, जनशक्ति पलायन, अव्यवस्थित वैदेशिक रोजगारी, नीति, नियमको प्रभावकारी कार्यान्वयनको अभाव आदि अर्थतन्त्रका यस्ता जल्दाबल्दा चुनौतीहरु हुन्, जसको शीघ्र समाधानको लागि उपयुक्त भावी मार्ग तय गर्न आर्थिक राजनीतिक, सामाजिक, सरकारी, वित्तीय सबै सरोकारवालाहरुको सामूहिक र प्रतिबद्ध सहकार्यको आवश्यकता छ ।

पराधीन अर्थतन्त्रका कारक तत्वहरू

सन्दर्भ: वैदेशिक व्यापार

राजनविक्रम थापा*

विषय प्रवेश

भौगोलिक, प्राकृतिक, सांस्कृतिक एवम् राजनैतिक दृष्टिकोणबाट विश्व सामु बनेको नेपालको मौलिक पहिचानका तुलनामा आर्थिकक्षेत्र निकै पछाडि परेको देखिन्छ। विश्वका धेरै महत्वपूर्ण घटना र परिदृश्यमा नेपालको भूमिका उल्लेख्य रहेको पाइन्छ। तर विगत पाँच दशकको अवधिमा भएका आर्थिक गतिविधि र उपलब्धिलाई समीक्षा एवम् विश्लेषण गर्दा देशको आर्थिक अवस्था छिमेकी एवम् समकक्षी मुलुकहरूको दाँजोमा निकै खस्केको देखिन्छ। देशको अर्थतन्त्रलाई संकेत गर्ने परिसूचकहरू मध्ये देशको आर्थिक वृद्धिदर गत आ.व. मा ३ प्रतिशतमै खुम्चिएको छ। चालू आ.व. २०७२/७३ को बजेट बक्तव्य मार्फत ६ प्रतिशत प्रक्षेपण गरिएको भए तापनि विनासकारी भूकम्पको असर, पछिल्लो समयमा मौलाएको मधेश आन्दोलन, अस्थिर राजनैतिक अवस्था एवम् भारतको अघोषित नाकाबन्दीको कारण १ प्रतिशत कै हाराहारीमा सीमित हुने अवस्थामा पुगेको छ। मूलतः सन् १९९० को मध्यबाट शुरू भएको राजनीतिक अस्थिरताको दुई दशकसम्म पनि व्यवस्थापन गर्न नसकिएका कारण नेपालको अर्थतन्त्र दिन प्रतिदिन कमजोर भैरहेको छ। छोटो समयमा हुने राजनैतिक परिवर्तनलाई संस्थागत गर्न नसक्दा आर्थिक मुद्दाहरू ओभरेल पार्ने गरेको पाइन्छ। विगत २५ वर्षदेखि मुलुक राजनैतिक जटिलताको जालोबाट उम्कन सकेको छैन। लामो समयको प्रतीक्षापछि संविधानसभाबाट बहुमतीय पद्धतिका आधारमा नेपालको संविधान पारित भैसके तापनि कार्यान्वयनका क्रममा जटिलता थपिँदै गएको छ। विद्यमान संविधानमा आर्थिक सुधार र स्थायित्वका लागि आवश्यक विभिन्न व्यवस्थाहरू गरिएका छन् तर कार्यान्वयन गर्ने सवालमा स्थायी सरकार र संयन्त्रको अझै व्यवस्थापन हुन नसकेका कारण थुप्रै जटिलताहरू देखिन्छन्।

नेपाल पराधीन भयो भन्ने कुरा सर्वत्र चासो र चिन्ताको विषय बनेको छ। यसको जरासम्म पुगेर

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

८६/नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार

परनिर्भरताको कारण पहिचान गरी समाधानतर्फ कदम चालेको भने देखिँदैन। देशमा भैरहने राजनैतिक परिवर्तन र त्यसले निम्त्याएका असरलाई मात्र देखाएर सबै सरोकारवालाहरू जिम्मेवारीबाट पन्छिने प्रवृत्तिले देशको विकास हुन नसकेको तथ्य जगजाहेर नै छ। सार्क मुलुकमा श्रीलंका, पाकिस्तान, भारत, अफगानिस्तान बंगलादेश लगायतका देशहरू पनि लामो समयदेखि द्वन्द्वको मारबाट गुज्रिरहेका रहेका छन्। तैपनि तुलनात्मक रूपमा ती देशको अवस्था नेपालको जस्तो खस्केको छैन। सार्क मुलुकमध्ये सानो मुलुक भुटानले आफ्नो सीमित जलस्रोतबाट जलविद्युतको उत्पादन र विक्री गरी नेपालको तुलनामा निकै बढी प्रतिव्यक्ति आय कायम गर्न सफल भएको छ भने पर्यटनको क्षेत्रमा पनि उल्लेख्य प्रगति हासिल गरेको छ। विश्वव्यापीकरणको समयमा विश्वको कुनै पनि मुलुक एकलैले समृद्धि हासिल गर्न प्रायःअसम्भव छ। नागरिकको जीवनस्तरको सुधार र अर्थतन्त्रको विकासका लागि धेरै मुलुकहरूसँग आर्थिक सम्बन्ध र सहकार्य जरुरी हुन्छ। अतः छिमेकी मुलुकसँग कुनै पनि सम्बन्ध कायम नगरी नेपालको अर्थतन्त्रलाई स्वाधीन बनाउनु पर्छ भन्ने संवेगात्मक पक्षलाई विवेकपूर्ण मान्न भने सकिँदैन। तर पर्याप्त प्राकृतिक स्रोतको उपलब्धता र आर्थिक समृद्धिको सम्भावना रहँदारहँदै पनि छिमेकी मुलुकको निगाहमा मुलुकको अर्थतन्त्र गुज्रनु पक्कै पनि राम्रो संकेत हैन। यस लेखमा नेपालको अर्थतन्त्र स्वाधीन बन्न नसक्नुका प्रमुख कारक तत्व र देशको वैदेशिक व्यापारमा देखिएको अधिकेन्द्रीकरण एवम् सोलाई न्यूनीकरण गर्ने सम्बन्धमा संक्षिप्त चर्चा गर्ने प्रयास गरिएको छ।

केले बनायो त नेपाली अर्थतन्त्रलाई परनिर्भर ?

नेपालको अर्थतन्त्र तुलनात्मक रूपमा विकास हुन नसक्नु एवम् अन्य मुलुकहरूसँग निर्भर रहनुमा धेरै कारक तत्वहरू जिम्मेवार छन्। दशकौँदेखि नेपालको तुलनात्मक लाभको क्षेत्र भनी पहिचान भएका कृषि, पर्यटन, जलविद्युत,

जडिबुटि, जंगल आदिको उचित व्यवस्थापन हुन नसक्दा देशको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन घट्दै गइरहेको छ। दैनिक जीवन यापन र अत्यावश्यक वस्तु समेत आयातमा निर्भर रहनु परेको छ। यसकै कारण बजारमा कृत्रिम अभाव महंगी, कालो बजारी लगायतका समस्याहरू बढ्दै गई आकासिँदो मुल्यवृद्धिले जीवनस्तर झुन्ड्याउँदै गएको देखिन्छ। लामो समयसम्मको राजनैतिक संक्रमण र प्रतिकूल आर्थिक वातावरणका बीचबाट पनि मुलुकलाई सम्पन्नता र विकासतर्फ लानु पर्ने आवश्यकता रहे पनि देहायका प्रमुख कमजोरीले नेपाली अर्थतन्त्रलाई परनिर्भर बनाउँदै लगेको देखिन्छ।

- जुनसुकै राज्य व्यवस्था र पार्टीको सरकार बने पनि कृषिलाई अर्थतन्त्रको आधार भन्ने नारा दिने तर कृषिक्षेत्रको विकास र प्रवर्द्धनमा सिन्को नभाँच्ने प्रवृत्तिले मुलुकलाई परनिर्भर बनाएको हो। कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको एक तिहाइ अंश ओगटने कृषि क्षेत्रलाई सर्वसाधारणले पनि रोजगारी प्राथमिकतामा निकै कम महत्व दिने गरेको पाइन्छ। मनोवैज्ञानिक रूपमा पनि यो पेशा नपढेका र कमजोर हैसियत भएकाले गर्ने हो भन्ने मानसिकताको विकास हुँदै जाँदा यस क्षेत्रको उन्नति हुन नसकेको देखिन्छ।
- कृषि विभागबाट उपलब्ध तथ्यांककै आधारमा पनि कुल खेतियोग्य जमिन मध्ये ५ लाख हेक्टर जमिन उपयोगमा आउन नसक्नु, खेतियोग्य जमिनमा पनि २५ प्रतिशतमा मात्रै आधुनिक सिंचाइको सुविधा उपलब्ध हुनु, समयमै मल, विउ र कृषि उपकरणको व्यवस्था नहुनु, उब्जनीको लागि उचित बजारको पहुँच नहुनु, विचौलियाहरूको अधिक उपस्थितिका कारण किसानहरूले प्रतिफल लिन नसक्नु लगायतका समस्याहरूको कारण कृषि क्षेत्रका अपेक्षित प्रगति हुन नसकी अर्थतन्त्र परनिर्भरतातर्फ उन्मुख भएको देखिन्छ।
- आज नेपालमा चामल, पीठो, खानेतेल, फलफूल (केरा, सुन्तला, स्याउ, कागती, अनार, अजुगर, मेवा, आँप आदि) विभिन्न प्रकारका तरकारी, दाल, गोडागुडी, माछामासु आदि समेत भारतबाट आयात भइरहेको छ। आ.व. २०७१/७२ को प्रथम आठ महिनाको तथ्यांकलाई मात्र हेर्दा पनि भारतबाट मात्र करिब रु. ६२.३१ अर्बको

खाद्य वस्तु तथा जीवजन्तु आयात गरेको देखिन्छ। तर यस्तो वस्तुको निर्याततर्फ रु. १२.५६ अर्ब मात्र रहेको छ। जसले नेपालीहरू परनिर्भर बन्दै गएको तथ्य उजागर गर्दछ।

- जलस्रोतको दोस्रो धनी मुलुकको रूपमा चित्रित मुलुकमा दशकौँदेखि विद्युत् उत्पादन र आय आर्जनको सपना बोकेर देशले ऊर्जा संकट बेहोर्न परिरहेको छ। नेपालका नदिनालाबाट ८३ हजार मेगावाट उत्पादन क्षमताको सम्भावना रहेको तथ्याङ्क सार्वजनिक गरिरहँदा जलविद्युत उत्पादन थालेको शताब्दी कटिसक्दा पनि करिब १३ सय मेगावाटको वर्तमान माग समेतलाई सम्बोधन गर्न नसकी मुलुक लोडसेडिङमा बस्न बाध्य भैरहेको छ।
- कुनै पनि देशको आर्थिक वृद्धिदर मुख्यतः इन्धनको सहज उपलब्धता र बिजुलीको नियमित आपूर्तिमा भर पर्छ अर्थात् आर्थिक वृद्धिदर र विद्युत् उपभोगको सम्बन्ध अत्यन्त नजिक रहेको हुन्छ। नेपालमा नियमित रूपमा बढ्ने विद्युत कटौति र इन्धनको संकटको असर चौतर्फी रूपले सबै आर्थिक तथा सामाजिक क्षेत्रमा परिरहेको छ। रोजगार प्रदान गर्न सक्ने सबै खाले आर्थिक क्रियाकलाप इन्धन अभाव कारण ठप्प भएका छन्।
- विदेशमा जे जस्तो काम पनि गर्न तम्सने तर स्वदेशमा सो काम नगर्ने परिपाटी हावी भएको छ। कामका लागि विदेश गएका परिवारहरू समेत प्राप्त विप्रेषण रकमबाट सुविधाको जीवन यापन गर्ने तर पहिले गरिरहेका कृषि र मौलिक पेशालाई नअपनाउने गरेको कारण पनि आयात बढ्न गई समग्र उत्पादकत्वमा हास आएको देखिन्छ।
- देशमा दीगो र जीवन धान्न सक्ने रोजगारीको अवसर प्राप्त गर्ने सम्भावना नदेखिएपछि दैनिक औषत १५०० भन्दा बढी संख्यामा नेपालबाट युवा शक्ति बाहिरिने तथा स्वदेशमा रहने नागरिकहरूमा पनि उद्यमशील बन्नेभन्दा पनि सजिलो उपायबाट जीवनयापन गर्ने र विदेश पलायन हुने प्रवृत्ति बढ्दै गएको छ। विदेशमा श्रम गरेर प्राप्त विप्रेषणले जीवन यापनलाई सहज बनाए पनि उपभोग्य वस्तुमा परनिर्भरता बढाउँदै लगेको देखिन्छ।

- नेपालको भौगोलिक विविधताका कारण जंगल र जडिबुटीलाई प्रशोधन गरी निर्यातयोग्य बस्तु तयार गर्न सक्ने पर्याप्त संभावना रहँदासँगै पनि उचित योजना र सरोकारवालाहरूसँग समन्वय कायम हुन नसक्दा सोबाट हासिल गर्न सकिने लाभ प्राप्त हुन सकेको देखिँदैन । यासागुम्बा, सिलाजित, पाँचऔले, हरो, बरो लगायतका अति उपयोगी जडिबुटी सिधै कच्चा बस्तुको रूपमा निर्यात हुने र तिनै बस्तुको प्रशोधनपछि सयौं गुणा रकम भुक्तानी गरी आयात गर्नुपर्ने अवस्थामा रहेका कारण नेपाली अर्थतन्त्र परनिर्भर हुँदै गएको देखिन्छ ।
- विश्वकै पर्यटकीय केन्द्रविन्दु बनेका गौतमबुद्धको जन्मस्थल लुम्बिनी, विश्वको सर्वोच्च शिखर सगरमाथा, हिन्दुहरुको पवित्र तिर्थस्थल पशुपतिनाथ, मुक्तिनाथ लगायत सयौं धार्मिक र सांस्कृतिक महत्वका स्थल हुँदाहुँदै पनि तिनको व्यापक प्रचारप्रसार र प्रवर्द्धन हुन नसक्नु नेपाली अर्थतन्त्रको लागि निकै घातक पक्ष हो । पर्यटनको विकासका लागि न्यूनतम शर्तका आवश्यक शान्ति सुरक्षा, बाटोघाटो, विमानस्थल, पेशागत र दक्ष जनशक्ति, सरकारी प्रतिबद्धता लगायतका पक्षहरुमा सुधार हुन नसक्दा तुलनात्मक लाभ लिन सकिएको छैन । जसका कारण पर्यटन क्षेत्रबाट लिन सक्ने प्रत्यक्ष प्रतिफलको अलावा रोजगारी र उत्पादकत्व गुमिरहेको अवस्था छ ।
- माथि उल्लिखित सबै कारक तत्वहरुमा देशको शिक्षा नीति र देशबाट उत्पादित जनशक्तिको प्रमुख भूमिका रहन्छ । व्यावसायिक शिक्षालाई कम प्राथमिकतामा राखिएका कारण उच्चमशीलता छाँयामा परेको

देखिन्छ । रोजगारी दिनसक्ने जनशक्तिभन्दा रोजगारीकै चक्करमा जीवन विताउने जनशक्ति उत्पादन गर्ने शिक्षा नीतिका कारण पनि देश आत्मनिर्भर बन्न नसकेको प्रष्ट हुन्छ ।

माथि उल्लिखित कारक तत्व समेतको असरका कारण नेपालको वैदेशिक व्यापार देशको अर्थतन्त्र प्रतिकूल बन्दै गएको छ । देशमा राजनैतिक संक्रमण बढ्दै जानु, लगानीमैत्री वातावरण बन्न नसक्नु, युवाशक्ति विदेशमा पलायन हुनु, विप्रेषणमा अर्थतन्त्र निर्भर रहनु लगायत सबैको योग प्रतिविम्बित हुने आर्थिक परिसूचक मुलुकको वैदेशिक व्यापार नै हो । अतः नेपाली अर्थतन्त्र स्वाधीन बन्न नसक्नाको प्रमुख कारक तत्व अधिकेन्द्रित वैदेशिक व्यापार तथा बढ्दो व्यापार घाटालाई अलग्गै विश्लेषण गरिएको छ ।

अधिकेन्द्रित वैदेशिक व्यापार तथा बढ्दो व्यापार घाटा

नेपालको वैदेशिक व्यापारको अवस्थालाई विश्लेषण गर्दा विगत एक दशकमा वैदेशिक व्यापारको आकारमा ३.६ गुणा वृद्धि भएको देखिन्छ । व्यापारको परिमाण बढ्नु नराम्रो भने हैन । तर निर्यात आयातको वृद्धिदरलाई केलाउँदा जुन खाडल देखिन्छ त्यो नै देशको अर्थतन्त्रको लागि प्रतिकूल र अभिशाप बनिरहेको छ । विगत दश वर्षको अवधिमा नेपालबाट अन्य मुलुकमा गरिने निर्यातमा जम्मा ४१ प्रतिशत वृद्धि भएकोमा अन्य मुलुकबाट गरिने आयातमा भने ३४५ प्रतिशतले वृद्धि भएको देखिन्छ । तलको तालिकामा नेपालको १० वर्षको वैदेशिक व्यापार र कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको तुलनात्मक स्थिति प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका १: विगत १० वर्षको कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र वैदेशिक व्यापारको अवस्था

आर्थिक वर्ष	कुल व्यापार(बस्तु मात्र)				जि.डि.पी	जि.डि.पी. मा प्रतिशत	
	निर्यात	आयात	कुल व्यापार	व्यापार घाटा		कुल व्यापार	व्यापार घाटा
२०६२/६३	६०२३	१७३७८	२३४०१	११३५५	६५४०८१०	३५१	१७४
२०६३/६४	५९३८	१९४६९	२५४०८	१३५३९	७२७८०१०	३४१	१८६
२०६४/६५	५९२७	२२१९४	२८१२०	१६२६७	८१५७०१०	३४५	१९१
२०६५/६६	६७७०	२८४४७	३५२१७	२१६७७	९८८३०१०	३५६	२१९
२०६६/६७	६०८२	३७४३४	४३५१६	३१३५१	११९२८०१०	३६५	२६३
२०६७/६८	६४३४	३९६४३	४६०७६	३३१८४	१३६६९०१०	३३७	२४३

२०६८/६९	७४२६	४६९६७	५३५९३	३८७४१	१५२७३०१०	३५१	२५४
२०६९/७०	७६९२	५५६७४	६३३६६	४७९८२	१६९५००१०	३७४	२८३
२०७०/७१	९१९९	७१४३७	८०६३६	६२२३७	१९४१६०१०	४१५	३२१
२०७१/७२	८५३२	७७४६८	८६०००	६८९३६	२१२४६०१०	४१९	३३४
औषत	७००२	४१५३१	४८५३३	३४५२६	१३०३४१	३६७	२४८

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण तथा नेपाल राष्ट्र बैंक

नेपालको आर्थिक वृद्धिदर सन्तोषजनक छैन । एकदशकको औषत वृद्धिदर ४.१ प्रतिशतभन्दा कम रहेको छ । विगत दश वर्षमा नेपालको वैदेशिक व्यापार कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औषत ३६.७ प्रतिशत रहेको छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र व्यापारको आकारको तुलनामा व्यापार घाटा पनि उल्लेख्य रूपमा बढ्दै गएको छ । उक्त अवधिमा कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको औषत २४.८ प्रतिशत व्यापारघाटा बेहोर्नु परिरहेको छ । आ.व.२०७१/७२ मा रु. ८६० अर्बको कुल व्यापार रहेकोमा रु. ६८९.३६ अर्बको व्यापार घाटा बेहोर्नु परेको छ ।

नेपालको भौगोलिक अवस्थिति भारत र चीनको बीचमा रहेको छ । पछिल्लो समयमा यी दुवै मुलुकहरु एशिया र विश्व अर्थतन्त्रमा नै उदीयमान समेत मानिन्छन् । आर्थिक प्रगतिको हिसाबले दुवै मुलुकको उन्नतिको तुलनामा नेपालको उपलब्धि नगन्य देखिन्छ । तीनतिर सीमाना गाँसिएको र

सांस्कृतिक निकटता समेत रहेका कारण भारतसँग नेपालको आर्थिक एवम् व्यापारिक सम्बन्ध अधिक हुनु अस्वाभाविक हैन । तर विश्वव्यापीकरणको युगमा एउटा मात्र मुलुकसँग कुल व्यापारको अंश बढी हुनु धेरै दृष्टिकोणले राम्रो मानिँदैन । त्यसमा पनि आयात र निर्यातको अनुपात निकै फराकिलो भई ठुलो व्यापार घाटा सहन गर्नु नेपालको विडम्बना नै हो । नेपाल र भारतको राजनैतिक, सांस्कृतिक र आर्थिक सम्बन्ध परापूर्व कालदेखि नै घनिष्ट रही आएको हो । नेपालका हरेक राजनैतिक परिवर्तनमा भारतको भूमिका र प्रभाव पनि उल्लेख्य रहने गरेको छ । तर त्यसका साथै समय समयमा हुने गरेको आन्तरिक मामिला माथिको हस्तक्षेप र नेपाल माथि लगाइएको पटक पटकको नाकाबन्दीले जनजीवनमा पारेको प्रतिकूल प्रभावले भारतसँगको व्यापार अधिकेन्द्रीकरण मुलुकको लागि घातक रहेको तथ्य प्रमाणित भएको छ । नेपालको विगत दश वर्षको वैदेशिक व्यापार र भारतसँगको व्यापारको अंशलाई तल तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका: २ वैदेशिक व्यापार र भारतको अंश

आर्थिक वर्ष	कुल व्यापार		भारतको मात्र		भारतको मात्रअंश			
	निर्यात	आयात	निर्यात	आयात	निर्यात	आयात	व्यापार घाटा	निर्यात /आयातअनुपात
२०६२/६३	६०२३४	१७३७८१०	४०७१५	१०७१४३	६७६	६१७	५८५	३८१०
२०६३/६४	५९३८३	१९४६९५	४१७२९	११५८७२	७०३	५९५	५४८	३६१०
२०६४/६५	५९२६७	२२१९३७	३८५५६	१४२३७७	६५१	६४२	६३८	२७१
२०६५/६६	६७६९८	२८४४६८	४१००६	१६२४३८	६०६	५७१	५६०	२५२
२०६६/६७	६०८२४	३७४३३५	३९९९४	२१७११४	६५८	५८०	५६५	१८४
२०६७/६८	६४३३८	३९६४२५	४३३६१	२६९९२५	६७४	६६१	६५९	१६६
२०६८/६९	७४२६१	४६९६६८	४९६९६	२९९३९१०	६६८	६४८	६४५	१६६
२०६९/७०	७६९१७	५५६७४१०	५१००१०	३६७०३१	६६३	६५९	६५९	१३९
२०७०/७१	९१९९१२	७१४३६६	५९६९१४	४७७९४१७	६४८	६६९	६७२	१२५
२०७१/७२	८५३१७	७७४६८१२	५५८६४	४९१६५५	६५५	६३५	६३२	११४
औषत	७००२३	४१५३११०	४६९४५	२६४२८१९	६६१	६२८	६१६	१७५

स्रोत: आर्थिक सर्वेक्षण तथा नेपाल राष्ट्र बैंक

नेपालको विगत १० वर्षको कुल वैदेशिक व्यापारमा भारतको मात्र अंश औषत ६३.५ प्रतिशत रहेको छ । नेपाल-भारत व्यापारको तीनदशक अघिको आँकडालाई मात्र हेर्दा पनि आ.व. ०४३।४४ मा नेपालको वैदेशिक व्यापारमा भारतसँगको अंश ३४.३ प्रतिशत र अन्य मुलकहरूसँग ६५.७ प्रतिशत रहेको थियो । तर यो अनुपात तीनदशक पार गर्दा विपरित दिशामा फर्किएको छ । अर्थात आ.व. ०७।७२ मा भारतसँग मात्र व्यापारको अंश ६३.७ प्रतिशत पुगेको छ । भारतबाट आयात गरिने वस्तुमा पनि उल्लेख्य रकम पेट्रोलियम पदार्थ, गाडी तथा पार्ट्स, चामल, मेशिनरी लगायत सीमित वस्तुमा मात्र केन्द्रित रहेको छ । भारतबाट आ.व. २०७।७२ मा गरिएको कुल आयात रु. ४९१.६५ अर्ब मध्येको २२.३८ प्रतिशत अर्थात रु. ११० अर्बको पेट्रोलियम पदार्थ मात्र रहेको देखिन्छ । जुन नेपालले उक्त अवधिमा गरिएको कुल निर्यात रकम रु. ८५.३१ अर्बभन्दा करिब २९ प्रतिशतले बढी हो । देशको समग्र निर्यातले पेट्रोलियम पदार्थको आपूर्ति गर्न पनि नसक्ने अवस्थामा अर्थतन्त्र पुगिसकेको छ । आ.व. २०६२।६३ मा कुल व्यापारमा आयातको अंश ७४.३ प्रतिशत रहेकोमा दश वर्षपछि सो बढेर हालका वर्षमा भण्डै ८८ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । निर्यात-आयात अनुपात कुल व्यापारमा आयातको अंश भण्डै ८३ प्रतिशत भन्दा बढी रही व्यापार घाटा चुलिँदै गएको अवस्था छ । आजको विश्वव्यापीकरणको युगमा एकै देशमा मात्र व्यापार अधिकेन्द्रीकरण हुँदा त्यसले देशवासीको दैनिक जीवन यापनदेखि लिएर समग्र अर्थतन्त्रमा निकै प्रतिकूल प्रभाव पारेको हुन्छ । अर्थतन्त्रलाई परनिर्भर बनाइएका कारण देश आर्थिक रुपमा निकै पछाडि परेको तथ्य सबै सामु लुकेको छैन । भूपरिवेष्टित मुलुक हुनुको आफ्नै सीमा हुँदाहुँदै पनि व्यापारको प्रमुख साभेदार भारतको पटक पटकको नाकाबन्दी र अनावश्यक हस्तक्षेप समेतका कारण नेपालको अर्थतन्त्रले गति लिन नसकेको दृष्टान्त हाम्रा सामु स्पष्ट छ ।

पछिल्लो पटक २०७२ बैशाख १२ को शक्तिशाली भूकम्पबाट ग्रसित मुलुकलाई छिमेकी देशले पेट्रोलियम पदार्थ र औषधी जस्ता संवेदनशील वस्तु समेतको आपूर्तिमा लगाएको रोकबाट देशको आर्थिक गतिविधि निस्तेज भई आर्थिक वृद्धिमा नै निकै धक्का पुगेको छ । भूकम्पको क्षति र त्यसको प्रतिकूल प्रभाव नेपाली अर्थतन्त्रमा छाडेरहेको समयमा विभिन्न राजनैतिक एवम् कूटनैतिक कारण देखाई एकपक्षीय रुपमा छिमेकी मुलुकबाट गरिएको अघोषित

नाकाबन्दीले नेपालीको जीवन निकै कष्टकर बन्न पुग्यो । त्यतिवेला अर्को छिमेकी मुलुक चीनसँगको व्यापारिक सम्बन्ध विस्तार हुन नसकेको पीडाबोध हुन पुग्यो । नाकाबन्दीले नेपालको अर्थतन्त्रमा पारेको प्रभाव सम्बन्धमा गरिएको अध्ययन प्रतिवेदनमा भारतसँगको व्यापार बारेमा प्रस्तुत केही निष्कर्ष तल प्रस्तुत गरिएको छ ।

- (क) वैदेशिक व्यापार भारत अधिकेन्द्रित रहेको छ,
- (ख) पेट्रोलियम पदार्थमा पूर्णरुपमा परनिर्भरता र भारत-नाका आश्रित रहेको छ,
- (ग) पेट्रोलियम पदार्थ माथिको निर्भरता घटाउन वैकल्पिक ऊर्जाको विकास गराउन सकिएको छैन ।
- (घ) खाद्यान्न, औषधि लगायत अति आवश्यक वस्तु तथा उद्योगको लागि अधिकांश कच्चा पदार्थ समेत भारतबाट आयात गर्नु पर्ने अवस्था छ,
- (ङ) प्रचुर सम्भावना रहेको जलविद्युत उत्पादनको विकास गरेर छिमेकी मुलुकहरूसँग अन्तरनिर्भरताको व्यापार सम्बन्ध विकास गर्न सकिएको छैन र
- (च) इन्धन, औषधि र खाद्यवस्तु लगायतका अत्यावश्यक वस्तुहरुको कारोबार गर्ने सरकारी संस्थाहरुको संस्थागत क्षमता अभिवृद्धि गर्न सकिएको छैन ।

भारतसँगको अधिकेन्द्रित व्यापारको परिणामस्वरुप नेपालको अर्थतन्त्र दिन प्रतिदिन परनिर्भर हुँदै गएको देखिन्छ । भारतको नाकाबन्दीको मार नेपाली अर्थतन्त्रले ५ दिनसम्म पनि थग्न नसक्ने निष्कर्ष सार्वजनिक भैरहेको छ । अमेरिकी डलर खर्च गरेर भारतसँगको व्यापारघाटा पूर्ति गर्ने अवस्थामा देश पुगेको छ । आ.व. २०७२ मा मात्र भारतबाट रु. २४.७५ अर्बको धानचामल र करिब रु. ८ अर्बको तरकारी खरिद गरेको तथ्यांकले देखाउँछ । यस्ता प्रकृतिका दैनिक जीवनयापन र स्वदेशमै उत्पादन हुन सक्ने कृषिजन्य पदार्थमा पनि भारतको भर पर्ने अवस्था आइसकेपछि स्वाधीन अर्थतन्त्रको नारा भाषणमा मात्रै सीमित हुने अवस्था देखिएको छ । नेपाल र भारतको सम्बन्धमा आर्थिक विषय भन्दा राजनैतिक विषयले बढी चर्चा पाउने गरेको देखिन्छ । आन्तरिक मामिलामा प्रत्यक्ष परोक्ष भारतको प्रभाव र दबाव कायम रहनु, सबैतिर खुला सीमाना हुनु, तिनलाई व्यवस्थापन गर्न नसकिनु लगायतका कमीकमजोरीका कारण भारतसँगको व्यापारमा नेपालले तुलनात्मक लाभ लिन

सकेको देखिँदैन । अतः यस्तो समस्यामा भारतमात्र दोषी नभई नेपालको कमजोर वैदेशिक नीति, अदुरदर्शी निर्णय, आत्मनिर्भरतातर्फ अग्रसर हुने इच्छाशक्तिको अभाव लगायतका पक्षहरु पनि उत्तिकै जिम्मेवार रहेको देखिन्छ ।

निष्कर्ष

आजको विश्वमा कुनै पनि मुलुक आर्थिक रुपमा स्वतन्त्र र स्वाधीन हुन सम्भव हुँदैन । किनभने कुनै एउटा मुलुक सबै किसिमका स्रोत र साधनले पूर्ण हुन सक्दैन । आर्थिक स्वाधीनतालाई मुलुक एकलै निर्भर हुने अर्थमा लिइनु पनि हुँदैन । सहज, स्वस्थ, सम्मानजनक र व्यवस्थित व्यापारिक सम्बन्धबाट मुलुकहरु एकअर्कामा अन्तरनिर्भर (Interdependent) हुनु नै स्वाधीन अर्थतन्त्रको मर्म हो । अर्थात अन्य मुलुकको दबाव विना अर्थतन्त्र सञ्चालन हुन सक्ने अवस्थालाई नै स्वाधीनताको अर्थको रुपमा लिनु सान्दर्भिक र व्यावहारिक हुन्छ । मुलुकहरुले आफ्नो आन्तरिक सबलताको पहिचान गरी तुलनात्मक लाभको क्षेत्रमा विशेषज्ञता बढाएर देशलाई समृद्धितर्फ लैजानु पर्दछ । सम्भव भएसम्म आर्थिक रुपमा सवल र सक्षम मुलुकहरूसँग व्यापारिक सौदावाजीमा व्यापार गर्ने नीतिलाई

प्राथमिकता दिनु पर्दछ । नेपालको सन्दर्भमा दशकौदेखि भारतसँग मात्र अधिकेन्द्रित व्यापारको अंशलाई क्रमश घटाउँदै लैजानु अति आवश्यक देखिन्छ । यसका लागि सीमाना जोडिएको अर्को सबल मुलुक चीनको नाकाहरुको व्यवस्थापन र सहजीकरणतर्फ सरोकारवालाहरुको ध्यान जानु जरुरी छ । सार्कमा आवद्ध छिमेकी राष्ट्रहरूसँगको व्यापारमा देखिएका अवरोधहरु हटाएर बंगलादेश, श्रीलंका, पकिस्तान लगायतका देशसँगको व्यापारमा विस्तार गर्नु आवश्यक हुन्छ । भूपरिवेष्टित मुलुकको रुपमा नेपालले प्राप्त गर्न सक्ने अधिकार र सुविधालाई थप सुनिश्चित गर्न आवश्यक कानुनी, राजनैतिक तथा कूटनैतिक पहल गर्नु पर्दछ । भारतसँगको व्यापारमा विद्यमान घाटालाई कम गर्न स्वदेशी लगानी र उद्योगहरुलाई प्रवर्द्धन गर्दै आयात प्रतिस्थापनतर्फ अभिप्रेरित गर्नु पर्दछ । कृषिजन्य पदार्थको उत्पादन र नगदे बालीको उत्पादनमा सबदो जोड दिनु पर्दछ । उत्पादनवृद्धि विना देशको अर्थतन्त्र दीगो र विकसित हुन नसक्ने भएकोले यसका लागि पूर्वाधारको रुपमा जलविद्युत लगायतका पूर्वाधारको विकासमा सबै राजनैतिक दलहरुको साभ्ना अवधारणा र प्रतिबद्धताको खाँचो देखिन्छ ।

आर्थिक कूटनीति

रमेश दाहाल*

प्रारम्भ

आफ्नो अगाडि रहेका चुनौती वा समस्याहरूलाई हल गरी घोषित उद्देश्य प्राप्त गर्न सम्बन्धित निकायले अंगालेको समाधानका उपायहरूलाई नीति भनिन्छ। नीतिहरू लिखित र अलिखित दुवै हुन्छन्। नेपालको ग्रामीण क्षेत्रबाट एस.एल.सी. पास गरेका सयौं गरिब विद्यार्थी काठमाडौंमा पढ्न आएका छन्। ती विद्यार्थीहरूले अलिखित रूपमा निम्न नीति बनाएका हुन्छन्— साधारण कोठामा न्यूनतम तीनजना बस्ने, सस्तो शुल्क भएको कलेजमा पढ्ने, पाएमा हकर, वेटर, सेल्सम्यान, ट्युटर, टिकट बुकर जस्ता पार्ट टायम जागिर खाने, बाहिर खाजा नखाने, सस्तो मूल्यमा सेकेण्ड ह्याण्ड किताब किन्ने, नियमित क्लास लिने, राजनीति र प्रेम प्रसँगमा नलाग्ने। यही नीतिलाई अंगालेर अधिकांश गरिब तथा जेहन्दार विद्यार्थीहरू अध्ययनमा लाग्छन्।

कूटनीति

कूटनीतिको शब्दिक अर्थ घुमाउरो पाराले आफ्नो नीति लागु गर्नु हो। अर्को शब्दमा, आफ्नो नीति लागु गर्ने क्रममा कुनै मानिस, संघ संस्था वा मुलुकसँग व्यवहार (Dealing) गर्दा शिष्टता, मर्यादा, उच्च सम्मान सहित घुमाउरो वा अप्रत्यक्ष ढंगले प्रस्तुत भई नीति कार्यान्वयन गर्नु वा गराउनु कूटनीति हो। कूटनीतिक गतिविधिको केही उदाहरण हेरौं।

- भारत र पाकिस्तान भित्री मनदेखि एकअर्काको भलो चाहँदैनन्। तर यी दुवै देश एक अर्काको स्वतन्त्रता दिवसमा सुख, शान्ति, समृद्धि र निरन्तर प्रगतिको शुभकामना आदानप्रदान गर्दछन्।
- दुवै मुलुकले एक अर्काको राष्ट्रमा राजदूतावास खोलेर मैत्रीपूर्ण सम्बन्धलाई जारी राखेका छन्।
- नेपालमा वैदेशिक सहायताको भीषण दुरुपयोग भएको देखेर वाक्क भएका दाताहरू नेपाललाई दिने

सहयोग कटौती गर्नु पन्थो भनेर ठाडै सत्य कुरा बोल्दैनन्। घुमाउरो ढंगले हाम्रो आफ्नै देशमा आर्थिक समस्या आइपरेकाले नेपाललाई सहयोग गर्न असमर्थ भएकोमा हामी निकै दुःखी छौं भन्छन्। यो कूटनीति भनाइ हो।

- जँड्याहा साथीहरूको कुसंगतबाट आफूलाई जोगाउन एउटा शाखा अधिकृतले हिजोआज गाउँबाट दुईतीन महिनाका लागि आमा काठमाडौं आउनु भएको छ। म आमा बसुन्जेल ड्रिङ्क्स गरेर उहाँको मन भाँचन चाहन्न। सरि, मलाई माफ गर्नुहोस्। म डेरातिर लाग्छु भनेर जाँड पार्टीबाट आफूलाई फुस्काउँछ। जँड्याहा साथीहरूको संगत छुटाउने यो एउटा कूटनीति हो।

कूटनीतिको विविध रूप

पुरानो अवधारणा अनुसार छिमेकी मुलुक र मित्र राष्ट्रहरूसँग विविधखाले लाभ प्राप्त गर्न एउटा देशले विभिन्न मुलुक, क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय संघ-संगठनहरूसँग सम्बन्ध राखी राष्ट्रिय स्वार्थको प्रवर्द्धन गर्ने नीतिलाई कूटनीति भनिन्थ्यो। कूटनीतिको परम्परागत अवधारणाले मुलुकको सुरक्षा, राजनैतिक सम्बन्ध र सामाजिक सहकार्यलाई जोड दिन्थ्यो। समयको अन्तरालसँगै कूटनीतिको क्षेत्र (Scope) फैलँदै गयो। फलतः हाल आएर सामाजिक, राजनैतिक, पत्रकारिता, साहित्यिक, शैक्षिक, खेलकुद, सांस्कृतिक, प्रतिरक्षा, स्वास्थ्य, आतंकवाद, मानव विकास, मनोरञ्जन र आर्थिक क्षेत्रसम्म कूटनीतिको विस्तार हुँदै गएको छ।

आर्थिक कूटनीति

कुनै पनि देशले आफ्नो राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको प्रवर्द्धन र सबलीकरणका लागि द्विपक्षीय, क्षेत्रीय वा अन्तर्राष्ट्रिय निकायहरूसँग कायम गरेको कूटनीतिलाई नै आर्थिक कूटनीति भनिन्छ। साधारण कूटनीतिले मुलुकको सबै प्रकारका राष्ट्रिय स्वार्थहरू पूरा गर्ने प्रयास गरेको हुन्छ

भने आर्थिक कूटनीति मूलतः आर्थिक समृद्धिका लागि केन्द्रित हुन्छ। हालका दिनहरूमा खेल कूटनीति, सांस्कृतिक कूटनीति, धार्मिक कूटनीति, प्रतिरक्षा कूटनीति, राष्ट्र संघीय कूटनीति, वैवाहिक कूटनीति, बैकिङ कूटनीति, व्यापारिक कूटनीति, क्षेत्रीय कूटनीति, द्विपक्षीय कूटनीति जस्ता विविध अवधारणाहरू यस क्षेत्रमा देखापरेका छन्।

आर्थिक कूटनीतिको क्षेत्र

साना वा ठुला जुनसुकै देशले पनि राष्ट्रिय अर्थतन्त्रको विकास, समृद्धि र सबलीकरणका लागि द्विपक्षीय, क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय निकाय वा मुलुकहरूसँग सञ्चालन गरेको नीतिलाई आर्थिक कूटनीति भनिन्छ। यस अवधारणाबाट हेर्दा आर्थिक कूटनीतिभित्र निम्न क्षेत्र, विषय वा मुद्दाहरू समेटिएका हुन्छन्:

- आर्थिक विकासका लागि उपयुक्त मात्रामा वैदेशिक अनुदान प्राप्त गर्नु,
- निर्यात प्रवर्द्धनका लागि आवश्यक सरसहयोग, व्यापार सम्झौता, व्यापार मेला र वैदेशिक बजारको पहुँच प्राप्त गर्नु,
- न्यून व्याज दर र लामो भुक्तानी अवधि भएको वैदेशिक ऋण प्राप्त गर्नु,
- उच्च ज्याला दर र सुविधामूलक शर्त भएको वैदेशिक रोजगारीको अवसर प्राप्त गर्नु,
- प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी (FDI=Foreign Direct Investment) तथा विदेशी पुँजी, प्रविधि, व्यवस्थापन र कार्यसंस्कृति भित्र्याई अर्थतन्त्रलाई गतिशील पार्नु,
- उच्च आय समूहका खर्चिला पर्यटकहरू भित्र्याउनु,
- तुलनात्मक लाभ हुने देशबाट विभिन्न सामान, प्रविधि, कच्चा पदार्थ र श्रमशक्तिको आयात गर्नु,
- अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा विकसित नवीनतम् उत्पादन प्रविधि, अन्वेषण, सूचना प्रविधि र व्यवस्थापकीय कौशलता मुलुकमा भित्र्याई प्रतिस्पर्धात्मक क्षमता बढाउनु,
- गैरआवासीय नेपालीहरूको सीप, साधन, स्रोत र अनुभव आकर्षित गरी राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई गतिशील तुल्याउनु,

- सम्पन्न मुलुकका उद्यमी व्यापारीहरूसँग स्वदेशी उद्यमी व्यापारीहरूको सहकार्य बढाई उद्यमशीलता प्रवर्द्धन गर्नु,
- छात्रवृत्ति, तालिम सुविधा र Exposure Visit हरू प्राप्त गरी मुलुकका जनशक्तिको उत्पादकत्व, दक्षता र कार्यसंस्कृतिमा सुधार ल्याउनु,
- स्थानीय पूर्वाधार, पर्यावरण संरक्षण, गरिबी निवारण, अनौपचारिक शिक्षा, सीप विकास र रोजगारीका अवसरहरू सिर्जना गर्ने क्षेत्रमा अन्तर्राष्ट्रिय गैर सरकारी संगठनको सहयोग भित्र्याउनु।

आर्थिक कूटनीतिलाई निर्धारण गर्ने तत्वहरू

बालबालिकाको शारीरिक, बौद्धिक र मानसिक विकासका लागि पर्याप्त पोषक तत्व, मायालु वातावरण, स्वस्थ जलवायु र शिक्षित अभिभावकहरू भएको घरपरिवार आवश्यक हुन्छ। त्यसैगरी आर्थिक कूटनीतिबाट लाभ लिनको लागि वा त्यसमा सफल हुनका लागि केही निर्धारक तत्वहरू रहेका हुन्छन्। ती निर्धारक तत्वहरूको उपस्थिति कमजोर भएमा सम्बन्धित मुलुकले आर्थिक कूटनीतिबाट अपेक्षित फाइदा लिन सक्दैन भने सबल भएमा आर्थिक कूटनीति प्रभावकारी हुन्छ। आर्थिक कूटनीतिका निर्धारक तत्वहरू निम्नानुसार रहेका छन्—

१. राजनैतिक स्थिरता र सुशासनको अवस्था,
२. अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय समक्ष मुलुकको इमेज र विश्वसनीयताको स्तर,
३. राष्ट्रिय अर्थतन्त्रमा निजी क्षेत्रको उपस्थिति वा संलग्नता,
४. आर्थिक पारदर्शिता, उत्तरदायित्व र स्रोतसाधनको चुहावटको स्तर,
५. अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा हुने सहभागिता र मुलुकले निर्वाह गरेको भूमिका,
६. छिमेकी मुलुक, अन्य मित्र राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय संघ संगठनहरूसँगको सम्बन्ध,
७. मौद्रिक र व्यापारिक क्षेत्रमा अँगालिएको खुलापन,
८. मुलुकका राजनैतिक नेताहरूको परिपक्वता, क्षमता र कौशलता,

* पूर्व निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

९. नागरिक समाजको उपस्थिति र प्रभाव,
१०. शिक्षा, स्वास्थ्य, कला, साहित्य, खेलकूद, सामाजिक सेवा र बौद्धिक क्षेत्रमा सम्बन्धित देशले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा आर्जन गरेको ख्याति ।

आर्थिक कूटनीतिमा आएको परिवर्तन वा विविधता

विश्वव्यापीकरण, उदारीकरण र प्रजातान्त्रिक वातावरणसँगै कूटनीतिक क्षेत्रमा नयाँ नयाँ अभ्यास हुन थालेका छन् । विविध मौलिकता र परिमार्जन देखा परेका छन् । सन् १९९० पश्चात् अन्तर्राष्ट्रिय स्तरमै कूटनीतिक क्षेत्रमा आएको परिवर्तनलाई निम्नानुसार औल्याउन सकिन्छ ।

(क) राजनैतिकको साटो आर्थिक सम्बन्धमा जोड

विगतमा शासन प्रणाली र राजनैतिक दर्शनको आधारमा कूटनीतिक सम्बन्ध बढ्दथ्यो । पुँजीवादी र समाजवादी राष्ट्रहरूका आपसमा बेग्लाबेग्लै ध्रुव थियो । प्रजातान्त्रिक र समाजवादी राष्ट्रहरू आपसमा नजिक रहन्थे, एक अर्कालाई सहयोग गर्थे । हाल आएर मुलुकहरूका बीचमा व्यापार, लगानी र आर्थिक मुद्दाहरूमा सम्बन्ध गाँसिन थालेको छ । विगतमा विपरीत ध्रुवमा उभिएका अमेरिका र भारत हाल आएर नजिक भएका छन् । चीन र अमेरिका अहिले विश्वका आर्थिक महाशक्ति हुन् । यी दुई मुलुक फरक फरक राजनैतिक दर्शन अनुशरण गर्दछन् । तर व्यापार, लगानी र आर्थिक कूटनीतिले गर्दा यिनीहरू आपसमा सहकार्य गर्दछन् ।

(ख) एकद्वार होइन, बहुद्वारबाट आर्थिक कूटनीति

विगतमा आर्थिक कूटनीतिको सञ्चालन सरकारले मात्र गर्दथ्यो । हाल सरकारले राज्यको तर्फबाट आर्थिक कूटनीतिको संयोजन र सञ्चालन गर्दछ भने निजी क्षेत्र, उद्योग वाणिज्य महासंघ, पर्यटन व्यवसायी, वैदेशिक रोजगार व्यवसायी संघ, गैरसरकारी संस्था, INGO ले पनि अन्तर्राष्ट्रिय सम्पर्क बढाई आर्थिक कूटनीतिलाई आफ्नो तर्फबाट प्रभाव पारिरहेका छन् । उद्योग, व्यापार, पर्यटन, लगानीबाट पारस्परिक लाभ प्राप्त गर्नका लागि निजी क्षेत्रबाट थालिएका प्रयासले आर्थिक कूटनीतिलाई Mutual Concern मा बदलेको छ ।

(ग) एकपक्षीय होइन, द्विपक्षीय लाभमा जोड

विगतमा आर्थिक कूटनीतिको स्वरूप एकोहोरो थियो । मूलतः सम्पन्न मुलुकले गरिब राष्ट्रलाई आर्थिक सहयोग गर्नु पर्छ भन्ने अवधारणा थियो । फलस्वरूप धनी राष्ट्रले गरिब मुलुकलाई वैदेशिक अनुदान, ऋण, प्राविधिक सहयोग, छात्रवृत्ति आदि उपलब्ध गराउँथे । हाल धनी र गरिब दुवै देशहरूले एकअर्काको फाइदाको लागि आर्थिक कूटनीति सञ्चालन गर्न थालेका छन् । उदाहरणका लागि वैदेशिक रोजगारी, संयुक्त लगानीका परियोजना र पर्यटन । नेपालले कतार, कुवेत, साउदी अरब, UAE, मलेसिया, दक्षिण कोरिया आदि मुलुकको वैदेशिक रोजगारीमा नेपाली श्रमशक्तिलाई पठाइरहेको छ । यसो गर्दा नेपालले वैदेशिक रोजगारी र रेमिट्यान्स पाउँछ भने ती देशले सस्तो श्रमशक्तिबाट गार्हस्थ्य उत्पादन बढाउने अवसर पाउँछन् । यस उदाहरणमा गरिब मुलुकको नाताले नेपाल मात्र लाभान्वित भएको छैन, साउदी अरब, UAE, कतार, कुवेत, मलेसिया र दक्षिण कोरिया पनि लाभान्वित भएका छन् । संयुक्त लगानीका परियोजना, पर्यटन र वैदेशिक व्यापारमा पनि तत्तत् देशले दोहोरो लाभ प्राप्त गरिरहेका हुन्छन् ।

आर्थिक कूटनीति र नेपाली अनुभव

सन् १९९० भन्दा अघि र पछि गरी नेपालको आर्थिक कूटनीतिको प्रयोग वा अभ्यासलाई दुई समूहमा बाँडेर अध्ययन गर्न सकिन्छ । सन् १९९० भन्दा अगाडि मूलतः राजनैतिक तहबाटै आर्थिक कूटनीतिको प्रयोग गरिएको पाइन्छ । त्यस अवधिमा राजमार्ग निर्माण, उद्योगहरूको स्थापना, आर्थिक योजनाको कार्यान्वयन, संचार, हवाई यातायात, जलविद्युत् परियोजना, सिंचाइ आयोजना र छात्रवृत्ति कार्यक्रम मार्फत राष्ट्रिय अर्थतन्त्रलाई क्रमशः सबल बनाउने प्रयास भएका थिए । शीत युद्ध र असंलग्नता अभियानको सो अवधिमा मुलुकले समग्रमा आर्थिक कूटनीतिको सफल प्रयोग गरेको देखिन्छ ।

सन् १९९० पश्चात् नेपालको आर्थिक कूटनीतिमा (क) एक ध्रुवीय विश्व (ख) आर्थिक उदारीकरण (ग) विश्वव्यापीकरण र (घ) प्रजातान्त्रिक शासन प्रणाली गरी चार किसिमका परिवर्तनको प्रभाव पऱ्यो । यसले गर्दा आर्थिक कूटनीतिको स्वरूप वा ढाँचामा समेत केही फेरबदल आए । वर्तमान अवस्थामा नेपालले आर्थिक कूटनीतिको क्षेत्रमा

निम्नानुसारको प्रयोग, अभ्यास वा व्यवस्था गरेको पाइन्छ :

१. परराष्ट्र मन्त्रीको अध्यक्षतामा आर्थिक कूटनीति कार्यान्वयन तथा अनुगमन समिति गठन गरिएको छ ।
२. परराष्ट्र मन्त्रालयमा बहुपक्षीय आर्थिक मामिला महाशाखा गठन गरिएको छ ।
३. परराष्ट्र मन्त्रालयमा आर्थिक कूटनीति हेर्न सम्पर्क बिन्दु (Focal Points) तोकिएको छ ।
४. विभिन्न मुलुकमा रहेका नेपाली राजदूतावासहरूलाई आर्थिक कूटनीति सम्बन्धी प्रशिक्षण प्रदान गरिएको छ ।
५. नेपाल विकास मंचको स्थापना गरी आवधिक भेला गर्ने तथा वैदेशिक सहायताको समीक्षा गर्ने अभ्यास रहेको छ ।
६. अन्तर्राष्ट्रिय मञ्चहरूमा सार्थक सहभागिता जनाई कूटनीतिक सक्रियता जारी राखिएको छ ।
७. परराष्ट्र मामिला अध्ययन प्रतिष्ठान (Institute of Foreign Affairs) स्थापना गरी आर्थिक कूटनीतिलाई प्राथमिकतामा राखिएको छ ।
८. आवधिक योजना र वार्षिक बजेट तर्जुमा गर्नुपूर्व दाताहरूसँग समन्वय गरी स्रोत परिपालनमा ध्यान दिइएको छ ।
९. कानुनी र संस्थागत संरचना तयार गरी प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी आकर्षित गर्ने व्यवस्था मिलाइएको छ ।
१०. वैदेशिक रोजगारीका लागि बजार खोज्ने तथा नेपाली श्रमिकहरूको उपस्थिति बढी भएका मुलुकहरू जस्तै मलेसिया, दक्षिण कोरिया, कुवेत, कतार, संयुक्त अरब इमिरेट्समा श्रम सहचारीको व्यवस्था मिलाइएको छ ।
११. पर्यटन क्षेत्रबाट आर्थिक लाभ लिन नेपाल पर्यटन बोर्ड, नेपाल होटल संघ, नेपाल ट्राभल एण्ड टुर एशोसिएशनद्वारा विभिन्न मेला, सेमिनारको आयोजना गर्ने गरिएको छ ।
१२. व्यापार तथा निकासी प्रवर्द्धन केन्द्रले वैदेशिक व्यापार मेलाहरूको आयोजना गर्ने, अध्ययन अनुसन्धान गर्ने र निकासी प्रवर्द्धनको उपायहरू खोज्ने गरेको छ ।

१३. नेपाल राष्ट्र बैंकले बैकिङ प्रणाली, विदेशी विनिमयको लगानी र अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्पर्क बढाउँदै लगेको छ ।

नेपालको आर्थिक कूटनीतिको क्षेत्रमा रहेका चुनौतीहरू

१. आर्थिक कूटनीतिको क्षेत्रमा नीतिगत स्पष्टता, प्रतिबद्धता र प्राथमिकता स्पष्ट नहुनु,
२. नेपालको आर्थिक विकासका लागि मुलुकमा असीमित संभावना भए पनि विकासका लागि आर्थिक कूटनीतिको प्रभावकारिता न्यून रहनु,
३. आर्थिक कूटनीतिले समेट्ने विषयवस्तु, सन्दर्भ र नयाँ दृश्यहरूलाई तुरुन्तै ग्रहण गरी सम्बोधन गर्न नसक्नु, (उदाहरण लागि कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको २५ प्रतिशतसम्म रेमिट्यान्स आए पनि त्यसलाई अझै पनि उत्पादनशील तुल्याउन आर्थिक कूटनीति सशक्त हुन नसक्नु)
४. सीमित देशहरूसँग मात्र कूटनीतिक सम्पर्क हुनु तथा कूटनीतिक निकायहरूमा आर्थिक कूटनीति सम्बन्धी विस्तृत ज्ञान भएका जनशक्तिको अभाव हुनु,
५. मुलुकमा दिगो सरकार, नीतिगत स्थिरता र लगानीमैत्री वातावरण नहुनु,
६. आर्थिक कूटनीतिसँग सम्बन्धित निकायहरू- परराष्ट्र मन्त्रालय, केन्द्रीय बैंक, अर्थ मन्त्रालय, निजी क्षेत्र, श्रम मन्त्रालय, विभिन्न नियोग, गृह मन्त्रालय, वाणिज्य मन्त्रालय, आदिका बीच उपयुक्त स्तरमा समन्वय र सूचना आदानप्रदान नहुनु,
७. राजदूत, महावाणिज्यदूत र अन्य नियोगहरूमा कूटनीतिक क्षमता र दक्षताको साटो राजनैतिक भागवण्डामा नियुक्ति भई Diplomatic Professionalism विकसित हुने मौका नपाउनु,
८. नेपाली कूटनीतिक एकाइहरूलाई पर्याप्त मात्रामा स्रोत, साधन, प्रशिक्षण र अभिमुखीकरण उपलब्ध नहुनु,
९. व्यावहारिक रूपले आर्थिक कूटनीतिलाई सरकारले उच्च प्राथमिकतामा राख्न नसक्नु,
१०. अझै पनि कूटनीतिक क्षेत्र परम्परागत धारणा,

Operational Linkage को कमी र अपर्याप्त गृहकार्यबाट जेलिनु ।

समाधानका उपायहरू

- राजनैतिक तहबाट यस मामिलालाई गम्भीरतापूर्वक लिई भिजन, मिसन र ध्येय सहित आर्थिक कूटनीतिलाई अधि बढाउने,
- समय सापेक्षरूपमा आर्थिक कूटनीति सम्बन्धी ऐन, कानून, नीति नियममा परिमार्जन र संशोधन गर्ने,
- तर्जुमा गरिएका नीतिहरू कडाइका साथ कार्यान्वयन गर्नका लागि दण्ड र पुरस्कारको नीति लागु गर्ने,
- आर्थिक कूटनीतिसँग प्रत्यक्ष अप्रत्यक्ष सम्पर्क रहेको पर्यटन, खेलकुद, सांस्कृतिक, व्यापारिक, धार्मिक, सामाजिक सम्पर्कहरू विस्तार गर्ने,
- कूटनीतिक नियोगहरूलाई आर्थिक, मानवीय, प्राविधिक, नीतिगत र बौद्धिक स्रोत साधनले सम्पन्न गराउने,
- कूटनीतिक नियोगहरूलाई राजनीतिक हस्तक्षेपबाट मुक्त गर्ने,
- अर्थ मन्त्रालय, निजी क्षेत्र, परराष्ट्र मन्त्रालय, केन्द्रीय बैंक, वाणिज्य मन्त्रालय, मिडिया, गृह मन्त्रालय आदि सरोकारवाला निकाय बीच निरन्तर सम्वाद, समन्वय र सहकार्य कायम गर्ने,
- परराष्ट्र मन्त्रालयको संयोजकत्वमा सम्बन्धित निकाय र विज्ञहरू रहेको Platform तयार गरी नियमित बौद्धिक मन्थन गर्ने,
- कूटनीतिक सेवालालाई आर्थिक कूटनीतिमा केन्द्रित गरी परराष्ट्र मन्त्रालयको पुनः संरचना गर्ने,
- कार्यसम्पादन परिसूचक तयार गरी कूटनीतिक नियोग र त्यहाँ कार्यरत कर्मचारीको मूल्यांकन गर्ने ।

तेह्रौं योजनामा आर्थिक कूटनीति सम्बन्धी नीतिगत व्यवस्था

१. पृष्ठभूमि

विश्वव्यापीकरणको प्रभावबाट कुनै पनि देशको आर्थिक र सामाजिक पक्ष मुक्त रहन नसक्ने र यसबाट

उत्पन्न हुने चुनौतीको सामना र प्राप्त उपलब्धिहरूको उपयोग गर्नुपर्ने आवश्यकता छ । नेपाल संयुक्त राष्ट्र सङ्घ, दक्षिण एसियाली क्षेत्रीय सहयोग संगठन, विश्व बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय मुद्रा कोष, एसियाली विकास बैंक, अन्तर्राष्ट्रिय व्यापार सङ्गठन, बहुक्षेत्रीय प्राविधिक र आर्थिक सहयोगका लागि बंगालको खाडी सम्बन्धी पहल र कोलम्बो प्लानजस्ता अन्तर्राष्ट्रिय तथा क्षेत्रीय सङ्घ संस्थाहरूको क्रियाशील सदस्य रही आएको छ । नेपाल आबद्ध भएका यी द्विपक्षीय, क्षेत्रीय, उपक्षेत्रीय र बहुपक्षीय संगठनहरूमा अझ बढी आर्थिक र अन्य फाइदाहरू लिनसक्ने देखिन्छ । हाल आएर विकासका लागि आर्थिक कूटनीतिलाई अवलम्बन गर्ने कार्य पनि अपरिहार्य देखिएको छ ।

२. अद्यावधिक स्थिति

सीमित मात्रामा विदेश स्थित नेपाली राजदूतावास र अन्य कूटनीतिक निकायहरू मार्फत् अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्ध विस्तार गर्नमा केही प्रयासहरू भैरहेका छन् । केही अधिसम्म विदेश स्थित नेपाली राजदूतावासहरूबाट शुद्ध कूटनीतिक क्रियाकलापहरू भैरहेकोमा हालैका दिनहरूमा वाणिज्य महादूत तथा श्रम सहचारीहरू मार्फत् वैदेशिक व्यापारको विस्तार र विविधीकरण गर्ने, मुलुकमा वैदेशिक लगानी प्रवर्द्धन गर्ने, विभिन्न वैदेशिक गन्तव्य मुलुकहरूमा गरेको नेपाली श्रमिकहरूको हक हित संरक्षण गरी सीप र दक्षता अनुसारका रोजगारीका अवसर जुटाउने, क्षेत्रीय तथा प्रादेशिक सम्बन्ध विस्तार र पर्यटन प्रवर्द्धन सम्बन्धी कार्यहरू भैरहेका छन् ।

३. समस्या तथा चुनौतीहरू

नेपाली राजदूतावास र अन्य कूटनीतिक निकाय तथा प्रतिनिधिहरूबाट भएका प्रयासहरू पर्याप्त हुन सकेका छैनन् । निजी क्षेत्रसँगको सहकार्यलाई पनि प्राथमिकताका साथ अगाडि बढाउन सकिएको छैन । त्यसैगरी, आर्थिक कूटनीतिलाई प्राथमिकतामा राखी समन्वयात्मक रूपमा काम गर्ने स्थायी संयन्त्र पनि रहेको छैन । खास गरी पर्यटन, कृषि र ऊर्जाको क्षेत्रमा आउन ईच्छुक वैदेशिक लगानीकर्ता तथा विदेशमा बसोवास गरेका नेपाली मूलका व्यक्तिहरूलाई सोचेजति आकर्षित गर्न सकिएको छैन ।

४. दीर्घकालीन सोच

नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय पहिचानलाई अझ प्रगाढ बनाउँदै अधिकाधिक आर्थिक फाइदा लिने ।

५. उद्देश्य

अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रीय र द्विपक्षीय सम्बन्धहरू सुदृढ गरी आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने ।

६. रणनीति

- छिमेकी मुलुक, अन्तर्राष्ट्रिय र क्षेत्रीय सङ्घ संस्थासँगको सम्बन्धबाट आर्थिक तथा अन्य लाभ लिने ।
- आर्थिक कूटनीतिलाई सबल तुल्याई आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउने ।

७. कार्यनीति

- छिमेकी मुलुकहरूको द्रुत आर्थिक विकासलाई दृष्टिगत गर्दै तथा परम्परागत सम्बन्धलाई सुदृढ गर्दै नेपालको आर्थिक विकासमा टेवा पुऱ्याउन उपयुक्त नीति अवलम्बन गरिनेछ ।
- नेपालको अन्तर्राष्ट्रिय आर्थिक सम्बन्ध सुदृढ गर्न गैरआवासीय नेपालीहरूको भूमिका प्रभावकारी बनाइनेछ ।
- वैदेशिक प्रत्यक्ष लगानीलाई प्राथमिकता प्राप्त क्षेत्रहरूमा भित्र्याउन आवश्यक नीति अवलम्बन गरिनेछ, नेपालको हितका विषयमा द्विपक्षीय, क्षेत्रीय र बहुपक्षीय सम्बन्ध तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ सङ्गठनलाई क्रियाशील र सुदृढ गर्न परराष्ट्र नीति तथा आर्थिक कूटनीतिलाई प्रमुख माध्यमको रूपमा प्रयोग गरिनेछ ।
- आर्थिक कूटनीतिको माध्यमबाट व्यापार, लगानी, प्रविधि हस्तान्तरण, पर्यटनको प्रवर्द्धन, मानव संसाधन विकास, वैदेशिक रोजगारी प्रवर्द्धन आदिका लागि परराष्ट्र मन्त्रालय र विदेशस्थित कूटनीतिक नियोगको भूमिकालाई अझ प्रभावकारी बनाई परिचालन गरिनेछ ।

- आर्थिक कूटनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनका लागि परराष्ट्र मन्त्रालय र विदेशस्थित नेपाली दूतावास एवं नियोगमा थप दरबन्दी र स्रोत साधन उपलब्ध गराई क्षमता अभिवृद्धि गरिनेछ ।

द. अपेक्षित उपलब्धि

नेपालका कूटनीतिक नियोगहरूको सुदृढीकरणबाट नेपालको आर्थिक कूटनीतिको अभ्यास प्रभावकारी र परिणाममुखी हुने, देशमा गैरआवासीय नेपालीको लगानी वृद्धि भएको हुने र छिमेकी मुलुकहरूमा भइरहेको द्रुत आर्थिक विकासले सिर्जना गरेका अवसरको लाभ देशले लिएको हुनेछ ।

उपसंहार

वर्तमान विश्वमा आर्थिक विकास भनेको राष्ट्रिय मात्र नभई क्षेत्रीय र अन्तर्राष्ट्रिय सहकार्य पनि हो । २१ औं शताब्दीको आधुनिक युगमा पर्याप्त प्राकृतिक स्रोत र सस्तो श्रमशक्तिबाट मात्र आर्थिक विकास प्राप्त गर्न सकिँदैन । यी दुई तत्व त आवश्यक छन् नै । यसका साथै उन्नत प्रविधि, पर्याप्त पुँजी, व्यवस्थापकीय कौशलता, अन्तर्राष्ट्रिय पहुँच र उद्यमशीलता पनि चाहिन्छ । यी पाँचवटा तत्वहरूका साथसाथै नेपालजस्ता अतिकम विकसित मुलुकहरूको आर्थिक विकासका लागि वैदेशिक ऋण, अन्तर्राष्ट्रिय बजार, विदेशी मुद्राको पर्याप्तता, गैरआवासीय नेपालीहरूको सहयोग, प्रत्यक्ष वैदेशिक लगानी, वैदेशिक रोजगारीजस्ता पक्षहरूले पनि भूमिका निर्वाह गरेका हुन्छन् । उदारीकरण, विश्वव्यापीकरण, (भूमण्डलीकरण) र सूचना प्रविधिमा आएको अकल्पनीय परिवर्तनसँगै अन्तर्राष्ट्रिय सहयोग र आर्थिक कूटनीतिले नयाँ महत्व ग्रहण गरेको छ । पर्यटन, खेलकुद, छात्रवृत्ति, सांस्कृतिक आदानप्रदान, अवलोकन भ्रमण, तालिम, प्रशिक्षण पनि आर्थिक कूटनीतिसँग गाँसिएका पक्षहरू हुन् । यी सम्पूर्ण तत्वहरूलाई परिचालन गर्न पनि आर्थिक कूटनीति एउटा दरो माध्यम हो ।

मुलुकलाई अतिकम विकसित मुलुकको पहिचानबाट न्यूनतम पनि विकासशील राष्ट्र (Developing Country) मा पुऱ्याउनका लागि आर्थिक कूटनीतिलाई उपयुक्त ढंगले सञ्चालनमा ल्याउनु आवश्यक हुन्छ । हुन त अन्य क्षेत्रजस्तै नेपालको मूल समस्या भनेको नीति तर्जुमा होइन नीतिहरूको

कार्यान्वयन पक्ष हो । त्यसैले आर्थिक कूटनीतिको सन्दर्भमा (क) उपयुक्त नीतिहरूको तर्जुमा गर्ने, (ख) ती नीतिहरूमा समयसापेक्ष परिमार्जन गर्ने र (ग) समन्वयपूर्ण ढंगबाट शत प्रतिशत इमान्दारिताका साथ नीतिहरूको कार्यान्वयन गर्ने हो भने मुलुकको विकासमा आर्थिक कूटनीतिले प्रभावकारी भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछ । त्यसैले अर्गानिक कृषि उत्पादनको लागि जैविक मलको प्रयोग गरेजस्तै समृद्ध नेपालको निर्माणका लागि आर्थिक कूटनीतिको अधिकतम प्रयोग गर्नु आजको आवश्यकता हो ।

मन्दीले आर्थिक नीतिमा ल्याउने परिवर्तन

रामेश्वरी पन्त

१. विषय प्रवेश

साधारणतया लगातार दुई त्रयमाससम्म कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको वृद्धिदर घट्दै गएमा त्यो अर्थव्यवस्था मन्दी तर्फ गएको संकेत मिल्ने मान्यता भए पनि संयुक्त राज्य अमेरिकाको निजी गैर मुनाफा संस्था National Bureau of Economic Research (NBER) ले दिएको परिभाषाले मन्दीलाई विस्तृत रूपमा व्याख्या गरेको छ । उक्त संस्थाले दिएको परिभाषा अनुसार A recession is a significant decline in economic activity spread across the economy, lasting more than a few months, normally visible in real GDP, real income, employment, industrial production, and wholesale-retail sales. यस परिभाषा अनुसार अर्थव्यवस्थामा आर्थिक गतिविधि घट्नुलाई मन्दीतर्फ लागेको अर्थव्यवस्था भनिन्छ । मन्दीको असर खास गरी घट्दै गएको यथार्थ कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा, वास्तविक आम्दानीमा औद्योगिक उत्पादन, रोजगारी र व्यापारमा देखापर्दछ । अर्थव्यवस्थामा मन्दी जहिले पनि व्यापार चक्र (Business Cycle) सँग सम्बन्धित हुन्छ किनकि अर्थव्यवस्थामा आर्थिक गतिविधि सधैं एकनासले वृद्धि हुँदैन र आर्थिक गतिविधिमा उतार चढाव (Expansion and Contraction) देखापर्ने हुनाले आर्थिक वृद्धिदर पनि सधैं एकनासको गतिमा जाँदैन । अर्थव्यवस्था मन्दीको अवस्था तर्फ गइरहेको अवस्थामा आर्थिक वृद्धिदर घटिरहेको हुन्छ वा ज्यादै न्यून रूपमा बढेको हुन्छ । अत्यन्त जटिल प्रकारको मन्दीको अवस्थालाई Depression भनिन्छ । यस्तो समयमा आर्थिक गतिविधि यसरी नाटकीय रूपमा घटेको हुन्छ कि लाखौं दक्ष जनशक्तिहरू बेरोजगार हुन्छन् । आर्थिक गतिविधि बढ्ने (Recovery), उच्चतम विन्दु (Boom) मा पुग्ने र त्यसपछि फेरि विस्तार भई उच्चतम विन्दुबाट (Peak) झरी न्यूनतम विन्दुमा पुग्ने र पुनः उच्चतम विन्दुमा पुग्ने प्रक्रियालाई व्यापार चक्र भनिन्छ । आर्थिक गतिविधि उच्चतम विन्दुमा पुग्दा कुनै क्षेत्रमा यसको वढी असर र कुनैमा कम असर पर्ने भए पनि अर्थव्यवस्थाको

समष्टिगत क्षेत्रकै वृद्धिदर नै उच्चतम विन्दुमा पुग्दछ । र मन्दीको अवस्थामा उत्पादन र रोजगारी भने सवै क्षेत्रमा घट्दछ । आर्थिक गतिविधिमा हुने विस्तार र संकुचन अर्थव्यवस्थामा दोहरिरहने भए तापनि मन्दी कुनै समयमा देखापर्दछ वा कति समयसम्म रहन्छ भन्ने विषय भने पूर्वानुमान गर्न सकिदैन । वास्तवमा मन्दीको समस्या समाधान गर्न नयाँ आर्थिक नीतिको नै प्रतिपादन गर्नु पर्ने भएकाले कतिपय आर्थिक नीतिहरू मन्दीको समाप्तिपछि सुरु भएका छन् । विश्वमा प्राय जसो प्रत्येक वर्ष कुनै न कुनै देशमा आर्थिक मन्दी देखा परेको पाइएको छ । तर सारा विश्वको नै ध्यानाकर्षण गर्ने मन्दी भने कुनै कुनै समयमा मात्र देखापर्दछन् र यस्ता मन्दीले आर्थिक नीतिमा नै परिवर्तन ल्याउँछन् ।

२. विश्व अर्थव्यवस्थामा देखापरेका प्रमुख मन्दीहरू र समाधान गर्न प्रतिपादित आर्थिक नीतिहरू

२.१ सन् १९२९ को ठुलो आर्थिक मन्दी

प्रथम विश्व युद्धले तहसनहस भई मन्दीको अवस्थामा रहेको पश्चिमी देशहरूमा सन् १९२० को दशकमा कल्पना गरे भन्दा वढी आर्थिक वृद्धि भयो जसलाई Roaring Twenties भनिन्छ । यस परिवर्तनले गर्दा सर्वसाधारणको जीवन जिउने शैली र जीवनस्तरमा नाटकीय रूपमा परिवर्तन भयो । विशेष गरी यातायातका साधनको विकासका साथै सडक यातायात, रेल यातायात लगायत संचारका क्षेत्रमा भएको प्रगति र नयाँ नयाँ निर्माण कार्यको सुरुआतले गर्दा अमेरिका, क्यानाडा, बेलायत लगायत पश्चिमी युरोपका देशहरूको आर्थिक विकास चरम विन्दुमा पुगेको थियो । युद्धको समाप्तिपछि फर्किएका सैनिकहरू श्रम बजारमा प्रवेश गरेकाले उपभोग्य वस्तुहरूको ठुलो मात्रामा उत्पादन (Mass Production) हुन थाल्यो, रोजगारीमा वृद्धि हुन थाल्यो र मध्यम र निम्नवर्गीय जनसंख्या समेत शहरी क्षेत्रतर्फ वस्न थालेकाले अत्याधिक रूपमा शहरीकरण भयो । उनीहरूको आयमा वृद्धि भई जीवनस्तरमा परिवर्तन भएकाले समेत उपभोग्य वस्तुको माग बढ्न

थाल्यो । उत्पादकहरुले जमात स्वभाव अनुसार (Herd Behaviour) एकै प्रकारका वस्तु र सेवाको उत्पादन गर्न थाले । अर्थव्यवस्था शास्त्रीय अर्थशास्त्रीहरुको स्वच्छन्दवादी (laissez faire) सिद्धान्तमा संचालन थियो । अर्थव्यवस्थामा कहिले पनि बढी उत्पादन हुँदैन, वस्तु र सेवाको आपूर्तिले आफ्नो माग स्वयं सिर्जना गर्दछ, भन्ने सिद्धान्त अनुसार वस्तु र सेवाको उत्पादन भइरहेको थियो । अर्थव्यवस्थामा बेरोजगारी हुँदैन सधैं पूर्ण रोजगारी हुन्छ, कहिलेकाहीं बेरोजगारी देखिए पनि यो अस्थायी प्रकृतिको हुन्छ र ज्यालामा घटवढ गरेर त्यसलाई समाधान गर्न सकिन्छ, भन्ने मान्यता थियो । बेरोजगारीको कारणले गर्दा श्रमिकहरुले कम ज्यालामा काम गर्ने हुनाले सरकारले बेरोजगारीको समस्या समाधान गर्न कुनै विशेष नीति ल्याउनु पर्दैन भनिन्थ्यो । श्रमिकहरुले रोजगारीबाट प्राप्त आम्दानी सबै वस्तु र सेवाको उपभोगमा खर्च गर्ने हुनाले माग र आपूर्ति सधैं सन्तुलनमा रहन्छ, भनिन्थ्यो । अर्थव्यवस्था पूर्णरूपमा आपूर्ति प्रणालीमा संचालन भएको थियो । तर जमातको पछि लाग्ने परम्पराले गर्दा एकै प्रकारको वस्तु र सेवा अत्याधिक रूपमा उत्पादन भइरहेको समयमा सबै उत्पादनले बजार पाउन सकेनन् । बजारमा वस्तु र सेवाको बिक्री भएन र ती वस्तु र सेवा उत्पादन गरिरहेका उद्योगहरु बन्द भए । श्रमिकहरुले काम पाएनन् बेरोजगारी बढ्न थाल्यो । कम्पनीको शेयर मूल्यमा कमी आउन थाल्यो र शेयर बजार एकै पटक ढल्यो । उद्योगमा लगानी गरेका बैंकहरुले समेत आफ्नो लगानी फिर्ता पाउन सकेनन् र फलस्वरूप बैंकिङ क्षेत्रसमेत धरायसी भयो । उपभोक्तामा देखापरेको आनिश्चितता र निराशाले गर्दा लगानी र उपभोग खर्च घट्न थाल्यो । समष्टिगत माग लगातार रूपमा घट्न थालेकाले सुरुमा देखापरेको मन्दीले पछि गएर ठुलो मन्दीको रूप लियो । सन् १९३० को दशकको मन्दी यसैको रूप हो । अर्थव्यवस्थामा देखा परेका मन्दीको चर्चा गर्दा सन् १९३० को दशकको (१९२९-१९३९) यो मन्दीको चर्चा सर्वप्रथम आउँछ । सन् १९२९ अक्टुबर २४ (जसलाई कालो विहवार पनि भनिन्छ) मा न्यूयोर्कको वालस्ट्रिटमा स्थित शेयर बजारको शेयरको मूल्य घट्न सुरु भयो भने अक्टुबर २९ (कालो मंगलवार) मा शेयर बजार पूर्णतया अचानक ढले पछि सुरु भएको यस मन्दीले विश्व अर्थव्यवस्था र विशेष गरी पश्चिमी देशको अर्थव्यवस्थालाई यतिसम्म नकारात्मक रूपमा प्रभावित भयो कि अर्थशास्त्रको नयाँ सिद्धान्तको नै प्रादुर्भाव भयो र त्यो सिद्धान्त हालसम्म पनि उत्तिकै प्रचलित

छ । यस मन्दीको समयमा विश्वको उत्पादन एक तिहाइले घट्यो र बेरोजगारदर २५ प्रतिशत भन्दा बढी रह्यो । त्यस बेलाका बेलायतका प्रसिद्ध अर्थशास्त्री किन्सले अर्थशास्त्रको नयाँ सिद्धान्तको प्रतिपादन गरे जसलाई किन्सीयन क्रान्तिकारी सिद्धान्त पनि भनिन्छ । सरकारी नीतिले पनि अर्थव्यवस्थामा उत्पादन बढाउन र रोजगारी बढाउन सक्तछ र मन्दीको समयमा देखापरेको समस्या समाधान गर्न सरकारी क्षेत्रबाट संचालित नीति (वित्तनीति बढी प्रभावकारी हुने सिद्धान्त प्रतिपादन भयो । आर्थिक नीति संचालन गर्न सरकारी नीति प्रभावकारी नहुने हुनाले सरकारी क्षेत्र निस्कृय रहने भन्ने तत्कालीन विचारधारामा आमूल परिवर्तन ल्यायो । अर्थव्यवस्था संचालनमा समष्टिगत आपूर्तिबाट मात्र संभव नहुने र समष्टिगत माग बढाउनु पर्ने र यसको लागि सरकारी क्षेत्रको सकृय भूमिका रहने भन्ने आर्थिक सिद्धान्त प्रतिपादन भयो । यसैले १९३० लाई आधुनिक समष्टिगत आर्थिक सिद्धान्तको सुरुवातको रूपमा लिइन्छ ।

यस मन्दीपछि देखापर्ने कठिनाइलाई रोक्नको लागि वित्तीय क्षेत्रमा विभिन्न प्रकारका नीति नियम र तिनीहरुलाई कार्यान्वयन गर्ने संस्थाहरुको स्थापना भएकाले धेरै अर्थशास्त्रीहरु सन् १९३० को जस्तो मन्दी फेरि देखा नपर्नेमा विश्वस्त छन् । यस्ता सुधारहरुमा निक्षेप विमा गर्ने संस्थाहरुको स्थापना केन्द्रीय बैंकहरुले केन्द्रीय बैंकको अधिकार प्रयोग गरी वित्तीय बजारलाई नियमन गर्न नीति नियम र कार्यान्वयन र वित्तीय बजारलाई नियमन र निरीक्षण गर्ने संस्थाहरुको स्थापना भयो । साथै आर्थिक स्थायित्व कायम गर्न वित्त र मौद्रिक नीतिमा सुधार गरियो, यी दुई नीतिमा समन्वय गर्ने प्रयास गरियो । यो प्रयास धेरै सफल भयो र यसै कारणले गर्दा मन्दी देखा परे पनि यसको समयावधि कम भएको छ ।

दोश्रो विश्वयुद्ध पछि देशमा उत्पादन बढाउन र रोजगारी प्रवर्द्धन गर्ने उद्देश्यको लागि सरकारले विभिन्न नीति नियम र कार्यक्रम बनाउन थाल्यो । व्यापारचक्रको पूर्वानुमान गर्नको लागि विभिन्न Model हरू बनाइयो र विभिन्न परिसूचकहरुको उतारचढावको अध्ययनबाट व्यापार चक्रको अध्ययन गर्न थालियो । यस्ता सूचकहरुलाई तीन किसिमसँग विभाजन गरेर अध्ययन गरियो । आर्थिक गतिविधि घट्न सुरुहुनु भन्दा ६ महिना देखि १२ महिना पहिला नै देखापर्ने परिसूचकलाई Leading Indicators भनिन्छ ।

यस्ता परिसूचकमा व्याजदरमा आउने उतार चढाव, उपभोक्ता मूल्य सूचकाङ्कमा आउने परिवर्तन अर्थात् मुद्रास्फीतिको दर बढ्ने, शेयर बजारमा आउने परिवर्तन, बेरोजगारी दरमा आउने परिवर्तन, उपभोक्ताको विश्वासमा आउने परिवर्तनलाई लिन सकिन्छ । कतिपय अर्थशास्त्रीहरुले यस परिसूचकलाई ट्राफिक बत्तीसँग तुलना गरेका छन् । पहिलो ट्राफिक बत्तिले केही समयपछि रातो बत्ती बल्ने जानकारी दिन्छ । ट्राफिक बत्तिले जस्तो गरेर यति समयपछि बल्छ भन्ने संकेत नगरे पनि यसले भविष्यमा मन्दी आउन सक्ने संकेत भने दिन्छ । व्यापार चक्रको उतारचढावको साथसाथै घटवढ हुने परिसूचकलाई Coincident Indicators भनिन्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनलाई यस्तो परिसूचकको रूपमा लिइन्छ । ट्राफिक बत्तीको उदाहरणमा हरियो बत्ती बल्नुलाई सडक पार गर्ने पैदल यात्रुहरुको लागि यस्तो सूचकको रूपमा लिइन्छ । मन्दी सुरुभएको केही समय वा वर्षपछि देखापर्ने परिसूचकलाई Lagging Indicators भनिन्छ । जस्तो उत्पादकत्व घट्ने, बेरोजगारी बढ्ने र मूल्य सूचकाङ्कमा आउने परिवर्तन (मुद्रासंकुचन) लाई यस्तो परिसूचकको रूपमा लिइन्छ ।

२.२ सन् १९९७ मा एशियाली देशहरुमा देखा परेको मन्दी

सन् १९३० दशकको आर्थिक मन्दी न्यूयोर्क स्थित वालस्ट्रिट शेयर बजारको शेयरको मूल्य घट्न सुरु भएपछि भयो भने सन् १९९० को दशकको मन्दी भने सन् १९९७ को जुलाईमा थाइ भाटलाई अमेरिकी डलरसँगको स्थिर विनिमयदरबाट माग र आपूर्तिको आधारमा निर्धारण हुने गरी खुला बजारमा छोडेपछि भएको अवमूल्यन भएपछि सुरु भयो । सुरुमा वित्तीय संकटको रूपमा देखापरेको यस घटनाले पछि मन्दीको रूप लियो । पूर्वी एशियाली देशहरुको सन् १९६० देखि १९९० को पूर्वार्धसम्मको अवधिको आर्थिक विकासको दरलाई विकाशशील देशहरुको लागि नमुनाका (Role Model) रूपमा हेरिन्थ्यो । पूर्वी एशियाली देशहरुमा दक्षिण कोरीया, हङकङ, ताइवान र सिंगापुरलाई त एशियाली बाघ भनिन्थ्यो भने थाइल्याण्ड, फिलिपिन्स, इण्डोनेशिया र मलेशिया आदि देशहरु पनि त्यत्तिकै प्रगति गरिरहेका थिए । समष्टिगत रूपमा अध्ययन गर्दा बचत र लगानीको दर उच्च भएको कारणले गर्दा आर्थिक विकासको दर उच्च रहेको थियो (८ देखि १२ प्रतिशत), मुद्रास्फीतिको दर न्यून थियो र अत्याधिक रूपमा विदेशी पुँजीको आप्रवाहले गर्दा यी देशहरुमा

आर्थिक र सामाजिक पूर्वाधारको विकास भएको थियो । सन् १९८० को उत्तरार्धदेखि नै शेयरको मूल्यमा अत्यधिक वृद्धि हुनुका साथै घर जग्गाजस्तो वास्तविक सम्पत्तिको मूल्यमा अत्यधिक वृद्धि भएको थियो । विदेशी पुँजीलाई आकर्षित गर्नको लागि सम्पूर्ण देशहरुमा व्याजदर उच्च राखिएको थियो । औद्योगिकीकरणको प्रक्रिया तीव्र थियो, निर्यात प्रवर्द्धन गर्नको लागि निर्यात गर्ने उद्योगहरुको लागि बजार व्याजदर भन्दा कम व्याजदरमा ऋण उपलब्ध गराइएको थियो । त्यस अवधिमा संयुक्त राज्य अमेरिका मन्दीको अवस्थामा थियो, विश्वकै लगानीकर्ताहरुको ध्यान यस क्षेत्रतर्फ थियो र ठुलो परिमाणमा पुँजी र विशेष गरी अल्पकालीन पुँजी यी देशहरुतर्फ प्रवाहित भइरहेको थियो । अमेरिकी डलरसँग विनिमयदर स्थिर गरिएकोले विदेशी लगानीकर्ताहरुलाई लगानी गर्न आकर्षण हुनुको साथै पुँजीखाता परिवर्त्यता गरिएकोले विदेशी पुँजीको प्रवाह असीमित रूपमा र विना अवरोध प्रवाह भइरहेको थियो र वास्तविक सम्पत्तिको मूल्य अनुमान गरिएको भन्दा आकासिएको थियो ।

अन्य देशहरुमा देखापरेको मन्दी जस्तो यो मन्दी जसलाई वित्तीय संकट पनि भनिन्छ, आर्थिक चक्रवाट सुरु भएको नभई वित्तीय संस्थाहरुबाट सुरु भएको हो । बैंक तथा वित्तीय संस्थाबाट रकम फिक्न सर्वसाधारण निक्षेप कर्ताहरु तथा विदेशी लगानीकर्ताहरु दौडने क्रमसँगै (Run) वित्तीय संकट सुरु भयो । यसको प्रमुख कारकको रूपमा सन् १९९० सुरुवातदेखि नै संयुक्त राज्य अमेरिकामा मन्दीको अवस्थामा सुधार आएको थियो र सन् १९९० उत्तरार्धमा मुद्रास्फीतिको चापलाई कम गर्न व्याजदरमा वृद्धि गर्न थाल्यो र जसले गर्दा पूर्वी एशियामा आएको गरम पुँजी संयुक्त राज्य अमेरिका तर्फ प्रवाह हुन थाल्यो । पुँजी खाता परिवर्त्यता गरिएका देशहरुमा यस्तो पुँजी जुन देशमा व्याजदर धेरै हुन्छ त्यत्तैतिर जान्छ जब यी देशहरुमा आएको पुँजी पलायन भयो तब विदेशी मुद्राको आपूर्तिमा चाप पर्न थाल्यो र डलरसँगको विनिमय दर आवद्धतालाई कायमै राख्ने सरकारी प्रयाससँगै देशमा विदेशी विनिमयमा चाप पर्न थाल्यो । यसको प्रतिकार स्वरूप थाइल्याण्डले सर्वप्रथम भाटको विनिमयदर माग र आपूर्तिको आधारमा खुला बजारले निर्धारण गर्ने गरी छोडिदिएपछि भाटको अवमूल्यन भयो । थाइ भाटको विनिमयदर १ अमेरिकी डलरको थाइ भाट २५ मा स्थिर गरिएको थियो । यसको दर घट्टै गई एक अमेरिकी डलरको भाट ५६ सम्ममा रह्यो । यसले

गर्दा विदेशी ऋण महँगो पर्न थाल्यो र विदेशी ऋण दायित्व तीन गुणासम्म बढी भयो । यी देशका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले अल्पअवधिको ऋण लिएर लामो अवधिमा निर्माण सम्पन्न हुने पूर्वाधारहरूको निर्माणमा लगानी गरिरहेका थिए । जब निक्षेप फिर्ता लिनको लागि निक्षेपकर्ताहरू बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा लाइन लाग्न सुरु गरे रकम फिर्ता गर्न सकेनन् । यसको असर स्वस्थ बैंक तथा वित्तीय संस्थामा पनि पर्न थाल्यो र फलस्वरूप ती संस्थाहरू पनि संकटग्रस्त हुन थाले । अन्य देशहरूका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा पनि यस्तै प्रकारको चाप पर्न थाल्यो । थाइल्याण्ड, इण्डोनेशिया र दक्षिण कोरीयामा ठुलो परिमाणमा चालू खाता घाटा रहेको थियो र यसलाई पूजी खातामा प्राप्त भएको अल्पअवधिको गरम पुँजीले पूरा गरिएको थियो । अर्थव्यवस्थामा देखापरेको प्रगति र वास्तविक सम्पत्तिको मूल्य बढिरहेकोले निजी फर्मले समेत विदेशबाट समेत ऋण लिइरहेका थिए । वित्तीय क्षेत्रलाई स्वस्थ र दिगो राख्न केन्द्रीय बैंकले उचित नियमन र नीति नबनाएकोले सुरुमा वित्तीय क्षेत्रमा समस्या देखापरेको थियो स्वदेशी तथा विदेशी लगानीकर्ताहरूको यी संस्थाहरू प्रति विश्वास हराएकौले संस्थाहरूबाट आफ्नो निक्षेप फिक्नको लागि बैंकमा दाङ्ने क्रमसँगै धेरै बैंक तथा वित्तीय संस्था टाट पल्टे । शेयरबजार धरासायी भयो । यसले गर्दा धेरैले रोजगारी गुमाए । ती देशहरूले अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राको षसँग समस्या समाधान गर्न सहयोग मागे । अर्थव्यवस्थाको विभिन्न क्षेत्रले आम्दानी भन्दा बढी खर्च भएको कारणले देखापरेको बजट घाटाको कारणले देखिएको मन्दीको समस्या समाधान गर्न अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले परम्परागत रूपमा दिँदै आएको सुझाव जस्तो सरकारी खर्च कम गर्ने, करको दर बढाउने र निजीकरण गर्ने जस्ता सुझाव दियो र यसले थप नकारात्मक असर पर्न गयो । वास्तवमा यी देशहरूमा समस्या पर्नुको प्रमुख कारण वित्तीय क्षेत्रको कमजोरी थियो जसले गर्दा ती देशहरूमा मन्दीको अवस्था देखा पर्‍यो । यद्यपि मुद्राकोषले यी देशमा देखापरेको समस्या समाधान गर्न ठुलो परिमाणमा रकम उपलब्ध गरायो र यो रकम आफ्नो स्थापना पछिको कुनै देशलाई उपलब्ध गराएको सबैभन्दा ठुलो परिमाण थियो । यस समस्या समाधान गर्न विश्व बैंकको सहकार्यमा वित्तीय क्षेत्रको कमजोरी अध्ययन गर्ने कार्यक्रम (Financial Sector Assessment Programme) संचालन गरायो । यस मन्दीले विकाशशील देशहरूलाई नीति निर्माण गर्दा धेरै विषयमा अध्ययन गर्नु पर्ने सजगता गराएको छ ।

यस्ता विषयमा निजी क्षेत्रलाई विदेशी मुद्रामा अल्पकालीन ऋण लिन दिँदा सजग हुनु पर्ने, विदेशी विनिमयदर लचिलो हुनु पर्ने, विदेशी विनिमय संचिति हुनु पर्ने, लामो समयसम्म चालू खाता घाटा रहन नहुने र बैंक तथा वित्तीय क्षेत्रलाई दिगो राख्न पुँजीको आधार बलियो हुनुपर्ने र दिगोपनाको अध्ययन गर्नुपर्ने आदि छन् ।

२.३ सन् २००७/०८ मा देखापरेको विश्व वित्तीय संकट

सन् २००७/०८ मा देखापरेको यो वित्तीय संकटलाई सन् १९३० को मन्दी पछिको सबैभन्दा ठुलो वित्तीय संकट अर्थात् मन्दी मानिएको छ । सन् १९९७ मा एशियाली देशहरूमा संकट देखापर्नुको एक प्रमुख कारणमा संयुक्त राज्य अमेरिकाले त्यसै समयमा मुद्रास्फीतिलाई कम गर्न व्याजदर बढाएकाले एशियाली देशहरूमा प्रवाह भएको अल्पकालीन अवधिको पुँजी अमेरिका तर्फ फर्कनु थियो । त्यही समयमा रुसमा पनि मन्दी देखा परेको थियो र उक्त देशबाट पनि पुँजी अमेरिका तर्फ प्रवाहित भएको थियो । यसले गर्दा अमेरिकी बैंक तथा वित्तीय संस्थामा जम्मा भएको रकम सबैभन्दा सुरक्षित मानी आवासीय घर क्षेत्रमा लगानी भएको थियो र यस क्षेत्रको कारोवारमा वृद्धि भएको भयो । सर्वसाधारण अमेरिकीहरूको पनि आफ्नो निजी आवासीय घर हुने सपना पूरा भएको थियो । घरको मूल्यमा भएको अत्याधिक वृद्धिले (Housing Bubble) गर्दा बैंकहरूले लगानीको प्रतिफल राम्रो प्राप्त गरेका थिए । बैंक तथा वित्तीय संस्थाले पनि विना अध्ययन कमसल शाख भएका ग्राहकहरूलाई अपर्याप्त धितोको आधारमा पनि लगानी गरेका थिए । यस अवधिमा अमेरिकामा मात्र नभई अन्य विकसित देशहरूमा समेत आवासीय घरको मूल्य यति छिटो र धेरै बढेको थियो कि यसको कुनै कारण नै थिएन । अधिकांश देशहरूमा सम्पूर्ण लगानी कर्ताहरूको जमात स्वभावले गर्दा यो क्षेत्रमा अत्याधिक लगानीभएकाले यस्तो अवस्था आएको थियो । वास्तवमा आवासीय घरको मूल्यमा वृद्धि सन् २००४ देखि नै देखिएको थियो । सन् २००७ को सुरुवातमा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा तेलको मूल्यमा झण्डै तीन गुणाले वृद्धि भएको कारणले गर्दा उपभोग्य वस्तुहरूको मूल्यमा वृद्धि भयो जसले घरको मूल्यमा भएको अत्याधिक मूल्य वृद्धि नाटकीय रूपमा घटायो । कम शाख भएका ग्राहकहरूले ठीक समयमा बैंकको किस्तावन्दी कर्जा तिर्न सकेनन् र बैंकले नै आवास सकार गरी कम मूल्यमा लिलामी गर्नु परेकोले

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू टाट पल्टन थाले । घरको मूल्य बैंकले कर्जा दिएको समयमा भन्दा घट्न थाल्यो । यसले गर्दा शेयर बजारमा पनि गिरावट आयो र फेडरल रिजर्वले वित्तीय बजारमा ठुलो परिमाणमा तरलता प्रवाह गरे पनि बजार स्थिर हुन सकेन । सन् २००८ को सेप्टेम्बरमा लगानी बैंक लेमान ब्रदर्स टाट पल्टेपछि विश्वका धेरै देशहरूले आफ्नो देशका ठुला वित्तीय संस्थाहरूलाई धरासायी हुनबाट जोगाउने प्रयास गरे । यसले विश्वव्यापी संकटको रूप लियो । लगानीकर्ताहरूले पुँजी बजार र आवासीय क्षेत्रमा लगानी गर्नुको सट्टा लगानीकर्ताहरूको लगानी वस्तु बजार तर्फ, सुन, वण्ड र युरो मुद्रामा लगानी गर्न थाले जसले गर्दा यो क्षेत्र थप धरासायी बन्न थाल्यो । कैयौँ बैंकहरू धरासायी भए टाट पल्टे, बेरोजगारी बढ्यो र वित्तीय संकटले मन्दीको रूप लियो । सन् २०१० को मध्यपछि यो संकट समाधान भएको महसुस भयो । यस संकटबाट विश्वभरका केन्द्रीय बैंकहरूले बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको निरीक्षण र सुपरीक्षणमा कमजोरी रहेको महसुस गरे । संस्थाहरूलाई आफ्नो कर्जा कुन क्षेत्रमा धेरै प्रवाह भएको छ भन्ने विषयमा ध्यान दिनु पर्ने र आफ्नो ग्राहकको पहिचान गर्नु पर्ने वास्तविकता तर्फ सचेत गरायो ।

३. उपसंहार

अर्थव्यवस्थामा मन्दी विभिन्न कारणले गर्दा देखापर्दछ । एउटा क्षेत्रमा देखापरेको विसंगतिले समष्टिगत क्षेत्रमा नै नकारात्मक असर पार्ने मात्र नभई विद्यमान विश्वव्यापीकरणले गर्दा एउटा देशमा समस्या देखापरेमा त्यसको असर सम्पूर्ण विश्वभर फैलन्छ र विश्व वित्तीय बजार नै नकारात्मक रूपमा प्रभावित हुन्छ । आर्थिक गतिविधिमा हुने विस्तार र संकुचन अर्थव्यवस्थामा दोहरिर हने भए तापनि मन्दी कति समयसम्म रहन्छ भन्ने पूर्वानुमान

विभिन्न सूचकहरूको अध्ययनबाट गर्ने प्रयास गरिन्छ । तर पनि आर्थिक मन्दी कुनै समय एकवर्षसम्म रहन्छ भने कुनै समयमा भने एकदशकसम्म पनि रहेको देखिएको छ । नेपाली अर्थव्यवस्थामा पनि गतवर्षको भूकम्पपछि पुनर्निर्माणको कार्य समयमा संचालन हुन नसकी अर्थव्यवस्थामा यसको प्रतिकूल प्रभाव रहिरहेको अवस्थामा विगत ६ महिनादेखि भारतबाट उपभोग्य वस्तुहरूको साथै इन्धन, निर्माण सामग्री र औद्योगिक कच्चा पदार्थको आपूर्तिमा अवरोध आई आर्थिक गतिविधिमा संकुचन आएकोले आर्थिक वृद्धिदर २ प्रतिशतमा सीमित रहने पूर्वानुमान मौद्रिक नीतिले गरेको छ । यसरी नेपाली अर्थव्यवस्था पनि मन्दी तर्फ गएको संकेत मिलेको छ । साधारणतया मन्दीको समयमा मुद्रासंकुचन हुन पर्नेमा नेपालको सन्दर्भमा भने मुद्रास्फितिको दर बढ्दै गएको छ । तर यो कति समयसम्म रहन्छ भन्ने तथ्य कति छिटो समस्या समाधान हुन्छ भन्नेमा भर पर्दछ । अर्थव्यवस्थामा अत्याधिक रूपमा आर्थिक वृद्धि राम्रो मानिन्छ तैपनि के कारणले गर्दा वृद्धिदर उच्च देखिएको हो भन्ने विषयमा भने अध्ययन गर्नु पर्ने हुन्छ । कतिपय अवस्थामा अर्थव्यवस्थामा सट्टावाजी गतिविधिको कारणले वा कुनै एउटा क्षेत्रमा मात्र भएको अत्याधिक लगानी (Bubble) वा वृद्धिको कारणले पनि आर्थिक वृद्धिदर उच्च भएको हुन सक्छ र केही समयपछि यसले मन्दीको रूप लिने र आर्थिक गतिविधि घट्न सक्छ । यसैले अर्थव्यवस्थालाई स्वस्थ रूपमा संचालन गर्न दीगो आर्थिक विकास (Sustainable Economic Development) हुनु पर्दछ र यसो भएमा मात्र आर्थिक विकास दिगो हुन्छ भन्ने विचारधाराले मान्यता पाएको छ ।

सन्दर्भ सामग्री

१. Swanenberg, August (2005), Macroeconomics Demistified Mc graw-Hill

वित्तीय समावेशीकरण र नेपालको सन्दर्भ

रामहरि दाहाल*

विषय प्रवेश

कुनै पनि मुलुकको आर्थिक वृद्धिका लागि वित्तीय प्रणालीको स्थायित्व पनि एउटा प्रमुख शर्त हो । तर वित्तीय स्थायित्व कायम भएको छ भन्दैमा त्यसले वित्तीय समावेशीकरण पनि भएको छ भन्न सकिने अवस्था भने रहँदैन । समग्रमा भन्नुपर्दा गरिवी न्यूनीकरणमा सहयोग पुग्नका लागि वित्तीय क्षेत्रमा स्थायित्व कायम भएर मात्रै पुग्नै । वित्तीय क्षेत्र समावेशी हुनु पनि उत्तिकै जरुरी हुन्छ । व्यवहारतः कुनै न्यून आय भएका व्यक्तिको बचतमा पहुँच छ भने उसले स्वास्थ्य लगायतका जीवनमा आइपर्न सक्ने संभावित जोखिमको तुलनात्मक रूपमा सहजै सामना गर्न सक्छ । यसैगरी, कर्जामा पहुँच पुगेकाहरूले त्यसबाट कुनै आय आर्जन हुने कृयाकलापमा संलग्न भई वा त्यस कर्जालाई बालबच्चाको शिक्षामा खर्च गरी वा परिवारका सदस्यलाई वैदेशिक रोजगारीमा पठाई सो मार्फत भविष्यमा आय आर्जन गर्ने बाटो खोल्न सक्छन् । वित्तीय सेवामा पहुँच पुगनाले स-साना व्यवसायको बढोत्तरीमा मद्दत पुग्न गई अदक्ष वा अर्धदक्ष कामदारहरूलाई रोजगारी सिर्जनामा समेत सहयोग सिद्ध हुन सक्दछ ।

सामान्यतः वित्तीय समावेशीकरण भन्नाले वित्तीय सेवाको आवश्यकता रहेका सर्वसाधारणलाई प्रतिस्पर्धात्मक वातावरणयुक्त बजारमा उपयुक्त वित्तीय उपकरणहरूको माध्यमबाट सरल मूल्यमा वित्तीय सेवाको पहुँच पुऱ्याउनु भन्ने बुझिन्छ । यसलाई हिजोआज आर्थिक वृद्धिको एउटा नयाँ आयामको रूपमा समेत लिने गरिएको छ । खासगरी गरिवी न्यूनीकरण र विकासका लक्ष्यहरू प्राप्तिका लागि वित्तीय सेवालालाई महत्वपूर्ण मान्ने गरिएको छ । वित्तीय सेवाको पहुँचले समावेशी समाजको निर्माणमा मद्दत पुग्न भन्ने मान्ने गरिएको छ । वित्तीय समावेशीकरणका लागि वित्तीय पहुँचले समाजको सबै वर्ग, क्षेत्र, लिङ्ग, समुदाय र उमेरसमूहका उपभोक्ताहरूलाई समेटेको हुनु पर्नेछ । यस प्रकारको पहुँचले सर्वसाधारणको आय वृद्धि गराउन, आर्थिक जोखिम व्यवस्थापन गर्न, आर्थिक जीवनलाई सहज बनाउन

र अन्ततोगत्वा उनीहरूको धनसम्पत्तिमा अभिवृद्धि हुन गई जीवनस्तरमा सुधार ल्याउन सहयोग पुग्न जान्छ । हाल संसारका विकासशील मुलुकहरूमा रहेका करिब २ अर्ब ७० करोड मान्छेहरू र ती मध्ये पनि अधिकांश वयस्कहरू अझै पनि वित्तीय पहुँचबाट टाढै रहेको अवस्था छ ।

वित्तीय समावेशीकरणका परिसूचकहरू

वित्तीय समावेशीकरणलाई मूलतः ३ वटा आयामहरूमा मापन गर्ने गरिन्छ : (क) वित्तीय सेवाको पहुँच (ख) वित्तीय सेवाको उपभोग (ग) उपलब्ध वित्तीय उपकरण र सेवाको गुणस्तर । विश्वका विकसित मुलुकहरूको संगठन जि-२० को सन् २०१२ मा सम्पन्न लस क्याबोस शिखर सम्मेलनले वित्तीय समावेशीकरणको अवस्था मापन गर्न सहज होस् भन्ने अभिप्रायले विभिन्न १५ वटा परिसूचकहरूको विकास गरेको छ । संसारभर वित्तीय समावेशीकरणका जि-२० परिसूचकका नामले प्रचलित यी परिसूचकहरूले माथि उल्लेखित ३ वटै आयाम र माग एवम् आपूर्ति पक्षलाई समेत समेटेको पाइन्छ । विकसित गरिएका ती परिसूचकहरू यस प्रकारका छन् :

१. बैंकिङ सेवा प्राप्त गरिरहेका बालिगहरूको संख्या
२. औपचारिक बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूबाट कर्जा लिने बालिगहरूको संख्या
३. बीमा गर्ने बालिगहरूको संख्या
४. नगदरहित कारोवारहरूको संख्या
५. मोबाइलमार्फत् रकम भुक्तानी गर्ने बालिगहरूको संख्या
६. औपचारिक खाता मार्फत गरिने कारोवारको संख्या
७. वित्तीय संस्थाहरूमा विगत एक वर्षमा जम्मा भएको बचत रकम
८. आन्तरिक र वैदेशिक रेमिटेन्सबाट रकम प्राप्त गर्ने बालिगहरूको अनुपात
९. औपचारिक बैंक तथा वित्तीय संस्थामा रहेका व्यावसायिक संस्थाहरूको बचत खाता संख्याको

अनुपात

१०. नियमन गरिने वित्तीय संस्थाहरूमा रहेको व्यावसायिक संस्थाहरूको कर्जा रकमको कुल कर्जासँगको अनुपात
११. प्रति १ लाख बालिगका लागि खुलेका बैंक तथा वित्तीय संस्थाका शाखा संख्या
१२. प्रति १ लाख बालिगका लागि एटिएमको संख्या वा प्रति १००० किलोमिटरमा रहेका एटिएमको संख्या
१३. प्रति १ लाख व्यक्तिका लागि वित्तीय संस्थाका एजेन्ट प्वाइन्टहरूको संख्या
१४. मोबाइल पेमेन्टका लागि खोलिएका ई-मनि खाताको संख्या
१५. एटिएम वा एजेन्ट प्वाइन्टहरूबीच कायम रहेको इन्टर अपरेटाविलिटी (आपसी कारोवार सुविधा) को संख्या ।

नेपालको सन्दर्भ

नेपाली अर्थतन्त्र मूलतः कृषिमा आधारित र ग्रामीणमुखी रहेको सन्दर्भमा पूर्वाधार विकासका लागि भौगोलिक विकटता एउटा प्रमुख चुनौतीको रूपमा रहेको छ । करिब एक चौथाइ जनसंख्या गरिवीको रेखामुनि रहेको र अधिकांश ग्रामीण जनसंख्या अर्धशिक्षित रहेको अवस्थामा ग्रामीण क्षेत्रबाट व्यापकरूपमा भैरहेको बसाई सराईको अवस्थामा कमी ल्याउनका लागि ग्रामीण क्षेत्रमा रोजगारीका अवसरहरू सिर्जन गर्न आवश्यक छ । यसका लागि ग्रामीण क्षेत्रसम्म सहज रूपमा वित्तीय पहुँच पुऱ्याउनु, उनीहरूलाई उद्यमशीलताको विकास मार्फत् उत्पादनशील कृयाकलापमा संलग्न गराउनु र बचत गर्ने बानी बसाउनु पर्ने आवश्यकता रहेको छ । यस मार्फत् नै समग्र मुलुकको आर्थिक उन्नतिमा टेवा दिन सकिने तथ्यलाई मनन गरी नेपाल सरकारले विगतदेखि नै वित्तीय समावेशीकरणको मुद्दालाई प्राथमिकतासाथ अगाडि बढाउँदै आएको देखिन्छ ।

समावेशी विकासको अभावमा कुनै पनि मुलुकको आर्थिक उन्नति सम्भव नहुने उपरोक्त तथ्यलाई मनन गरी नेपाल राष्ट्र बैंकले सरकारका नीतिहरूसँग सामञ्जस्यता कायम रहने गरी वित्तीय समावेशीकरणका लागि कार्य गर्दै आएको छ । खासगरी सर्वसाधारणलाई वित्तीयरूपमा सचेत गराउने, वित्तीय सेवाबाट बञ्चित रहेका सर्वसाधारणको घरदैलोसम्म विविध प्रकारका सर्वसुलभ वित्तीय सेवाहरूको विस्तार गर्ने, बढी भन्दा बढी सर्वसाधारणलाई वित्तीय

सेवाको उपभोग गर्न प्रोत्साहित गर्ने, उनीहरूमा बचत गर्ने बानीको विकास गराउने, उद्यमशीलताको विकास मार्फत् सर्वसाधारणलाई आयमूलक गतिविधिमा संलग्न हुनका लागि प्रोत्साहित गर्ने, अनौपचारिक वित्तीय कारोवारमा संलग्नहरूलाई औपचारिक कारोवारतर्फ प्रोत्साहित गर्ने, वित्तीय उपभोक्ताको हित संरक्षणका लागि कार्य गर्ने र सर्वसाधारणमा समग्र वित्तीय क्षेत्रप्रतिको विश्वास कायम राखी राख्ने जस्ता विभिन्न कार्यहरूमा नेपाल राष्ट्र बैंक संलग्न रहँदै वित्तीय समावेशीकरणका लागि हस्तक्षेपकारी भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ ।

केही वर्षयता नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्या तीव्ररूपमा बढिरहेको भए पनि अधिकांश बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू ठुला सहर, सदरमुकाम, बजार क्षेत्र र राजमार्गको वरिपरि मात्र केन्द्रित हुने गरेकाले अझै पनि ठुलो मात्रामा ग्रामीण जनताहरू औपचारिक वित्तीय पहुँचबाट अपेक्षाकृत टाढै रहनु परेको अवस्था छ । यस सन्दर्भमा बिजुली, संचार, यातायात लगायतका भौतिक पूर्वाधारको अभाव, कठिन भौगोलिक अवस्था, छरिएर रहेका मानव बस्ती, अविकसित बजार आदि वित्तीय पहुँचको विस्तारमा प्रमुख बाधकको रूपमा देखिएका छन् ।

नीतिगत सम्बोधन

हाल नेपालमा करिब एक चौथाइ जनसंख्या गरिवीको रेखामुनि रहेको तथा आर्थिक वृद्धिदर सरदर ४ प्रतिशतको हाराहारीमा रहँदै आएको एवम् मानव विकास सूचकांकको आधारमा समेत सन्तुलित विकास हुन नसकिरहेको देखिएको परिप्रेक्ष्यमा वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणका लागि सरकार र केन्द्रीय बैंकले विभिन्न नीति अवलम्बन गरी कार्य गर्दै आइरहेको अवस्था छ । सरकारले मूलतः बजेट वक्तव्य, वार्षिक नीति कार्यक्रम र आवधिक योजनाहरूमार्फत् यस विषयलाई सम्बोधन गर्दै आइरहेको छ भने सरकारका ती नीतिहरूसँग सामञ्जस्यता कायम हुनेगरी केन्द्रीय बैंकले मूलतः मौद्रिक नीतिमार्फत यस विषयलाई सम्बोधन गर्दै आएको देखिन्छ । उदाहरणका लागि सरकारले ल्याएको आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को बजेट कार्यक्रमलाई हेर्दा प्रति घरपरिवार न्यूनतम एउटा बैंकखाता पुऱ्याउने, भूकम्प पीडितहरूलाई वितरण गरिने सरकारी सहयोग र सर्वसाधारणलाई वितरण गरिने सामाजिक सुरक्षा भत्ताहरूलाई बैंकिङ च्यानलमार्फत् वितरण गर्ने, मोबाइल

* उपनिर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक ।

बैंकिङ र शाखारहित बैंकिङ सेवालाई प्रोत्साहित गर्ने, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई कृषि कर्जाका लागि प्रोत्साहित गर्ने लगायतका विषयहरूको घोषणामार्फत् वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणलाई सम्बोधन गरेको देखिन्छ।

अर्कोतर्फ केन्द्रीय बैंकको रूपमा नेपाल राष्ट्र बैंकले यी विषयहरूको सम्बोधन गर्न मौद्रिक नीतिमार्फत् विभिन्न नीति तथा कार्यक्रमहरू घोषणा गर्ने गरेको छ। विगतका नीति कार्यक्रमलाई हेर्दा नेपाल राष्ट्र बैंकले अवलम्बन गरेका प्रमुख नीति तथा कार्यक्रमहरूमा: (क) बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई ग्रामीण क्षेत्रसम्म जान प्रेरित गर्ने, (ख) वित्तीय सेवाको गुणस्तर बढाउन वित्तीय पूर्वाधारको विकास गर्ने, (ग) वित्तीय पहुँच बढाउन विभिन्न नयाँ वित्तीय सेवाका मोडलहरूको घोषणा गर्ने र (घ) सेवाग्राहीहरूको क्षमता अभिवृद्धिका लागि कार्य गर्ने जसले गर्दा उनीहरूले वित्तीय सेवाको बारेमा पर्याप्त ज्ञान हासिल गर्न र ती सेवाको प्रयोग गर्न सक्नु भन्ने रहेको देखिन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले जारी गरेको पछिल्लो मौद्रिक नीतिलाई हेर्दा वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी राष्ट्रिय नीति तर्जुमा गर्ने, औपचारिक शिक्षाको पाठ्यक्रममा वित्तीय साक्षरता सम्बन्धी विषयलाई पनि समेट्नका लागि सम्बद्ध सरकारी निकायहरूसँग समन्वय गर्ने, लघुवित्त संस्थाहरूलाई उनीहरूको नाफाको केही अंश ग्राहकको हितमा प्रयोग गर्न लगाउने व्यवस्था गर्ने, लघुवित्त संस्थाहरूले लगाउने व्याजदरलाई वाञ्छित सीमामा राख्न पहल गर्ने, विपन्न वर्ग कर्जामा अन्य बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूले गर्नुपर्ने लगानीको अंशमा वृद्धि गर्ने, चरम गरिबीको अवस्था रहेका र भूकम्प प्रभावित भनी नेपाल सरकारद्वारा घोषणा गरिएका काठमाडौँ उपत्यका बाहेकका १० जिल्लाका ११४ गा.वि.स र ४ नगरपालिकाहरूमा लघुवित्त संस्थाहरूले नयाँ शाखा खोल्दा नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्वस्वीकृति लिनु नपर्ने व्यवस्था गर्ने जस्ता विभिन्न कदमहरूको घोषणा गरेको देखिन्छ जसले वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणमा थप मद्दत पुग्ने हुन्छ।

वित्तीय समावेशीकरणलाई बल पुऱ्याउन नेपाल राष्ट्र बैंकले पछिल्ला वर्षहरूमा विभिन्न कदमहरू चालेको देखिन्छ। सुगम क्षेत्रमा नयाँ शाखा खोल्नका लागि दूर्गम क्षेत्रमा १ शाखा खोल्ने पर्ने व्यवस्था, वित्तीय पहुँच कम भएका तोकिएका जिल्लाहरूमा शाखा खोल्ने बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई व्याजरहित कर्जाको व्यवस्था, वित्तीय पहुँच

अभिवृद्धिका लागि शाखारहित एवम् मोबाइल बैंकिङ लगायतका डिजिटल वित्तीय सेवाको विस्तार, बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई उत्पादनमूलक एवम् विपन्न वर्ग क्षेत्रमा केही अंश अनिवार्य रूपमा लगानी गर्नु पर्ने व्यवस्था, सर्वसाधारणमा बैंकिङ बानीको विकास गर्न वित्तीय साक्षरताको प्रसार, वित्तीय ग्राहकहरूको हित संरक्षणका लागि विभिन्न समयमा जारी भएका निर्देशिका आदि यस सन्दर्भमा नेपाल राष्ट्र बैंकले अवलम्बन गरेका प्रमुख कदमहरू हुन्।

तथ्यांक विश्लेषण

हाल लघुवित्त विकास बैंक बाहेकका अन्य नयाँ बैंक वित्तीय संस्था दर्ता हुने क्रममा कमी आइरहेको भए पनि विगत एक दशकयता नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको संख्या तुलनात्मक रूपमा उल्लेख्य मात्रामा बढेको देखिन्छ। पछिल्लो तथ्यांकलाई हेर्दा २०७२ असार मसान्त सम्ममा बाणिज्य बैंक ३०, विकास बैंक ७६, वित्त कम्पनी ४८ र लघुवित्त विकास बैंकहरूको संख्या ३९ रही कुल बैंक तथा वित्तीय संस्थाको संख्या १९३ पुगेको देखिन्छ। यी बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको शाखा संख्या क्रमशः १६७२, ८०८, २४२, १११६ गरी कुल ३८३८ पुगेको देखिन्छ। यस अनुसार जनसंख्याको अनुपातसँग तुलना गर्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थाका प्रतिशाखाबाट औसत करिब ७ हजार २०० जनाले वित्तीय सेवा प्राप्त गर्नसक्ने अवस्था रहेको देखिन्छ।

बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू एक आपसमा गाभ्ने/गाभिने क्रम बढ्दै गएको सन्दर्भमा विगत वर्षहरूको तुलनामा यी संस्थाहरूको संख्यामा केही कमी आए तापनि शाखा सञ्जाल लगायत मोबाइल बैंकिङ एवम् शाखारहित बैंकिङ जस्ता नयाँ सेवाहरू समेत विस्तार हुँदै गएकोले समग्र वित्तीय पहुँच र वित्तीय समावेशीकरणमा बल पुगेको देख्न सकिन्छ। २०७१ सालको अन्तसम्ममा शाखारहित बैंकिङ काउण्टरको संख्या ५०१, मोबाइल बैंकिङ ग्राहकको संख्या ९ लाख १३ हजार तथा कार्ड धारकको संख्या करिब ४३ लाख ६० हजार पुगेकोबाट पनि नयाँ वित्तीय सेवाहरूले वित्तीय पहुँचमा उल्लेख्य भूमिका खेल्दै गएको देख्न सकिन्छ।

कारोवारीहरूको संख्यालाई हेर्दा आर्थिक वर्ष २०७१/७२ को अन्त्यसम्ममा “क”, “ख”, र “ग” वर्गका बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूमा निक्षेप खाता संख्या करिब

१ करोड ४३ लाख ३४ हजार तथा ऋणी संख्या करिब १० लाख ८ हजार पुगेको देख्न सकिन्छ भने “घ” वर्गका वित्तीय संस्थाहरूका ग्राहक सदस्य संख्या करिब १५ लाख ४९ हजार पुगेको देख्न सकिन्छ। यसैगरी लघुवित्त कारोवार गर्न सहमति प्रदान गरिएका वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने गैरसरकारी संख्याहरूको संख्या २६, तिनका शाखा संख्या ३०६ र कारोवारी सदस्य संख्या करिब ५ लाख ९ हजार रहेको देखिन्छ। यसैगरी तुलनात्मक रूपमा ग्रामीण क्षेत्रसम्म पहुँच पुऱ्याउन सफल भएको क्षेत्र सहकारी हो जसको संख्या हालसम्म करिब ३१ हजार र उनीहरूको सदस्य संख्या करिब ४५ लाख पुगेको देख्न सकिन्छ। यस्तै हुलाक बचत बैंकका मुलुकभरमा कुल ११७ शाखाहरू रहेका छन् जसमा हालसम्म करिब ६२ हजार बचत खाता रहेको देख्न सकिन्छ।

अध्ययन/सर्वेक्षण सम्बन्धी विश्लेषण

नेपालमा वित्तीय समावेशीकरणलाई मात्र केन्द्रित गरेर कुनै पनि औपचारिक सर्वेक्षण भएको देखिएको छैन तैपनि नेपाल राष्ट्र बैंकले समय समयमा गर्ने ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षणले वित्तीय पहुँचको पछिल्लो अवस्थाको बारेमा केही न केही चित्रण गर्ने गरेको पाइन्छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले २०२६/२७ मा पहिलो, २०३३/३४ मा दोस्रो र २०४८/४९ मा तेस्रो ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षण गरेको थियो। यस्तो सर्वेक्षणबाट बैंक तथा वित्तीय संस्था र अन्य वित्तीय मध्यस्थता सेवा सम्बन्धी कार्य गर्ने संस्थाहरूको उपस्थिति, संस्थागत कर्जाको अवस्था, अनौपचारिक क्षेत्रको वित्तीय कारोवार, ग्रामीण वित्तीय पहुँच, कर्जा तथा व्याजदरको अवस्था आदि जस्ता पक्षहरूको बारेमा जानकारी प्राप्त भई नीति-निर्माण तहमा पृष्ठपोषण प्राप्त हुने तथा संस्थागत सुधारका कार्यक्रमहरू अगाडि बढाउन समेत सहयोग पुग्ने अवस्था रहन्छ।

तेस्रो ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षणले सो समयमा करिब २० प्रतिशतले मात्र औपचारिक वित्तीय सेवा प्राप्त गरिरहेको र करिब ८० प्रतिशतले अनौपचारिक क्षेत्रसँग कारोवार गरिरहेको देखाएको थियो। तर यो सर्वेक्षण भएको पनि करिब २५ वर्ष वित्तिसकेको छ। यस अवधिमा नेपालमा उल्लेख्य मात्रामा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू खुलेका छन्। खासगरी सन् १९९० को दशक यता नेपालले उदार आर्थिक नीति अवलम्बन गरे पश्चात नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्था खुल्ने क्रम तीव्र भएको देखिन्छ। यस अवधिमा मुलुकभर हजारौँ सहकारी

संस्थाहरू समेत खुलेको अवस्था छ र सहकारी संस्थाहरू र लघुवित्त संस्थाहरू ग्रामीण क्षेत्रसम्म समेत पुगेको अवस्था छ। तर यो अढाई दशकको अवधिमा कति जनसंख्यासम्म वित्तीय सेवा पुग्यो र वित्तीय समावेशीकरणको अवस्था के छ भन्ने सम्बन्धमा कुनै औपचारिक अध्ययन सर्वेक्षण भएको अवस्था थिएन। हालैका वर्षमा नेपाल राष्ट्र बैंकले चौथो ग्रामीण कर्जा सर्वेक्षण गर्ने भनी तयारी गरिरहेको भए पनि अन्तिम अवस्थामा भूकम्पका कारणले गर्दा यो प्रकृया हाल रोकिएको अवस्था छ।

FinScope Financial Inclusion Survey 2015

नेपाल सरकार र डेनमार्क सरकारबीच डिसेम्बर २०१३ मा सम्पन्न भएको ४० करोड डेनिस क्रोनरको सम्झौता बमोजिम संयुक्त राष्ट्र संघीय पुँजी विकास कोष (UNCDF) को समेत सहयोगमा नेपाल राष्ट्र बैंकले सन् २०१४-२०१८ अवधिका लागि नेपालमा उन्नति वित्तीय पहुँच आयोजना (UNNATI-A2F Project) संचालनमा ल्याएको छ। नेपाल राष्ट्र बैंकले नेतृत्व गरिरहेको यस आयोजनाको संचालक समितिमा नेपाल सरकार अर्थ मन्त्रालय, कृषि मन्त्रालय, डेनमार्क सरकार, UNCDF, बैंकर्स संघ, लघुवित्त बैंकर्स संघ र बचत तथा ऋण सहकारी संस्थाको संगठन (नेफ्सकुन) को प्रतिनिधित्व रहेको छ। मूलतः कृषि मूल्य विषयमा कार्य गरिरहेको यस आयोजनाको कार्य क्षेत्र पूर्वाञ्चल विकास क्षेत्रको मेची र कोशी कोरिडोर अन्तरगतका ७ वटा पहाडी जिल्लाहरू रहेका छन्।

यस उन्नति वित्तीय पहुँच आयोजनाको Making Access to Finance Possible (MAP) कार्यक्रम अन्तरगत DFID र UNDP को समेत सहयोगमा नेपालमा गरिएको FinScope Quantitative Demand-Side Financial Inclusion Survey लाई यस सन्दर्भमा भएको पछिल्लो र आधिकारिक सर्वेक्षण मान्न सकिन्छ। दक्षिण अफ्रिकाको प्रसिद्ध संस्था Fin Mark Trust ले गरेको यो सर्वेक्षणको नतिजा सन् २०१५ को अगष्ट महिनामा अर्थमन्त्री र नेपाल राष्ट्र बैंकका गभर्नरले संयुक्त रूपमा सार्वजनिक गर्नु भएको थियो। राष्ट्रियरूपमा प्रतिनिधित्व (Nationally Representative Sample Basis) गर्ने गरी केन्द्रीय तथ्यांक विभागको समेत संलग्नतामा तयार गरिएको Survey Design बमोजिम डिसेम्बर २०१४ देखि जनवरी

२०१५ को करिव २ महिनाको अवधिमा सम्पन्न गरिएको यस सर्वेक्षणले मुलुकभरका ७० जिल्ला अन्तरगतका ६६९ वडाहरूका कुल ४०१४ घरपरिवारहरूलाई समेटेको थियो । १८ वर्षभन्दा माथिका बालिगहरूलाई मात्र समेट्ने गरी गरिएको यस सर्वेक्षणको मुख्य उद्देश्यमा वित्तीय पहुँचको अवस्था र स्तर मापन गर्ने तथा सो अन्तरगत आय समूह, कार्यगत समूह, साक्षरता समूह, ग्रामीण/सहरी समूह, भौगोलिक समूह, प्रशासनिक समूह आदिको आधारमा समेत वित्तीय पहुँचको अवस्था पहिचान गर्ने रहेको थियो । यो सर्वेक्षण मूलतः सर्वसाधारणको जीवनयापन, वित्तीय आवश्यकता, वित्तीय समावेशीकरणको स्तर, वित्तीय कारोवारप्रतिको धारणा, प्रवृत्ति र व्यवहार, जनसांख्यिक तथा भौगोलिक वितरण, वित्तीय पहुँचको तह, पहुँचको परिदृश्य, वित्तीय सेवाका प्रेरक एवम् अवरोधक तत्वहरू लगायतका विषयवस्तुमा केन्द्रित रहेको थियो ।

यस सर्वेक्षणले उजागर गरेका केही महत्वपूर्ण तथ्यहरू देहाय अनुसार रहेका छन्

- वित्तीय पहुँच

४० प्रतिशतले बैंक (क, ख, ग, घ वर्गका वित्तीय संस्था) सँग कारोवार गर्ने गरेको, २१ प्रतिशतले अन्य औपचारिक वित्तीय संस्था (सहकारी, वित्तीय गैरसरकारी संस्था, आदि) सँग, अन्य २१ प्रतिशतले अनौपचारिक क्षेत्र (साहुमहाजन, साथीभाइ, ढुक्टी, नेटवर्किङ व्यवसाय, आदि) सँग कारोवार गर्ने गरेको बताएको । तर बाँकी १८ प्रतिशत सर्वसाधारणहरूले भने औपचारिक वा अनौपचारिक कुनै पनि वित्तीय कारोवारमा संलग्न रहेको नदेखिएकोले उनीहरू वित्तीय पहुँचबाट बञ्चित रहेको देखिएको ।

यसैगरी, बैंकसँग कारोवार गरिरहेका ४० प्रतिशत सर्वसाधारणमध्ये केवल २९ प्रतिशतले केवल बैंकहरूसँग मात्र कारोवार गरिरहेको र बाँकी ११ प्रतिशतले बैंकका अतिरिक्त सहकारीसँग पनि कारोवार गरिरहेको बताएको । यस्तै बैंकसँग कारोवार गरिरहेका ४० प्रतिशत सर्वसाधारणमध्ये ५२ प्रतिशत पुरुषहरू र ४८ प्रतिशत महिलाहरू रहेको देखिएको । यसैगरी बैंकसँग कारोवार नगर्ने ६० प्रतिशत सर्वसाधारणमध्ये ५७ प्रतिशत महिलाहरू रहेको र तीमध्ये ८६ प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रमा

बसोबास गर्ने गरेको देखिएको ।

- सहकारीसँगको आवद्धता

२२ प्रतिशतले सहकारीसँग आवद्ध रहेको बताएको । यसमध्येका ११ प्रतिशतले केवल सहकारी संस्थासँग मात्र कारोवार गरिरहेको बताएको ।

- बचत समूहसँगको आवद्धता

२९ प्रतिशतले आफूहरू कुनै न कुनै बचत समूहहरूसँग सम्बद्ध रहेको बताएको ।

- बचत गर्ने प्रवृत्ति

उत्तरदाताहरूमध्ये ५७ प्रतिशतले कतै न कतै बचत गर्ने गरेको बताएको । तर ४३ प्रतिशतले कतै पनि बचत गर्ने गरेको नदेखिएको । बचत गर्नेहरूमध्ये २७ प्रतिशतले बैंकमा, ९ प्रतिशतले सहकारी संस्थामा र ७ प्रतिशतले बचत समूहमा बचत गर्ने गरेको देखिएको ।

बचत नगर्नुका कारक के के हुन भन्ने सम्बन्धमा ५१ प्रतिशतले खर्च धान्नै मुस्किल परेकोले भन्ने कारण बताएको, ३५ प्रतिशतले कमाइ नै नभएकोले के बचत गर्नु भन्ने जवाफ दिएको, १६ प्रतिशतले बचत गर्नु पर्छ भन्ने बारेमा कहिले पनि सोच्दै नसोचेको र १२ प्रतिशतले खाता नै नभएकोले बचत नगरेको भन्ने जवाफ दिएको देखिएको ।

- बैंकसम्मको पहुँच

२८ प्रतिशतले नजिकको बैंक ३० मिनेटसम्मको दूरीमा रहेको बताएको र ५० प्रतिशतले यस्तो दूरी बढीमा १ घण्टासम्मको रहेको बताएको ।

- ए.टि.एम सम्मको पहुँच

२० प्रतिशतले नजिकको ए.टि.एम बढीमा ३० मिनेटको दूरीमा रहेको र ३५ प्रतिशतले यस्तो दूरी बढीमा १ घण्टासम्मको रहेको बताएका छन् । ३७ प्रतिशतले ए.टि.एम को प्रयोग नगरेको वा सो बारेमा थाहा नभएको भन्ने उत्तर दिएको पाइएको ।

- बैंक खाता र त्यस प्रतिको धारणा

बैंकमा खाता रहेकाहरू (४० प्रतिशत) मध्ये ७५ प्रतिशतले बचत गर्नका लागि त्यस्तो खाता

खोलेको बताएको र ४५ प्रतिशतले सुरक्षाका लागि बैंकमा खाता खोलेको बताएको । बैंकमा खाता नभएकाहरूमध्ये ४२ प्रतिशतले खाता कायम नराख्नुको कारणमा न्यूनतम मौज्जात कायम राख्न नसकेकोले भन्ने उत्तर दिएको, ३३ प्रतिशतले आवश्यक नपरेको भन्ने उत्तर दिएको, १६ प्रतिशतले टाढा भएकोले भन्ने उत्तर दिएको र ९ प्रतिशतले यसले कसरी काम गर्छ भन्ने थाहा नभएकोले भन्ने उत्तर दिएको देखिएको ।

- कर्जा प्रतिको धारणा

२१ प्रतिशतले विगत १ वर्षयता कर्जा कारोवार गरेको बताएको । २७ प्रतिशतले विगत १ वर्षयता विगतमा लिएको कर्जाको किस्ता चुक्ता गरिरहेको बताएको । ५१ प्रतिशतले कतैबाट पनि कर्जा नलिएको बताएको । कर्जा लिएकाहरूमध्ये ६ प्रतिशतले बैंकबाट, ३ प्रतिशतले लघुवित्त संस्थाबाट, ९ प्रतिशतले सहकारीबाट, ८ प्रतिशतले बचत समूहबाट, अन्य ८ प्रतिशतले साथीभाइ र परिवारका सदस्यहरूबाट र २१ प्रतिशतले साहुमहाजनहरूबाट कर्जा लिएको बताएको । कर्जा लिनेहरूमध्ये ८६ प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गर्नेहरू थिए भने ५२ प्रतिशत पुरुषहरू थिए । क्षेत्रगत रूपमा, ४७ प्रतिशत कर्जाधारीहरू पहाडमा बस्ने थिए भने ४५ प्रतिशत तराईका बासिन्दा थिए ।

कर्जा लिनेहरूले कर्जा लिनुको कारण सम्बन्धमा ३१ प्रतिशतले सामाजिक आवश्यकताको लागि, २० प्रतिशतले औषधिउपचारको लागि, १९ प्रतिशतले घरायसी प्रयोजनको लागि, १४ प्रतिशतले शिक्षाको लागि, ११ प्रतिशतले व्यवसायको लागि र ६ प्रतिशतले कृषिको लागि कर्जा लिएको बताएको । यसैगरी, कर्जा प्रतिको धारणाका सम्बन्धमा सोधिएको प्रश्नमा ६५ प्रतिशतले कर्जा परिवारको पालनपोषणका लागि आवश्यक पर्ने, ४३ प्रतिशतले कर्जा पुरानो ऋण तिर्नका लागि आवश्यक पर्ने र ४० प्रतिशतले कर्जा लिनु भनेको लाजमर्दा विषय हो भन्ने बताएको ।

- आय, आयश्रोत र आयस्तर

२७ प्रतिशतले नियमित आय हुने गरेको र ७१

प्रतिशतले नियमित आय नभएको भन्ने बताएको । आयश्रोतका सम्बन्धमा ७७ प्रतिशत घरपरिवारहरू आयका लागि कृषिमा निर्भर रहने गरेको, ३१ प्रतिशतको आफ्नै कृषि व्यवसाय भएको, २२ प्रतिशतले आफ्नै कृषि व्यवसाय गर्ने गरेको, ५५ प्रतिशतले कृषिका अतिरिक्त अन्य व्यवसाय समेत गर्ने गरेको र २३ प्रतिशतले आफूहरू कुनै पनि कृषि व्यवसायमा संलग्न नभएको बताएको । यसैगरी १० प्रतिशतको आयश्रोत रेमिटेन्स भएको बताएको । आयको स्तरका सम्बन्धमा २४ प्रतिशतको मासिक आम्दानी रु. १० हजारभन्दा माथि रहेको, १९ प्रतिशतको रु. ३००० भन्दा कम रहेको र ४० प्रतिशतको आम्दानी रु. ६ हजारभन्दा कम रहेको देखिएको ।

- कृषि क्षेत्रका समस्या

कृषिका लागि ६२ प्रतिशतले सिंचाईको अभावलाई मुख्य समस्याको रूपमा उठाएको । ३६ प्रतिशतले रासायनिक मलको अभाव रहनुलाई मुख्य कारकको रूपमा बताएको । यसैगरी २७ प्रतिशतले बाली नष्ट हुनु र अन्य २७ प्रतिशतले खडेरी पर्नु, १२ प्रतिशतले जग्गाको अभाव हुनु, १२ प्रतिशतले कृषि प्राविधिकको कमी हुनु र अन्य १२ प्रतिशतले कृषि औजारको अभाव हुनु जस्ता विभिन्न विषयहरूलाई कृषि क्षेत्रका प्रमुख समस्याको रूपमा लिएको बताएको ।

- साहुमहाजनसम्मको पहुँच

५३ प्रतिशतले नजिकको साहुमहाजन बढीमा ३० मिनेटको दूरीमा रहेको र ६१ प्रतिशतले यस्तो दूरी बढीमा १ घण्टासम्मको रहेको बताएका छन् । ३३ प्रतिशतले साहुमहाजनसँग कुनै पनि कारोवार गर्ने नगरेको वा सो बारेमा थाहा नभएको भन्ने उत्तर दिएको पाइएको ।

- रेमिटेन्स आप्रवाह

१० प्रतिशतले नियमित आयश्रोतको रूपमा विदेशबाट रेमिटेन्स प्राप्त गरिरहेको बताएको । विगत १ वर्षभित्र वैदेशिक रेमिटेन्स प्राप्त गर्ने सर्वसाधारणहरू २४ प्रतिशत र स्वदेश भित्रै रकम रकमान्तर गर्नेहरू ८ प्रतिशत रहेको देखिएको । यस्तै स्वदेशबाट विदेशमा रकम पठाउनेहरू १ प्रतिशत

रहेको देखिएको ।

रेमिटेन्स प्राप्त गर्ने माध्यमलाई हेर्दा ६३ प्रतिशतले मनि ट्रान्सफर एजेन्सीहरूमाफर्त, २३ प्रतिशतले बैंकिङ च्यानल मार्फत र २२ प्रतिशतले अनौपचारिक च्यानल (साथीभाइ, नातागोता, हुण्डी आदि) मार्फत रेमिटेन्स प्राप्त गरिरहेको बताएको ।

- बीमा र बीमाप्रतिको धारणा

२८ प्रतिशतले बीमा बारेमा जानकारी रहेको बताएको । १० प्रतिशत उत्तरदाताहरूले जीवन बीमा गरेको बताएको । यस्तै ३ प्रतिशतले सवारी बीमा, १ प्रतिशतले दुर्घटना बीमा गरेको र बाँकी अन्यले कुनै पनि बीमा गरेको नदेखिएको । बीमा नगर्नेहरूसँग सोको कारण बारेमा जिज्ञासा राख्दा २४ प्रतिशतले धान्न नसक्ने भएर, २३ प्रतिशतले यसबारेमा कहिल्यै नसोचेको, १४ प्रतिशतले आवश्यक नदेखेको, अन्य १४ प्रतिशतले यस बारेमा कहिले पनि नसुनेको र १३ प्रतिशतले थाहा छैन भन्ने जवाफ दिएको ।

- संचार प्रविधिमा पहुँच

उत्तरदाताहरूमध्ये ७९ प्रतिशतले आफूसँग मोबाइल फोन रहेको बताएको । यस्तै १० प्रतिशतसँग कम्प्युटर रहेको र ९ प्रतिशतको घरमा टेलिफोन लाइन जोडिएको बताएको ।

- सार्वजनिक संचार माध्यममा पहुँच

उत्तरदाताहरूमध्ये ५८ प्रतिशतको रेडियोमा पहुँच रहेको, ४१ प्रतिशतको टेलिभिजनमा पहुँच रहेको, २३ प्रतिशतको पत्रपत्रिकामा पहुँच रहेको र १४ प्रतिशतको इन्टरनेटमा पहुँच रहेको बताएको ।

- सार्वजनिक सुविधामा पहुँच

उत्तरदाताहरूमध्ये ९१ प्रतिशतसँग नागरिकता प्रमाणपत्र रहेको, ७७ प्रतिशतसँग विद्युतीय सुविधा (दैनिक न्यूनतम ५ घण्टा) रहेको, ६७ प्रतिशतको खानेपानीसम्म पहुँच पुगेको, ७८ प्रतिशतले शौचालय सुविधा प्रयोग गरिरहेको उत्तरदातामध्ये २५ प्रतिशत पूर्णरूपमा अशिक्षित र १३ प्रतिशत साक्षर भए पनि औपचारिक शिक्षा हासिल नगरेका व्यक्तिहरू रहेको देखिएको ।

सारसंक्षेप

सन् १९९० को दशकयता नेपालले अवलम्बन गरेको उदार आर्थिक नीतिका कारण नेपालमा बैंक तथा वित्तीय संस्था खुल्ने क्रम तीव्र भएको भए पनि अधिकतर वित्तीय संस्थाहरू सहर बजार, सदरमुकाम, राजमार्ग र सुविधायुक्त क्षेत्रहरूमा मात्र केन्द्रित भएका कारण नेपालमा वित्तीय पहुँच समान रूपमा हुन सकेको अवस्था छैन । यसले गर्दा वित्तीय समावेशीकरणको उद्देश्य प्राप्तमा समेत कठिनाइ उत्पन्न भैरहेको देखिन्छ । नेपालमा करिब ८० प्रतिशत जनता ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेको अवस्थामा ती सबै क्षेत्रहरूमा औपचारिक बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू अझै पुग्न सकेका छैनन् । केही मात्रामा लघुवित्त संस्थाहरूको पहुँच ग्रामीण क्षेत्रसम्म पुगेको देखिए पनि यो अझै संतोषप्रद हुन सकेको छैन । पछिल्ला वर्षहरूमा सहकारी संस्थाहरूको विस्तार तीव्रतर रूपमा भैरहेको सन्दर्भमा केही मात्रामा ग्रामीण सर्वसाधारणहरू अनौपचारिक क्षेत्रतर्फको कारोबारबाट सहकारी संस्थातर्फ स्थानान्तरण हुँदै आइरहेको देखिन्छ । तर यस्ता संस्थाहरू समेत सहकारीको मर्म र भावना अनुरूप संचालित हुनुको सट्टा कतिपय बाटाटाहरूले आफ्नो हितमा प्रयोग गरिरहेकाले वास्तविक रूपमा ग्रामीण र विपन्न वर्गका सर्वसाधारणहरू लाभान्वित हुन सकेका छैनन् ।

पछिल्लो तथ्यांकलाई हेर्दा नेपालमा हालसम्म करिब २०० को हाराहारीमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरू खुलेको र तिनीहरूका मुलुकभर करिब ४ हजार शाखाहरू विस्तार भएको परिप्रेक्ष्यमा प्रतिशाखा करिब ७,२०० जनाले वित्तीय सेवा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था सिर्जना भएको छ । बैंक तथा वित्तीय संस्था (क, ख र ग वर्ग) हरूमा करिब १ करोड ४४ लाख बचत खाता रहनु र करिब १० लाख कर्जाग्राही हुनुले पनि वित्तीय पहुँचको विस्तार भैरहेको देख्न सकिन्छ । यसै गरी नयाँ वित्तीय सेवाको रूपमा विस्तार भैरहेको शाखारहित बैंकिङ प्वाइन्टहरूको संख्या ५ सयभन्दा बढी, मोबाइल बैंकिङ ग्राहकको संख्या ९ लाखभन्दा बढी, कार्ड (एटिएम, क्रेडिट, डेबिट, आदि) धारक सेवाग्राहीहरूको संख्या करिब ४४ लाख पुगनुले पनि वित्तीय पहुँचको विस्तारमा थप सहयोग पुगेको बुझ्न सकिन्छ । यसैगरी, घ वर्गका लघुवित्त संस्थाका करिब १६ लाख सदस्य पुगेको देखिनु तथा वित्तीय मध्यस्थताको कार्य गर्ने गैरसरकारी संस्थाहरूको संख्या २६,

तिनका शाखा संख्या ३०६ र कारोवारी सदस्य संख्या करिब ५ लाख ९ हजार पुगनुले पनि वित्तीय पहुँच बढ्दै गएको नै देखाउँछ । यसैगरी सहकारीको संख्या ३१ हजारभन्दा बढी पुगनु र तिनले करिब ४५ लाख आफ्ना सदस्यहरूलाई सेवा पुर्याउनु तथा कुल ११७ हुलाक बचत बैंकमा करिब ६२ हजार बचत खाता रहेको देखिनुले पनि वित्तीय पहुँचमा थप बल पुगेको बुझ्न सकिन्छ ।

यसैगरी पछिल्लो सर्वेक्षणले देखाए अनुसार सर्वसाधारणको सबै प्रकारका बैंक तथा वित्तीय संस्थासम्मको पहुँच करिब ४० प्रतिशत रहेको र सहकारी एवम् गैरसरकारी संस्थाहरूलाई समेट्दा यस्तो प्रतिशत करिब ६१ प्रतिशत पुगेको देखिन्छ । बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको विस्तार भएकै कारणले करिब २५ वर्ष पहिले अनौपचारिक क्षेत्रसँग देखिएको ८० प्रतिशत सर्वसाधारणको निर्भरता हाल घटेर करिब २१ प्रतिशतमा झर्न सकेको देखिन्छ । यो वित्तीय पहुँच कति मात्रामा समावेशी छ भनी विश्लेषण गर्दा बैंकसँग कारोबार गरिरहेका सर्वसाधारणमध्ये महिलाहरूको अनुपात केवल ४८ प्रतिशत मात्र देखिन्छ भने बैंकसँग कारोबार नगर्नेहरूमध्ये महिलाहरूको अंश ५७ प्रतिशत रहेको देखिन्छ । भौगोलिक रूपमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूसँग कारोबार नगर्नेहरूको अनुपात हेर्दा करिब ८६ प्रतिशत ग्रामीण क्षेत्रमा बसोबास गरिरहेको देख्न सकिन्छ । यस्तै दूरीको हिसावले हेर्ने हो भने पनि केवल २८ प्रतिशत सर्वसाधारणले मात्र आधा घण्टाको दूरीमा बैंकिङ सेवा उपभोग गरिरहेको र १ घण्टाको दूरीमा बैंकिङ सेवा उपभोग गर्न सक्ने सर्वसाधारणहरूको अनुपात केवल ५० प्रतिशत मात्र देखिएको पाइन्छ ।

उपरोक्त तथ्य तथ्यांकहरूलाई हेर्दा हाल मुलुकमा करिब ४० प्रतिशत सर्वसाधारणहरू बैंकिङ दायरामा

र अन्य करिब २० प्रतिशत सर्वसाधारणहरू कुनै न कुनै रूपमा वित्तीय पहुँचको दायरामा समेटिएको देखिन्छ । यस हिसावले अझै पनि करिब आधा जनसंख्या वित्तीय पहुँचको दायराभित्रै पर्न नसकेको टङ्कारो देखिन्छ । वित्तीय पहुँच पुगेकाहरूमध्ये पनि पुरुषको तुलनामा महिलाहरूको पहुँच कम देखिनु, शहरी जनसंख्याको तुलनामा ग्रामीण सर्वसाधारणको पहुँच कम हुनु, धनी तथा सम्पन्न वर्गको तुलनामा गरिव तथा विपन्न वर्गको पहुँच कम हुनु, शिक्षित वर्गको तुलनामा अशिक्षितहरूको पहुँच कम हुनु, सुगम क्षेत्रको तुलनामा दूर्गम क्षेत्रका बासिन्दाहरूको पहुँच कम हुनु, नजिककाहरूको तुलनामा टाढाकाहरूको पहुँच कम हुनु आदि वित्तीय समावेशीकरणको सन्दर्भमा नेपालमा अझै पनि देखिएका प्रमुख समस्याहरू हुन् । यस प्रकार वित्तीय पहुँचमा सबै क्षेत्र, वर्ग, लिंग, जातजाती, भाषाभाषी, उमेरसमूह आदि सबै लाई समेट्नका लागि एकातर्फ वित्तीय साक्षरतामा जोड दिन आवश्यक देखिन्छ भने अर्कोतर्फ वित्तीय पहुँचलाई अझै समावेशी बनाउँदै लैजान आवश्यक देखिन्छ । माथि उल्लेखित सर्वेक्षणले करिब ८० प्रतिशत सर्वसाधारणमा मोबाइल पुगेको र करिब ६० प्रतिशत सर्वसाधारणसम्म रेडियोको पहुँच पुगेको सन्दर्भमा हाल अवलम्बन गरिएका नीतिलाई यथावत राखी आगामी दिनमा मोबाइल बैंकिङको थप विस्तार गर्ने र रेडियो, टेलिभिजन, इन्टरनेट लगायतका आमसंचारका माध्यमको प्रयोग गरी वित्तीय सचेतनाका कार्यक्रमहरू व्यापकरूपमा संचालन गरिनु वित्तीय समावेशीकरणका लागि गर्ने पर्ने एउटा प्रमुख कार्य रहेको देखिन्छ । यस कार्यमा हाल नेपाल सरकार मार्फत जारी हुने क्रममा रहेको राष्ट्रियस्तरको वित्तीय साक्षरता नीतिको तर्जुमाले थप बल पुऱ्याउनेछ ।

नाकाबन्दी र उत्पादन : केही पक्ष र सम्बन्धहरू

सुन्दर खड्का*

पृष्ठभूमि

नेपालको संविधान, २०७२ जारी भए लगत्तै देशले अघोषित नाकाबन्दीको सामना गर्नु पर्‍यो। यस बीचमा नाकाबन्दी कसले गर्‍यो भन्ने बारेमा विभिन्न बहसहरू भए। कसैले छिमेकी मुलुकलाई दोष दिए त कसैले हामी आफैले गरेको भनी डड्का पिटाए। आखिर जो जसबाट भए पनि सीमा नाकाहरूमा भएको अवरोधले मुलुक र जनताले मार खेप्नु परेको चाहिँ सत्य हो।

अघोषित नाकाबन्दी जुन हिसाबले भयो, सोको अन्त्यको विषयमा भने जनता अन्यौलमै रहिरहे। यस बीचमा करिब छ महिना बित्यो। जनताले दर्शन, तिहार, छठ, लोसार जस्ता ठुला चाडपर्वहरू कठिनपूर्वक नै मनाए। सरकारलाई कुनै गुनासो समेत गरेनन्। त्यो मौनतालाई सरकारले सम्मान गर्न जानेन। उत्पादनमुखी र राष्ट्रिय महत्वका परियोजनाहरू शीघ्र सञ्चालनमा ध्यान पुऱ्याएन। नाकाबन्दी पूर्व भूकम्पबाट घरबार विहीन भएका जनताले आफ्नै बल र बुताले भ्याए सम्म शीर लुकाउने घर/टहरो बनाउँदै थिए। त्यो पनि निर्माण सामग्रीको अभावमा बीचमै रोक्नु पर्‍यो। नेपाली जनताको दैनिक जीवनमा कष्ट माथि कष्ट थपिँदै गयो। स्वदेशी वस्तुहरू प्रयोग गर्नेहरूका लागि नाकाबन्दीले कसै असर पार्‍यो। आयातित वस्तु उपभोग गर्ने बानी परेकाहरूलाई बढी असर पुऱ्यायो। ती असरहरूलाई विश्लेषण गर्दा उत्पादन वृद्धिले महत्वपूर्ण स्थान हासिल गर्‍यो। सामाजिक संरचनामा पनि नराम्रोसँग धक्का लाग्न पुग्यो। हिमाली र तराई, पहाडी र तराईबासी बीच शंका उत्पन्न गरायो। विश्वास र मान सम्मानमा आँच पुऱ्यायो। आस्था धरमरायो। आपसी सम्बन्धको दूरी फराकिलो बन्न पुग्यो।

नाकाबन्दीका प्रभावहरू

नाकाबन्दीले विभिन्न पक्षहरूलाई पनि प्रतिकूल प्रभाव पारेको छ। अब तिनीहरू मध्ये मुख्य मुख्य पक्षहरूको चर्चा गर्नेतिर लागौं।

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

११२/नेपाल राष्ट्र बैंक समाचार

क) सरकार :- सरकारलाई सबैभन्दा बढी प्रभाव राजस्व आयमा पर्न गयो। भन्सार नाकाहरू ठप्प हुँदा आयात निर्यात रोकियो, यसको प्रत्यक्ष प्रभाव भन्सार कार्यालयबाट उठ्नु पर्ने राजस्व उठेन। सरकारको दायित्व जनतालाई अत्यावश्यक वस्तु तथा सेवाको आपूर्ति गर्नु हो। यस कार्यमा पनि प्रतिकूल प्रभाव पर्न गई कतिपय स्थानमा औषधी जस्तो संवेदनशील वस्तुको हाहाकार भएका समाचारहरू आए। दैनिक उपभोगमा सामग्रीहरू इन्धन लगायतका वस्तुहरूको अभाव भएबाट जनतामा रहेको सरकारको विश्वसनीयता पनि धरमरायो। विकास निर्माणका कार्यहरू ठप्प प्रायः भए। पुँजीगत बजेटको विनियोजित रकमबाट करिब सात प्रतिशतको हाराहारीमा मात्र खर्च हुन गयो। यसरी पुँजीगत शीर्षकहरूबाट पर्याप्त खर्च नहुँदा मुलुक आर्थिक विकासमा पछि पर्ने नै भयो। यसले रोजगारी र आयलाई पनि प्रतिकूल प्रभाव पार्‍यो। जनमुखी विकास आयोजनामा खर्च गरेर जनताको मन जित्ने सरकारको योजना योजनामै सीमित हुन पुग्यो। भूकम्प पछिको पुनः निर्माण र नयाँ लगानीका माध्यमबाट उच्च आर्थिक वृद्धि गर्दै गरिवी न्यूनीकरण गर्ने लक्ष्य पनि योजनाको किताबमै थन्कियो।

ख) उद्योगी व्यावसायीहरू :- कच्चा पदार्थ र ऊर्जाको संकटले उद्योगहरू पूर्णरूपमा सञ्चालनमा आउन सकेनन्। वस्तु उत्पादनमा दिन प्रतिदिन कटौती गर्दै लानु पर्‍यो। कामदारलाई ज्याला दिन पनि अन्यत्रबाट खोजी गर्नु पर्‍यो। उद्योगबाट उत्पादित वस्तुहरूको पनि इन्धन अभावका कारण बजारसम्म पुऱ्याउन कठिन भयो। व्यवसायीहरूको व्यापारमा असन्तुलन आयो। नाकाबन्दीको सुरुआती दिनमा विक्रीदर अत्याधिक बढ्न गयो। स्टक सामान सकिए पछि प्रायः व्यापारीहरूले नयाँ सामान ल्याउन नसक्दा विक्रीदर शून्यमा पनि झर्‍यो। यसले गर्दा व्यवसाय टिकाइराख्न कठिन हुन पुग्यो। लगानी सुरक्षित गर्न, भाडा र बैंकको ब्याज तिर्न समस्या पर्न थाल्यो। यातायात

व्यवसायीहरूको व्यवसायमा प्रतिकूल प्रभाव त पर्‍यो नै दैनिक आहोर दोहोर गर्ने यात्रुहरूले पनि कठिनाई भोग्नु पर्‍यो।

ग) गृहिणी एवम् सर्वसाधारण :- गृहिणीको भान्सा सहज भएन। खाना पकाउने ग्यास र मट्टितेलको अभाव भयो। ग्यास र मट्टितेलको विकल्पलाई लोडसेडिङले पूरा गरेन। अन्ततः दाउराको भर पर्नु पर्‍यो। तर कतिपय घरमा दाउरा बाल्ने स्थान नहुँदा बिजोगै भयो। रंगीन भित्ताहरूमा धुवाँले परेड खेल्थे। पहुँचवाला र पैसावालाले ग्यास, पेट्रोल, डिजल जस्ता इन्धनको सञ्चित बढाए तर सर्वसाधारणले सुँघ्न समेत पाएनन्। सार्वजनिक सवारी साधन कम चल्दा सर्वसाधारणले पाउनुसम्म दुःख पाए भने अशक्त र अपाङ्गहरूको मार्ग बुझ्ने मानवता समेत हराएको देखियो। दैनिक अत्यावश्यक खाद्य वस्तुहरूको बजारमा सहज आपूर्ति भएन। कालोबजारी गर्नेले मौका छोप्दा जनताले महँगो मूल्य चुकाउनु पर्‍यो।

घ) मूल्य :- भूकम्पपछि बढेको मूल्यवृद्धि नाकाबन्दीपूर्वसम्म आउँदा केही हदसम्म नियन्त्रित हुँदै थियो। तर जबदेखि नाकाबन्दी सुरु भयो, मूल्यवृद्धि दिन दुईगुणा रात चौगुणाको दरमा बढ्न थाल्यो। नेपाल राष्ट्र बैंकले सार्वजनिक गरेको मूल्य वृद्धिदरको तथ्याङ्कले पनि मूल्य अधिक बढेको प्रमाणित गरेको पाइन्छ। बैंकको अनुसार नाकाबन्दी पूर्व अर्थात् आर्थिक वर्ष २०७२/७३ को भदौ महिनामा वार्षिक विन्दुगत उपभोक्ता मुद्रास्फीति ७.२ प्रतिशत रहेकोमा नाकाबन्दी पछिका महिनाहरू असोज, कार्तिक, मंसिर र पुसमा क्रमशः ८.३, १०.४, ११.६ र १२.१ प्रतिशतले भयो। मूल्यवृद्धि सँगै जनताको क्रयशक्तिमा ह्रास आयो भने नेपाली मुद्राको पनि सोही अनुसार अवमूल्यन हुन पुग्यो।

ङ) बैंक तथा वित्तीय संस्था :- नाकाबन्दी सँगसँगै एकातिर बैंक तथा वित्तीय संस्थामा निक्षेप बढ्न थाल्यो भने अर्कोतिर निक्षेप संकलनको तुलनामा लगानीमा विस्तार नहुँदा, गरेको लगानी नउठ्दा बैंक तथा वित्तीय संस्थालाई नराम्ररी प्रभाव पार्‍यो। बैंकहरूले लगानी बढाउन नसक्दा र निक्षेप थुप्रिँदा तरलता समस्या आयो। जनताले पाउने र तिर्ने ब्याजदरमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न गयो।

च) पर्यटन एवम् सेवा व्यवसाय :- भूकम्पपछि तड्किँदै गरेको पर्यटन व्यवसायमा नाकाबन्दी पछि फेरि कालो दिन सुरु भयो। कतिपय बुकिङ भइसकेका होटलका कोठाहरू पनि फिर्ता गर्नु पर्‍यो। नेपाल गए 'कहाँ अलपत्र परिने हो सोको ठेगान छैन' भन्ने सूचना संसारभरि फैलियो। नेपाल आउने तयारीमा रहेका धेरैजसो बाह्य पर्यटकहरू मिलेसम्म अन्तै मोडिए। बाह्य पर्यटकको आगमनका कमी आयो। आन्तरिक पर्यटनमा पनि नराम्रो असर पर्‍यो। उपभोक्ताको सेवा खरिद भन्दा वस्तु खरिद गरी सञ्चय गर्ने परम्पराको विकास भयो।

छ) परराष्ट्र सम्बन्ध :- संविधानको घोषणा पछि अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय मध्ये कतिले नेपालको संविधान घोषणाप्रति अधिक रुचि देखाएको, कतिले दिलै खोलेर स्वागत गरेको, कतिले देखाबटी स्वागत गरेको जस्ता मर्मका समाचारहरू नेपाली जनताले सुन्न पाइरहे। यसबाट जनताले कुन छिमेकी कस्ता भन्ने पहिचान गर्न सके भने आफ्नो देशको हैसियत र सरकारको क्षमता पनि आँकलन गर्न सके। फलस्वरूप छिमेकी मुलुकहरूसँगको परराष्ट्र सम्बन्धमा चिसोपनाले प्रश्रय पायो। नकारात्मक टिका टिप्पणीहरू भइरहे, जुन दीर्घकालीन रूपमा देशको भलाइमा देखिएन।

ज) आर्थिक क्षेत्र :- आपूर्ति प्रणालीको अवरोध र रासायनिक मल लगायतका उत्पादनका साधनहरूको वितरणमा आएको अवरोधले कृषि क्षेत्र र गैरकृषि क्षेत्रको वृद्धिदरमा प्रतिकूल प्रभाव परेको छ। उत्पादनसँगै आयात र निर्यात कारोबारमा पनि प्रतिकूल प्रभाव परेको छ। महँगो बढेर दोहोरो अंकमा पुगेको छ भने अमेरिकी डलरको दर बढेका कारण रेमिटान्स आय बढे तापनि आयातित वस्तुको मूल्य बढेर उपभोक्ता बढी मारमा परेका छन्। नेपाल राष्ट्र बैंकले आ.व.२०७२/०७३ को मौद्रिक नीतिको अर्ध वार्षिक समीक्षा गर्दै 'मधेश आन्दोलन र संविधान जारी भए पछि सीमा नाका अवरोधबाट औद्योगिक उत्पादन, सार्वजनिक खर्च तथा निजी क्षेत्रको कर्जा लगानी अपेक्षित रूपमा विस्तार हुन नसकेको' कारणबाट लक्षित ६ प्रतिशतको आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न कठिन हुने जनाइसकेको छ।

झ) सेवाग्राही :- इन्धन अभाव र लोड सेडिङका कारण

कतिपय निजी तथा सरकारी कार्यालयहरूको कार्यमा प्रतिकूल प्रभाव पर्न गई कार्यालयहरू सुचारु हुन सकेनन् । यसले गर्दा सेवाग्राहीलाई प्रतिकूल प्रभाव पर्न गयो । एक दिनमा सकिने कामलाई दुई तीन दिन लाग्नेसम्म भयो । यसबाट सेवाग्राहीको समय र पैसाको खर्च बढ्न गयो ।

नाकाबन्दीको समयमा कालोबजारीले प्रशस्त मौका पाए । थोरै समयमा धेरै कमाउन भ्याए । यसको अलावा कसैको पनि हित भएन । सबै पक्षमा नकारात्मक प्रभाव पर्न गयो । कति धनजनको क्षति भयो र जनजीवन दुःखद् बन्न पुग्यो भन्ने कुराको हिसाब किताबै भएन । आर्थिक विकास ठप्प प्रायः भयो र मुलुक वर्षौं पछि धकेलियो । नाकाबन्दीको नकारात्मक प्रभाव बढी देखिनु हामी कहाँ पर्याप्त स्वदेशी उत्पादन नहुनु मुख्य कारण बन्न गयो । यदि हामीसँग कृषिजन्य र औद्योगिक दुवैखाले वस्तुहरूको पर्याप्त उत्पादन हुन्थ्यो भने नाकाबन्दीको असर पनि कमै हुन्थ्यो । जनजीवन त्यति कष्टकर हुने थिएन । पेट्रोलियम पदार्थको विकल्पको रूपमा जलविद्युत्को उपयोग गर्न सकेको भए पनि नाकाबन्दीलाई हाम्रो अनुकूल प्रयोग गर्न सकिन्थ्यो । त्यसैले हामीले स्वदेशी उत्पादनलाई जोड दिनुपर्ने आवश्यकता टड्कारो रूपमा देखियो ।

उत्पादन के हो ?

त्यसो त उत्पादन के हो ? अब यसतर्फ ध्यान दिऊँ । मानिसका लागि उपयोग हुने कुनै पनि वस्तु तथा सेवाको तयार गर्नु सामान्य अर्थमा उत्पादन हो । तर त्यस्ता तयारी वस्तु तथा सेवाले मानिसका आवश्यकतालाई वा मागलाई सन्तुष्ट पारेको हुनु पर्दछ । वस्तु उत्पादन औद्योगिक पनि हुन सक्छ, कृषिजन्य पनि हुन सक्छ वा सेवाजन्य । जे होस् उत्पादनले मानिसका आवश्यकता पूरा गरी आर्थिक क्रियाकलापमा महत्वपूर्ण योगदान अवश्य नै पुऱ्याएको हुन्छ । भौतिक रूपमा अस्तित्वमा आउने, देख्न सकिने, गन्न सकिने, उपभोगको परिमाण सजिलै थाहा पाउन सकिने, स्थानान्तरण गर्न सकिने आदि गुण वस्तु उत्पादनमा पाइन्छ । त्यसैगरी देख्न नसकिने तर अनुभव गर्न सकिने गुण चाहिँ सेवा उत्पादनमा पाइन्छ । सेवा उत्पादनलाई उपयोगिताको रूपमा स्वीकार गर्न सकिने र उत्पादन सँगसँगै उपभोग पनि गर्नु पर्दछ । वस्तु उत्पादनमा भने उत्पादनसँगै उपभोग गरी सक्नु पर्दैन । यसलाई साँचेर राख्न सकिन्छ । तर सेवा

उत्पादनलाई साँचेर राख्न सकिँदैन ।

उत्पादन गर्न भूमि, पुँजी, श्रम र संगठनको समुचित उपयोग गर्नु पर्दछ । भूमि, पुँजी, श्रम र संगठनलाई उत्पादनका साधन पनि भनिन्छ । उत्पादनका साधनबिना हामी उत्पादनको परिकल्पना गर्न सक्दैनौं । तर उत्पादनका साधन भएर मात्र उत्पादन हुने होइन रहेछ । यो हाम्रो देशको अनुभवले प्रमाणित गरिसकेको तथ्य हो । वस्तु तथा सेवाको उत्पादन गर्न वातावरणले पनि महत्वपूर्ण भूमिका खेल्दछ । लगानीमैत्री वातावरण, कच्चा पदार्थको उपलब्धता, बजारको अवस्था, श्रमनीति, देशको कानून, राजनीतिक स्थिरता, बन्द हडताल, आर्थिक, सामाजिक र सांस्कृतिक परिवेश आदि पक्षहरूले पनि उत्पादनमा प्रभाव पारेको हुन्छ । श्रम, पुँजी, ज्ञान, सीप र प्रविधि चलायमान तत्व हुन् । जहाँ अवसर र वातावरण मिल्छ त्यतै जाने गर्दछन् । त्यसैले उत्पादनको लागि वातावरण निर्माण पहिलो कार्य हो । वातावरण तयार भयो भने उत्पादनका लागि अवसर आफैँ सिर्जना हुने गर्दछ । त्यसैले आम जनता बन्द तथा हडतालको अन्त्य र राजनीतिक स्थिरताका पक्षमा छन् । कम्तीमा यी कुरा पूरा भयो भने उत्पादनको लागि वातावरणको सिर्जना अवश्य हुन सक्छ । देशले पनि लगानीमैत्री वातावरण तयार गर्ने कार्यमा पहिलो प्राथमिकता दिनु पर्दछ । लगानी गर्ने, हस्तान्तरण गर्ने, रूपान्तरण गर्ने, फिक्ने आदि स्वतन्त्रता दिनु पर्दछ । जनहितका लागि गरिने निजी निर्णयलाई स्वतन्त्रता दिनु पर्दछ । कम्तीमा पनि प्रतिस्पर्धी वातावरण सिर्जना गर्नु पर्दछ । तर लाइसेन्सिङ र सुपरिवेक्षण कार्यलाई सरकारको नियन्त्रणमा राखिनु पर्दछ ।

उत्पादकत्व र यसका प्रभावहरू

निर्गत (Input) र आगत (Output) बीचको सम्बन्ध नै उत्पादकत्व हो । कति निर्गतबाट कति आगत प्राप्त भयो त्यसको अनुपात नै उत्पादकत्व हो । उत्पादकत्वलाई यसरी सूत्रबाट प्रस्तुत गर्न सकिन्छ ।

$P = \frac{O}{I}$	यहाँ, P = Productivity O = Output I = Input
-------------------	--

माथिको सूत्र अनुसार कुल आगत संख्यालाई कुल निर्गत संख्याले भाग गरेर उत्पादकत्व निस्कन्छ । उत्पादकत्व संगठनको कार्यसम्पादन सूचक पनि हो ।

जुन संगठनको उत्पादकत्व बढी हुन्छ, त्यही संगठनले प्रतिस्पर्धामा आफूलाई अब्बल दर्जामा उभ्याउन सकेको हुन्छ । उत्पादकत्व बढाउन लगनशीलता, सीप, दक्षता र प्रविधिमा सुधार गरिनु पर्दछ । उत्पादकत्वलाई मुख्यतया निम्न तत्वहरूले प्रभाव पारेको हुन्छ ।

- काम गर्ने कर्मचारीको ज्ञान, सीप, क्षमता र लगनशीलता,
- संगठनले कर्मचारीको कार्यक्षमता अभिवृद्धिका लागि प्रदान गर्ने तालिम, शिक्षा एवम् सीप,
- कार्य गर्ने सिलसिलामा आवश्यक भौतिक साधनको उपयोग र पर्याप्तता,
- कार्य सुधार गर्न गरिने अनुसन्धान, अध्ययन र प्रविधिको उपयोग,
- कर्मचारीहरूको जिम्मेवारी र उत्तरदायित्वको बोध,
- श्रमिक संगठनको भूमिका,
- व्यवस्थापन र श्रमिकहरू बीचको सम्बन्ध,
- कार्य वातावरण र संगठनको परम्परा र प्रचलन,
- नियन्त्रण प्रणालीको विकास र सुपरिवेक्षण नीति,
- दण्ड, सजाय र पुरस्कारको यथोचित व्यवस्था,
- कर्मचारीहरूको वृत्ति विकास र उत्प्रेरणाको अवस्था आदि ।

उत्पादन बढाउने उपायहरू

राष्ट्रिय आय र गार्हस्थ्य उत्पादन वृद्धि गर्न सरकारको लगनशीलता आनिवार्य हुन्छ । अझ हाम्रो जस्तो विकासोन्मुख र आयातमा भर पर्ने देशको लागि उत्पादन वृद्धि गर्नु प्रमुख चुनौतीको रूपमा लिनु पर्दछ । अमेरिका, जापान, चीन जस्ता विकसित राष्ट्रहरूले उत्पादन बढाएरै आर्थिक प्रगति गर्न सकेका हुन्, भौतिक विकासमा अघि बढेका हुन् । अधिक उत्पादनले जनताको जीवनस्तर सुदृढ पार्न सकिन्छ, रोजगारीको सिर्जना गरी आयस्तर वृद्धि गराउन सकिन्छ । हाम्रो देशमा प्रमुख सम्पत्तिको रूपमा रहेको जल, जमिन र जङ्गलको सही र उच्चतम उपयोगमा ध्यान दिने हो भने पनि ती सबैको उपभोगबाट पर्याप्त मात्रामा वस्तु तथा सेवाहरू उत्पादन गर्न सकिन्छ । राष्ट्रिय उत्पादन वृद्धि

गर्ने उपायहरूलाई निम्नानुसार उल्लेख गर्न सकिन्छ ।

- खर्च हुन नसकेको पुँजीगत बजेटलाई ऊर्जामा केन्द्रित गर्ने,
- चालू खर्चलाई वाञ्छित सीमा भित्र राखी पुँजीगत खर्च बढाउँदै लैजाने,
- अर्थतन्त्रका सम्भावित जोखिमहरूको पहिचान गरी सोही अनुरूप रणनीति अवलम्बन गर्ने,
- स्वदेशी कच्चा पदार्थको उपयोग गरी कृषिजन्य र औद्योगिक वस्तु उत्पादन गर्ने दुवै थरी उद्योगी व्यवसायीलाई प्रोत्साहन गर्ने,
- प्राकृतिक सम्पदाहरूको समुचित उपयोगमा वृद्धि गर्ने,
- वस्तु उत्पादन गर्ने उद्योगहरूमा व्यापक लगानी बढाउने,
- सेवा व्यवसायलाई विविधीकरण गरी दीर्घकालीन सोचका साथ अघि बढाउने,
- बन्द हडताललाई पूर्ण निषेध गरी बन्द हडतालकर्तालाई कडा भन्दा कडा कारवाही गर्ने र बन्द हडतालबाट भएको क्षतिको क्षतिपूर्ति भर्ने/भराउने व्यवस्थालाई व्यवहारमा उतार्ने,
- कृषि ऋणलाई अझै सरल र कृषकको पहुँचमा पुऱ्याउने आदि ।

नाकाबन्दी र उत्पादन बीचको सम्बन्ध

अर्थतन्त्रमा नाकाबन्दी र उत्पादन बीच निकटतम सम्बन्ध रहेको हुन्छ । नाकाबन्दीले उत्पादन वृद्धि गर्न/गराउन जोड दिन्छ भने उत्पादन वृद्धिले नाकाबन्दीको प्रतिकूल प्रभावहरूलाई न्यूनीकरण गर्न मद्दत पुऱ्याउँछ । सामान्य अर्थमा नाकाबन्दीले मुख्य मुख्य बाटोहरूमा छेकथुन गर्ने, आवतजावतको काम रोक्ने, मार्गावरोध गर्ने, निकासबन्दी गर्ने आदिलाई बुझाउँछ । उत्पादनले वस्तु तथा सेवाको उपयोगिताको सिर्जना गरेको हुन्छ । उपयोगिताले मानिसका आवश्यकतालाई पूरा गरेको हुनु पर्दछ । नाकाबन्दीले उत्पादनसँग नजिकको सम्बन्ध पनि राखेको हुन्छ । नाकाबन्दी हुँदा हामी वस्तु उत्पादनलाई जोड दिन्छौं । नाकाबन्दी खुल्दा वस्तु उत्पादन भन्दा आयातलाई महत्व दिन्छौं । तर नाकाबन्दी खुलेपछि आयातलाई नै

नेपालमा आर्थिक वृद्धिको सम्भावना र चुनौती

डा. टापप्रसाद कोइराला*

प्राथमिकता दिनु ठिक होइन रहेछ भन्ने कुरा हामीले बुझ्नु पर्दछ। हामी आत्मनिर्भर बन्ने कि परनिर्भर बन्ने उत्पादनको निर्णयमा भर पर्ने कुरा रहेछ। हामीलाई बेलैमा चेतना हुनु पर्छ।

मानिसका आवश्यकताहरू स्वदेशी उत्पादनले नपुग्ने अवस्थामा अन्य मुलुकबाट खरिद गरी पूर्ति गरिन्छ। यसरी खरिद गरी ल्याउने क्रममा नाकाबन्दीका कारण आपूर्ति हुँदैन र मानिसका आवश्यकतालाई पूरा गर्न सकिँदैन। यस्तो अवस्थामा कम उत्पादनले नाकाबन्दीको असरलाई बढावा दिएको हुन्छ। अर्कोतर्फ स्वदेशी उत्पादनले जनताका आवश्यकतालाई पूरा गरेको अवस्थामा नाकाबन्दीले कुनै असर पुऱ्याउन सक्दैन। यो पनि बेलैमा थाहा पाउनु पर्ने कुरा हो। स्वदेशमा उपभोग भई बढी भएको वस्तुको हकमा भने निर्यातमा असर पुऱ्याउँछ, यस्तो अवस्थामा सो उत्पादनलाई बिक्री गर्ने अर्को बजार खोज्न सकियो भने वा केही समय कम उत्पादन गर्नु भने पनि नाकाबन्दीले ठुलो असर पुऱ्याउन सक्ने देखिँदैन।

अन्त्यमा,

नेपालमा जनताको जीवनस्तर उठाउने भन्दा पनि सत्ता प्राप्तिको लडाईंले महत्वपूर्ण स्थान लिन पुगेको देखिन्छ। नेतृत्वको कमजोरी नै यही रह्यो। पृथ्वीनारायण शाहको सोचाइ जस्तै जनता सक्षम भए देश सक्षम हुन्छ भन्ने कुरा नेतृत्वगणमा देखिएन। यही नै हाम्रो देशको दुर्भाग्य हो। हिजो राणा शासन, पञ्चायती व्यवस्था र राजतन्त्रको अन्त्यका लागि र संघीयता ल्याउनको लागि पटक पटक आन्दोलनहरू भए। यस बीचमा देश हाँक्ने नेतृत्व पनि पटक पटक फेरबदल भए। शासन व्यवस्था जे जस्तो आए पनि सत्तामा पुग्नकै लागि नेतागणको ध्यान केन्द्रित रह्यो। तर उत्पादन क्रान्ति कहिल्यै भएन, न भयो आर्थिक क्रान्ति र न कायम भयो देशमा शान्ति सुरक्षा।

अहिलेको नाकाबन्दीबाट भोगिएको प्रतिकूल प्रभावलाई मनन गर्ने हो र सो प्रभावबाट मुक्त हुने

दीर्घकालीन उपाय खोज्ने भनेको उत्पादन वृद्धि गर्नु हो। तर, त्यसको लागि स्वदेशी कच्चा पदार्थमा आधारित उत्पादन हुन पर्दछ र जनताले पनि स्वदेशी उत्पादन मात्रै प्रयोग गर्ने बानी बसाउनु पर्दछ। अहिले हामीले भोगेको नाकाबन्दीको प्रभावले दिएको गतिलो शिक्षा भनेको यही हो। अब पनि वस्तु उत्पादनलाई महत्व दिएनौं भने र स्वदेशी कच्चा पदार्थमा आधारित कृषिजन्य र औद्योगिक वस्तु उत्पादन गर्ने उद्योगहरू खोल्न सकेनौं भने भविष्यमा हुन सक्ने हालको जस्तो नाकाबन्दीले हामीलाई ठुलो प्रभाव पर्ने निश्चित छ।

हरेक रातपछि दिन आउँछ। यो शास्वत कुरा हो। विश्वको कुनै पनि यस्तो विकसित देश छैन जसले समस्याहरू नभोगेको होस्। समस्या भएरै खरानीबाट उठेर जापानको विकास भएको हो। समस्याबाटै सिंगापुर, मलेसिया, कोरिया आदि देशले फड्को मारेका हुन्। नाकाबन्दीले हाम्रो देशलाई पनि समस्यामा पारेको छ। यसैबाट पाठ सिकेर आर्थिक क्रान्ति गर्ने हो र पर्याप्त मात्रामा कृषिजन्य तथा औद्योगिक वस्तु उत्पादन बढाउन जोड दिने हो भने नाकाबन्दी लगायतमा अन्य आर्थिक समस्याहरूले हामीलाई पिरोल्न सक्दैन। बैंकहरूमा अहिले पर्याप्त मात्रामा लगानी गर्ने स्रोत जम्मा हुन गएको पाइन्छ। त्यसको सदुपयोग गर्दै अथाह सम्भावना भएको यो देशमा लगानीका नयाँ नयाँ क्षेत्रहरू पहिल्याउन सकियो र उत्पादनमुखी लगानी बढाउन सकियो भने नाकाबन्दीको सामना गर्ने, देशलाई आर्थिक समृद्धितर्फ डोऱ्याउने, रोजगारीको सिर्जना गर्ने, गरिबी घटाउने, जनताको आयस्तर बढाउने आदि कार्यका साथै समग्र देश विकासको गतिलाई बढाउन सकिनेमा दुई मत हुनेछैन।

सन्दर्भ सामग्री

१. आ. व. २०७२/७३ को पहिलो अर्धवार्षिक अवधिको वर्तमान आर्थिक अवस्था, नेपाल राष्ट्र बैंक।
२. आ.व. २०७२/७३ को मौद्रिक नीतिको अर्धवार्षिक समीक्षा, नेपाल राष्ट्र बैंक।

पृष्ठभूमि

१. नेपाली अर्थतन्त्र लामो समयदेखिको संक्रमणकालीन अवस्थाको अन्त्यसँगै उन्नतिको दिशातर्फ उन्मुख भएको अवस्थामा २०७२ वैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्प र तत्पश्चातका कैयौं परकम्पहरूका कारण मुलुकले ठुलो मात्रामा भौतिक तथा मानवीय क्षति व्यहोर्नु पर्‍यो। विपद्पछिको आवश्यकता पहिचान प्रतिवेदन (Post Disaster Need Assessment: PDNA) का अनुसार उक्त भूकम्पबाट नौ हजारभन्दा भन्दा बढी मानिसको ज्यान गएको छ भने ८० लाख जनसङ्ख्या प्रभावित भएका छन्। करिब ८ लाख जनता गरिबीको रेखामुनि धकेलिएका छन्। भूकम्पका कारण करिब रु. ७०६ अर्बको भौतिक क्षति भएको छ भने त्यसको पुनर्निर्माणका लागि रु. ६६९ अर्ब लाग्ने पूर्वानुमान गरिएको छ। भूकम्पका कारण गत आर्थिक वर्षमा १.६ प्रतिशत विन्दुले आर्थिक वृद्धिदरमा कमीसँगै अर्थतन्त्र ३ प्रतिशतमा खुम्चिएको थियो। सरकारको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना रणनीतिको कार्यान्वयनका लागि कानुनी, नीतिगत एवं संस्थागत व्यवस्था गर्ने प्रारम्भिक चरणमा मुलुक प्रवेश गरेकै अवस्थामा पुनः करिब ६ महिना अवधिको तराई मधेशमा जारी आन्दोलन तथा नेपाल भारत सीमामा देखिएको व्यापार असहजता जस्ता आपूर्तिजन्य धक्का घटनाहरू (Supply Shocks) ले नेपाली अर्थतन्त्रलाई थप खुम्चिन बाध्य पार्यो। परिणामस्वरूप चालू आ.व. २०७२/७३ मा आर्थिक वृद्धिदर करिब २ प्रतिशतको हाराहारीमा रहने अनुमान गरिएको छ। उल्लेखित आपूर्तिजन्य धक्काले नेपाली अर्थतन्त्रमा आत्मनिर्भरताको वहस समेत पैदा गरेको छ।
२. भूकम्पको विपदलाई विकास अवसरको रूपमा परिवर्तन गर्न सकिने सम्भावनालाई आत्मसात गरिएको छ। पुनर्निर्माण—प्राधिकरणमार्फत पाँच वर्षको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना रणनीतिको कार्यान्वयनले उच्च

आर्थिक वृद्धिको सम्भावनालाई इंगित गरेको छ। PDNA प्रतिवेदनले समेत विभिन्न क्षेत्रहरूको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना कार्यलाई तत्काल तीव्रता दिन नसकेमा अल्पकालमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदरमा केही नकारात्मक असर पर्ने देखिए तापनि मध्यम र दीर्घकालमा अर्थतन्त्रले पुनर्प्राप्ति गरी उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सक्ने प्रशस्त सम्भावनाहरूलाई प्रस्ट गरेको छ। अन्तर्राष्ट्रिय मुद्राकोषले समेत पुनर्निर्माण कार्य तथा अन्य क्षेत्रगत पुनरुत्थानमा लाग्ने समयका कारण आ.व. २०७३/७४ मा अर्थतन्त्र पुनर्प्राप्तिको मार्गमा आउने र आर्थिक वृद्धि ५.५ प्रतिशत हुने अनुमान गरेको छ। कोषले आ.व. २०७५/७६ मा नेपाली अर्थतन्त्र पुनः ४ प्रतिशतको पुरानै औषत वृद्धिदरतर्फ फर्किने अनुमान समेत गरेको छ।

३. नेपाली अर्थतन्त्र लामो समयदेखि न्यून आर्थिक वृद्धि र उच्च उतारचढावबाट गुज्रिएको छ। विगत चालिस वर्षमा अर्थतन्त्रको वार्षिक औषत वृद्धिदर ४ प्रतिशतको न्यून दरले हुन पुग्यो। आ.व. २०३६/३७ मा २.३ प्रतिशतको ऋणत्मक वृद्धिदर देखि आ.व. २०४०/४१ को १० प्रतिशतको दुई विन्दुको आर्थिक वृद्धिदर हासिल हुनुले अर्थतन्त्रको उच्च उतारचढावलाई पुष्टि गर्दछ। उल्लेखित आर्थिक धक्काहरू (Shocks) ले मुलुकको आर्थिक वृद्धिलाई अल्पकालका लागि केही तल धकेलेर सिर्जित अर्थतन्त्रको असन्तुलित (Disequilibrium) अवस्था भने मध्यमकाल तथा दीर्घकालमा अवलम्बन गरिने नीतिगत तथा संरचनागत सुधारपश्चात् पुनः सन्तुलन (Equilibrium) मा फर्किने आर्थिक पद्धतिको मान्यता नै हो। यसै सन्दर्भमा यस लेखमा आगामी वर्षहरूमा नेपाली अर्थतन्त्रले हासिल गर्न सक्ने उच्च आर्थिक वृद्धिको सम्भावनालाई सैद्धान्तिक, आधारभूत तथा अन्य परिस्थितिजन्य आधारहरूको सेरोफेरोमा खोजी गरिएको छ।

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

आर्थिक वृद्धिका सैद्धान्तिक आधार

४. नेपालमा उच्च र दिगो आर्थिक विकासका सम्भावनालाई विभिन्न समयमा प्रतिपादित आर्थिक वृद्धिका सिद्धान्तमा खोज्न सकिन्छ। आर्थिक वृद्धिका सिद्धान्तहरूले भिन्न कारक तत्वहरूलाई जोड दिएको पाइन्छ। नव-शास्त्रीय सिद्धान्त (Neo-classical Theory) ले भौतिक पुँजीको सँग्रह (Capital Accumulation) लाई आर्थिक वृद्धिको प्रमुख श्रोतको रूपमा लिएको छ। आर्थिक वृद्धिको नव-शुम्पेटेरीयन (Neo-Schumpeterian) सिद्धान्तले आर्थिक वृद्धिको प्रमुख आधारको रूपमा नवप्रवर्द्धन (Innovation) लाई लिएको छ। आर्थिक वृद्धिसम्बन्धी नवीन सिद्धान्त (Endogenous Growth Theory) ले प्रविधि (Technology) र ज्ञान (Knowledge) लाई आर्थिक वृद्धिको प्रमुख कारक तत्वको रूपमा लिएको छ। अर्थशास्त्री Robert Lucas ले मानव पुँजी (Human Capital) लाई आर्थिक वृद्धिको प्रमुख कारकको रूपमा लिएका छन्। सरकार खर्च र पुँजी निर्माणको अन्तरसम्बन्धले उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सहयोग गर्ने धारणा Robert Barro राख्दछन्। यसरी आर्थिक वृद्धिसम्बन्धी विगतमा प्रतिपादित विभिन्न सिद्धान्तहरूलाई दृष्टिगत गर्दा नेपालमा प्राकृतिक साधन/स्रोत (Supply of Natural Resources) को उपलब्धता, जनसंख्या वृद्धि, प्रविधिको प्रयोग तथा बाह्य पुँजी आप्रवाहबाट हुने पुँजी संकलन (Capital Accumulation) जस्ता कारक तत्वहरूले उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सहयोग पुऱ्याउने देखिन्छ।

आर्थिक वृद्धिका आधारभूत आधार

५. विगत केही वर्षदेखि नेपाल जस्तो विकासोन्मुख मुलुकहरूमा प्रचुर प्राकृतिक साधन तथा स्रोत, जनसंख्या वृद्धि, प्रविधि ग्रहण तथा न्यून भए पनि केही पुँजी संचयको अवस्था रहे तापनि अपेक्षित आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न नसकेको अवस्था छ। यस्ता मुलुकहरूको न्यून आर्थिक वृद्धिदर कायम हुनुमा यसका आधारभूत कारक तत्वहरू भूगोल, प्राकृतिक साधन, धर्म तथा संस्कृति, मानव तथा प्राकृतिक साधन, राजनैतिक प्रणाली, न्याय प्रणाली, कानुनी शासन,

सम्पत्तिमाथिको अधिकार बढी जिम्मेवार रहेको Acemoglu / Robinson द्वारा लिखित राष्ट्रहरू किन असफल हुन्छन् (Why Nations Fail?) भन्ने पुस्तक र William Easterly द्वारा लिखित Elusive Quest for Growth मा चर्चा गरिएको छ। आर्थिक वृद्धिका उपलब्ध आधारभूत तत्वहरूलाई मध्यनजर गर्दा नेपालमा उच्च आर्थिक वृद्धिदरको प्रबल सम्भावना देखिन्छ।

६. आर्थिक वृद्धि सम्बन्धी भौगोलिक मान्यताले भू-बनोट, प्राकृतिक साधन र हावापानीलाई आर्थिक विकासको प्रमुख आधार मानेको छ। प्राकृतिक सम्पदाका दृष्टिले नेपालले उच्च मूल्यको कृषि वस्तुको उत्पादन गर्ने सम्भावना रहेको छ। त्यस्तै, जलविद्युत र पर्यटन उद्योगहरूको विकासबाट उच्च र दिगो आर्थिक वृद्धिदर हासिल हुने देखिन्छ। एकल धर्म, जाति र संस्कृति भएका मुलुकहरूको दाँजोमा बहुधार्मिक, बहुजातीय र बहुसंस्कृति भएका मुलुकहरूको आर्थिक वृद्धिदर उच्च रहने विभिन्न अध्ययनहरूले देखाएका छन्। यसै तथ्यलाई मध्यनजर गरी हालै जारी नेपालको संविधान, २०७२ ले समावेशी सिद्धान्तलाई अंगिकार गरी पिछ्छडिएको क्षेत्र, समुदाय, दलित र जनजातिलाई मानव विकासको मूल प्रवाहमा ल्याउन आवश्यक नीति, कार्यक्रम र संस्थागत संरचनाको प्रवन्ध गरेकोले नेपालमा आगामी वर्षहरूमा आर्थिक वृद्धिदर उच्च हुनसक्ने अनुमान गर्न सकिन्छ। राजनैतिक स्थिरता नभई आर्थिक वृद्धि र विकास हुन नसक्ने तथ्य हाम्रो आफ्नै मुलुकको अनुभवले पुष्टि गरेको छ। यस सम्बन्धमा नयाँ संविधानले प्रमुख राजनैतिक मुद्दाहरूलाई सम्बोधन गरेको हुनाले आर्थिक वृद्धि र विकास भावी बहस र चासोका विषयहरू हुने देखिएका छन्।

७. विशेष गरी सर्वोच्च अदालतले प्रभावकारी र निष्ठापूर्वक न्याय सम्पादन गर्न सकेमा राजनैतिक स्वेच्छाचारिता र भ्रष्टाचारको अन्त्य भई साधनको कुशल उपयोग हुन जाने र उत्पादन सम्भाव्यता बढ्न गई आर्थिक वृद्धिदर उच्च हुने सम्भावना रहन्छ। यसै तथ्यलाई हृदयंगम गरी हालै जारी नेपालको संविधानमा स्वतन्त्र न्यायपालिका र कानुनी सर्वोच्चतालाई न्याय प्रणालीको मुख्य विशेषताको

रूपमा लिइएको छ। त्यस्तै नयाँ संविधानले व्यक्तिको सम्पत्तिमाथिको अधिकारलाई सुनिश्चित गरेको छ। संविधानको यस व्यवस्थाले स्वदेशी तथा विदेशी निजी लगानीलाई आकर्षित गरी उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सकिने सम्भावना छ। नेपालमा पछिल्ला वर्षहरूमा बढ्दै गएको शैक्षिक जनशक्तिको उपलब्धता तथा मानव संसाधन विकासमा गरिएको सरकारी तथा निजी लगानीले समेत आर्थिक वृद्धिदर उच्च हुने सम्भावना देखिन्छ।

विपदलाई विकासको अवसरमा परिणत गर्ने सम्भावनाको आधार

८. भूकम्प जस्तो प्राकृतिक विपदले अर्थतन्त्रमा नकारात्मक धक्का सिर्जना गरी अर्थतन्त्रमा विद्यमान उत्पादनका साधनहरूमा कमी ल्याउनुका साथै उक्त साधनहरूको उत्पादकीय क्षमतामा अल्पकालीन अवधिमा कमी ल्याउँछ। परिणामस्वरूप आर्थिक वृद्धिदर सम्भावित स्तरभन्दा तल कायम हुनसक्ने आर्थिक वृद्धिसम्बन्धी सिद्धान्तको स्थापित मान्यता हो। यसै सन्दर्भमा आर्थिक वृद्धिको Endogenous Growth Theory अन्तर्गत Schumpeterian दृष्टिकोणले विपदबाट अर्थतन्त्रमा सिर्जनात्मक विनाश (Creative Destruction) हुन सक्ने र सो विनाशलाई विकास अवसरमा परिणत गरी मध्यम तथा दीर्घकालमा उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सकिने सम्भावनालाई पुष्टि गरेको छ। नेपालमा वैशाख १२ गतेको भूकम्पीय क्षतिको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाका लागि वैदेशिक सहायताको प्रतिबद्धता, पुनर्निर्माणका लागि सरकारी खर्चमा वृद्धि, विप्रेषण आप्रवाहको वृद्धिदरमा निरन्तरता, पुनर्निर्माण-मैत्री मौद्रिक तथा वित्तीय नीतिको कार्यान्वयनबाट मध्यम र दीर्घकालमा उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल हुन सक्ने सम्भावना देखिन्छ।

आन्तरिक मागमा आधारित आर्थिक वृद्धिको सम्भावनाको आधार

९. मध्यमकालीन अवधिमा नेपाली अर्थतन्त्रको सम्भावित उच्च वृद्धिको मूल आधार आन्तरिक मागमा आधारित आर्थिक वृद्धि (Domestic Demand-led Growth) हुन सक्ने देखिन्छ। विगतका योजनावद्ध विकास

प्रयास स्वरूप चालिसको दशकदेखि नव-उदारवादी (Neo-Liberal) विकास दृष्टिकोणलाई केन्द्रविन्दुमा राखी उदारीकरण नीति अवलम्बन गरिएको छ। निर्यातजन्य वस्तु उत्पादनतर्फ जोड दिई निर्यातमा आधारित वृद्धि (Export-lead Growth) मार्फत विकास गर्ने रणनीति अनुसरण गरिएको भए तापनि व्यापार घाटाको उच्च वृद्धिदर तथा निर्यातको सानो आधार र न्यून वृद्धिदरका कारण निर्यातमा आधारित आर्थिक वृद्धिको सम्भावना तत्कालका लागि कमजोर देखिन्छ। त्यस्तै, कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा व्यापार घाटाको अंश उच्च (करिब २३ प्रतिशत) रहनुले समेत नेपाली अर्थतन्त्रले निर्यातमा आधारित आर्थिक वृद्धि हासिल गर्ने सम्भावना कम छ। सरकारी तहमा पुँजी निर्माणको कमजोर स्तरका कारण औद्योगिक क्षेत्रमा ठुलो निजी पुँजी आकर्षित गरी निर्यात बढाउन सकिने सम्भावना पनि कम रहेकोले आन्तरिक मागमा आधारित आर्थिक वृद्धि मोडेलमार्फत उच्च आर्थिक वृद्धि गर्ने सम्भावना देखिन्छ।

१०. कुल गार्हस्थ्य उत्पादनको संरचनामा आन्तरिक मागको अंश करिब ९० प्रतिशत (घरपरिवार र सरकार को उपभोगको अंश) रहेकोले विगतमा प्राप्त आर्थिक वृद्धि पनि मूलतः आन्तरिक मागमा आधारित रहेको प्रष्ट हुन्छ। आन्तरिक माग अन्तर्गत निजी उपभोगको अंश उच्च रहनुले नेपाली अर्थतन्त्रको वृद्धिलाई उपभोगले निर्देशित गरेको छ। त्यसैले कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार, शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता तुलनात्मक लाभका क्षेत्रमा लगानी बढाउँदा हुन जाने आन्तरिक मागको विस्तारले आर्थिक वृद्धिदर बढाउने सम्भावना बढी देखिन्छ। बाह्य व्यापारतर्फ वस्तु तथा सेवा खाता घाटाको आकारलाई आधार मान्दा नेपालको आन्तरिक मागमा व्यापक वृद्धि भएको छ। निजी क्षेत्रको विप्रेषण आप्रवाहले बढाएको आन्तरिक मागलाई आन्तरिक रूपमा पूर्ति गर्न सक्ने क्षमता विस्तार गर्दा आय तथा रोजगारीमा सकारात्मक प्रभाव पर्न जान्छ।

११. भूकम्पपश्चात पुनर्निर्माणका लागि ठुलो स्तरमा ईट्टा, बालुवा, गिट्टी, डण्डी, जस्तापाता जस्ता निर्माणजन्य वस्तुहरूको आवश्यकता पर्ने भएकाले निर्माणजन्य

उद्योगहरूको स्थापना गर्न सकिने सम्भावना छ । कुल जनसंख्यामा आश्रित अनुपातको स्तर घट्दै गएकोले जनसांख्यिक लाभांश (Population Dividend) उठाउन सकिने अवस्था रहेको छ । यसर्थ निजी क्षेत्रको विप्रेषण आप्रवाह, पुनर्निर्माणको लागि गर्नुपर्ने खर्च र बढ्दो व्यापार तथा सेवा खाता घाटालाई दृष्टिगत गरी निर्यात वृद्धिमार्फत आय तथा रोजगारी बढाउने नीतिमा पुनरावलोकन गरी कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार, शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता क्षेत्रलाई केन्द्रित भई आन्तरिक मागमा आधारित आर्थिक वृद्धिको रणनीति तय गरी उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने सम्भावना देखिन्छ ।

उच्च वृद्धि अनुकूल समष्टिगत नीतिहरूको आधार

१२. आर्थिक वृद्धिदरलाई तीव्रता दिन वित्त तथा मौद्रिक नीति जस्ता आर्थिक वृद्धिका अन्तरिम कारक तत्व (Intermediate Factors) हरूलाई प्रमुख औजारको रूपमा प्रयोग गरिन्छ । उक्त समष्टिगत आर्थिक नीतिमार्फत् सरकारले निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्नुको साथै लगानीलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रतर्फ प्रवाहित गरी उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न मद्दत पुग्दछ । नेपालको विद्यमान वित्त नीतिले बचत र निजी लगानीलाई प्रोत्साहित र प्रवर्द्धन गर्न केन्द्रित रहेको पाइन्छ । कुल कर राजस्वमा प्रत्यक्ष करको अंश बढ्दै गएको भए तापनि कर राजश्वमा भन्सार करको अंश उच्च भएकोले कर प्रणालीमा अझै सुधारको आवश्यकता छ । सार्वजनिक ऋणको आकार पनि अहिलेसम्म सीमाभित्रै कायम रहेकोले सरकारी खर्च वृद्धिमार्फत आर्थिक वृद्धि गर्ने सम्भावना छ । सरकारी खर्च बढ्दा त्यसले निजी लगानीलाई प्रतिस्थापन (Crowd-out) गर्ने हुँदा सुशासन, पूर्वाधार, ऊर्जा र मानव संसाधनको क्षेत्रमा खर्च बढाउँदा निजी लगानी प्रतिस्थापित नभई आकर्षित (Crowd-in) हुने देखिन्छ । अनुत्पादक क्षेत्रमा गरिएको खर्च र उच्च सरकारी ऋणका कारणले युरोपियन मुलुक ग्रीस आर्थिक संकटमा फस्न पुगेको ताजा घटनाबाट सिक्दै हचुवाको भरमा लोकप्रियताको लागि साधन विनियोजन गर्ने परिपाटीलाई भने बन्द गरिनु पर्ने आवश्यकता छ ।

१३. नेपाल सरकारको चालू आर्थिक वर्षको बजेटले वैशाख

१२ को भूकम्पीय क्षतिको पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापनाका कार्यहरूलाई उच्च प्राथमिकतामा राखी बजेट तर्जुमा गरेको छ । वार्षिक बजेटलाई मध्यम तथा दीर्घकालीन पुनर्निर्माण रणनीतिसँग तादात्म्यता गरिएकोले आगामी वर्षहरूमा आर्थिक वृद्धिदर उच्च हुने सम्भावना देखिन्छ । भूकम्पलाई मध्यनजर गरी चालू आर्थिक वर्षको बजेटको आकार वृद्धि गर्नु, चालू आ.व. लाई “बजेट कार्यान्वयन वर्ष” को रूपमा घोषणा गरी बजेट कार्यान्वयन गर्नु, विशेष अधिकार सहितको पुनर्निर्माण प्राधिकरणलाई पूर्णता दिनु, राष्ट्रिय पुनर्निर्माण कोषको स्थापना गर्नु, पुनर्निर्माणका लागि यस वर्षको बजेटमा रु. ७४ अर्ब विनियोजन गर्नु तथा पुनर्निर्माण ऋणपत्र जारी गर्नु, नेपाल राष्ट्र बैंक अन्तर्गत आर्थिक पुनरुद्धार कोषको स्थापना गर्नु, पुनर्निर्माणार्थ सीप विकास तालिम केन्द्रहरूबाट ५० हजार युवाहरूलाई सिकर्मी, डकर्मी, प्लम्बर लगायतका तालिमको व्यवस्था गर्नु, पूर्वाधार विकास बैंकको स्थापना तथा एन.आई.डी.सी. विकास बैंक र जलविद्युत् लगानी तथा विकास कम्पनी लिमिटेडको पुनर्संरचना गर्नुले विद्यमान वित्त तथा पुनर्निर्माण नीतिहरू उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्ने दिशातर्फ केन्द्रित रहेको पाइन्छ ।

१४. पाँच वर्षको पुनर्निर्माण अवधि कायम गरी कार्यक्रमहरू अगाडि बढाउनु, भूकम्पलगत्तै नेपाल सरकारले आर्थिक सहयोग जुटाउन प्रधानमन्त्री राहत कोष स्थापना गरी सहयोगको लागि अपिल गर्नु, पुनर्निर्माणका लागि साधन तथा श्रोत जुटाउन २०७२ असार १० मा “नेपालको पुनर्निर्माणका लागि अन्तर्राष्ट्रिय सम्मेलन” सम्पन्न गरी रु. ४ खर्ब १० अर्ब वैदेशिक सहायताको प्रतिवद्धता प्राप्त गर्नु, पुनर्निर्माणलाई आगामी चौधौँ आवधिक योजना, सन् २०२२ सम्ममा नेपाललाई विकासशील मुलुकको स्तरमा पुऱ्याउने लक्ष्य र सन् २०३० सम्म मध्यमस्तरीय अन्य मुलुकको दाँजोमा पुऱ्याउने दीर्घकालीन सोचसँग सामन्जस्य गरिनुले पनि उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल हुने सम्भावना देखिन्छ ।

१५. नेपालले मौद्रिक तथा कर्जा नीतिलाई मूल्य नियन्त्रण र निजी लगानीलाई कर्जाको माध्यमबाट उत्पादनशील

क्षेत्रतर्फ उत्प्रेरित गरी आर्थिक वृद्धिदर बढाउन प्रयोग गर्दै आएको छ । साना उद्योगधन्दाहरूलाई प्रोत्साहित गर्न लघुकर्जाको व्यवस्था गरिएको छ । वित्तीय स्थायित्व कायम गरी वित्तीय संघनता बढाई त्यसमार्फत साधन परिचालन बढाउन नियमन तथा सुपरिवेक्षणको कार्यलाई सुदृढ गर्दै लगिएको छ । शून्य व्याजदरमा बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूलाई पुनरकर्जा सुविधा प्रदान गरी भूकम्प पीडितहरूलाई घर निर्माणका लागि २ प्रतिशत व्याजदरमा कर्जा उपलब्ध गराउने व्यवस्था, भूकम्पबाट बढी प्रभावित काठमाडौँ उपत्यका बाहेकका जिल्लाहरूमा शाखा विस्तार गर्न नेपाल राष्ट्र बैंकको पूर्व स्वीकृति लिनु नपर्ने व्यवस्था, पूर्वाधारको क्षेत्रमा काम गर्न स्वदेशी तथा विदेशी संयुक्त लगानीमा न्यूनतम चुक्ता पुँजी रु. २० अर्ब हुने गरी पूर्वाधार बैंक स्थापना गर्न नीतिगत व्यवस्था, २ प्रतिशतको सहूलियत दरमा काठमाडौँ उपत्यका भित्र रु. २५ लाखसम्म र उपत्यका बाहिर रु. १५ लाखसम्म भूकम्प पीडित विशेष आवास कर्जाको व्यवस्था, पुँजीगत आधार वृद्धि गरी विकासका लागि वित्तीय साधनहरूको परिचालन गर्न बैंक तथा वित्तीय संस्थाहरूको पुँजी वृद्धि गर्ने नीतिको कार्यान्वयनबाट उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल हुने सम्भावना देखिन्छ ।

आर्थिक वृद्धिका विद्यमान चुनौती

१६. भूकम्पको क्षति पुनर्निर्माणका लागि ठुलो मात्रामा साधन विनियोजन गर्नुपर्ने देखिन्छ । यसबाट पूर्वाधार लगानीतर्फको क्षमतामा ह्रास आउने तथा वित्त सन्तुलन खलबलिन सक्ने देखिन्छ । यद्यपि पुनर्निर्माणको लागि आवश्यक पूरक उद्योगहरू स्थापना भएमा आन्तरिक मागको स्वदेश भित्रै सम्बोधन भई पुनर्निर्माणको लागि गरिएको लगानीबाट उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल हुन सक्ने सम्भावना रहन्छ । त्यस्तै, नेपालमा ऊर्जा संकट, भ्रष्टाचार, दण्डहीनता र संस्थागत क्षमता कमजोर रहेको अवस्था छ । संघीय प्रदेशहरूको केन्द्र, सीमाङ्कन, नामाकरण जस्ता राजनीतिक मुद्दामा लामो समय अलिभन सक्ने सम्भावना छ । तराईमा जारी बन्द, हडताल तथा नेपाल भारत सीमामा व्यापार असहजता दिगो रूपमा समाधान हुन नसकेमा आयातमा आधारित राजश्व घट्न गई वित्त सन्तुलन

विग्रन सक्छ । नेपाल दुई ठुला उदीयमान मुलुकहरूको बीचमा रहेकोले वाह्य वस्तु व्यापारबाट आर्थिक लाभ लिन चुनौतीपूर्ण रहेको छ । वाह्य रोजगारी र पुनर्निर्माणको लागि माग हुने श्रमबाट ज्यालादर बढ्न गई मूल्य स्थायित्व कायम गर्न कठिन हुने देखिन्छ । अतः आन्तरिक मागमा आधारित आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न उपयुक्त रणनीति अवलम्बन गर्नु एक महत्वपूर्ण विकल्प हुन सक्ने देखिन्छ ।

निष्कर्ष

१७. वि.सं. २०७२ वैशाख १२ को विनाशकारी भूकम्पबाट सिर्जित प्राकृतिक विपदलाई विकास अवसरमा परिणत गर्न अवलम्बन गरिने पुनर्निर्माण तथा पुनर्स्थापना रणनीतिको प्रभावकारी कार्यान्वयनबाट उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न सकिने सम्भावना छ । त्यस्तै नेपालमा उपलब्ध प्राकृतिक साधन/स्रोतको उपलब्धता, जनसंख्या वृद्धि, प्रविधिको प्रयोग तथा हालै जारी नेपालको संविधान २०७२ मा सम्बोधन भएका धार्मिक तथा सांस्कृतिक मुद्दाहरू, राजनैतिक प्रणाली, न्याय प्रणाली, कानुनी शासन, सम्पत्तिमाथिको अधिकार जस्ता आधारभूत तत्वहरूको व्यवस्थाबाट समेत आगामी वर्षहरूमा नेपालको आर्थिक वृद्धिदर उच्च रहने देखिन्छ । व्यापार घाटाको उच्च वृद्धिदर तथा निर्यातको सानो आधार र न्यून वृद्धिदरका कारण निर्यातमा आधारित आर्थिक वृद्धिको सम्भावना तत्कालका लागि कमजोर रहेकोले कृषि, पर्यटन, ऊर्जा, पूर्वाधार, शिक्षा र स्वास्थ्य जस्ता तुलनात्मक लाभका क्षेत्रमा लगानी बढाउँदा हुन जाने आन्तरिक मागको विस्तारले आर्थिक वृद्धिदर उच्च गर्न भूमिका खेल्ने देखिन्छ । भूकम्पपश्चात सरकारले अवलम्बन गरेका लगानीमैत्री वित्त र मौद्रिक नीतिहरूले निजी क्षेत्रलाई प्रोत्साहित गर्नुको साथै लगानीलाई उत्पादनमूलक क्षेत्रतर्फ प्रवाहित गरी उच्च आर्थिक वृद्धि हासिल गर्न मद्दत पुग्ने देखिन्छ । यद्यपि, भूकम्पको पुनर्निर्माणका लागि आवश्यक ठुलो मात्रामा साधनको व्यवस्था, विद्यमान ऊर्जा संकट, भ्रष्टाचार, दण्डहीनता र कमजोर संस्थागत क्षमता तथा राजनीतिक स्थिरतामा देखिएको उदासिनताले नेपालमा उच्च आर्थिक वृद्धिदर हासिल गर्न चुनौती खडा गरेको छ ।

नेपालका सार्वजनिक संस्थान निजीकरणको सन्दर्भ : एक समीक्षा

उमा जोशी बोहरा*

विषय प्रवेश

विगतलाई हेर्दा आर्थिक समृद्धिका लागि कहिले निजी क्षेत्रको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने मान्यताले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ भने कहिले सार्वजनिक क्षेत्रको भूमिका महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने मान्यताले प्राथमिकता पाएको देखिन्छ। सन् १९३० को विश्व आर्थिक मन्दी र दोश्रो विश्वयुद्धले तहसनहस पारेको विश्व अर्थतन्त्रको विकास निजी क्षेत्रबाट मात्र सम्भव छैन र यसका लागि सरकारी क्षेत्रको भूमिका पनि उत्तिकै महत्वपूर्ण हुन्छ भन्ने मान्यताले प्राथमिकता पायो। यिनै मान्यता अनुरूप सन् तीसको दशकदेखि सत्तरीको दशकसम्म सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना गर्ने र विस्तार गर्ने कार्यले व्यापकता पाउँदै गयो। यसरी औद्योगिक, सेवा, कृषि, वित्तीय, व्यापारिक आदि क्षेत्रको विकास गरी आर्थिक समृद्धिका लागि राज्यद्वारा स्थापना, सञ्चालन र नियन्त्रण गरिएका स्वायत्त (Autonomous) तथा अर्ध-स्वायत्त (Semi Autonomous) कम्पनीहरूलाई सार्वजनिक संस्थान (Public Enterprises) भन्ने गरियो। पूर्ण वा अधिकांश सरकारी स्वामित्व, पूर्ण वा आंशिक स्वायत्तता, न्यूनतम नाफामा वस्तु र सेवा प्रवाह, राज्यद्वारा नियन्त्रित, एकाधिकार, सार्वजनिक जवाफदेहिता, राज्यका योजना कार्यान्वयन गर्ने माध्यम, वित्तीय स्वतन्त्रता जस्ता चरित्रहरू सार्वजनिक संस्थानमा रहेका हुन्छन्। विभिन्न वस्तु तथा सेवाको उत्पादन, रोजगारी, आन्तरिक तथा बाह्य व्यापार, आन्तरिक सीप, प्रविधि, पुँजी, कच्चा पदार्थ, श्रम आदिको प्रयोगलाई प्राथमिकता दिई सार्वजनिक संस्थानहरूले देशको आर्थिक विकासमा प्रत्यक्ष रूपले योगदान पुऱ्याउने मान्यता राख्ने गरिन्छ। तर पछिल्ला वर्षहरूमा सरकारी र निजी दुवै क्षेत्र मिलेर अगाडि बढे मात्र दिगो र प्रभावकारी विकास हुन सक्छ भन्ने मान्यताले प्राथमिकता पाउँदै गएको देखिन्छ।

नेपालको सन्दर्भ

विश्वभर भैरहेको विकासक्रमसँगै नेपालमा सार्वजनिक संस्थानको स्थापना गर्ने कार्यको थालनी भएको

देखिन्छ। यस क्रममा वि.सं. १९९३ मा स्थापित नेपाल बैंक लिमिटेडलाई नेपालको पहिलो सार्वजनिक संस्थान मान्न सकिन्छ। विराटनगर जुट मिल, जुद्ध म्याच फ्याक्ट्री आदिलाई पनि यसक्रममा स्थापना भएका सार्वजनिक संस्थानमा गणना गर्न सकिन्छ। नेपालमा राणा शासनको अन्त्य भए पश्चात वि.सं. २०१३ देखि योजनाबद्ध विकासको थालनी भएसँगै सार्वजनिक संस्थान स्थापना गर्ने क्रम पनि सुरु भएको पाइन्छ। विभिन्न आवधिक विकास योजना अवधिमा स्थापना भएका सार्वजनिक संस्थानहरू देहाय बमोजिम रहेको देखिन्छ।

तालिका नं. १

आवधिक विकास योजना	सार्वजनिक संस्थानको कुल संख्या	फरक
योजना सुरु हुनु अगाडि	१	
पहिलो योजना (२०१३-२०१८)	८	७
योजनारहित वर्ष २०१९	११	४
दोश्रो योजना (२०१९-२०२२)	२२	११
तेस्रो योजना (२०२२-२०२७)	३४	१२
चौथो योजना (२०२७-२०३२)	६१	२७
पाँचौ योजना (२०३२-२०३७)	५९	-२
छैटौ योजना (२०३७-२०४२)	५४	-५
सातौ योजना (२०४२-२०४७)	६३	९
योजनारहित वर्ष (२०४७-२०४९)	६२	-१
आठौ योजना (२०४९-२०५४)	४६	-१६
नवौ योजना (२०५४-२०५९)	४३	-३
दशौ योजना (२०५९-२०६४)	३६	-७
एघारौ योजना (२०६४-२०६७)	३६	०
बाह्रौ योजना (२०६७-२०७०)	३७	१
बाह्रौ योजनादेखि हालसम्म	३७	०

श्रोत: अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार।

नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूको विकास क्रमलाई हेर्दा दोश्रो आवधिक विकास योजनादेखि सातौ आवधिक

विकास योजनासम्मको अवधिमा तीव्र रूपमा विकास भएको पाइन्छ। वि.सं. २०४९ सालसम्म आइपुग्दा नेपालमा ६६ वटा सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना भई सञ्चालनमा आएको देखिन्छ। नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना गरिनुमा निम्नानुसारका उद्देश्यहरू राखेको पाइन्छ:

- आर्थिक क्रियाकलाप बढाउनु
- सर्वसाधारण जनतालाई न्यूनतम मुल्यमा वस्तु तथा सेवा उपलब्ध गराउनु
- रोजगारीका अवसरहरू वृद्धि गर्नु
- वैदेशिक सहायताको सदुपयोग गर्नु
- आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारहरूको निर्माण गर्नु
- आयात प्रतिस्थापन गर्नु तथा निर्यात प्रवर्द्धन गर्नु
- वैदेशिक विनिमयको आर्जन गर्नु
- स्वदेशी पुँजी तथा श्रमको उच्चतम सदुपयोग गरी आर्थिक, सामाजिक, राजनैतिक आदि उद्देश्यहरू प्राप्त गर्नु आदि।

सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापनाका केही वर्षहरूमा स्वदेशी वस्तु तथा सेवाको उत्पादन र प्रयोग, रोजगारीको अवसरमा वृद्धि, प्रतिव्यक्ति आमदानीमा वृद्धि, वैदेशिक सहायताको प्राप्ति र सदुपयोग, आर्थिक तथा सामाजिक पूर्वाधारको निर्माण तथा विस्तार, आन्तरिक तथा बाह्य व्यापार, न्यून मात्रामा नै भए पनि विदेशी विनिमयको आर्जन जस्ता कुराहरूमा सकारात्मक नै प्रभाव परेको देखिन्छ अर्थात् स्थापनाकालमा निर्धारण गरिएका उद्देश्य अनुरूप सार्वजनिक संस्थानहरूबाट केही हदसम्म कार्य भएको पाइन्छ। तर समय बित्दै जाँदा पारदर्शी तवरले दक्ष कर्मचारी भर्ना गर्नुको सट्टा राजनैतिक दबावका कारण सार्वजनिक संस्थानहरू राजनैतिक पार्टीका कार्यकर्ताहरूको भर्ती केन्द्रको रूपमा परिणत हुनु, उच्च व्यवस्थापन र कर्मचारीमा पर्याप्त व्यावसायिकता नहुनु, कर्तव्य र जिम्मेवारी भन्दा पनि तलब र सुविधाको लागि मात्र जागिर खाने प्रवृत्तिको विकास हुनु, उत्पादन भन्दा खर्च वृद्धि हुँदै जानु, नयाँ सोच र प्रविधिको आवश्यकता र विकासलाई स्वीकार्न नसक्नु, समय अनुकुल ऐन तथा नीति नियमहरूमा परिमार्जन तथा परिवर्तन नहुनु, नेपाल सरकारबाट संस्थानहरूलाई प्रदान गरिएको ऋण र शेयर बापतको रकम बढ्दै जानु र त्यस बापत नगण्य

रूपमा नाफा र लाभांश प्राप्त हुनु जस्ता कारणहरूले गर्दा सार्वजनिक संस्थानहरूलाई कालान्तरमा सरकारका लागि बोझको रूपमा लिन थालियो र संस्थानहरूबाट आशातित उद्देश्यहरू प्राप्त हुनुको सट्टा सरकारले लगातार लगानी थप गर्दै जानु पर्ने र घाटामा संचालन हुँदै जाने प्रवृत्ति बढ्दै गएको देखियो। यसै परिदृश्यमा विश्व परिवेशमा आएको परिवर्तनबाट पनि नेपाल अछुतो रहन सकेन र सन् असीको दशक पश्चात विश्वभर सुरु भएको सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण कार्यलाई नेपालले पनि अंगिकार गरेको देखियो। यसरी हेर्दा आन्तरिक रूपमा सार्वजनिक संस्थानहरूबाट निर्धारित उद्देश्य अनुरूप कार्य हुन नसकिरहेको अवस्था र अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा आएको परिवर्तनका कारण सन् असीको दशकदेखि नेपालमा पनि सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण कार्य प्रारम्भ भएको देखिन्छ।

निजीकरणको समीक्षा

सन् असीको दशक पश्चात संसारभर देखापरेको विश्वव्यापीकरण, आर्थिक उदारीकरण र निजीकरणको अवधारणासँगै आई.एम.एफ र विश्व बैंक जस्ता बहुराष्ट्रिय संस्थाहरूले पनि तिनै अवधारणाहरूलाई अभिप्रेरित गरेको र नेपालमा स्थापित सार्वजनिक संस्थानहरूबाट आशातित उपलब्धिहरू प्राप्त हुन नसकिरहेको अवस्थामा नेपालले पनि सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण कार्यलाई अगाडि बढाउने नीति अवलम्बन गर्‍यो। खासगरी उत्पादकत्व बढाउने, सरकारको प्रशासनिक र आर्थिक भार घटाएर लगानीको प्रतिफल वृद्धि गर्ने र आर्थिक विकासका गतिविधिमा निजी क्षेत्रको सहभागिता वृद्धि गर्ने आदि उद्देश्य राखेर नेपालमा सार्वजनिक संस्थानहरू निजीकरण गर्ने कार्यलाई अगाडि बढाइएको पाइन्छ। वि.सं. २०४६ सालको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात बनेको प्रजातान्त्रिक सरकारले निजीकरण ऐन, २०५० बमोजिम निजीकरण कार्यलाई नीतिगत रूपमा नै अगाडि बढायो। उक्त ऐनले निम्न प्रक्रियाको आधारमा निजीकरण गर्न सकिने व्यवस्था गरेको थियो:

- कम्पनीको शेयर बिक्री गरेर।
- सहकारीकरण गरेर।
- कम्पनीको सम्पत्ति भाडामा दिएर।
- कम्पनीको सम्पत्ति बेचबिखन गरेर।
- कम्पनीको व्यवस्थापनमा निजी क्षेत्रलाई सहभागी

* सहायक निर्देशक, नेपाल राष्ट्र बैंक।

गराएर ।

- समितिको सिफारिशमा अन्य उपयुक्त माध्यम अवलम्बन गरेर ।

उपरोक्त प्रक्रियाको माध्यमबाट नेपालका सार्वजनिक संस्थानहरू निजीकरण गर्ने कार्य अगाडि बढ्यो । वि.सं. २०५० सालदेखि सुरु भएको निजीकरण प्रक्रिया अन्तरगत २०६४ चैत मसान्तसम्म आइपुग्दा ३० वटा सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण गरिएको देखिन्छ । तर त्यस पश्चात भने सरकारले कुनै पनि सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण गर्ने कार्यलाई अगाडि बढाएको देखिँदैन । यसरी निजीकरण गर्दा शेयर बिक्री गरेर ११ वटा, व्यवसाय एवम् सम्पत्ति बिक्री गरेर ३ वटा, सम्पत्ति बिक्री र भाडामा दिएर ३ वटा, व्यवस्थापन करारमा दिएर १ वटा, विघटन गरेर १ वटा र खारेजी गरेर ११ वटा गरी ३० वटा सार्वजनिक संस्थानहरू निजीकरण गरेको देखिन्छ ।

निजीकरण गरिएका ३० वटा सार्वजनिक संस्थानहरू मध्ये चलचित्र विकास कम्पनी, बालाजु कपडा उद्योग, काँचो छाला संकलन तथा बिक्री केन्द्र, नेपाल विटुमिन तथा व्यारेल उद्योग, नेपाल ल्युब आयल, नेपाल ढलौट कारखाना, रघुपति जुट मिल, नेपाल बैंक लिमिटेड, नेपाल चिया विकास निगम, बुटवल पावर कम्पनी र नेपाल टेलिकम गरी हाल ११ वटा सार्वजनिक संस्थानहरू मात्र सञ्चालनमा रहेको देखिन्छ भने भृकुटी कागज कारखाना, हरिसिद्धि इँटा टायल कारखाना, बाँसबारी छाला जुता कारखाना, विराटनगर जुट मिल्स, भक्तपुर इँटा कारखाना लि., लुम्बिनी चिनी उद्योग र नेपाल रोजिन एण्ड टर्पेन्टाईन लि. गरी ७ वटा संस्थानहरू भने हाल सञ्चालनमा नरहेको अवस्था छ । यस्तै, अन्य १२ वटा संस्थानहरू (नेपाल जुट विकास तथा व्यापार कम्पनी, सुर्ती विकास कम्पनी, कृषि आयोजना सेवा केन्द्र, हिमाल सिमेन्ट उद्योग लि., घरेलु शिल्पकला तथा बिक्री भण्डार, नेपाल कोल लि., हेटौँडा कपडा उद्योग, नेपाल यातायात संस्थान, विरगञ्ज चिनी कारखाना लि., कृषि औजार कारखाना लि., कृषि चुन उद्योग लि. र नेपाल डिलिड कम्पनी) भने बन्द भैसकेको अवस्था देखिन्छ । निजीकरण गरे पश्चात सञ्चालनमा रहेका संस्थानहरू मध्ये आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा ५ वटा मात्र नाफामा सञ्चालनमा रहेको तथ्यांक सार्वजनिक हुनुले निजीकरण प्रक्रियाको प्रभावकारिता खासै उल्लेखनीय रहेको देखिँदैन । यसरी समग्रमा निजीकरण कार्य

सफल भएको मान्न सकिने अवस्था देखिँदैन । यसका केही प्रमुख कारणहरू देहाय अनुसार मान्न सकिन्छ :

- निजीकरणका लागि उपयुक्त संस्थानको छनौट हुन नसक्नु ।
- छनौट प्रक्रिया लामो र जटिल हुनु ।
- सरकार परिवर्तन सँगसँगै निजीकरण सम्बन्धी नीति र धारणा फरक फरक हुनु ।
- संस्थानको वास्तविक अवस्थाको अध्ययन भन्दा परामर्शदाता माथि निर्भर रहनु ।
- विघटन प्रक्रिया लामो हुनु ।
- निजीकरण गर्दा राखिएका शर्त बमोजिम संस्थान सञ्चालन गरे/नगरेको निरीक्षण र अनुगमन नहुनु । निजीकरण सम्बन्धमा सरकारको स्पष्ट धारणा सार्वजनिक हुन नसक्नु ।
- निजी क्षेत्रबाट भैरहेको जग्गा अतिक्रमणको सन्दर्भमा आवश्यक ध्यान नदिइनु ।
- निजी क्षेत्रबाट संस्थान सञ्चालन गर्ने उद्देश्यले भन्दा पनि संस्थानको सम्पत्ति हेरी खरिद गर्न उत्साहित हुनु र पर्याप्त मात्रामा लगानी नगर्नु/नहुनु ।
- समयमा नै हिसाबकिताब मिलान नगरिनु/नहुनु ।
- संस्थानको तर्फबाट र नेपाल सरकारको तर्फबाट नियुक्त गरिएका सम्पत्ति मूल्यांकनकर्ताहरूले आ-आफ्नै तवरले सार्वजनिक संस्थानको समग्र मूल्यांकन गर्ने परिपाटीले समस्या उत्पन्न हुनु ।
- सार्वजनिक संस्थानहरू सञ्चालनका लागि आवश्यक ऐन, नीति, निर्देशन आदि समयमा नै परिमार्जन, परिवर्तन नहुनु, आदि ।

वर्तमान अवस्था

अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रमा भएको परिवर्तन र मुलुक भित्र २०४६ साल पश्चात भएको राजनैतिक परिवर्तन पश्चात देशले मिश्रित अर्थव्यवस्था अवलम्बन गरेको अवस्था छ । यस अन्तरगत कतिपय सार्वजनिक संस्थानहरू निजीकरण गर्ने कार्य भयो र वि.सं. २०५० साल पश्चात ६६ सार्वजनिक संस्थानहरू मध्ये ३० वटा सार्वजनिक संस्थानहरू निजीकरण गरियो । वि.सं. २०६८ सालमा स्थापित जलविद्युत लगानी

तथा विकास कम्पनी समेत गरी हाल मुलुकभर ३७ वटा सार्वजनिक संस्थानहरू सञ्चालनमा रहेका छन् । नेपाल सरकारको पूर्ण तथा आंशिक लगानीमा रहेका उपरोक्त ३७ सार्वजनिक संस्थानहरूलाई तिनीहरूको कार्यप्रकृतिको आधार मा देहाय बमोजिम वर्गीकरण गरेको पाइन्छ :

तालिका नं. २

क्र.सं.	संस्थानको प्रकृति	संख्या
१	औद्योगिक क्षेत्र	७
२	व्यापारिक क्षेत्र	६
३	सेवा क्षेत्र	७
४	सामाजिक क्षेत्र	५
५	जनउपयोगी क्षेत्र	३
६	वित्तीय क्षेत्र	९
	जम्मा	३७

मुलुकमा रहेका यी ३७ वटै संस्थानहरूमा नेपाल सरकारले ठुलो परिमाणमा शेयर र ऋण लगानी कायम रहेको अवस्था छ । तर यी संस्थानहरूबाट नगण्य मात्रामा मात्र लाभांश र मुनाफा प्राप्त भैरहेको देखिन्छ । कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा पनि यी संस्थानहरूको न्यून परिमाणको मात्र योगदान रहेको देखिन्छ भने यिनीहरूबाट सरकारले प्राप्त गर्ने राजश्व पनि नगण्य मात्रामा छ । यिनीहरूले केही मात्रामा रोजगारीमा टेवा दिइरहेका भए तापनि समग्रमा सार्वजनिक संस्थानहरूको कार्यसम्पादन सन्तोषजनक देखिँदैन । यस सन्दर्भमा सार्वजनिक संस्थानहरूमा नेपाल सरकारले गरेको लगानी र ती संस्थानहरूबाट प्राप्त गरिरहेको प्रतिफललाई तुलनात्मक रूपमा देहाय बमोजिम प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ३

क्र.सं.	विवरण	आ.व. २०६५/६६	आ.व. २०७०/७१
१	शेयर लगानी	८६ अर्ब	११६ अर्ब
२	ऋण लगानी	७९ अर्ब	११२ अर्ब
३	कुल गार्हस्थ्य उत्पादनमा योगदान		१३.३ प्रतिशत
४	राजश्वमा योगदान		१.४ प्रतिशत
४	खुद नाफा	१०.५५ अर्ब	५.५ अर्ब
५	लाभांश	३.४७ अर्ब (४.०३%)	६.६२ अर्ब (५.७१%)
६	नाफामा सञ्चालित संस्थानको संख्या	१८ वटा	१८ वटा
७	नोक्सानमा सञ्चालित	१८ वटा	१५ वटा

९	कर्मचारी संख्या	३३,६०३ जना	२९,५७९ जना
यसमध्ये आर्थिक वर्ष २०७०/७१ मा नेशनल कन्स्ट्रक्सन कम्पनी नेपाल लि., नेपाल इन्जिनियरिङ कन्सल्टेन्सी सेवा केन्द्र लि. र जनकपुर चुरोट कारखाना लि. का कर्मचारीहरू अवकाश भइसकेकोले र राष्ट्रिय आवास कम्पनी लि. भूकम्पबाट क्षतिग्रस्त भएकोले ती संस्थानहरूको हिसाबकिताब प्राप्त नभएकोले समावेश गरिएको छैन ।			

श्रोत: अर्थ मन्त्रालय, नेपाल सरकार ।

उपरोक्त तथ्यांकलाई हेर्दा नेपाल सरकारले संस्थानहरूमा गरेको शेयर र ऋण लगानी बापतको रकम बढ्दै गएको, कुल गार्हस्थ्य उत्पादन र राजश्वमा योगदान नगण्य रहेको, खुद नाफा घट्दै गएको, शेयर लगानी बापतको लाभांश खासै उल्लेखनीय नभएको, नाफामा सञ्चालन हुने संस्थानहरूको संख्या वृद्धि नभएको र कर्मचारी संख्यामा कमी आई उत्पादकत्व बढ्ने लक्षण नदेखिएको सन्दर्भमा यस क्षेत्रमा रहेका चुनौती र समस्याहरूको गहन अध्ययन र सोको सुधार विना आगामी दिनमा सार्वजनिक संस्थानहरूबाट आशा गरिए अनुरूपको प्रतिफल प्राप्त हुने देखिँदैन । यस सन्दर्भमा यस क्षेत्रमा देखिएका केही समस्या र चुनौतीहरू देहाय अनुसारका रहेका छन् ।

चुनौती तथा समस्याहरू

१. हाल मुलुकमा सञ्चालित ३७ सार्वजनिक संस्थाहरू ५ प्रकारका ऐनद्वारा स्थापना भई सञ्चालनमा रहेको हुँदा संस्थानहरूको कार्यसञ्चालन, कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति, कर्मचारी भर्ना र सेवासुविधा आदि विषयमा एकरूपता कायम हुन नसक्नु ।
२. सार्वजनिक संस्थानहरूमा कार्यकारी प्रमुखको नियुक्तिको सिफारिशका साथै संस्थान सञ्चालनका लागि आवश्यक नीति, योजना, लगानी, सेवा, शर्त र सुविधा, अनुगमन, मुल्यांकन आदि कामको जिम्मेवारी पाउने गरी २०६८ सालमा गठन गरिएको सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्डले केही संस्थानहरूको कार्यकारी प्रमुखको नियुक्ति सिफारिश गर्ने कार्यमा सक्रिय भए तापनि अन्य पक्षहरूमा भने बोर्ड निस्क्रिय रहनु । जसको कारण सरोकारवाला निकाय बीच समन्वयको अभाव हुनु र संस्थानहरूको अनुगमन तथा मुल्यांकन हुन नसक्नु ।

पछिल्लो समय बोर्डको क्षेत्राधिकार माथि विवाद आई कार्यकारी प्रमुखको छनौट प्रक्रिया बोर्डको सिफारिश विना राजनैतिक नियुक्तिबाट हुन पुगनुले सार्वजनिक संस्थानको कार्यकारी प्रमुख नियुक्ति प्रक्रिया विवादित अवस्थामा आइपुगनु ।

३. अधिकांश सार्वजनिक संस्थानहरूमा जनशक्तिको प्रक्षेपण र जनशक्ति विकास योजना तर्जुमा गरी कार्यान्वयनमा नल्याइनु । स्पष्ट र पारदर्शी प्रक्रियाबाट योग्य र दक्ष जनशक्ति भर्ना गर्नुको सट्टा अस्थायी र करार कर्मचारी भर्ना गर्ने परिपाटीको विकास हुँदै जाँदा गुणात्मक कर्मचारी भन्दा जागिरे प्रवृत्तिका कर्मचारीको बाहुल्यता बढ्दै जानु । यसको साथै अधिकांश संस्थानहरूले व्यावसायिक योजना तयार गरी लागु नगर्नु र लागु गरेकाहरूको पनि कार्यान्वयन पक्ष फितलो हुनु । जसले गर्दा सार्वजनिक संस्थानहरू प्रतिस्पर्धी र व्यावसायिक बन्न नसक्नु ।

४. देशमा आएको राजनैतिक परिवर्तन सँगै सार्वजनिक संस्थानहरूमा व्यवस्थापनलाई रचनात्मक सहयोग गर्न र कर्मचारीहरूको हक हितका लागि स्थापित ट्रेड युनियनहरू प्रमुख राजनैतिक पार्टीको संख्याको हाराहारीमा दर्ता हुनु । यी ट्रेड युनियनहरू व्यवस्थापनलाई रचनात्मक सहयोग र संस्थानको हित र क्षमतातर्फ भन्दा कर्मचारीको सेवा सुविधा लगायतका मागहरूमा केन्द्रित रहनु साथै एक भन्दा बढी संख्यामा रहेका यस्ता ट्रेड युनियनहरूमा धेरै कर्मचारीहरू आबद्ध रहनुले कर्मचारीहरूमा काम ठग्ने प्रवृत्तिले प्रश्रय पाउनु ।

५. सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनका लागि वित्तीय अनुशासनको ठुलो महत्व रहेको हुन्छ । यसका लागि कानूनमा तोकिए बमोजिम निश्चित समयमावधिमा हरेक संस्थानले लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न गराउनु पर्ने हुन्छ । तर प्राप्त तथ्यांक अनुसार आर्थिक वर्ष २०७०/७१ सम्ममा १९ वटा सार्वजनिक संस्थानहरूले मात्र लेखापरीक्षण कार्य सम्पन्न गराएको देखिन्छ । जसले गर्दा संस्थानको वित्तीय अनुशासनको अवस्थाको बारेमा स्पष्ट रूपले जानकारी प्राप्त हुन नसक्नु ।

६. सार्वजनिक संस्थानमा कार्यरत कर्मचारीहरूलाई सेवा निवृत्त भए पश्चात विभिन्न शीर्षकहरूमा प्रदान गरिने सुविधा बापतको रकम यथासमयमा नै व्यवस्था नगरिएको कारण सो बापतको दायित्व बसेनी बढ्दै जानुले संस्थानको वित्तीय अवस्था दिनानुदिन धरासायी बन्दै जानु । सञ्चालक समितिको काम, कर्तव्य, अधिकार, आकार आदिका सम्बन्धमा कानुनी व्यवस्था भए तापनि सो अनुरूप काम नहुनुले संस्थानको खर्चमा समेत बढोत्तरी हुँदै जानु ।

७. आर्थिक वर्ष २०७०/७१ सम्म नेपाल सरकारले सार्वजनिक संस्थानहरूमा गरेको शेयर लगानी र ऋण लगानीमा संस्थान र महालेखा नियन्त्रण कार्यालयको हिसाबमा एकरूपता देखिँदैन । यी दुवै निकायको अभिलेखमा उल्लेख भए बमोजिम शेयर लगानीमा रु. ८ अर्ब ७८ करोड ६३ लाख र ऋण लगानीमा रु. ४ अर्ब ७ करोड ७४ लाख रकम फरक रहेको देखिनुले वित्तीय हरहिसाब राख्ने कार्य फितलो रहेको स्पष्ट देखिनु ।

८. सार्वजनिक संस्थान सञ्चालनका क्रममा नियमन, निरीक्षण तथा अनुगमन कार्य र सो अनुरूप पुरस्कार तथा दण्डको व्यवस्था नहुनु । सरकार परिवर्तन सँगै सार्वजनिक संस्थानमाथि सरकारको दृष्टिकोण फरक रूपले सार्वजनिक हुनु । समय, परिस्थिति र अवस्था अनुरूप ऐन, नियम, नीति, निर्देशन आदिमा आवश्यकता अनुसार परिवर्तन तथा परिमार्जन हुन नसक्नु ।

सुधारका प्रयास

सार्वजनिक संस्थानहरूको अवस्था सुधार गर्नका लागि विभिन्न समयमा महत्वपूर्ण पहलहरू गरिएका छन् । नेपाल सरकार, अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत स्थापना गरिएको संस्थान समन्वय महाशाखाले सार्वजनिक संस्थानहरूको सुधार र सुदृढीकरणका लागि संस्थानहरूको वार्षिक समीक्षा गर्ने र सोको प्रतिवेदन प्रकाशित गर्ने कार्य गर्दै आएको छ । त्यसरी नै अर्थ मन्त्रालय अन्तर्गत निजीकरण कार्य र सोको प्रभावकारिता सम्बन्धमा अध्ययन गर्नका लागि निजीकरण एकाइको गठन गरिएको छ यद्यपि एकाइले हालसम्म

गरेको कार्य प्रभावकारी देखिएको पाइँदैन । समय समयमा सार्वजनिक संस्थान सुधार आयोगहरू गठन गरी सोको प्रतिवेदन समेत सार्वजनिक गरिएका छन् । कुनै पनि सुधार कार्य निरन्तर चलिरहने प्रक्रिया हो । छोटो समयमा सुधार कार्य सम्भव नहुने हुँदा यसका लागि लामो समयको निरन्तर सुधार कार्य आवश्यक पर्दछ । तर हामीकहाँ कुनै राम्रो कामको थालनी गर्ने र त्यसको निरन्तरतालाई नियमित गर्न नसक्ने परिपाटी विद्यमान छ । यसका साथै विगतमा गरिएका प्रयासहरूको समीक्षा गरी सो आधारमा अगाडि बढ्ने कार्य गरिएको पाइँदैन । यसका लागि राजनैतिक स्थिरता र प्रतिबद्धताको आवश्यकता पर्दछ ।

देशको समग्र दिगो आर्थिक विकास गर्ने उद्देश्यले सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना गरिएको भए तापनि सरोकारवाला निकायका कारण र विश्व परिवेशमा आएको परिवर्तन सँगै हाम्रो देशमा पनि निजीकरण कार्य अवलम्बन गरिएको देखिन्छ । यसो भनिरहँदा सार्वजनिक संस्थानहरूबाट देशले कुनै प्रकारको लाभ प्राप्त गर्न सकेको छैन भन्न खोजिएको होइन, स्थापना कालमा निर्दिष्ट गरिएका उद्देश्यको प्राप्ति र लगानी रकमको आधारमा प्राप्त गरिएको लाभ तुलनात्मक रूपले न्यून हो भन्न मात्र खोजिएको हो । समयानुकूलका ऐन, नीति, निर्देशन र कार्यगत स्पष्टता विना संस्थान सञ्चालन कार्य अगाडि बढाई सम्बन्धित निकायले आफ्नो जिम्मेवारी बोध नगर्नाले सार्वजनिक संस्थानहरू आजको अवस्थामा आइपुगेका हुन् । जसले गर्दा नेपाल सरकारको लागि सार्वजनिक संस्थानहरू आर्थिक तथा व्यवस्थापकीय दृष्टिकोणले बोझको रूपमा देखा पर्ने अवस्थाको सिर्जना हुन पुग्यो । विगतमा सम्पन्न गरिएको निजीकरण कार्यको नियमन, निरीक्षण र अनुगमन गर्ने कार्य नै हुन सकेन । प्रगति विवरणमा उल्लेख गर्नका लागि तथ्यांकीय रूपमा मात्र निजीकरण गरिएका संस्थानको संख्याको अभिलेख राख्ने काम भयो । निजीकरण ऐनलाई समय अनुसार परिमार्जन गरी यस कार्यलाई सरल र प्रभावकारी बनाउने तर्फ काम नै हुन सकेन । सरकार परिवर्तन सँगै सार्वजनिक संस्थानको निजीकरण र व्यवस्थापन सम्बन्धमा फरक फरक धारणाहरू सार्वजनिक भए जसले गर्दा कुन र कस्तो संस्थानको निजीकरण गर्ने र कुन र कस्तो संस्थानलाई सार्वजनिक रूपमा सञ्चालन गर्ने भन्ने विषयले महत्व पाउनै सकेन ।

यसै क्रममा २०६८ माघमा ४ वर्षका लागि गठन

गरिएको सार्वजनिक संस्थान निर्देशन बोर्डको समयमावधि समाप्त भइसकेकोले बोर्डको सम्बन्धमा अर्थ मन्त्रालयबाट हालसालै गठित कार्यदलले बोर्डलाई थप सशक्त बनाउन सुझाव दिएको छ । सार्वजनिक संस्थानको सुधारको लागि संस्थान निर्देशन बोर्ड आवश्यक रहेकोले बोर्डलाई निरन्तरता दिनुपर्ने र सरकारलाई नीतिगत सुझाव दिने, प्रमुख कार्यकारीको नियुक्ति सिफारिश गर्ने र संस्थानको मूल्यांकन/अनुगमन गर्ने गरी बोर्डको क्षेत्रलाई तीन भागमा विभाजन गर्ने र संस्थानहरूको एकीकृत तथ्यांक प्रणाली विकास गरी बोर्डले व्यवस्थापन गर्ने आदि सुझावहरू सो कार्यदलले दिएको छ । अतः माथि उल्लेख गरिए जस्तै सार्वजनिक संस्थानहरूको अवस्था यकिन गरी हाल सञ्चालनमा रहेका संस्थानहरूको अवस्था सुधार गर्न राजनैतिक प्रतिबद्धताका साथ सरकार अगाडि बढ्नु पर्ने देखिन्छ ।

निचोड

विश्वमा विभिन्न समयमा विभिन्न प्रकारका अर्थप्रणालीहरू प्रयोगमा आए । कहिले निजी क्षेत्रबाट आर्थिक विकास गर्न सकिन्छ भन्ने अवधारणाले प्रमुखता पायो भने कहिले सार्वजनिक क्षेत्रबाट मात्र आर्थिक विकास सम्भव भएको अवधारणा प्रयोगमा आयो । पछिल्लो समय निजी र सार्वजनिक क्षेत्र दुवैको साभेदारीबाट मात्र दिगो र प्रभावकारी विकास हुन सक्दछ भन्ने मान्यताले प्रमुखता पाएको छ । विगतमा आर्थिक विकास निजी क्षेत्रबाट सम्भव छैन, त्यसैले सार्वजनिक क्षेत्रले आर्थिक विकासमा आफ्नो प्रभावकारिता स्थापित गर्नुपर्दछ भन्ने मान्यताले प्रमुखता पाएसँगै विश्वभरि नै सार्वजनिक संस्थानहरूको स्थापना र विकास हुन थाल्यो र नेपालमा पनि यस क्रममा करिब ६ दर्जन सार्वजनिक संस्थानहरू स्थापना भई सञ्चालनमा रहे । यसै क्रममा सार्वजनिक संस्थानहरूबाट आशातित उपलब्धिहरू प्राप्त हुन नसकिरहेको अवस्था र विश्व परिवेशमा देखापरेको आर्थिक उदारीकरण, निजीकरण र विश्वव्यापीकरणको अवधारणाको विकास सँगसँगै नेपालले पनि सन् असीको दशकदेखि मूलतः सोही अवधारणालाई स्वीकार गरी सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण गर्ने कार्य गऱ्यो । जस अनुरूप नेपालमा ३० वटा सार्वजनिक संस्थानहरूको निजीकरण गर्ने कार्य समेत सम्पन्न भइसकेको छ । विगतमा निजीकरण गरिएका सार्वजनिक संस्थानहरूको विगत, वर्तमान र भविष्यको सम्बन्धमा विस्तृत रूपमा अध्ययन गर्ने र सोही अनुरूप अगाडि बढ्ने कार्यमा

सरोकारवाला निकायबाट सक्रियता देखाएको पाइँदैन । जसको फलस्वरूप एकातिर निजीकरण कार्यले निरन्तरता पाउन सकेको देखिँदैन भने अर्कोतर्फ बाँकी रहन गएको सार्वजनिक संस्थानहरूको सम्बन्धमा समेत सरकारी धारणा स्पष्ट रूपमा सार्वजनिक हुन सकेको पाइँदैन ।

समग्रमा भन्नुपर्दा हाल सञ्चालनमा रहेका ३७ वटा सार्वजनिक संस्थानहरूको विस्तृत अध्ययन गरी तिनीहरूको अवस्थामा सुधार ल्याउने र आवश्यकताको आधारमा संस्थान सञ्चालन कार्य अगाडि बढाउनु उपयुक्त हुने देखिन्छ । यसै सिलसिलामा वैशाख महिनामा आएको महाभूकम्प पछिको असहज परिस्थिति तथा छिमेकी मुलुक भारतद्वारा गरिएको अघोषित नाकाबन्दीको समयमा सार्वजनिक संस्थानहरूद्वारा निर्वाह गरेको भूमिकालाई समेत मध्यनजर गर्दा मुलुकमा अझै पनि केही विशेष क्षेत्रहरूमा सार्वजनिक संस्थानहरूको

आवश्यकता कायमै रहेको महसुस गरिएको छ । इन्धन लगायतका कतिपय अत्यावश्यक र सार्वजनिक महत्वका वस्तु र सेवाको कारोवारलाई सरकारले पूर्णरूपमा निजी क्षेत्रलाई मात्र छोड्न नहुने तर्कहरू प्रवल भएर आएको देखिन्छ । यस पृष्ठभूमिमा अन्धाधुन्ध रूपमा निजीकरण कार्यलाई निरन्तरता दिन नहुने धारणा समेत बलियो भएर आएको देखिन्छ । यसर्थ, सार्वजनिक जीवनमा प्रत्यक्ष रूपले सरोकार राख्ने कतिपय क्षेत्रमा संलग्न सार्वजनिक संस्थानहरूको व्यवस्थापन तथा वित्तीय अवस्थामा सुधार ल्याई तिनीहरूलाई सरकार स्वयंले नै सञ्चालन गर्ने र अन्यको हकमा पनि वित्तीय तथा व्यवस्थापकीय अवस्था सुधार गरी आवश्यकता अनुसार निजी क्षेत्रसँग मिलेर संयुक्त रूपमा समेत सञ्चालन गर्न सकिने बारेमा पुनर्विचार गरिनु आजको आवश्यकता देखिन्छ ।

English Section

WTO, GATS and Possible Impacts on Nepalese Financial Service Sector

————— Birendra Datt Awasthi*

Introduction

Nepal officially obtained the WTO membership on 23rd April, 2004 as 147th member. For a small, land locked, developing and mostly donor dependent country like Nepal the membership to the WTO was not a matter of choice. Membership of WTO was necessary; whether consequences are positive or negative. So the only choice Nepal has to mitigate the negative consequences and try to utilize potential benefits. Membership of WTO for Nepal brings both positive and negative impacts. While the benefits are only potentialities in the long run, many risks, pitfalls and costs associated with the new globalization trend are bitter realities facing most Least Developed Countries.

The World Trade Organization (WTO) deals with the rules of trade between nations at a global or near global level. It is an organization for liberalizing trade and a forum for governments to negotiate trade agreements and to settle trade arguments. It also operates a system of trade rules. Following a rule based trading regime was supposed to ensure domestic policy stability and enhance institutional capabilities that help to increase productivity, foreign direct investment and exposure to new technologies and to maintain all branches of economic activity fundamentally dependent on access to financial services. In fact, it is the diversified intermediation and risk management services of the financial system which have made possible the development of modern economies. A healthy and stable financial system, underpinned by sound macroeconomic management and prudential regulation, is an essential ingredient for sustained growth. Conversely, macroeconomic instability emanating from weaknesses in the financial sector can undermine the process of development. The continuing globalization of economic activity, and the challenge of attracting productive investments in a competitive international environment, accentuates

the need to maintain a healthy and efficient financial sector.

Components of WTO

There are three components of WTO as listed below:

- i) General Agreement on Tariffs and Trade (GATT)
- ii) General Agreement of Trade in Services (GATS)
- iii) Trade Related Intellectual Property Rights (TRIPs)

The General Agreement on Trade in Services (GATS) is among the World Trade Organization's (WTO) most important agreements. The accord, which came into force in January 1995, is the first and only set of multilateral rules covering international trade in services. It has been negotiated by the Governments themselves, and it sets the framework within which firms and individuals can operate. The GATS has two parts: the framework agreement containing the general rules and disciplines; and the national "schedules" which list individual countries' specific commitments on access to their domestic markets by foreign suppliers.

Financial Service Sector under GATS

There are twelve major components of GATS and Financial Sector Service is the seventh point of it. The list presented below states all sectors incorporated within GATS.

- i. Business (including professional and computer) services
- ii. Communication services
- iii. Construction and related engineering services
- iv. Distribution services
- v. Educational services

- vi. Environmental services
- vii. Financial (including banking and insurance) services
- viii. Health-related and social services
- ix. Tourism and Travel-related services
- x. Recreational, cultural and sporting services
- xi. Transport services
- xii. Other services not included elsewhere

Financial sector coverage is further elaborated in the GATS as mentioned below:

Financial services:

- (a) Insurance and Insurance Related Services
 - (i) Direct Insurance
 - Life
 - Non-life
 - (ii) Re-insurance and Retrocession
 - (iii) Services Auxiliary to Insurance
- (b) Banking and other Financial Services
 - (i) Acceptance of deposits and other repayable funds from the public
 - (ii) Lending of all types including, inter-alia, consumer credit, mortgage credit, factoring and financing of commercial transactions
 - (iii) Financial leasing
 - (iv) All payment and money transmission services
 - (v) Guarantees and commitments
 - (vi) Trading for own account or for account of customers, whether on an exchange, an over-the-counter market or otherwise.
 - (vii) Participation in issues of all kinds of securities, including under-writing and placement as agent (whether publicly or privately) and provision of service – related to such issues
 - (viii) Money broking
 - (ix) Asset management, such as cash or

portfolio management, all forms of collective investment management, pension fund management, custodial depository and trust services

- (x) Settlement of and clearing services for financial assets, including securities, derivative products and other negotiable instruments.
- (xi) Provision and transfer of financial information, financial data processing and related software by providers of other financial services.
- (xii) Advisory services on all the activities listed above.

A financial service is any service of a financial nature offered by a financial service supplier of a member. Financial services include all insurance and insurance related services, and all banking and other financial services. Opening this section brings both positive and negative impacts on the sector itself and to the whole economy. Hence, opening the Financial Sector Service, under WTO provision, brings both opportunities and challenges for us. As we assume that Financial Sector Service is the 'brain of the economy' and as a 'engine of growth' for the overall economic development of the country. Financial Sector Service is important for the economy as a whole since it allows financial transfer and payments. In other words a healthy and stable Financial Service Sector is essential for sustainable economic growth. Unhealthy Financial Sector Service can create the problem in this sector which will harm not only in this sector but as a whole economy and sometimes, even the region. Under the Nepalese commitment on WTO, the Nepalese Financial Sector Service has already opened fully by 2010. Under the commitment, the foreign banks are allowed to establish their branches in Nepal for wholesale banking. Opening the sector implies free entry or exit of foreign bank branches into Nepalese financial market. Entry of the foreign bank branches implies the entry of the new technology and latest experiences, by which the whole economic agents can enjoy better services in lower cost. But if once the crisis occurs in Financial Sector Service then the foreign owned banks do not

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank

help to reduce the impact of banking crisis but in some cases it makes the crisis worst. Internationalization of Financial Sector Service is open to both problems and prospects. Though no foreign bank or financial institution has entered in the Nepalese market through this provision but legally the way is opened for them to enter here. Definitely, no foreign financial institution will be here when there is limited market prospects as of today but once the Nepalese economy takes a higher gear and new avenues of investment are open, the presence of such institutions is obvious. The possibility of such institutions is even prosperous in Nepal since the current financial status clearly indicates that Nepal is bound to depend on foreign financial and technical aids for an uncertain period of future. In such a ground reality, it would be prudent that we take necessary initiatives that help up reap the benefits of this unstoppable trend of liberalization. The WTO as a rule-making multilateral world body ought to deliver meaningful benefits. However, given the differential level of economic development and domestic absorption capacity of many of acceding countries, the adjustment needs to be country specific to reduce unwanted costs arising during the process. Similar opinion has been expressed regarding the preparedness of a specific country as well. Hence, the analysis of WTO accession should be broadened to include issues related to a broader economic policies and institutional structures and dimensions.

Impacts on Nepalese Financial Service Sector

Since, Nepalese Financial market is opened fully in 2010 and the Financial Sector Service influence has not been assessed systematically since no direct entry of foreign financial institutions has happened yet. Perhaps the pinnacle of opening or liberalization of service sector is the full Capital Account Convertibility regime. For which it must fulfill some preconditions. Capital Account Convertibility regime is essential to reap the benefit of liberalization because our concern of liberalizing the Financial Sector Service is for the inflow of foreign capital. Capital Account Convertibility regime is essential because capital will not come inside the country unless it has the assurance that it can go out. And only the full Capital Account Convertibility regime assures it. At the present situation of dual exchange rate policy (i.e.

fixed with India and flexible with others) we must be clear about it that Capital Account Convertibility, fixed exchange rate regime and independent monetary cum fiscal policy do not go together. The experience of other developing countries shows that Capital Account Convertibility would not be sustainable, if exchange rate is pegged. Since, Nepalese Financial market is opened fully by 2010, it is impossible to analyze the perfect impact only the possible impact can be analyzed. Internationalization of Financial Sector Service can bring both positive and negative impacts to this sector and to the whole economy. The following discussion shall attempt to analyze some possible positive and negative impacts of the internationalization of Financial Sector Service in preparation of the Nepalese financial institution to be capable to compete in the global standard.

a) Positive Impacts

Internationalization of Financial Sector Service allows more stable sources of funds, it can help countries build more robust and efficient financial systems by introducing international practices and standards. It helps to improving the quality, efficiency and breadth of domestic financial institutions as well. Openness helps to increase competitiveness and in turn the economic growth. Some of the positive impacts of opening the Financial Sector Service can be stated as follows:

i) Access to international capital market:

With the internationalization of the Financial Sector Services, new foreign banks enter and establish their branches in the economy. They come with huge capital base, new technology, greater experiences, etc. which are important for a developing country like Nepal. As the political stability occurred in the country, there will be a need for more investment for which we need huge capital. We need also some external resources which can be fulfilled by the established banks branches within the territory that constitute the best source of such funds. Obviously, the new technology implies better qualitative services at cheaper

price. But we have to take care of the implications of technological innovations on the structure of financial services industries and market.

ii) Enhance competition:

Opening the sector is an open invitation to foreign players in Nepalese financial market. Higher the competition, larger the number of new players coming with international experiences, new technologies, bigger capital base, etc. for survive, the existing Financial Institutions in Nepal must increase their efficiency in term of size and quality. Hence, entry into WTO enhanced the competitiveness.

iii) Decrease the cost of capital and increases investment:

Competition bounds the Financial Institutions to provide better service at cheaper price i.e. cost of capital (interest rate) has to be decreased. Opening the sector implies higher the competition with more advanced foreign competitors so the cost of capital decreases. It is assumed that there is negative relationship between cost of capital and investment, a decrease interest rate would increase investment and the whole economy will be benefited.

iv) Access to the international financial market:

Opening the sector does not imply just entry of foreign Financial Institutions into the domestic market, it also opens the door for the domestic Financial Institutions to enter into the rest of the world. Hence, it is expected that the domestic Financial Institutions will be able to establish their branches in other countries. Though, initially it is hard to provide the financial services to the foreigners in foreign countries by the banks of developing countries like Nepal (due to the smaller capital base, lack of experiences, etc), but there is possibility

to establish the branches in those parts of foreign countries where the Nepalese people (workers) more obviously prefers Nepalese banks. Even the Financial Institutions can provide the service for remittance. The remittance business is good at present in Nepal. If the Nepalese Financial Institutions succeeded to channelize those remittances then the business of those Financial Institutions would grow significantly.

v) Impact on debit and credit flow:

In regard to Balance of Payment, WTO membership is expected to result in greater flow of debit and credit. A report of Nepal Rastra Bank shows that from 2004/05 to 2015/16, flow of debit and credit are expected to increase by 155 and 150 percent respectively (on average). Since Financial Institutions are the mediator of such transaction, so the business of Financial Institutions flourishes by the sum of debit and credit (i.e. more than 300 percent) in 2015/16 comparative to 2004/05.

vi) Nepal as a financial center:

Nepal has a clear leverage in creation of international financial center that has ultimate goal to make Nepal "A Switzerland of Asia". A poor and land locked country like Nepal with many constraints (like infrastructure and other supply side constrains) development as a financial center is comparatively easier and better way for economic development. If proper macro economic policy can be framed coupled with secure political and business environment there is possibility to become Nepal "A Switzerland of Asia". Hence, it is also expected that WTO membership fulfils the necessary condition for Nepal to be "A Switzerland of Asia" in terms of financial center.

vii) Impact on the economy:

With opening the Financial Sector

Services, experienced and more efficient banks come with better technology and huge capital base and the comparatively low efficient banks cannot survive in same ground, so the existing Financial Institutions, having less efficiency, will be compelled to diverse financial products and explore new products and new areas to survive. So, there are chances to establish the Financial Institutions in rural areas. Some of the banks have already started to establish their branches in rural areas. Further, some of the banks have started special schemes to lend to small and medium enterprises (SMEs). Presuming that foreign banks will be more interested in large size loans that go to big corporations. These scenarios show optimistic future for SMEs and agriculture sector, both of which are most important for the Nepalese economy. As mentioned before, openness increases competitiveness, investment and economic activities and increases employment opportunities and decreases cost of capital, finally the whole economy will be benefited.

viii) Capital Account Convertibility regime brings positive impacts:

The effectiveness of capital account convertibility depends largely on the efficiency of the financial institutions at home. As per the WTO commitment, sooner or later full capital account convertibility regime is a must. For meaningful and favourable capital account convertibility regime, quality of the domestic financial institutions must be enhanced. Hence, capital account convertibility regime brings positive impacts on Financial Sector Services under WTO provision but macroeconomic, financial and exchange rate policies must be put in right place. Liberalizing inflows should be sufficient to enable the country to draw on foreign savings to the optimum extent.

b) Negative Impacts

Experiences of other countries show that the financial distress is very harmful not only for this sector but the whole economy. In the present context of globalization, the economy is more open hence the financial crisis of an economy transfers more speedily and quickly to other economies, for example, the East Asian Financial Crisis in 1997 and Global Financial Crisis in 2008. The crises originated from the problem in banking, but most of the countries were worst hit by the crisis, hence the positive impact of liberalization of Financial Sector Services brings many negative impacts as well. Some of the negative impacts are stated as follows:

i) Higher risk of capital flight:

As mentioned above, capital account convertibility regime is the pinnacle of the liberalization of Financial Sector Services. Capital account convertibility regime implies free entry and exit of the capital. Though the entry of capital has more positive impact, the negative impact of capital outflow is very harmful to the developing countries like Nepal. Lack of capital is one of the common characteristics and problems of the developing country. In Todaro's view, "A Country is poor, because it is poor", due to lack of capital, investment is low and growth of the economy is low. Obviously the return of capital in the developed economy is more than that of LDCs. In a capital account convertibility regime, capitalists invest where returns are higher. Capital account convertibility regime is more dangerous for Nepal because Nepal itself is situated between two giants and the fastest growing economies, China and India (having near to double digit growth rate). Obviously, the return of the capital in those economies is more than the inflow in Nepal. If the capitalists are allowed then there are high chances to jump to those economies. Hence, the

capital account convertibility regime creates a higher risk of capital flight for our country.

ii) Decrease in the profit and market share of domestic banks:

As Financial Sector Services opens, the new (foreign) players enter into the domestic financial market with better ideas, more knowledge and huge capital base so competitions increases. In the more competitive environment, the existing Financial Institutions will be bound to provide services with interest spread rate which decreases the profit. As some Financial Institutions are working in break even situation, they will be collapsed. On the other hand, as in case of China, after 10 years from the WTO accession, it is estimated that the market share of foreign banks will be increased. Increase the share of foreign banks implies decreasing the share of domestic banks.

iii) High potentialities of shifting the good credit worthy with high quality clients to the foreign banks :

Due to better services, technologies, facilities and more innovative ideas the clients (especially the good creditworthy with high quality) will shift to those incoming advanced foreign banks. Leaving the less creditworthy clients and some business with the domestic banks. This probable shift is a major threat to Nepalese banks and financial institutions.

iv) Gap between the urban and rural areas widens further:

Most of the Nepalese banks and financial institutions were more urban centric in past. After the issuance of new NRB's directive on the above, now, they are going to plan & establish their branches in rural areas too. Some of the banks and financial institutions have already established their branches in rural areas.

Opening the Financial Sector Service would increase disparity as the incoming foreign bank branches will be least interested to go to the rural areas and the urban areas will be more resourceful and rural areas will become more drought. Hence, opening the Financial Sector Services will increase the disparity between rural and urban areas.

v) High risk, and cost and financial crisis:

Without effective regulatory, supervisory regimes and appropriate macroeconomic policies, internationalization of financial sector is an open invitation for financial crisis. From the experiences of the post global crises, it will be expected to be in place the effective regulations and supervision and appropriate macroeconomic policies formation & their effective implementations as well.

vi) High chance to loose the monetary autonomy:

Undoubtedly the main motivating factor to enter the foreign Financial Institutions in an economy is 'profit'. Such Financial Institutions will be guided by their parent institution preferring the favourable situation for itself. The regulatory authority of the economy will be forced to accept their terms and conditions. And even the government is bound to make new policies as they suggest, no matter the policy is beneficial or harmful to the economy. In this way internationalization of the Financial Sector Service may cause a loss for monetary autonomy of domestic authorities.

vii) Internationalization creates the problem of overbanking and unfair trade practices:

Overbanking suggests that there are already too many banks trying to attract business in a financial market. The overbanking creates many problems in the

economy simultaneously. For example more the banks, more the cost and difficulties to regulate and supervision. On the other hand more players in the same market increase unhealthy competition. In the developing countries like Nepal, the licensing or liquidation regime cannot be accepted as an efficient tool. Hence due to internationalization of Financial Sector Service, the economy has to face the crowd of Financial Institutions with unsound banking practices. Again protectionism can not be the best solution for it, so merger have been encouraged like In Korea and Malaysia. Experts believe, Nepal is also facing the problem of overbanking in urban areas, even before internationalization. Hence, after opening the sector, it would increase further.

necessary condition to become Nepal 'A Switzerland of Asia' in regard to the financial center. But the dark side of it cannot be ignored that internationalization has been the root cause for huge financial crisis in the past in other economies. From the existing domestic Financial Institution's perspective, opening the Financial Sector Service may be harmful; it may even cause collapse of the institutions. Sooner or later Capital Account Convertibility regime has to be accepted. After internationalization of the Financial Service, it causes the effects of capital flight which is obviously harmful to the capital lacking and developing countries like Nepal. Due to unbalanced growth, it may create social evils as well. Finally, the overbanking creates unhealthy competition, which is harmful for the players of Financial Sector Service and to the economy as well.

After accession to WTO, the only choice Nepal has is to mitigate the negative consequences and try to utilize potential benefits. In order to reap the benefit from it, an effective regulatory and supervisory regime must be established with similar to the appropriate macroeconomic policies. It would be prudent to review the tax policy, i.e. different tax rate for the FIs, which operates in urban and rural areas so as to motivate the Financial Institutions to go to the rural areas, which help to decrease the unbalanced growth to some extent. To reap benefit from the full Capital Account Convertibility regime, Nepal should open capital account along in consonance with the line of India. Moreover, for the provision of full Capital Account Convertibility regime there are some preconditions as; (a) control fiscal deficit below 3 percent of GDP (b) maintain foreign exchange reserve at least 20 percent of GDP (c) control inflation rate within 2-3 percent (d) remove the fixed exchange rate regime.

Conclusion

Internationalization of Financial Sector Service brings both 'benefit and cost' where benefits are potential in the long run but the costs are immediate. The positive side of opening the Financial Sector Service is that opening the door to international capital market would help overcome the 'lack of capital' and can help to fulfill the dream of huge and ambitious projects (like Arun III). But, it also opens the door to enter into the foreign financial markets for the Nepalese Financial Institutions. Due to the presence of more experienced and advanced players, the competitiveness of the domestic Financial Institutions also enhances by which the cost of capital decreases and investment friendly environment will be created. And finally the whole economy will be benefited. More over internationalization fulfils the

Managing Total Quality: An approach to organizational effectiveness

Damber Subedi*

Abstract

The shift to Total Quality Management (TQM) may be regarded as revolutionary for many organizations because the tenets of the new paradigm are so radically different from past management practices and concerns. The traditional view is that quality is defined solely as meeting customers' specifications. The total quality view is that quality means satisfying customer needs and expectations. TQM philosophy introduced a whole new approach for looking at performance of an organization through people and managing the quality of products or services to take competitive advantage. In this e-age, the "quality of management" is as pertinent as the "management of quality". The real challenge faced today by most of the organizations is to ensure that management should not ignore the fundamental principles on which quality management and performance excellence of the organizations are linked and/or based. The global marketplace, international and domestic competitions have made organizations around the world realize that their survival depends on continuous quality improvements of their products and services.

Key words: quality, quality improvement, performance, top management commitment, quality excellence.

Introduction

To understand total quality, one must first understand quality. Quality may be defined as "delighting the customer by fully meeting their needs and expectations". The American Society for Quality Control defines quality as the totality of features and characteristics of a product or service that bears on its ability to satisfy stated or implied needs. With the total quality approach, customers ultimately define what quality is. One way to understand quality as a

consumer driven concept is to consider the example of eating at a restaurant. How will you judge the quality of the restaurant? Most people apply criteria such as service, response time, food preparation, environment/atmosphere, price, selection, and so on. The example gets at one aspect of quality – the results aspect. Does the product or service meet or exceed customer expectations? This is a critical aspect of quality, but it is not the only one. Total quality is a much broader concept that encompasses not just the results aspect but also the quality of people and the quality of processes.

There are different dimensions of measuring the quality of products and services. The eight dimensions are crucial to organizational success today which is as follows:

1. **Performance:** a product's primary operating characteristics.
2. **Feature:** Supplements to a product's basic functioning characteristics such as power on a car.
3. **Reliability:** A probability of not malfunctioning during a specified period.
4. **Conformance:** The degree to which a product's design and operating characteristics meet established standards.
5. **Durability:** A measure of product life.
6. **Serviceability:** The speed and ease of repair.
7. **Aesthetics:** How a product looks, feels, sounds, tastes, and smells.
8. **Perceived quality:** As seen by a customer.

Quality in Services

Service can be defined as "any primary or complementary activity that does not directly

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

produce a physical product—that is, the non goods part of the transaction between buyer (customer) and seller (provider).” A service might be as simple as handling a complaint or as complex as approving a home mortgage. Service organizations include hotels; health, legal, engineering, and other professional services; educational institutions; financial services; retailers; transportation; and public utilities. Why many organizations treat customers as commodities? In Japan the notion of customer is equated with “honored guest.” Service clearly should be at the forefront of organizations’ priorities. The service sector began to recognize the importance of quality several years after manufacturing had done so.

However, service organizations have special requirements that manufacturing systems cannot fulfill. The most significant dimensions of service quality are as follows:

- a) **Reliability:** How much reliable is the service provider?
- b) **Accessibility and convenience:** Is the service easy to obtain?
- c) **Timeliness:** Will a service be performed when promised?
- d) **Completeness:** Are all items in the order included?
- e) **Consistency:** Are services delivered in the same fashion for every customer, and every time for the same customer?
- f) **Tangibility:** After the service is over, is there anything to take home to remind the service experience?
- g) **Empathy or Courtesy:** Do frontline employees greet each customer cheerfully?
- h) **Responsiveness:** Can service personnel react quickly and resolve unexpected problems?

Total Quality management (TQM)

TQM is an integrated effort designed to improve quality performance at every level of an organization. Quality is one of the most important issues facing organizations today. TQM is a comprehensive effort to enhance an organization’s products or services quality. In other words, total

quality—a comprehensive, organization-wide effort to improve the quality of products and services—applies not only to large manufacturers or service rendering organizations, but also to small organizations alike. All organizations—large and small, manufacturing and service, profit and not-for-profit—can benefit from applying the principles of total quality. Many countries, viz. Korea and China, are mounting national efforts to increase quality awareness, including conferences, seminars, radio shows, school essay contests, and pamphlet distributions. Spain and Brazil are encouraging the publication of quality books in their native languages to make them more accessible. These trends will only increase the level of competition in the future.

There are as different approaches to Total Quality Management (TQM) as there are business organizations. However, most share some basic elements: (a) customer focus, (b) a process orientation, (c) continuous improvement and learning, (d) empowerment and teamwork, (e) management by fact, and (f) leadership and strategic planning.

(a) Customer Focus

The customer is the judge of quality. Understanding customer needs, both current and future, and keeping pace with changing markets requires effective strategies for listening to and learning from customers, measuring their satisfaction relative to their competitors, and building cordial relationships. Customer needs—particularly differences among key customer groups—must be connected closely to an organization’s strategic planning, product designs, process improvements, and workforce trainings. Satisfaction and dissatisfaction information are crucial because knowing and understanding them lead to the right improvements that can create satisfied customers who reward an organization with their loyalty towards organization, repeat business, and positive referrals. Creating satisfied customers include prompt and effective response and solutions to their needs and desires as well as building and maintaining better relationships. A business can achieve success only by understanding and fulfilling the needs of their customers. From a total quality management standpoint, all strategic decisions an organization makes are customer-driven. In other

words, an organization shows constant sensitivity to emerging customers and market requirements. For this, an awareness of developments in technology and rapid and flexible response to customers and market needs.

Customer-driven organizations measure the factors that drive customers’ satisfaction. An organization close to its customer knows what the customer wants, how the customer uses its products, and anticipates the needs that the customer may not even be able to express. It also continually develops new techniques and approaches to receive customers’ response and feedback. Customer opinion surveys and focus groups can help organization to understand customer needs and expectations. Some organizations require their sales and marketing executives to meet with random group of key customers on a regular basis. An organization also must recognize that internal customers—the recipients of any work output, such as the next department in a manufacturing process or the order-picker who receives instructions from an order entry clerk—are as important in assuring quality as are external customers who purchase the product.

Failure to meet the needs of internal customers will likely affect external customers. Employees must view themselves as customers of some employees and suppliers to others. Employees who view themselves as both customers of and suppliers to other employees understand how their work links to the final product or services. Types of customers may be: (a) External customers, (b) Internal customers, (c) Investor customers, and (d) Social or society customers.

(b) Process Orientation

The traditional way of viewing an organization is by surveying the vertical dimension—by keeping an eye on an organization chart. However, work gets done (or fails to get done) horizontally or cross-functionally, not hierarchically. A process is a sequence of activities that is intended to achieve some results. A process is how work creates value for customers. We typically think of processes in the context of production: the collection of activities and operations involved in transforming inputs—physical facilities, materials, capital, equipments, people, and energy—into outputs, products and services. In

other words, the process aspect links all necessary activities together and increases one’s understanding of the entire system, rather than focusing on only a small part.

(c) Continuous Improvements and Learning

Continuous improvement is a part and parcel of management of all systems as well as of processes. Achieving the highest level of performance requires a well-defined and well-executed approach to continuous improvements and learning. “Continuous improvements” refer to both incremental and “breakthrough” improvements. Improvements and learning need to be embedded in the way an organization operates. Improvements may be of several types:

- a) Enhancing value to the customers through new and improved products and services;
- b) Improving productivity and operational performance through better work processes and reductions in errors, defects, waste, and
- c) Improving flexibility, responsiveness, and cycle time performance.

(d) Management by Fact

Organizations need performance measures for the following three major reasons:

- a) to lead the entire organization in a particular direction; i.e. to drive strategies and organizational change,
- b) to manage the resources needed to move in this direction by evaluating the effectiveness of action plans, and
- c) to operate the processes that makes the organization perform, work and continuously improves.

The types of information and how it is disseminated and aligned with organizational levels are equally important for organizational effectiveness. At the work level, data provide real-time information to identify assignable reasons for variation, determine root causes, and take corrective action as needed. This might require lean communication a channel consisting of bulletins, computerized quality reports, and digital readouts of part dimensions to provide

immediate information on what is happening and how things are progressing. At the process level, operational performance data such as yields, cycle times, and productivity measures help managers to determine whether they are doing the right jobs, whether they are using resources efficiently and effectively, and whether they are improving or not. Information at this level, is generally aggregated; for stance daily or weekly scrap reports, customer complaint data obtained from customer service representatives, etc. At the organization level, quality and operational performance data from all areas of the organization, along with relevant financial, market, human resources, and supplier data form the basis for strategic planning and decision making. Such information is highly aggregated and obtained from many different sources throughout the organization.

An organization may select performance measures and indicators that best represent the factors that lead to improve customer, operational, and financial performances. These typically include: (a) Customer satisfaction, (b) Product and service performance, (c) Market assessments, (d) Competitive comparisons, (e) Supplier performance, (f) Employee performance, and (g) Cost and financial performance.

A comprehensive set of measures and indicators linked to the customer and organizational performance requirements provide a clear guideline for aligning all activities of the organization with its long term objectives.

(e) Leadership and Strategic Planning

Leadership for quality is the responsibility of the organization's top management. Senior leadership must set directions, create a customer orientation, lucid quality values, and high expectations that address the needs and expectations of all concern stakeholders, and build them into the way the organization performs. Senior leaders need to commit to the development of the entire workforce and should encourage participation, learning, innovation, and creativity throughout the entire organization. Reinforcements of the values and expectations require the substantial personal commitments and involvements of senior management. Through their personal roles in planning, reviewing quality

performance, and recognizing employees for quality achievement, the senior leaders serve as role models, reinforcing the values and encouraging leadership throughout the organization. If commitment to quality is not a priority, any initiative is deemed to be failure. In strategic planning, quality should be considered as a major factor.

Many of the management principles and practices required in a TQM environment may be contrary to long-standing practices. Top management, ideally starting with the Chief Executive Officers (CEOs), must be the organizations' TQM leaders. The CEO should be the focal point for providing broad perspectives, vision, mission, encouragement, and recognition. The leader must be committed to establish TQM initiatives and committed to sustain TQM activities through daily actions in order to overcome employees' inevitable resistance to change. But, unfortunately, many organizations do not have the commitment and leadership of their top management.

Strategic planning should be the driver for enhancing quality excellence throughout the organization and needs to anticipate many changes, such as customers' expectations, new business and partnering opportunities, the global and electronic marketplaces, technological developments, new customer segments, evolving regulatory requirements, community / societal expectations, and strategic changes by competitors. Improvement does not happen overnight. The success or failure of any organization depends on the quality of their product and service offer to customers in the market.

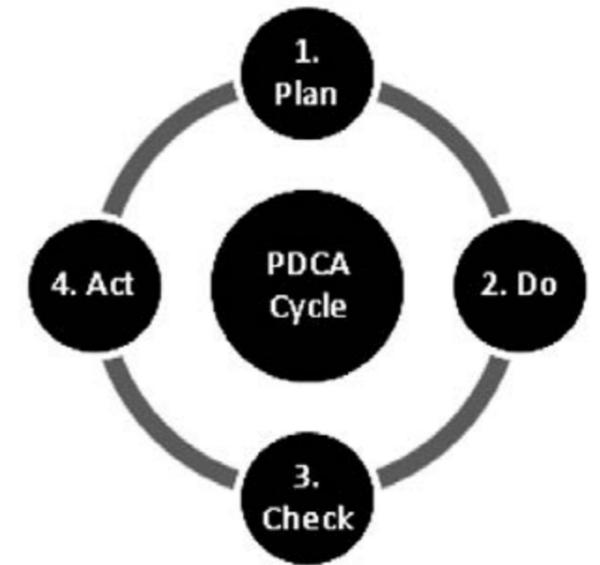
The Deming Quality Management Philosophy

Deming was trained as a statistician and worked for Western Electric during its pioneering era of statistical quality control development in the 1920s and 1930s. During World War II, he taught quality control courses as part of the national defense effort. Although, Deming taught many engineers in the United States, he was not able to reach upper management. After the war, Deming was invited to Japan to teach statistical quality control concepts. By the mid-1970s, the quality of Japanese products

exceeded that of Western manufacturers, and Japanese companies had made significant penetration into the Western markets. Deming taught quality to Japanese. Americans did not listen to Deming as attentively as Japanese did who took him as a prophet of quality.

The Continuous improvement is an ongoing effort to improve products, services or processes. These efforts can seek "incremental" improvement over time or "breakthrough" improvement all at once. Among the most widely used tools for continuous improvement is a four-step quality model—the plan-do-check-act (PDCA) cycle, also known as the Deming Cycle. The circular nature of this cycle shows that continuous improvement is a never-ending process in products and services. Let's look at the specific steps in the cycle.

1. **Plan** The first step in the PDCA cycle is to *plan*. Managers must evaluate the current process and make plans based on any problem they find. They need to document all current procedures, collect data, and identify problems. This information should then be studied and used to develop a plan for improvement as well as specific measures to evaluate performance.
2. **Do** The next step in the cycle is implementing the plan (*do*). During the implementation process managers should document all changes made and collect data for evaluation.
3. **Check/study** The third step is to *check/study* the data collected in the previous phase. The data is evaluated to see whether the plan is achieving the goals established during the *plan* phase.
4. **Act** The last phase of the cycle is to *act* on the basis of the results of the first three phases. The best way to accomplish this is to communicate the results to other members in the organization and then implement the new procedure if it has been successful. The next step is to plan again and repeat all these steps.

Tools and techniques for TQM

Beyond the strategic context of quality, managers can also rely on several specific tools and techniques for improving quality of products and services of their organization. The most popular tools and techniques among them are as follows:

1. Value Added Analysis

Value added analysis is the comprehensive evaluation of all work activities, materials flows, and paperwork to determine the value that they add for customers. Such analysis often depicts wasteful or unnecessary activities that can be eliminated without jeopardizing customer service.

2. Reducing Cycle Time/Speed

Reducing cycle time is another technique of TQM. Cycle time is the time needed by the organization to accomplish activities such as developing, making, and distributing products or services. For example, if a business can reduce its cycle time, quality will often improve. It has become an important competitive advantage today. It involves not only doing the same thing faster but also rethinking and redesigning the whole business cycle. Guidelines for increasing the speed of operations are: start from scratch, minimize the number of approvals needed to do something, use work teams as a basis for organization, develop and

adhere to a schedule, do not ignore distribution and finally integrate speed into the organization's culture.

Benchmarking

Benchmarking is learning from the best practices. It is the process of identifying the best practices and approaches by comparing productivity in specific areas within ones' own organization to other organizations both within and outside the industry. In other words, it is the process of learning how other organizations do things in an exceptionally high quality manner. It helps to examine the process behind excellent performance.

ISO 9000:2000 and 14000

Another useful technique for improving quality is ISO. For instance, ISO 9000 is the international standard set for the products and services by the international body. ISO 9000:2000 refers to the set of quality standards set by the International Organization for Standardization; the standards were revised and updated in 2000. These standards cover such areas as product testing, employee training, record keeping, supplier relations, and repair policies and procedures. ISO 14000 is an extension of the same concept to environmental performance.

Statistical Quality Control (SQC)

This is a set of statistical techniques that can be used to monitor quality; includes acceptance sampling and in-process sampling. Acceptance sampling involves finished products to ensure the quality standards have been met. In other words, it uses periodic random samples taken during actual production to determine whether acceptable quality levels are being met or whether production should be stopped in order to take remedial action. Because most processes produce some variation, statistical process control uses statistical tests to determine when variations fall outside a narrow range around the acceptable quality level. The emphasis when using SQC is on defect prevention rather than trying to inspect the quality into the product.

Deming's Total Quality management Points/Techniques.

Many companies have studied and applied

the 14 Points for management to their organizations with success.

1. Create constancy of purpose: The management must make all efforts for the constant improvements in products and services to take competitive advantages.
2. Adopt the new philosophy: Learn the new philosophy and adopt it by top management and everybody.
3. Cease dependence on mass inspection: Understand the purpose of inspection, for improvement of processes and reduction of cost.
4. End the practice of awarding business on the basis of price tag alone.
5. Seek continuous improvements: Management must continuously improve the production processes for the better productivity and cost reduction.
6. Institute training: Training must be a part of the organization's succession planning. In today's business environment any training which is less than visionary will not help the organization meet its' future goals and objectives. Training objectives must be supportive of the organization's vision and mission.
7. Institute leadership: Institute leadership to help workers/employees do a better job.
8. Drive out fear: Drive out fear so that everyone is working for continuous quality improvements. Create trust and conducive climate for innovation.
9. Break down barriers between departments and staffs: Management must break down barriers between functional departments and staffs.
10. Eliminate slogans and targets: Deming suggested that signs, slogans and targets to motivate and inspire employees must be eliminated.
11. Eliminate numerical quotas: The management must not focus only on numerical quotas which

may diminish the quality of the products and services instead, learn and institute methods for quality improvements.

12. Remove barriers to pride of workmanship: The management should support the employees to overcome the barriers that may arise in course of functioning.
13. Institute a vigorous program of education and re-training: Management must encourage education and self-improvement for everyone.
14. Take action to accomplish the transformation: According to Deming, all organizational members must understand these mentioned 14 points and work together to achieve total quality management of the organization.

In conclusion, TQM is a real and meaningful effort by an organization to change its whole approach to business so as to make quality a guiding factor in everything the organization does. It is commonly used in manufacturing, hotels, hospitals, education, government and other service organizations.

The important tools for TQM are benchmarking, outsourcing, reducing cycle time/speed, maintaining standards of ISO 9000:2000 and 14000, statistical quality control etc. The fourteen points suggested by Deming are most useful for continuous quality improvements and finally attaining organizational excellence by applying such techniques in smooth operations and functioning of organizational activities.

Reference

- Agrawal, G. (2011). *Principles of Management*. Kathmandu: M.K Publishers and Distributors.
- Griffin, R. W. (2009). *Managment*. USA: Houghton Mifflin Co.
- Juran, J. (1988). *Quality control handbook 4 th ed.* New York: McGraw- Hill.
- Poudyal, S. R. et al (2013). *Principles of Management*. Kathmandu: Asmita Books Publishers and Distributors.

The Salient Features & Components of new Consumer Price Index (CPI): Base Year 2014/15

— Durgesh G. Shrestha*

Background

Nepal Rastra Bank (NRB), the central bank of Nepal, was established in 1956 under the Nepal Rastra Bank Act, 1955 and is the monetary, regulatory and supervisory authority of domestic banks and financial institutions. It has multiple goals and objectives. Amongst them, one of the major objectives is to maintain price stability in the nation for sustainable development of the economy. Achieving a low and stable inflation in an economy is a prime goal of monetary policy of Nepal Rastra Bank. However, dynamics of price and inflation in Nepal is somewhat complex mainly because of the large trade dependence with India with which Nepal shares an open border.

The term 'inflation' refers to a sustained and persistent increase in an economy's overall price level. It is a process of continuously rising prices or equivalently of continuously falling value of money i.e. deterioration in the purchasing power of money. It is one of the major indicators for measuring the price stability in an economy and also the effectiveness of monetary policy implemented by the NRB. The NRB has been using the Consumer Price Index (CPI) as an official measurement tool for measuring inflation in Nepal. CPI measures average change in prices for a fixed commodity basket of goods and services over a period of time for a representative Household (HH).

CPI measurement process begins with the Household Budget Survey (HBS), which provides information on the HH's spending habits on different consumable goods and services. This information is used to construct a fixed commodity basket of relevant goods and services. Based on a survey of the spending patterns of HHs, goods and services are included in the basket and relative weights are assigned to them according to their relative importance in the total expenditure, i.e., goods and services that account for larger portions of the their

total expenditure are assigned greater weights while goods and services that account for smaller portions of their total expenditure are assigned lesser weights.

Household Budget Survey (HBS) in Nepal

Household Budget Survey (HBS) also known as 'Family Expenditure Survey' and 'Household Income and Expenditure Survey', is conducted to collect up-to-date information on households expenditure, income, consumption, saving, investment as well as HHs data on demographic features, education, health, transportation, occupation, remittance, housing conditions etc.

The main objective of HBS is to collect data on the consumption expenditure of private households to determine the fixed commodity basket of goods and services and their respective weights that will be used for computation of the CPI. Most countries use the CPI as a tool to measure inflation.

Information from the HBS produces basic components such as commodity basket, market centers, weighting factors, base years, etc. which will be used to construct the CPI. Other objectives of the HBS include gathering information on socio-economic indicators, sources of income, expenditure on different consumable goods and services, assets and liabilities of Nepalese HH, their sources of credit and their banking behavior.

In the pace of economic development various socio-economic changes take place over time in an economy. Level and source of income as well as consumption expenditure pattern of HHs change significantly with the pace of economic development. With the expansion of economic activities, new commodities appear in an economy and HHs begins to use these new commodities, replacing old ones. In other words, changes in behavior, lifestyle, and habits of HHs lead to a shift/change in their consumption pattern as well. Not only does the market expand but

new market centers emerge thereby introducing new commodities. Increase in level of income of HHs also enhances their living standard. The expansion of financial institutions in rural as well as urban sectors leads to monetization of an economy. This results in expansion of various social and economic activities in rural and urban sectors as well. Thus, changes in the income, consumption pattern and expenditure of the HHs in urban and rural sectors show that the weights being used in the computation of CPI do not reflect the real situation. So, it is necessary to revise the weights along with these changes and make the price indices more realistic and comparable with real situation. To revise the weight factors and update the commodity basket, HBS has to be conducted at regular intervals. The current practice involves conducting the HBS in every ten years. Rapid economic and social transformation demands conducting the survey more frequently. In this regard, the International Monetary Fund (IMF) has also suggested conducting the survey every five years.

The NRB had carried out HBS since fiscal year (FY) 1973/74. For the first time in the history of Nepal, the NRB conducted First HBS in year 1973 with the objective of developing weightages for the construction of Weighted Urban CPI. The NRB started publishing the weighted Urban CPI from 1973/74. Prior to that unweighted CPI was in practice.

The second and third surveys were conducted in FY 1984/85 and FY 1995/95 respectively at intervals of ten years. The Fourth Household Budget Survey was conducted in FY 2005/06 and the conduct of the latest (Fifth) HBS has been completed recently on FY 2014/15. Accordingly, the new series of CPI has been published from beginning of FY 2072/73.

Thus, until now, the NRB has conducted five HBSs with the main objective of updating the commodity basket and developing weightage factors

for the construction of CPI to make it more realistic and trustworthy.

The milestones by the NRB on conduct of HBS and construction of price indices are:

- The NRB started to publish unweighted price index for Kathmandu Valley by collecting the prices of 15 consumer goods in 1957.
- Publication of unweighted price index for Terai region was started in 1962 and hilly region was added in 1963.
- Publication of weighted price index was started only after the First HBS conducted by the NRB in FY 1973/74. Based on this survey, the first commodity basket along with assigned weight factors was constructed and thereby published alongside the weighted CPI.
- The Second and the Third HBSs were conducted on FY 1984/85 and FY 1995/96 respectively. Based on the third HBS, the weighted Urban CPI was constructed and published accordingly.
- The fourth HBS had been conducted on FY 2005/06 and weighted National CPI was published in FY 2010/11 with FY 2005/06 as the base year.
- The fifth HBS has been completed recently (on FY 2014/15) and new CPI was published at the beginning of this fiscal year (FY 2072/73) with FY 2014/15 as the base year. Its single objective is "To review the consumption pattern of goods and services of Nepalese households and thereby provide a new commodity basket with updated expenditure weights required for the calculation of national consumer price index."
- Until now, five HBSs have been conducted by the NRB for the construction of realistic and updated CPI.

Household Budget Survey in Nepal: In summary

HBS		First	Second	Third	Fourth	Fifth
1.	Survey Period	FY 1973/74	FY 1984/85	FY 1995/96	FY 2005/06	FY 2014/15
2.	Regions and no. of Market Centers occupied by	Urban	12	21	23	37
		Rural	18	23	—	25
	Total	18	35	21	48	84

* Deputy Director, Nepal Rastra Bank.

Occupied by survey		16	12	21	23	36
3.	Total no. of Municipalities	20,84	25,85	33,29	42,53	54,27
	Total no. of HHs ('000)	6,625	5,323	2,500	5,095	8,028
	No. of HHs in survey					
	Ratio of total HHs to the no. of HHs in survey	0.3178	0.2059	0.0751	0.1198	0.1479
4.	Weightage in CPI	100.00	100.00	100.00	100.00	100.00
	Food and Beverage group	66.78	62.63	53.20	46.82	43.91
	Non-food and Services group	33.22	37.37	46.80	53.18	56.09

Salient features of the new CPI (FY 2014/15 = 100)

- The current new CPI was published at the start of this fiscal year (FY 2072/73 or FY 2015/16) based on the Fifth HBS, which has FY 2014/15 as the new base year.
- 43.91 percent weight is assigned to Food and Beverages group and 56.09 percent weight is assigned to Non-food and Services group in the new CPI. The previous weights of these groups were 46.82 percent and 53.18 percent respectively. FY 2005/06 was the previous base year.
- The new system uses Laspeyre's Weighted Geometric Average indexing method to compute the new CPI.
- COICAP (Classification of Individual Consumption According to Purpose) has been used while deciding the basket of consumer goods and services in the new CPI.
- Prices are collected from 60 different market centers out of 84 market centers that were selected for surveying purpose for constructing the new CPI; previously prices were collected from 33 market centers from 48 market centers that were selected for surveying purpose for constructing the old CPI.
- The number of goods and services for price collection while constructing the new CPI has been increased to 496 from the earlier 410.
 - Based on the Fifth HBS, in the new CPI, the Food and beverage group includes 192 items while Non-food and services

group includes 304 items. However, in the old CPI, the Food and beverage group included 155 items while Non-food and services group included 255 items.

- The commodity basket of new CPI consists of 402 Goods items and 94 Services items while the commodity basket of old CPI consisted of 331 Goods items and 79 Services items.
- Prices of goods and services are collected on weekly, monthly and quarterly basis for construction of new CPI whereas previously the prices of goods and services were collected on weekly, monthly, quarterly, half-yearly and yearly basis.
- CPI of three ecological belts, Kathmandu valley, hilly region and terai region were published in the old CPI while in the new CPI series, CPI of four ecological belts, Kathmandu valley, hilly region, terai region and mountain region have been published.
- In addition, the price index published under the new series has now become more realistic, reliable and internationally comparable with adoption of international standards.

Components of new CPI (2014/15 = 100)

Important components of new CPI are as follows:

(a) Base Year

It is a major component in constructing the price index since price index is a statistical device, which measures average change in price of consumer goods and services during the review period in comparison to the base period. Base

year for the current CPI is FY 2014/15 replaces the earlier base year - FY 2005/06.

(b) Weighting Factors

The basic assumption is that mass consumable goods and services hold significant weight compared to other goods and services. Therefore, we can observe the change in weightages of

goods and services of preceding surveys to that of weightages of goods and services selected on the basis of new survey. It is a pre-requisite for constructing CPI. Weighting factors would be derived from HBS and for the new CPI, weightages have been determined through fifth HBS.

Weightage of Major Groups in new CPI:

Major Groups	CPI (2005/06 = 100)	New CPI (2014/15 = 100)
Food and Beverage Group	46.82	43.91
Non-food and Services Group	53.18	56.09
Overall	100.00	100.00

Sub-group weightage in the series of new CPI

Groups / Sub-groups	CPI (2005/06 = 100)	New CPI (2014/15 = 100)
1. Food and Beverage	46.82	43.91
Cereals Grains & their products	14.81	11.33
Pulses and Legumes	2.01	1.84
Vegetables	5.65	5.52
Meat & Fish	5.70	6.75
Milk Products and Egg	5.01	5.24
Ghee and Oil	2.70	2.95
Fruits	2.23	2.03
Sugar & Sugar Products	1.36	1.74
Spices	1.46	1.26
Soft Drinks	0.96	1.24
Hard Drinks	1.72	0.68
Tobacco Products	0.85	0.41
Restaurant & Hotel	2.35	2.92
2. Non-Food and Services	53.18	56.09
Clothing & Footwear	8.49	7.19
Housing & Utilities	10.87	20.30
Furnishing & Household Equipment	4.89	4.30
Health	3.25	3.47
Transport	6.01	5.34
Communication	3.64	2.82
Recreation and Culture	5.39	2.46
Education	8.46	7.41
Miscellaneous Goods & Services	2.17	2.80

(c) Commodity Basket

This component also has a significant impact on CPI. Goods and services that are consumed by large section of the general people would be selected and taken into commodity basket as per the findings from the HBS. The updated commodity basket for the new CPI series based

on the fifth HBS includes 496 commodities including both goods and services.

CPI (2005/06 = 100)			New CPI (2014/15 = 100)		
Goods	Services	Total	Goods	Services	Total
331	79	410	402	94	496

(d) Market Centers

The market where the consumer goes should be well developed and accessible. The pertaining data would be collected from the respective market centers as per the directives laid out by the survey. Based on the fifth HBS, altogether 60 market centers were selected for collecting prices of goods and services in order to construct the new CPI.

Market Centers by Rural - Urban Area

S.No.	Area	CPI (2005/06 = 100)	New CPI (2014/15 = 100)
1	Rural	14	29
2	Urban	19	31
Total		33	60

Market Centers by Ecological Belt

S.No.	Ecological Belt	CPI (2005/06 = 100)	New CPI (2014/15 = 100)
1	Terai	16	23
2	Hills	16	32
3	Mountain	1	5
Total		33	60

(e) Formula

The weighted consumer price index has been taken into consideration to measure the effect of changes in prices for goods and services that have been included in commodity basket over a period of time. The NRB has applied Laspeyre's Weighted Geometric Average indexing method to compute the new CPI.

(f) Price Data

Realism and trustworthiness of the CPI are major factors for effective implementation of monetary policy by the NRB. So, reliable price data should be available to construct the effective price index. These price data are the basic inputs for the construction of reliable and comparable CPI.

Conclusion

The CPI is the most widely used yardstick for measurement of inflation and is also viewed as an indicator of the effectiveness of government's economic policy. It provides information about price changes in the nation's economic activities to government, business and private citizens and is used

by them as a guide in making economic decisions. The NRB has been using CPI as the main indicator to measure the aggregate change in general price level i.e. inflation. It helps in measuring the average change in the retail prices paid by the consumers for a fixed commodity basket of goods and services over a period of time.

Over time, economies undergo structural changes. Under the current liberalized environment, changes in the economy are taking place at a fast pace. Product and their specifications, both in terms of quality and packaging, are changing even faster. It has, therefore, become increasingly difficult to obtain the price information of selected products for a fixed number of quotations over a longer period of time. Also, a number of products, which were very important in terms of the market share at one point of time, become obsolete in a short span of time. Therefore, it is necessary to update the commodity basket and the respective weights of goods and services at regular intervals and for this purpose, HBS needs to be conducted regularly. Till now, five HBSs have been conducted by the NRB.

Historically the commodity basket and weights have been updated through HBS every ten years. In order to make the CPI more representative and trustworthy by improving and expanding its scope and coverage in terms of commodities, market centers and weight, the latest (fifth) HBS was completed at the end of FY 2072/73. Results from this survey were published at the start of FY 2072/73 with FY 2071/72 as the base year.

This new CPI comprises of 496 different commodities divided between Food and Beverages group with 43.91 percent weight and Non-Food and Services group with 56.09 percent weight. Prices of these 496 commodities that have been included in a fixed commodity basket are collected from 60 different market centers of a country on weekly, monthly and quarterly basis in order to trace the price movement of these commodities in different markets regularly and thereby construct a realistic and trustworthy CPI.

Reference

Arthik Mimansa (2071), FIEUN, Nepal Rastra Bank
Household Budget Survey Urban Nepal (Mid-July 1995 – Mid-July 1996), Nepal Rastra Bank
Household Budget Survey Nepal (Mid-Nov. 2005 – Mid-Nov. 2006), Nepal Rastra Bank
Nepal Rastra Bank Samachar (2064), Nepal Rastra Bank
Media release on Fifth Household Budget Survey Finding (http://nrb.org.np/ofg/events_ofg/Media_Release--fifth_Household_Budget_Survey_Findings.pdf)
Press release on 4th Household Budget Survey in Nepal
Press release on 5th Household Budget Survey in Nepal (http://www.nrb.org.np/red/publications/study_reports)

Introducing Regulatory Framework for Commodity Futures in Nepal

Dr. Gopal Prasad Bhatta*

1. General Background

A "Future" is an agreement between two parties to buy or sell an 'underlying asset' at a contractual price on a predetermined date. In commodity futures, the commodity is an underlying asset. Major commodities those are globally traded in commodity futures market are energy (brent crude, natural gas, etc.), precious metal (gold, silver, copper, platinum etc.), agricultural commodities (corn, wheat, cocoa, cotton, live cattle etc.). Unlike forward contracts, futures are traded only through the "Exchanges". Futures are standardized contracts, have range of delivery dates, settled daily, usually closed out prior to maturity and have little credit risk compared to forward contracts.

Futures are derivative securities those derive their values from an underlying asset. Thus, commodity futures trading and pricing are affected by the price information of the underlying commodities. Every derivative securities have two components in their valuation: intrinsic value and time value component. Intrinsic value of the future is solely depend on the spot price of the commodity plus other relevant information and time value component varies as per the expectation of investors.

Commodity futures are traded through 'Exchanges'. A 'Commodity Exchange' is an exchange where various commodities and derivatives are traded. Most commodity markets across the world trade in agricultural products, other raw materials and contracts based on them. These contracts can include spot prices, forwards, futures and options on futures. The major commodity exchanges around the globe are Chicago Mercantile Exchange (CME Group, Chicago), Chicago Board of Trade (CME Group, Chicago), New York Mercantile Exchange (New York), Brazilian Mercantile and Future Exchange

(Sao Paulo, Brazil), Mercado a Termino De Buenos Aires (Buenos Aires, Argentine), Africa Mercantile Exchange (Nairobi, Kenya), South African Futures Exchange (Sandton, South Africa), Bourse Africa (Ebene City, Mauritius), Abuja Securities and Commodity Exchange (Abuja, Nigeria), International Commodity Exchange Kazakhstan (Almaty, Kazakhstan). There are many exchanges in India, Pakistan, Bangladesh, Thailand, Japan, Iran, China, Singapore and Uzbekistan. There are some exchanges those trade on commodity futures in Nepal as well.

Top Commodity Exchanges in the world

- **Chicago Mercantile Exchange (CME):** A financial and commodity derivatives trading platform headquartered in Chicago. Originally founded in 1898 as the Chicago Butter and Egg Board, the CME has one of the largest options and futures line-up of any exchange in the world. The CME offers contracts of all kinds including agriculture, credit, economic events, equity index, FX, interest rates and other futures/options investments. The CME is owned and operated under the CME Group.
- **Chicago Board of Trade (CBOT):** Established in 1848, the CBOT ranks as the oldest futures/options trading exchange in the world. The exchange offers more than 50 different futures and option contracts for investors stretching across a number of asset classes. As of 2007, the CBOT operates as a subsidiary of the CME group.
- **New York Mercantile Exchange (NYMEX):** The NYMEX is the world's largest physical commodity futures exchange, offering exposure to a wide variety of products. Commodity Exchange

Inc. (COMEX) also operates as a division of the NYMEX and is best known for offering exposure to various metals contracts. The two divisions joined in late 2006, and were acquired by the CME Group in early 2008.

- **London Metal Exchange (LME):** Stationed in the United Kingdom, the LME is a major exchange that offers exposure to futures and options of a wide variety of base metals and other commodity products. Some of the metals traded include aluminum, copper, tin, nickel, zinc, and lead. Though founded in 1877, the exchange can trace its roots all the way back to 1571, when the Royal Exchange in London was opened, only trading copper at that time.
- **Intercontinental Exchange Inc. (ICE):** The Intercontinental Exchange is a U.S.-based company that operates futures and over-the-counter contracts via internet marketplaces. The company was originally focused on energy contracts but has widened its scope by offering exposure to a number of commodities including cocoa, cotton, sugar, iron ore, natural gas and crude products. The platform is much more focused on just a select few commodities and may be a good fit for traders looking to single out just one or two.
- **Multi Commodity Exchange (MCX):** The MCX is a private commodity exchange based in Mumbai, India. The company was founded in 2003 and ranks as one of the top 10 commodity exchanges in the world. Traders can gain access to a number of the usual suspects like gold and silver, but also have the option to trade a number of commodities focused on the Indian economy like pepper, cashew kernel, yellow peas, and a number of other futures that would be difficult if not impossible to find within U.S. borders.

Bank for International Settlements (BIs) provides data on financial futures both traded on exchanges and OTC markets. The latest data (September 2015) shows that the notional principal of outstanding open interest (number of contracts) amounts USD 26739 billion and turnover of USD 4694 billion. It

has also been observed from the table no. 1 that the share of North America is highest (64.5%) in notional principal of outstanding open interest in financial futures followed by Europe(26.8%), Asia and Pacific (5.5%)and other markets(3.2%). The same trend has been observed in turnover. However, BIS does not compile the information about the commodity futures.

Table 1

Exchange Traded Futures, By Location of Exchanges

Notional Principal, Billion USD	Open Interest		Turn over	
	2013	2014	Sep-15	Sep-15
North America	2613	3226	17235	3258
Europe	2004	1534	7166	1140
Asia and Pacific	282	208	1484	207
Other Markets	101	79	854	89
Total	5000	5047	26739	4694

Source: www.bis.org

Commodity and equity derivatives are compared with the available data in India. The total traded amount of commodity derivatives has been significantly increased to USD 3330 million in 2013 from USD 1019 million in 2008. The amount of trading was just USD 29 million in 2003. However, the share of agricultural commodities drastically declined from its 94 percent level in 2003 to 12 percent in 2013. The table further shows that investors are shifting their exposures from equity derivatives and equity spot market significantly in to commodity futures in later days. In 2003, the traded volume of commodity derivatives was 11.6 percent of the total traded volume of derivatives (equity and commodity derivatives). However, the share of commodity derivatives trading increased to 34.6 percent.

Table 2

Comparing Traded Volumes of Equity and Commodity Derivatives in India

total traded volumes, USD, Million

	2003	2008	2013
Commodity Derivatives	29	1019	3330
Agricultural	28	244	400
Non-Agricultural	1	775	2930
Equity Derivatives	92	3281	5793

* Director, Nepal Rastra Bank.

Equity Spot	128	890	498
Total	249	5190	9621

In Nepal, no official data are released on the trading volume of commodity futures. Though exchanges were established as per the Company Act, 2063 and exchanges were registered as per the tax purposes, the absence of regulatory and supervisory body of this highly sensitive instrument pose significant risk in the investment market of Nepal. This article will analyze the need of commodity futures exchanges and the major legal and regulatory provisions to be looked into while licensing such exchanges.

2. Need of the Commodity Futures Exchanges in Nepal

Commodity futures exchanges help to modernize the production, consumption, pricing, distribution and financing quality of Nepalese agricultural and non agricultural commodities. As explained earlier, “future” is an agreement between two parties to buy or sell an underlying asset at a predetermined price on a predetermined date. Thus, this agreement ascertains the producer that his/her product will be sold in the future with certainty and refrains him/her from any customer risk. The producer knows in advance the quality, price, volume and proceeds of selling the commodities. The buyers, on the other hand, knows the same thing (quality, price, volume and cost) of the commodities in advance that makes him/her free from the risk of availability of the said commodity in the market. Since futures are traded through organized exchanges only, it helps to discover the right prices of the commodity in the market and guides the spot prices as well. In this process, other allied agencies, such as quality control department, warehousing and banks and financial institutions will be involved to revamp the economy in one or another way.

The first important contribution of the commodity exchanges in Nepal would be **to provide quality production of agricultural commodities**. Commodity exchanges only trade on standardized products. Standardization need to specify the certain basic features of commodities those need to be traded

through futures exchanges. In Nepal, there is not any formal mechanism of standardization which ensures the quality of agricultural products. In other words, there are no mechanism of differentiating agricultural commodities on the basis of branding, packaging, certification of quality control department and other control authorities.

The economic structure of Nepal clearly shows that agricultural sector has been contributing significantly in Gross Domestic Product (GDP), employment and poverty reduction. While contributing one-third in GDP, it has provided dependency of the two-third of the population of the country. The major food crops in Nepal are rice, maize, wheat, millet, barley, buckwheat and pulse. Similarly, oilseeds, tobacco, jute, sugarcane and potato are regarded as cash and industrial crops. Major spices include ginger, garlic, chilly and cardamom. Fruits, fisheries, and livestock also contributes Nepalese agro-economy. The production and yield of all these items are increasing in Nepal and need to be consumption friendly with addition of developed quality, commercial farming, use of modern technology and warehousing arrangements.

The second important contribution of commodity futures exchanges would be **to ensure food security in the country**. One of the major reasons for “Futures” trading is to hedge the risk. For hedging purposes, the party who is in short position must have commodities in advance to deliver. Without having sufficient storage and warehousing facilities, it would be difficult to arrange the underlying commodities on the delivery date. Thus, trading of commodity futures will enhance the storage and warehousing facilities that support the food security in the country.

Further, **systemic warehousing facilities promotes banking finances to the agricultural sector**. improved and quality agro production needs financing to the farmers. Nepal Rastra Bank has already directed banks and financial institutions to diversify certain portion of their credit to agricultural sector. Cold storages and commodity futures based on Nepalese agricultural products will support the BFIs to meet regulatory directive. Moreover, warehouse and inventory financing will also gain momentum with the speedy development of commodity futures.

Futures are the instruments for ‘**right price discovery**’. In the market based economy, pricing of real as well as financial asset in important phenomenon that indicates whether the economy efficient enough to channelize the funds from savings to deficit sector. Efficient market hypothesis (EMH) assumes that prices of the assets/commodities contains all types of information, historical, publicly available and inside ones. Futures are traded on the exchanges. Exchange route of trading is the centralized mechanism of price discovery. For example, the price an October future on orange will incorporate all the information regarding the production, quality, weather, demand and supply and so on information as regards to the underlying commodity “orange”. Thus, the futures trading will guide the spot price path of the commodities.

Nepalese speculative investors do not have enough instruments **to diversify their wealth to get portfolio benefit**. The only stock exchange in Nepal, Nepal Stock Exchange, provides little opportunities in equity dominated market. The speculative investors are one who want to seek returns from the fluctuation of prices (i.e. price appreciation and depreciation). A systematic, well regulated and technologically sound commodity futures exchanges will fulfill the gap in this regard.

Thus, mechanism of trading commodity futures in Nepal will support agricultural economy to a large extent with right price discovery, quality and standardized products in the market, warehousing facilities that supports the food security in the country, enhancing BFIs financing in agricultural sector and warehouse financing, risk diversification and portfolio management and alternative avenues for speculative investors to trade.

3. Regulatory Framework for Commodity Futures: Some suggestions

Commodity futures in Nepal should be introduced with proper legal, regulatory, institutional and human resource expert development. The instrument is also highly reliable on information technology (IT), so it requires IT expertise as well. The legal and regulatory framework should have objective of:

- protecting investors

- Ensuring markets are fair, efficient and transparent
- Reducing systemic risk

In addition, it should take into account the international best practices along with domestic regulatory environment of money and capital markets.

The law should clearly speak about the role of regulatory authority, licensing of exchanges, authorities and responsibility of exchanges, power of regulation and supervision, Information technology and its use, supervision of software, clearing house and its responsibilities, clearing and non clearing agents, commodity specification, contract design and power of regulatory authority to change the contract document, contract enforcement, responsibility of short trader, price discovery and fairness, investor protection mechanism, market surveillance and information sharing for physical commodities futures market.

Initially, the market may be allowed to introduce international commodities like gold, petroleum products, copper, silver and so on. However, the ultimate goal of the market is to make transaction on domestic commodities. The regulations should specify the commodities must have domestic spot market that is well developed, diversified and standardized. The commodities having monopolistic supply and undiversified market should not be allowed to enter into futures market. The legal mechanism should physical commodities derivatives market serve their fundamental price discovery and hedging functions while operating free from manipulation and abusing trading schemes.

Divergence between the futures settlement price and the underlying physical market price creates susceptibility to manipulation and disorderly market conditions, so authorities should be given powers to change contract provisions where necessary. Moreover, certain physical market conditions are needed for successful functioning of commodity futures contracts to address the importance of physical delivery terms and settlement reliability for promotion of price convergence.

The regulatory authority should be independent and autonomous body to look after all

the derivative instruments, including options, other futures, swaps, forwards and other credit derivatives. Temporarily, Security Board/Nepal is an appropriate regulator for these instrument. However, there should be a separate department to look after all these derivative instrument with highly skilled manpower. Special attention is to be given the role of technology and possibility of its misuse to exploit the investors.

4. Conclusive Remarks

Commodity futures market is already operated in Nepal. Many investors have common problem that there is no legal way out in this speculative business. The exchanges are the regulator , operator and all,

just established as per the companies Act, provision. Government also is content with the tax revenue from that business and therefore these institutions are legal one. However, there is an urgency to address the legal and regulatory issue in this market to make the capital market more vibrant. In addition, this market will open the door for standardized product, warehousing development, warehouse financing, minimize price risk through hedging, efficient price discovery mechanism, aligning futures and spot price and avoid black markets. Thus, Government of Nepal should give highest priority to enact the commodity futures law and regulations for smooth functioning of the capital market in Nepal.

The Negative Interest Rate Policy

Khageshor Bhandari*

Introduction

In recent days, the negative interest rate has been a new experiment in the field of economics and finance as some of the central banks in developed countries have started using it as a tool of unconventional monetary policy. It is against the traditional economic views of positive rate of interest. The rate of interest, which banks charge on deposits if below zero, is called negative rate of interest. In negative interest rate strategy, depositors need to pay a certain amount of fee to the banks instead of receiving any interest on their deposits. Leaving the exception of Julius Baer, one of the private banks in Switzerland which charges large depositors negative interest rates; this has not yet been applied to general consumers. The European Central Bank, central banks' of Denmark, Sweden, Switzerland and Bank of Japan are currently using this negative policy rate as their short-term policy instrument. Negative interest rate, if applied only to commercial banks by a central bank, is also known as a negative policy rate. This policy aims to encourage commercial banks to make more investments/lending rather than hold excess reserves at the central bank. Negative rate is a disincentive for banks, which keep excess reserve at the central banks, for not investing their fund. This policy has the objectives of promoting investment, increasing aggregate demand, promoting economic growth, increasing employment and raising inflation.

The Swiss National Bank (SNB), the monetary authority of Switzerland, first introduced the concept of negative interest in 1972 in order to discourage capital inflows from oil exporting countries. Initially, the SNB charged 2% per quarter in non-residents' Swiss Franc (CHF) deposits. Later, the rate was revised to 3% in November 1973 and to 10% in

February 1978. Since December 2014 the SNB has started charging a 0.75% negative rate of interest on deposits with the objective of preventing appreciation in CHF, fighting deflation and promoting growth¹.

The SNB was followed by the Riksbank, central bank of Sweden in 2009 because of deep recession. It applied a -0.25% deposit rate between July 2009 and September 2010. From July 2014 onwards, again a negative rate of -0.5% and was applied in Sweden because its inflation fell below the targeted level. The rates on treasury bills also were negative. Similarly, in Denmark, from 2012 onwards, the certificates of deposit rates are negative and aimed to discourage capital inflow and appreciation of Danish Krone. From June 2014 onwards, the central banks in Euro Zone have started applying negative rates because of weak growth and very low level of inflation². From 29 January 2016, Japan also entered into the negative interest rate regime aiming at preventing stagnation that is on the way because of deflation and a damaging cycle of low price.

Objectives of negative rate of interest

This is generally associated with or is a by-product of some unwanted economic situations such as deflation and economic recession resulting from decline in aggregate demand. The objectives of this policy may differ in different countries as discussed above. Following are some of the generalized objectives of negative policy rate:

1. To increase lending/investment
2. To increase consumption
3. To promote economic growth
4. To control deflation and raise inflation

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

1 Details are available in: Jackson, H. (2015). The International Experience with Negative Policy Rates. Ottawa: Bank of Canada.

2 Details are available in: Jackson, H. (2015). The International Experience with Negative Policy Rates. Ottawa: Bank of Canada.

5. To check capital inflows
6. To prevent currency appreciation

Factors that enforce negative policy rate regime

General factors that force monetary authorities to adopt negative interest rate are slow economic growth, falling prices of goods and services i.e. deflation, very low level of prevailing interest rate i.e. being close to zero, contraction of debt and unwanted inflow of foreign capital. The negative policy rate aims at promoting economic growth by increasing investment. The logic behind this is that banks will invest more rather than keep excess reserves at central banks to avoid possible negative charge i.e. negative rate of interest. It is hope that this in turn will lead to increase in economic activities including aggregate demand, price, employment etc.

Conditions for the effectiveness of negative policy rate regime

Good social security, conducive environment for investment, good infrastructures etc. are the preconditions for the effective implementation of negative policy rate in order to affect investment. If the people have good social security in the country so that they don't need to worry about unemployment, sickness, old age and other unforeseen circumstances, they will spend more and be encouraged by negative policy rate, which will push aggregate demand up. In absence of good social security, the result may not be as expected. Also, there must be conducive environment for the investment and there must be room for growth with unemployed resources in the economy in order to enforce the bank to increase their lending. Good infrastructures i.e. well developed banking system with little or no dominance of informal sector is essential for successful transmission of the policy rate and its desired effects in the economy. Its effectiveness is also determined by the people's expectation on the persistence of this system and direct and indirect costs associated with cash transactions and the expectation on the further change in negative rates.

The Transmission Channels

The negative policy rate transmits via following channels.

1. **Credit channel:** With negative policy rate, more investible funds are available. This system encourages borrowing and increases lending. More investment ensures more economic activities and promotes the economic growth in the economy.
2. **Exchange rate channel:** Negative policy rate ensures greater supply of domestic currency in the market. It also reduces the capital inflows. This will cause currency depreciation or prevent its appreciation, which promotes export that in turn helps to achieve higher employment and growth.
3. **Portfolio channel:** Investors will divert from negative yield assets such as government bond to riskier assets. This will promote economic activities and growth.
4. **Reflation channel:** This involves recovery of price level. Negative interest rate forces more lending. With more money in hands of the public, demand and price will go up leading to promotion of businesses and thus economic growth.

Pros and Cons

Negative interest rate policy is in the experimental phase. Its exact impact on the economy is to be observed in the days to come. A short experience on it has shown that this policy, if implemented successfully, can bring some positive changes in the economy. The success of this policy can ensure the recovery of falling prices, high aggregate demand, more economic activities, higher exports, higher economic growth and more employment opportunities.

However, it is not free from negative side effects. There are some arguments that the policy is not a fully effective monetary tool to promote growth and employment. It may also be more risky for the economy than what is commonly understood. Some highlights on its possible negative impacts are;

1. **Risky and poor quality of lending:** Banks may compromise in collateral and other safety measure for forceful lending.
2. **Capital flight:** Given that capital account is open, this system can cause capital flight in search of greater returns. However, countries with closed or partially open capital account need not worry in this regard.
3. **Fiscal disincentive:** In this system, government has no pressure to reduce the debt as treasury rates also are negative. The debt servicing cost will be less and it will encourage borrowing more rather than reducing the debt. Because of this, the government will have disincentive for fiscal prudence.
4. **Currency wars:** Negative rate of interest causes more money in the hands of public/market, which results in devaluation of domestic currency. Devaluation keeps meaning (helps promoting export) in international trade and the trading partners take the actions accordingly.
5. **Poor performance of money market:** Because of negative return, the performance of money market will be poor. If some alternative investment opportunities are available in the economy, there will be loss of confidence on government bond and treasury bills.
6. **Loss of banking business:** Banks may suffer as their profitability decreases. If they pass the burden of negative policy rate to their customer, they will certainly lose their business. This will also cause the loss of future revenue.
7. **Discourages saving:** Because of negative return in treasury bills, government bonds and possible negative return in saving deposit, people will be discouraged to save.
8. **Insecurity and social crimes:** Investors don't want a negative return in their deposits. If they expect/need to pay negative interest rate on their bank accounts, they will go for alternative in the shape of hard cash. If this

tendency remains longer, it will increase insecurity and social crimes such as robbery and theft.

Is it beneficial for Nepal?

For the Nepalese economy, which does not have a close integration with European economies, the direct impact of negative policy rate doesn't seem to be significant. Some of the indicators such as high inflation and excess liquidity in the market also don't support the policy. The slow economic activities and low economic growth are because of mainly non-economic factors such as political instability, energy crisis, poor industrial relation, poor infrastructure, lack of market etc. The lack of conducive environment for investment and lack of good social security will be constraints for effectiveness of this policy's, if implemented. However, we can take the indirect benefit of European negative policy rates to some extent. Nepalese living in Europe may have better opportunities with the expansion of European economies. This will contribute to our remittance. Nepal could have been benefited from possible capital outflow from European economies if it had better investment opportunities and a larger market.

Conclusion

The negative interest rate regime is in the experimental phase. Its exact impact on the economy is to be observed in the days to come. This policy seems to serve well for stated purposes such as raising investment, consumption, economic growth and inflation, lowering unemployment and preventing currency appreciation unless its burden is passed to the general consumers.

If the policy persists for a long time it may discourage savings and take out money from the banking system resulting in loss of banking business, as banks try to pass the burden of negative policy rate to the general consumers. On the other hand, banks also may not be motivated to encourage and mobilize savings in a negative policy rate regime. This may cause development of a parallel informal banking/market parallel. Its success also depends on many other non-economic factors such as business envi-

ronment, size of market, room for enhancement of economic activities etc. Fiscal policy should focus on productive use of resources, demographic challenges, productivity of factors etc. in order to compliment the monetary policy.

References

- Bank, W. (2015, June). Negative Interest Rates in Europe: A Glance at Their Causes and Implications. *Global Economic Pruspectus*. World Bank.
- Edward, J. (2015, October 24). *Business Insider UK*. Retrieved from Business Insider UK Web Site: <http://uk.businessinsider.com/>
- Hannoun, H. (2015). *Ultra-low or negative interest rates: what they mean for financial stability and growth; Remarks*. Bank for International Settlements.

Investopedia. (2016, March 5). Retrieved from Investopedia Web Site: <http://www.investopedia.com/>

Jackson, H. (2015). *The International Experience with Negative Policy Rates*. Ottawa: Bank of Canada.

Kimball, M., & Agarwal, R. (2015, October). Breaking Through the Zero Lower Bound. *IMF Working Paper*. IMF.

Randaw, J., & Kennedy, S. (2016, January 29). *Negative Interest Rates*. Retrieved from Bloomberg: <http://www.bloombergvew.com/quicktake/negative-interest-rates>

Walker, A. (2016, February 15). *Why use negative interest rates?* Retrieved from BBC Web Site: <http://www.bbc.com>

Return to Classical from Keynesian Model: Context of Nepal

————— Krishna K.C.*

Background

The subject matter economics was considered a separate entity after the publication of 'The Wealth of Nations' by the father of economics - Adam Smith. Prior to that, economics was only considered a field of study for household activities and a branch of political science. The classicists raised their voice that there is smooth economic operation with no oversupply, no involuntary unemployment and wage & price flexibility at not-exaggerated prices. No government intervention is required for self-operating economy.

The backbone of this idea was broken by the introduction the great depression of 1930. The major symptoms were their opposites - oversupply, mass unemployment at agreed wage and high price level. John Maynard Keynes wanted to resolve the problems with his ideas. He analyzed the weakness of classical version and concluded that effective demand would increase the production to wipe out such problems and concluded that Government intervention through fiscal policy is required for smooth functioning of the economy. The global economic scenario shows that the Keynesian idea is a plausible and realistic version.

Theoretical prospects of fiscal policy

Fiscal policy is the process of shaping government taxation and government spending so as to achieve certain objectives. In other words, fiscal policy refers to the use of government expenditure and taxation in order to regulate macroeconomic outcomes. In developing countries, the vicious circle of low income, low consumption, low savings, low rate of capital formation and therefore low income has to be broken by a suitable fiscal policy. In short, it refers to the budgetary policy of the government.

According to *Ursula Hicks*, "Fiscal policy is concerned with the manner in which all the different elements of public finance, while still primarily concerned with carrying out their own duties [as the

first duty of government is a tax is to raise revenue] may collectively be geared to forward the aims of economic policy".

Instruments of fiscal policy

Fiscal instruments refer to the economic variable or budgetary measures by which a government can change the pattern of revenue and expenditure. The major instruments of fiscal policy are as follows;

- 1. Public revenue:** It refers to the income or receipts of public authorities. It is classified into two parts, tax revenue and nontax revenue. Taxes are the main source of revenue to government. There are two types of taxes. They are direct taxes such as personal and corporate income tax, property tax and expenditure tax etc. and indirect taxes such as customs duties, excise duties, sales tax, now called VAT etc. Administrative revenues are the bi-products of administrative functions of the government. They include fees, license fees, price of public goods and services, fines, escheats, special assessment etc.
- 2. Public expenditure policy:** It refers to the expenditure incurred by public authorities, such as central, state and local governments. It is of two kinds - development or plan expenditure and non-development or non-plan expenditure. Plan expenditure include income-generating projects such as development of basic industries, generation of electricity, development of transport and communications, construction of dams etc. Non-planned expenditure include defense expenditure, subsidies, interest payments and debt servicing changes etc.
- 3. Public debt or public borrowing policy:** All loans taken by the government constitute public debt. It refers to the borrowings made

* Assistant, Nepal Rastra Bank

by the government to meet the ever-rising expenditure. It is of two types, internal borrowings, and external borrowings.

Significance or role of fiscal policy in developing countries

The major objectives of fiscal policy in developing countries are as follows;

- 1. To accelerate the rate of economic growth:** Fiscal policy in a developing economy should aim at achieving an accelerated rate of economic growth. To achieve high rate of economic growth government should spend huge amount in capital formation and infrastructure development. For this, the government might also reduce the tax rate to encourage investment.
- 2. Price stability:** The maintenance of a reasonably stable general price level is also regarded as a major objective of fiscal policy. Falling prices (deflation) lead to decline in economic activity. Rising prices (inflation) hit the fixed income group and are beneficial for speculators and traders. Therefore, fiscal policy should aim at securing price stability by fighting inflationary and deflationary tendencies in an economy.
- 3. Full employment:** Unemployment problem is the main problem of developing countries. The ultimate objective of all economic policy, including fiscal policy, is to provide and maintain full employment. This is possible if the economy maintains its growth rate in proportion with the population growth. The fiscal policy should be so constructed as to

ensure that the rate of increase in income and employment opportunities is much higher than the growth rate of population. For this government should spend sufficiently on social and economic overheads. This expenditure would help to create more employment opportunities and increase the productive efficiency of the economy.

- 4. Equitable distribution of income and wealth:** Inequitable distribution of income and wealth is the main problem of developing countries. The fiscal policy in a welfare state should be designed so as to reduce the economic inequalities between the rich and the poor to the minimum. It should serve to secure equitable distribution of income and wealth among different sections of the society.
- 5. Mobilization of Resource:** The objective of fiscal policy in a developing country is to divert existing resources from unproductive sectors to productive and socially more desirable uses. The government should avoid wastage of resources and ensure maximum productive employment of resources.
- 6. Help to break the vicious circle of poverty:** Most of the developing countries are caught in the grip of vicious circle of poverty for the past several decades or even centuries. They are struggling very hard to come out of this vicious circle and create the background for normal economic growth. This is possible only by increasing the rate of investment in all sectors simultaneously. Hence, suitable fiscal policy has to be formulated to mobilize financial resources required for heavy doses of investments.

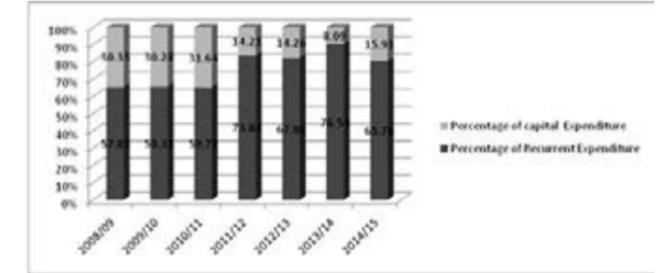
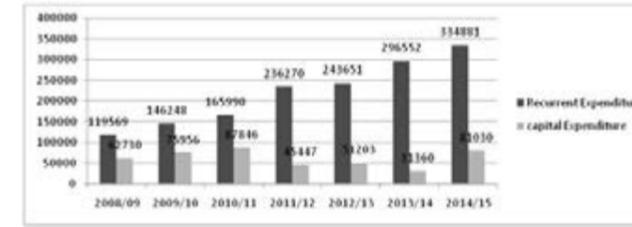
Instruments used by Nepal

Public expenditure on cash basis

(Rs. In millions)

Expenditure Head	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15
Recurrent Expenditure	119569	146248	165990	236270	243651	296552	334881
Recurrent Expenditure (%)	57.85	58.31	59.79	73.87	67.86	76.54	65.76
Capital Expenditure	62730	75956	87846	45447	51203	31360	81030
Capital Expenditure (%)	30.35	30.28	31.64	14.21	14.26	8.09	15.91
Principal repayment	18803	18432	17220	33310	52069	59415	93302
Freeze Account	5589	10179	6557	4822	12115	138	0
Total	206691	250815	277613	319849	359038	387465	509213

Source: Macro Economic Indicators of Nepal Nov-2015 NRB

The expenditure pattern of Nepal Government shows high and increasing amount of recurrent expenditure in comparison to capital expenditure. According to Keynes, the government should intervene in the economy through capital expenditure to increase investment, production and employment.

Above figure shows that the expenditure on recurrent head has been increasing while capital expenditure has been decreasing. This suggests that the Government of Nepal has higher concentration on general expenditures as well as that on security.

Revenue collection on cash basis

(Rs. In millions)

Revenue collection	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15
Revenue	167875	205171	226026	290945	320444	393560	434795
Grants	24400	25225	26207	46573	24428	36940	28948
Total	172336	210084	227108	297506	327833	403715	463333
Grant (% of total)	14.16	12.01	11.54	15.65	7.45	9.15	6.25

Source: Macro Economic Indicators of Nepal Nov-2015 NRB

The presented table shows the pattern of collection of revenue by the Government of Nepal. It also shows economic dependency of the state to finance its expenditures.

Budget Deficit and debt

Fiscal year	2008/09	2009/10	2010/11	2011/12	2012/13	2013/14	2014/15
Deficit	34356	40371	50506	22343	31207	13750	45880
Domestic debt	120873	142859	179328	209120	207001	201817	196785
External debt	277040	256243	259501	309287	333441	346819	342964

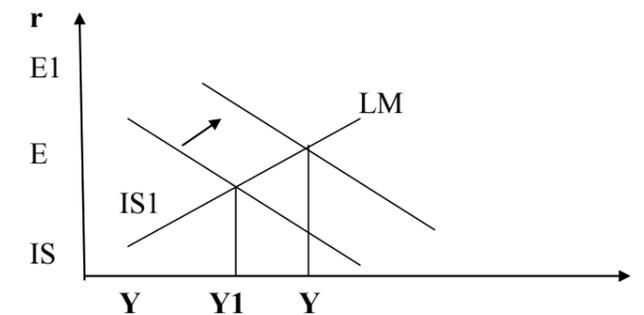
Source: Macro Economic Indicators of Nepal Nov-2015 NRB

The Government of Nepal has been continuously running deficit budget, which shows the expansion of fiscal policy. However, economic dependency has also been increasing and this dependency does not validate development expenditure as explained by Keynes.

policy by reducing its expenditure or/and increasing taxes. This shifts the IS curve to the left. Let us examine the situation of expansionary fiscal policy adopted by Nepal Government.

Fiscal Policy Effectiveness

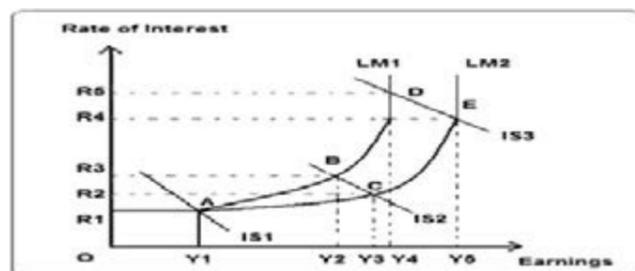
The government also influences investment, employment, output and income in the economy through fiscal policy. For an expansionary fiscal policy, the government increases its expenditure or/and reduces taxes. This shifts the IS curve to the right. The government follows a contractionary fiscal

When expansionary fiscal policy is formulated the Investment-Saving, IS curve shifts to the right which results in increase of national income due to increase in investment and production. If expansionary budget is formulated and implemented, the shift of the IS curve leads to increase in level of earning.

Theoretical Effectiveness

The effectiveness of expansionary fiscal policy depends upon the range of LM or monetary policy. The total LM curve is divided into three parts viz. classical, intermediate and Keynesian.

The figure explains that when the economy is in classical range the expansion of monetary policy should accompany fiscal policy to attain the objective of increased earning/employment. The expansion of monetary policy again fosters the problem of inflation, which is already at considerable point.

Success story: the Chilean Economy- balancing external and internal condition

When the government of Salvador fell in September 1973, Chile's annual inflation rate was 286 percent. Three months later, after the new government corrected the most obvious distortions caused by price controls, inflation further increased to 508 percent. For example, the price of basic goods doubled every two months. A family that used to buy five gallons of milk could now afford to buy just one gallon. At one point, families could not find milk in the grocery fridges. Milk could be bought only on the black market at a very high price.

At the end of 1984, Chile was in a serious situation. Nearly one of three workers was unable to find a productive job in the private sector, which lacked both adequate financing and a demand for its products. The official unemployment rate was nearly 20 percent, and an additional 10 percent participated in government-financed emergency employment programs. This situation would set job creation as one of the key goals of management.

The consolidation of this idea of Chile in a globalized world has taken many years. The free trade agreements with the United States, the European Union, China, and many other countries are not the last links in the chain that started in 1974, when the country decided to open its economy to the world. Something similar has happened with the macroeconomic equilibrium. The majority of the people now support controlling inflation and

balancing the fiscal account and the external account.

Conclusion

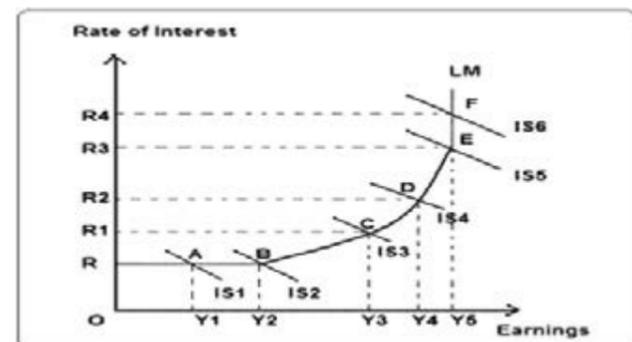
Keynesian model of expansionary fiscal policy had tried to solve the problem of economy with increased government expenditure. However, the economy of Nepal faces some problems on implementing the Keynesian model. These problems are as follows:

- The average ratio of capital expenditure to GDP in the last ten years has remained merely at 3.4 percent.
- The share of recurrent expenditure to total expenditure has averaged 70.7 percent in last five years. During the same period, the share of recurrent expenditure to GDP has stood at 15.4 percent on average.
- Recurrent expenditure has grown by 14.2 percent on an average in the same period. Hence, challenge lies ahead regarding

mobilization of resources optimally in productive activities by economizing recurrent expenditure.

- Expansion of government's capital expenditure is a must to meet the target of achieving country's development and higher economic growth rate.
- Expansion on fiscal measures only will not be able to address the economic problems as that of inflation, low economic growth and unemployment.

Hence, improving policy wide, structural, administrative aspects in order to achieve high economic growth rate through expansion of capital expenditure is a daunting task. The problems associated with policy measures cannot be addressed alone by the idea of Keynesian intervention model because of which classical and monetarist versions should also be considered.

The effectiveness of expansionary fiscal policy is more effective as it moves towards classical range and the effectiveness retards as it moves towards Keynesian range. In classical range (R to B) the expansion of public expenditure results in rapid growth of national earning keeping the rate of interest constant. As it moves to the intermediate range (B to E) where earnings cannot change without accompanying increase in interest rate. When the economy is in the Keynesian range (E to LM) the earning remains constant with increase in interest rates. Therefore, if the economy is in the Keynesian range, expansionary fiscal policy only increases the interest rate keeping the national earning same.

So how to solve the problem of ineffectiveness in the Keynesian model

The ineffectiveness of the Keynesian range with expansionary fiscal policy is not adequate because the objective of increase in earnings is not fulfilled in this range. To increase earnings, a shift in the LM curve or expansionary monetary policy is required.

Government's Health Expenditure and Economic Growth in Nepal

Madhav Prasad Dahal*

Abstract

In least developed countries (LDCs) like Nepal the major role of providing health care services lies on the shoulder of the government. Public expenditure in the health sector is expected to affect economic growth. There is also the view that spending on health sector depends on the income level of the country. This paper, utilizes Nepal-specific time series data of the period 1974/75-2013/14, has empirically tested whether per worker GDP of Nepal and government's expenditure on health are related by applying the autoregressive distributed lag (ARDL) approach to cointegration. Result indicates that per worker GDP of Nepal is not a forcing variable of domestic government expenditure on health.

Key words: Human capital, government-expenditure on health, GDP, Nepal, ARDL approach.

Background of the Study

The emergence of endogenous growth theory with the publication of Romer's (1986) and Lucas's (1988) seminal paper formalized the importance of human capital in the economic growth of nations. Health is one of the components of human capital, the other being education. Theoretical literature suggests that there is a two-way link between health and income growth. Expenditure on health, in both microeconomic and macroeconomic sense, is a function of income because the ability to spend of an economic unit depends on the size of income. A number of researches within health economics indicate that there are variations in per capita health care expenditure (HCE), which could be mostly explained by variations in per capita GDP (Gerdtham & Jonsson, 2000).

There is also the theoretical basis on the reverse causation from health expenditure to income. In this line of reasoning investment on people's health is an important source for economic growth. As World Health Organization's (WHO's) Commission on Macroeconomics and Health (CMH,

2001) states, "...that extending the coverage of crucial health services, including a relatively small number of specific interventions, to the world's poor could save millions of lives each year, reduce poverty, spur economic development, and promote global security". Health therefore is a factor affecting human capital and labour productivity.

Although people also spend on health care, the major task of supplying health care services in least developed countries (LDCs) like Nepal lies on the shoulder of the government. Government expenditure on the health sector of an economy is an investment in human capital formation, which in turn is an impetus to economic growth. Therefore an increase in health expenditure by the government is expected to leads to economic growth. Increase in health expenditure increases labor supply and productivity, which ultimately leads to higher income (Muysken, Yetkiner, & Ziesemer, 2003). Mushkin (1962) suggested the role of health care spending on stimulating economic growth, which is known as the Health-Led Growth Hypothesis (HLGH). This hypothesis regards health as capital and claims that investment on health can increase income and lead to overall economic growth. In fact health of people can affect economic growth through its impact on human and physical capital accumulation (Tang, 2011).

Majority of previous studies seeking to explain the link between health expenditure and economic growth are of cross-country or panel-data types, with country-specific studies are few. Because of heterogeneity in characters of the sampled countries, the result obtained from cross-country and cross-country panel studies may not be applicable country-specific cases. Most of the previous studies are made in the context of developed countries. Therefore the objective of this paper is to analyze the effect of government expenditure on health sector on the GDP of Nepal, absolutely a least developed country, taking time series data of the period 1974/75-2013/14 by applying the autoregressive distributed lag (ARDL) approach to cointegration. To the best of the author's

knowledge, the ARDL approach to cointegration has not been applied so far in the context of Nepal to analyze whether government health expenditure and GDP are mutually forcing variables or not. This paper is an attempt to fill this void.

Review of Literature

After the publication of Mushkin's (1962) paper that suggested the role of health care spending on stimulating economic growth, there have been a number of empirical studies that examine the inter-linkages between health expenditure and economic growth of nations. Some studies have attempted to examine the effect of income on health care spending while others have tested whether health care spending have economic growth enhancing effects; yet other studies have investigated the bi-directional causality relation between health care spending and economic growth.

The result of Kleiman's (1974) study indicated that aggregate income is the most important factor explaining health care variation between countries. Newhouse (1977) finds that per capita income is an important factor determining health care expenditure (HCE) in developed countries and concludes that the income elasticity of national HCE is greater than one. The study of Milne and Molana (1991) also reports that health care is a luxury good. A majority of empirical studies carried out in the 1980s and 1990s also examined the effect of national income on HCE by including other determinants of health spending like the demographic factor. Rivera and Currais (2003) analyzed the effect of health investment on productivity and investigated possible existence of endogeneity by using instrumental variables. The result showed positive impact of health expenditure on income growth. It also revealed that countries with lower levels of health spending obtain larger benefits when other determinants of growth are held constant.

Lago-Peñas, Cantarero-Prieto and Blázquez-Fernández (2013) analyzed the relationship between income and health expenditure in 31 Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) countries. This study reported that the long-run income elasticity of health expenditure is close to unity and health expenditure is more sensitive to cyclical movements in per capita income than to their trend movements. Khan et al. (2015) investigated the relationship between HCE and economic growth and causality between HCE and economic growth in the selected South Asian Association for Regional

Cooperation (SAARC) countries by applying panel cointegration and panel causality analysis over the period 1995-2012. The study found a less than unity income elasticity of HCE in both the long run as well as in the short run in SAARC countries. It also reported a unidirectional causality running from per capita GDP to HCE in south Asian countries.

Although studies on the nexus between health expenditure and economic growth have been flourishing in recent times, they are still scarce for least developed countries like Nepal.

Methodology and Data

This paper uses autoregressive distributed lag (ARDL) approach to cointegration to analyze the link between government expenditure on health and gross domestic product (GDP) using Nepal's time series data taken from *Economic Survey* (various issues) published by Ministry of Finance, Government of Nepal. The annual data series is from 1974/75 to 2013/14.

In order to examine the effect on economic growth of government expenditure on health I follow Barro (1991) and Landau (1983, 1985, 1986) who analyze the relationship between economic growth and a selection of fiscal expenditure categories. The inclusion in empirical regressions of government's health expenditure as a part of government total expenditure, is supported by the works of Saunders (1985), Baffes and Shah (1998), and Katrakilidis and Tsaliki (2009).

Drawing upon Davoodi and Zou (1998) and Miyakoshi, Tsukuda, Kono and Koyanagi (2010) we have chosen the Cobb-Douglas production function to analyze the effect of government expenditure on economic growth. The Cobb-Douglas production function is characterized by constant returns to scale in three arguments *viz*, gross fixed capital formation (GFCF), government's expenditure on health (HE), and labour force (L) is specified as:

$$GDP_t = A_t GFCF_t^\alpha H_t^\beta L_t^{1-\alpha-\beta} \quad (1)$$

where GDP is measured in millions of local currency units, A is a scale factor (i.e., overall production efficiency parameter or the Solow residual), GFCF is a proxy for capital, and t is an index of time.

The variables GDP, GFCF, and HE are

* Associate Professor, Patan Multiple Campus, Tribhuvan University

measured in constant (1991/92=100) prices of millions of NRs; GDP deflator is used to transform the current price values into constant prices. L is proxied by the projected population of the age group 15-64 years. HE is the main variable of interest of this study.

For ease in operation the time subscript is dropped with both sides of equation (1) divided by L to express the production function in per worker term as

$$\frac{GDP}{L} = A \left(\frac{GFCF}{L} \right)^\alpha \left(\frac{H}{L} \right)^\beta \quad (2)$$

Taking natural logarithm on both sides of equation (2)

$$\ln Y = \ln A + \alpha \ln GFCF + \beta \ln H \quad (3)$$

Where $\ln Y$ = Natural logarithm of GDP per worker, $\ln GFCF$ = Natural logarithm of per worker GFCF, $\ln H$ = Natural logarithm of per worker HE. The term 'lnA' is treated as an intercept in the regression estimation.

Econometric Procedure

The econometric procedures applied in this study are unit root (stationarity) test and cointegration test.

Unit Root Test

Before applying the ARDL approach to cointegration, we have to test for the order of integration of all variables using the unit root tests to be sure that none of the variables are integrated of order 2 or beyond (Ouattara, 2004) because in the presence of I (2) variables the computed F-statistic provided by Pesaran, Shin and Smith (2001) are not valid and so we cannot interpret the given F-statistics. I apply the augmented Dickey-Fuller (ADF) test (Dickey & Fuller, 1979, 1981) to identify the stationarity or non-stationarity of the time series under investigation. The ADF test for a unit root up to the pth lag, AR (p), tests the null hypothesis $H_0: \delta = 0$ (non-stationary/has unit root) against the one-sided alternative $H_1: \delta < 0$ (stationary/no unit root) estimating regression equation (4) by OLS method:

$$\Delta Y_t = \beta_0 + \phi T + \delta Y_{t-1} + \gamma_1 \Delta Y_{t-1} + \gamma_2 \Delta Y_{t-2} + \dots + \gamma_p \Delta Y_{t-p} + u_t \quad (4)$$

where ϕ is an unknown coefficient of the variable

time index 'T', and the ADF statistic is the OLS t-statistic (tau-statistic) testing $\delta = \sigma - 1 = 0$ in equation (4). This equation tests the alternative hypothesis that Y_t is stationary around a deterministic linear time trend.

Practically we reject the null hypothesis of non-stationarity (i.e., $\delta = 0$) if δ is negative and statistically significant (i.e., for rejection of the null hypothesis the computed tau (τ) statistic must be more negative than the critical values and must also be statistically significant. The lag length p in the autoregression can be determined by using the Schwarz Information Criteria (SIC) also called Swartz Bayesian Criteria (SBC) or Akaike Information Criteria (AIC) or Hanna-Quinn Criteria (HQC). These rules choose the lag length by minimizing an 'information criteria' among the possible choices (Stock & Watson, 2006). Values associated to these information criteria are automated in different econometric Softwares. In this study I have used the SIC (SBC) criteria to select lag in the ADF unit root test.

Cointegration Test

The econometric method applied to investigate the long run association, short run dynamics and endogeneity between HE and GDP of Nepal is the ARDL approach suggested by Pesaran and Shin (1997), and Pesaran, Shin and Smith (2001). An ARDL model refers to a model with lags of both the dependent and explanatory variables.

The ARDL approach to cointegration is chosen over other alternatives because this approach has some advantages. One of the advantages of ARDL approach is that this technique is robust for cointegration analysis with small sample study (Narayan & Smith, 2005). The second reason is that it can be applied irrespective of whether the regressors are I (0), I (1), or even integrated of the same order or mutually cointegrated. The third reason is that the unrestricted error correction model (UECM) is likely to have better statistical properties than the two-step Engle-Granger (E-G) method (Narayan & Smith, 2005) because unlike the E-G method, the UECM does not push the short run dynamics into the residual terms (Banerjee, Dolado, Galbraith & Hendry, 1993; Banerjee, Dolado & Mestre, 1998; Pattichis, 1999). Additionally this approach allows to derive a dynamic error-correction model from ARDL through simple linear transformation (Banerjee, Dolado, Galbraith & Hendry, 1993) that integrates the short-

run dynamics with long-run equilibrium without losing long-run information; this allows to draw inference for long run estimates that is not available in other alternative cointegration procedures (Sezgin & Yildirim, 2002). Moreover the ARDL bounds test approach is capable of distinguishing dependent and explanatory variables and thereby helps avoiding the problems of endogeneity (Rehman & Afzal, 2003).

Following Pesaran, Shin and Smith (2001), an ARDL representation of equation (3) is specified as:

$$\Delta h Y_t = \mu + \sum_{i=0}^m \eta_i \Delta h Y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \omega_i \Delta h GFCF_{t-i} + \sum_{i=0}^p \phi_i \Delta h H_{t-i} + \theta_1 h Y_{t-1} + \theta_2 h GFCF_{t-1} + \theta_3 h H_{t-1} + u_t \quad (5)$$

where Δ denotes first difference operator, μ is the intercept term, and u_t is the usual white noise residuals.

In the ARDL specification of (5) the coefficients ' $\theta_1, \theta_2, \theta_3$ ' represent the long-run relationship whereas the remaining expressions with summation sign (coefficients η_i, ω_i, ϕ_i) represent the short-run dynamics of the model.

Result and Analysis

I first present some descriptive statistics relating to Nepal government's HCE over the period 1974/75-2013/14. Figure 1 portrays the evolution of Nepal government's recurrent expenditure (HRECEXP) and capital expenditure (HCAPEXP) on the health sector of the country. The expenses are measured at 1991/92 constant prices.

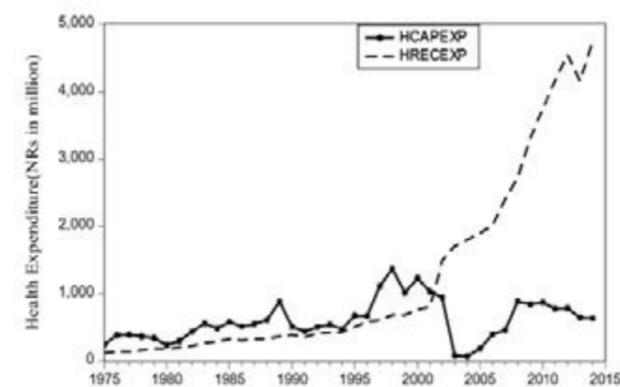

Figure 1: Trends of Government's Recurrent and Capital Expenditure on Health

We see that before 2001, HCAPEXP was unstably higher than the HRECEXP but the scenario reversed after 2001. Recurrent expenditure of the government is primarily the expenditure on operations, wages and salaries, purchases of goods and services, and current grants and subsidies. It refers to all payments other than for capital assets, including expenditure on goods and services (wages and salaries, employer contributions), interest payments, subsidies and transfers. On the other hand capital expenditure is mostly expenditure on the creation of fixed assets and infrastructure, for example, the acquisition of land, buildings and intangible assets. One of the explanations for the decline in capital expenditure in the health sector may be the involvement of the private sector in expanding health infrastructure (hospitals, medical colleges, nursing homes) in the country.

It is worthwhile to overview the share of public health expenditure in the GDP of the country and government's total budget. This is shown in Table 1.

Table 1: Share of Health Expenditure in GDP and Government Expenditure

Year	HE % GDP	HE % GovTotExp	Year	HE % GDP	HE % GovTotExp
1975	0.53	5.81	1995	0.68	3.83
1976	0.73	6.61	1996	0.69	3.68
1977	0.72	5.37	1997	0.89	4.94
1978	0.70	5.15	1998	1.04	5.57
1979	0.68	4.99	1999	0.82	4.72
1980	0.56	3.74	2000	0.91	5.21
1981	0.60	3.98	2001	0.80	4.41
1982	0.75	4.35	2002	1.05	6.04
1983	0.94	4.56	2003	0.74	4.35
1984	0.81	4.27	2004	0.74	4.44
1985	0.85	4.70	2005	0.79	4.57
1986	0.73	4.14	2006	0.89	5.23

1987	0.77	4.27	2007	1.02	5.54
1988	0.77	4.18	2008	1.21	6.12
1989	0.97	4.82	2009	1.33	5.99
1990	0.67	3.51	2010	1.40	6.45
1991	0.55	2.81	2011	1.45	7.72
1992	0.61	3.48	2012	1.50	7.76
1993	0.62	3.43	2013	1.29	7.24
1994	0.53	3.17	2014	1.37	6.05

Source: Author's computation

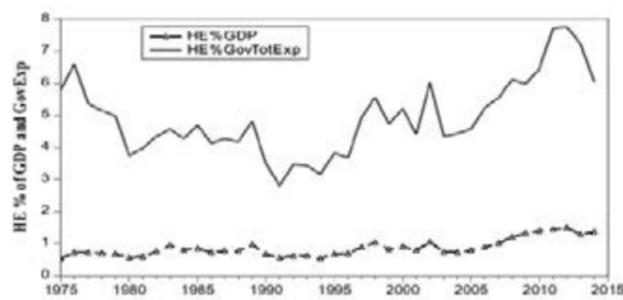

Figure 2: Share of Real Health Expenditure in Real GDP and Total Government Expenditure

For the majority of the years covered in this study the share of government expenditure in the GDP (HE % GDP) was less than one percent; it was since the year 2007 that health expenditure continued to be slightly more than 1 percent of country's GDP. As regard to the share of health expenditure in government's total budget (HE % GovTotExp), it is

of fluctuating trend. It shows slightly increasing trend since 2006.

The evolution of Nepal government's health expenditure as percent of GDP and government total expenditure is depicted in Figure 2.

Obviously government health expenditure as percent of GDP (HE % GDP) is almost constant and health expenditure as percent of government total expenditure (HE % GovTotExp) is rather unstable.

Unit Root Test Result

The result of augmented Dickey-Fuller (ADF) unit root test of the variables used in the empirical work is given in Table 2. The lag length in the unit root test of the variables is selected on the basis of the Swartz information criteria (SIC).

Table 2: Augmented Dickey-Fuller Unit Root Test Result

Variables	Computed Value	Test Critical Values		
		1 %	5 %	10 %
lnRGDP ^{#,a}	-1.356508	-4.226815	-3.536601	-3.200320
dlnRGDP ^{#,b}	-5.482591*	-4.219126	-3.533083	-3.198312
lnK ^{#,c}	-1.879855	-4.219126	-3.533083	-3.198312
dlnK ^{#,e}	-9.259997*	-4.219126	-3.533083	-3.198312
lnHEXP ^{#,e}	-2.948930	-4.211868	-3.529758	-3.196411
dlnHEXP ^{#,e}	-7.284764*	-4.219126	-3.533083	-3.198312

Note: [#]Test includes trend and intercept; ^a Lag length: 2 (Automatic - based on SIC, maxlag=9); ^bLag length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=9); ^c Lag length: 1 (Automatic - based on SIC, maxlag=9); ^e Lag length: 0 (Automatic - based on SIC, maxlag=9); The critical values are MacKinnon (1996) one-sided p-values. *Significant at 1% level.

Source: Author's estimation

On the basis of the ADF test it is obvious that the variables are nonstationary in level and gain stationarity in their first difference; thus the variables are integrated of order one, I(1), none of the variable is integrated of order, and we can apply the ARDL approach to cointegration.

Cointegration Test Result

The result relating to the bounds test is the first step of the ARDL approach to cointegration and is given in Table 3. This shows the dependent variable is log of per worker real GDP (lnRGDP); the

maximum lag entered is three and model is selected by using the Akaike info criterion (AIC).

Table 3: ARDL Bounds Test of Model $\ln\text{RGDP} = f(\ln\text{K}, \ln\text{HEXP}, \text{C}, \text{Trend})$

Null Hypothesis: No long-run relationships exist		
Test Statistic	Value	Regressors(k)
F-statistic	10.04324	2
Critical Value Bounds		
Significance	I(0) Bound	I(1) Bound
10%	4.19	5.06
5%	4.87	5.85
2.5%	5.79	6.59
1%	6.34	7.52

Source: Author's estimation.

The bound test result indicates that the computed F-statistic of value 10.04 is obviously greater than upper bound [I (1)] critical values at the given level of significance ($10.04 > 7.52 > 6.59 > 5.85 > 5.06$). Therefore we reject the null hypothesis that there exists no long-run relationships in the model $\ln\text{RGDP} = f(\ln\text{K}, \ln\text{HEXP}, \text{C}, \text{Trend})$ and accept the alternate hypothesis that there exists a long run relationship.

The result of the second step test of the ARDL approach to cointegration involves the estimate of short run dynamic equation and long run coefficient. Both of them are given in Table 4.

Table 4: ARDL Cointegrating and Long Run Form

Dependent Variable: lnRGDP				
Selected Model: ARDL(1, 3, 2)				
Sample: 1975 - 2015				
Included observations: 37				
Cointegrating Form				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
d(lnK)	0.196	0.045	4.373	0.0002
d(lnK(-1))	0.078	0.047	1.664	0.1076
d(lnK(-2))	-0.139	0.043	-3.211	0.0034
d(lnHEXP)	-0.029	0.019	-1.504	0.1441
d(lnHEXP(-1))	-0.045	0.021	-2.172	0.0388
d(@Trend)	0.003	0.002	1.245	0.2237
CointEq(-1)	-0.534	0.111	-4.806	0.0001
Cointeq = lnRGDP - (0.5365*lnK + 0.0402*lnHEXP + 5.0891 + 0.0050 *@Trend)				
Long Run Coefficients				
Variable	Coefficient	Std. Error	t-Statistic	Prob.
lnK	0.536	0.071	7.597	0.0000
lnHEXP	0.040	0.037	1.082	0.2886
C	5.089	0.583	8.735	0.0000
@Trend	0.005	0.003	1.467	0.1539

Source: Author's estimation, output of Eviews 9.

The existence of cointegration is further supported by the statistically significant negative coefficient

of the one period lagged error correction term "CointEq (-1)". The size of the coefficient of the one period lagged error correction term "CointEq (-1)" is -0.534 which indicates the speed of adjustment; the coefficient would mean that 53.4 percent of the disequilibrium in the system is annually corrected.

The capital stock variable (lnK) has positive and statistically significant coefficient in the long run estimates; the size of capital coefficient is 0.536 which would mean that a one percentage increase in the level of capital stock would enhance per worker real GDP by about 0.536 percentage point. The coefficient of health expenditure (lnHEXP) is positive but statistically insignificant as indicated by the probability-value (p-value) of 0.2886 (p-value is even greater than 0.10).

Diagnostic Test

I also tested the soundness of the ARDL model $[\ln\text{RGDP} = f(\ln\text{K}, \ln\text{HEXP}, \text{C}, \text{Trend})]$ by means of diagnostic test statistics like the serial correlation, functional form, normality of the residuals, and heteroscedasticity of the residual variances. The statistics associated to the diagnostic test are given in Table 5.

Table 5: Diagnostic Tests

Test Statistics	LM Version	F Version
A: Serial Correlation	CHSQ (1) = .45210[.501]	F(1,26) = .32162[.575]
B: Functional Form	CHSQ(1) = 13.4662[.000]	F(1,26) = 14.8774[.001]
C: Normality	CHSQ (2) = 2.4748[.290]	Not applicable
D: Heteroscedasticity	CHSQ (1) = 3.4724[.062]	F(1,35) = 3.6249[.065]

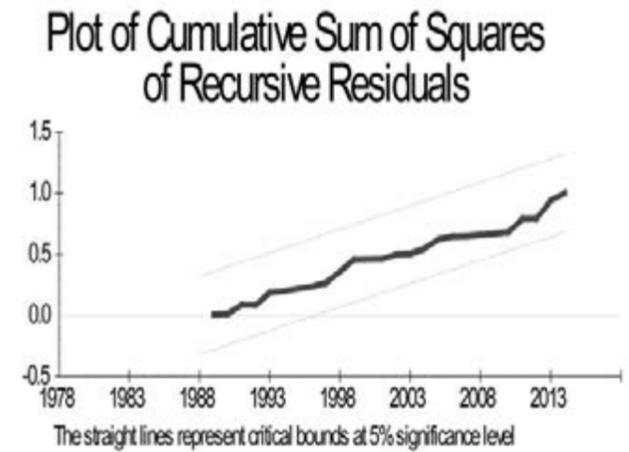
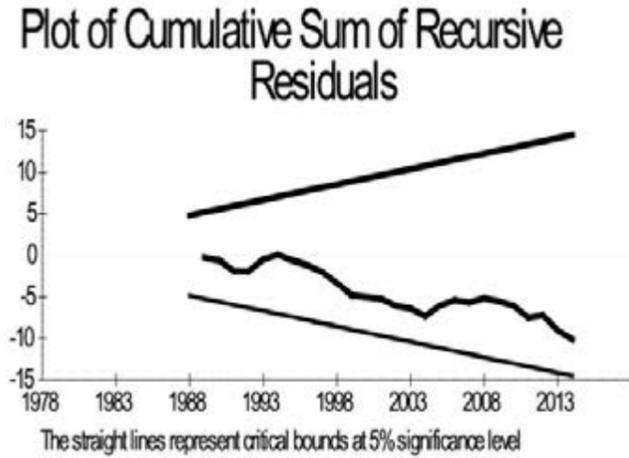
Note: A:Lagrange multiplier test of residual serial correlation ; B:Ramsey's RESET test using the square of the fitted values ; C:Based on a test of skewness and kurtosis of residuals ; D:Based on the regression of squared residuals on squared fitted values

Source: Author's estimation, output of Microfit 4

The ARDL model passes econometric pathology tests of residual serial correlation, normality of residual, heteroscedasticity of residual variances though the functional form test is less robust.

Stability Test

I further tested the stability of the ARDL cointegration space by plotting cumulative sum of recursive residuals(CUSUM) and cumulative sum of squares of recursive residuals(CUSUMSQ) as given in the following figure.

The plots indicate that the space of the estimated parameters of the ARDL model is stable because the CUSUM and CUSUMSQ curves stay within the straight lines representing critical bounds at 5 percent significance level.

I also tested whether per worker real GDP would be a forcing variable to per worker health expenditure by running a regression equation $h \text{ HEXP} = f(\ln \text{RGDP}, h \text{ K}, C, \text{Trend})$ with a maximum lag of three. The parsimonious regression model selected on the basis of AIC was of the lag order of (1, 2, 0). The result related to the bounds test is given in Table 6.

Table 6: ARDL Bounds Test of Model
 $h \text{ HEXP} = f(\ln \text{RGDP}, h \text{ K}, C, \text{Trend})$

Sample: 1977 – 2014(adjusted)	Included observations: 38	
Null Hypothesis: No long-run relationships exist		
Test Statistic	Value	Regressors(k)
F-statistic	4.113105	2
Critical Value Bounds		
Significance	I(0) Bound	I(1) Bound
10%	4.19	5.06
5%	4.87	5.85
2.5%	5.79	6.59
1%	6.34	7.52

Source :Author's estimation

As the computed F-statistic of size 4.11 is less than the lower bound [I(0) bound] and upper bound [I(1) bound] critical values at the conventional level of significance, the null hypothesis of no long run relationship is accepted. Therefore the statistical evidence does not indicate that per worker GDP is a forcing variable of per worker health expenditure.

Conclusion

This paper rather than testing the effect of aggregate amount of government expenditure on growth tested whether government expenditure on health sector has significant effect on the economic growth of Nepal taking the time series data of the period 1975-2014 by applying the ARDL approach to cointegration. The empirical result suggested that health expenditure has positive but statistically insignificant effect on the economic growth of Nepal. Our study did not find statistical support for the hypothesis that GDP affects government expenditure on health sector. This result contradicts to Khan et al. (2015) who by using panel data of selected countries of SAARC found income as a significant determinant of HCE.

Utilization of allocated government resources in the health sector may depend mainly on good governance and efficient institutions, and skilled and committed manpower in the decision-making and implementing level of the country. In order to get benefits of such spending, the public authority should assure a supportive and efficient administrative and implementing structure for proper utilization of resources. In such a situation, inclusion of some potential variables, for example, good governance, transparency, accountability, reward and punishment, in the administrative and implementing mechanism may increase the efficiency of public spending on economic growth.

References

- Baffes, J. & Shah, A. (1998). Productivity of public spending, sectoral allocation choices, and economic growth. *Economic Development and Cultural Change*, 46, 291-303.
- Banerjee, A., Dolado, J., & Mestre, R. (1998). Error correction mechanism tests for cointegration in a single equation framework. *Journal of Time Series Analysis*, 19, 267-283.
- Banerjee, A., Dolado, J., Galbraith, J.W., & Hendry, D.F. (1993). *Co-integration, error correction and the econometric analysis of non-stationary data*. Oxford: Oxford University Press.
- Commission on Macroeconomics and Health.(2001). *Macroeconomics and health: Investing in health for economic development*. Geneva: World Health Organization.
- Davoodi, H. & Zou, H. (1998). Fiscal decentralization and economic growth: A cross-country study. *Journal of Urban Economics*, 43, 244-257.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74, 427-431.
- Dickey, D. A., & Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49, 1057-1072.
- Gerdtham, U.G., & Jonsson, B. (2000). International comparisons of health expenditure: Theory, data and econometric analysis. In A.J. Culyer & J.P. Newhouse (Eds.), *Handbook of health economics* (pp.11-53). Amsterdam: Elsevier.
- Katrakilidis, C. & Tsaliki, P. (2009). Further evidence on the causal relationship between government spending and economic growth: The case of Greece, 1958-2004. *Acta Oeconomica*, 59(1), 57-78.
- Khan, H.N., Khan, M.A., Razli, R.B., Sahfie, A.B., Shehzada, G., Krebs, K.L., & Sarvghad, N. (2015). Health care expenditure and economic growth in SAARC countries(1995-2012): A panel causality analysis. *Applied Research Quality Life*. doi10.1007/s11482-015-9385-z
- Kleiman, E. (1974). The determinants of national outlay on health. In M. Perlman (Ed.), *The Economics of Health and Medical Care* (pp.66-81). London: Macmillan
- Lago-Peñas, S., Cantarero-Prieto, D., & Blázquez-Fernández, C. (2013). On the relationship between GDP and health care expenditure: A new look. *Economic Modelling*, 32, 124-129. doi:10.1016/j.econmod.2013.01.021
- Landu, D.L. (1983). Government expenditure and economic growth: A cross-country study. *Southern Economic Journal*, 49, 782-792.
- Landu, D.L. (1985). Government expenditure and economic growth in the developed countries: 1952-76. *Public Choice*, 47, 459-477.
- Landu, D.L. (1986). Government expenditure and economic growth in less developed countries: An empirical study for 1960-1980. *Economic Development and Cultural Change*, 35, 35-75.
- Lucas, R.E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42.
- Milne R, & Molana, H. (1991). On the effect of income and relative price on demand for health care: EC evidence. *Applied Economics*, 23, 1221-1226.
- Miyakoshi, T., Tsukuda, Y., Kono, T., & Koyanagi, M. (2010). Economic growth and public expenditure composition: Optimal adjustment using the gradient method. *The Japanese Economic Review*, 61, 320-340. doi:10.1111/j.1468-5876.2009.00493.x
- Mushkin, S.J. (1962). Health as an investment. *Journal of Political Economy*, 70(5), 129-157.
- Muysken, J., Yetkiner, I.H., & Ziesemer, T. (2003). Health, labor productivity and growth. In H. Hageman & S. Seiter (Eds.), *Growth theory and growth policy* (pp.187-205). London: Routledge.
- Narayan, P.K., & Smyth, R. (2005). Trade liberalization and economic growth in Fiji. An empirical assessment using the ARDL approach. *Journal of the Asia Pacific Economy*, 10 (1), 96 -115.
- Newhouse, J.P. (1977). Medical care expenditure: A cross-national survey. *Journal of Human Resource*, 12, 115-125.
- Ouattara, B. (2004). *Modelling the long run determinants of private investment in Senegal* (CREDIT Research Paper No 04/05). Centre for Research in Economic Development and International Trade, University of Nottingham. Retrieved on April, 20, 2013, from, <http://www.nottingham.ac.uk/credit/documents/papers/04-05.pdf>
- Pattichis, C.A. (1999). Price and income elasticities of disaggregated import demands: Results from UECMs and an application. *Applied Economics*, 31, 1061-1071.
- Pesaran, M. H., & Shin, Y. (1997). *An autoregressive distributed lag modelling approach to cointegration analysis* (This is a revised version of a paper presented at the Symposium at the Centennial of Ragnar Frisch, The Norwegian Academy of Science and Letters, Oslo, March 3-5, 1995). Retrieved on March 30, 2013, from <http://www.google.com.np/>
- Pesaran, M. H., Shin, Y., & Smith, R. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16, 289-326.
- Rehman, H. Ur, & Afzal, M. (2003). The J-curve phenomenon: An evidence from Pakistan. *Pakistan Economic and Social Review*, 41(1/2), 45-58.
- Rivera, B., & Currais, L. (2003). The effect of health investment

on growth: A causality analysis. *International Advances in Economic Research*, 9, 312-323.

Romer, P.M.(1986). Increasing returns and long run growth. *Journal of Political Economy*, 94, 1002-1037.

Saunders, P. (1985). Public expenditure and economic performance in OECD countries. *Journal of Public Policy*, 5(1), 1-21.

Sezgin, S., & Yildirim, T. (2002). The demand for Turkish defense expenditure. *Defence and Peace Economics*, 13(2), 121-128.

Stock, J.H., & Watson, M.W.(2006). *Introduction to econometrics* (2nd ed.). Boston: Pearson Addison Wesley.

Tang, C.F. (2010). Multivariate Granger causality and the dynamic relationship between health spending, income, and health price in Malaysia. *Hitotsubashi Journal of Economics*, 52, 199-214. Retrieved on February 16, 2016 from <https://hermes-ir.lib.hit-u.ac.jp/rs/bitstream/10086/22028/1/HJeco0520201990.pdf>

Monetary Policy Transmission:Context-Nepal

Mila D. Barahi*

Monetary transmission refers to the process by which a central bank's monetary policy decisions are passed on, through financial markets, to businesses and households. The logic is that changes that are made in money supply and policy rates will bring changes in aggregate demand such that monetary policy objectives regarding employment, price and output are achieved. This is why monetary policy is also called policy of demand management.

The means by which monetary policy decisions are passed on to real sector of the economy are called monetary transmission channels.

Different monetary policy transmission channels are discussed below:

- a) Interest Rate Channel: When policy rates are changed in monetary policy, money market interest rates are changed which is transmitted later to market interest rates. With the change in interest rates, credit demand in economy as a whole is affected. This changes aggregate demand, which in turn influences real sectors such as employment, output and price in market.
- b) Asset Price Channel: Changing policies so as to bring changes in value of assets (real estate, security etc.) of households can bring changes in aggregate demand. For example, if monetary policy is liberalized, security price and real estate price should increase due to lower interest rates. This increases consumption and investment capacity of households. This leads to an increase in aggregate demand of economy, which ultimately results in increase in domestic output, price and employment.
- c) Credit Channel: Credit is direct transmission channel of monetary policy. Under this channel, changes in monetary policy directly changes credit availability. This brings change in consumption, investment and then aggregate demand. This channel can be effective in an economy where the demand and consumption is dependent on availability of credit rather than cost

of credit, mainly in underdeveloped countries.

- d) Exchange Rate Channel: Under this channel, change in policy rate influences exchange rate, which lead to changes in price and demand of imported goods and also influences export. This channel might not be suitable for a closed economy or for an economy that has a pegged/ fixed exchange rate system. In an open economy, if a central bank adopts accommodative policy, interest rate decreases which reduces foreign (portfolio) investment, which in turn reduces supply of foreign currency. This depreciates domestic currency and increases cost of imports. Devaluation of domestic currency also promotes exports. However, the effect of this channel is possible only if exports and import are price elastic.
- e) Expectation channel: Forecasts made by economic agents about the economy also influence transmission of monetary policy. These forecasts affect consumption and investment decisions of the public and thus affect aggregate demand in the real sector. This channel can be effective only if the financial sector is well developed and capabilities of economic agents are well trusted.

Nepalese Monetary Policy Transmission Channel

For transmission mechanism to effectively operate, independency of monetary policy is the first condition. The situation of pegged exchange rate system with India, convergence of Nepal's inflation to the Indian inflation, labor mobility and the long-open porous border with India raise questions on independence of Nepalese monetary policy.

However, partially open capital account, deviation in movements of money market rates in Nepal and India and policy action indicated by the Cash Reserve Ratio (CRR) in Nepal (which does not follow Indian monetary policy at present) set monetary policy of Nepal free and independent to a large extent and in the short run..

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

Once we start with the idea that monetary policy of Nepal is independent from the Indian economy, we can discuss the channels that monetary policy in Nepal uses to achieve its targets regarding the real sector of the economy.

Some of the major objectives of the Nepalese monetary policy are: Price stability (contain inflation within a defined limit), external sector stability (maintain sufficient and sustainable foreign currency reserve balance to mitigate external sector shocks) and financial sector stability (increase resilience of the financial system to internal and external shocks such as economic shocks, financial shocks, political shocks etc.), productive sector lending (increase credit flow to the productive sector), etc.

Monetary policy in Nepal has been using following channels of transmission to achieve desired outcomes in the real sector:

1. The bank-lending channel: Monetary policy of Nepal has been using credit as direct transmission channel to influence the real sector. Monetary policy decreases/increases policy rates such as CRR and Statutory Liquidity Requirement (SLR) to increase/decrease credit creation capacity of Banks and Financial Institutions (BFIs). Increase/decrease in credit creation capacity leads to an increase/decrease in credit availability. This brings increment/decrease in consumption and investment and thus increases/decreases domestic aggregate demand. Similarly, monetary policy has been increasing the percentage of productive sector lending each year for A, B and C class BFIs. For commercial banks alone, the rate is 20 percent of total lending of which 12 percent has to be invested in agriculture and hydro electricity. Similarly, deprived sector lending for commercial banks has been increased to 5 percent of total loans.

In the Nepalese context, liquidity situation and the interbank rate mainly drive lending behavior of banks. That means during the period of excess liquidity and decline in the money market rate, bank lending shows the tendency to grow and vice-versa.

Because there is no appropriate environment in Nepal to make investment in large projects requiring huge funds, the demand for credit has

increased for investment in Small & Medium Enterprises (SMEs). This is an important reason why credit channel has become useful in the Nepalese context. Entrepreneurs of SMEs, in the lack of easy credit availability, seek loan from co-operatives even at higher interest rates. This shows the preference of easy credit access to interest rates in our context. Hence, in a country like ours where access to formal financial institution is limited, the domestic market is less competitive and the investment environment for big projects is not suitable, this type of policy transmission channel seems appropriate.

2. The interest rate channel: The interest rate channel of the Nepalese monetary policy is weak with delayed response of deposit and lending rate to the money market rate and liquidity situation. The general tendency in the Nepalese money market is that deposit and lending rates respond more quickly to the liquidity shortage and rising money market rates than to the situation of excess liquidity and declining interbank rate. In other words, downward adjustments in deposit and lending rate are slow and gradual compared to any upward adjustments. Also, money market rates are quickly influenced by changes in Net Foreign Assets (primarily due to remittance inflows), and other factors affecting liquidity thus making policy rates weak in terms of influencing money market rates.

Secondly, credit demand in Nepal is not responsive to interest rates, neither in the short term nor in the long term. Investment, here, is influenced by policies, investment returns, investment environment etc.

Finally, effect of decrease in interest rate in Nepal is to drastically divert investment to unproductive and speculative sectors such as real estate and stock market in contrast to the productive sector, where credit was intended to be available at lower rate.

3. Asset Price Channel: Monetary policy is also being transmitted through asset price channel in Nepal, whether intentionally or unintentionally. The recent increase in stock price with response to declaration of policy of increasing paid up capital of BFIs is a

clear example of the operation of the asset price channel. The working of asset price channel is also indicated by the fact that the volatility of stock prices is clearly guided by the liquidity situation in the market. For e.g., in the situation of the excess liquidity from August 2011 to December 2011 and from August 2013 to January 2014, the stock prices index increased sharply. The correction of real estate price boom through monetary policy tightening and micro prudential tools is another example of working of the asset value channel. Though this channel operates well, changes in aggregate demand through this channel don't contribute to attainment of objectives of the monetary policy.

4. Exchange Rate channel: In our context, as exchange rate is fixed, Nepal's exchange rates track Indian exchange rates, thus leaving little or no room for exchange rate channel.
5. Expectation channel: Again, expectation channel doesn't have effective role to play in monetary policy transmission in Nepal.

In conclusion, among different channels of monetary policy transmission, bank-lending channel is the most effective channel in Nepalese context. Exchange rate channel and expectation channel don't play any role at all to transmit monetary policy to real sector.

The factors that influence effective transmission of monetary policy in Nepal are:

1. Stage of monetization: Stage of monetization significantly influences conduct of monetary policy. The scope for monetary policy in any economy is defined by the stage of monetization in that economy and success in achieving the objectives of monetary policy to attain higher output and employment, if any, is dependent upon this. But in Nepalese context, most of the economic activities especially in rural areas; are not monetized. This has acted as a barrier to smooth operation of monetary policy.
2. The economic structure: Influencing position of monetary policy on external trade, foreign exchange openness and exchange rate regime also determine transmission effectiveness of monetary policy. In a pegged exchange rate system, normal potency of monetary policy is

generally lost; the money supply is dedicated to maintaining exchange rate at announced fixed level. Second, Nepal's economy is dominated by rural and agriculture sector. Transmission of monetary policy in such economy is not as easy as transmission in industrial and urban area dominated countries. In addition, the agriculture sector is not commercialized and monetized. It is done mostly as source of food crops to sustain day-to-day life. Barter system still prevails in case of agricultural products in Nepalese rural markets. Under such situation, monetary policy can't be effectively transmitted to the real sector.

3. Exogenous policy shocks: Remittance is a significant sources of liquidity in Nepalese monetary sector. The changes in pattern of remittance flows unusually fluctuates the banking sector liquidity in Nepal. The excessive increase/decrease in remittance inflows, if not sterilized, results in the unexpected increase (decrease) in the banking system liquidity, which represents an expansionary/contractionary policy shock that push the money market rate to the lower/higher level. Hence, excessive increase or decrease in remittance hinders smooth transmission of monetary policy by affecting liquidity in an unplanned manner. Similarly, the seasonality in the banking system liquidity due to the government budgetary operations is also another exogenous shock. Government generally spends the budget at the end of fiscal year thus increasing liquidity in a seasonal manner. These exogenous policy shocks change the direction of money market, which may be opposite to what was planned in monetary policy. Hence, exogenous policy shocks also disturb transmission of monetary policy.

4. Limited monetary policy dependency: Pegged exchange rate of the Nepalese Currency with the Indian Currency is acting as a nominal anchor of the monetary policy. Nepal is mostly dependent on imports from India. Hence, its inflation rate is convergent to that of Indian economy. It has a partially convertible capital account. All these situations including the situation of the trade concentration to India, labor mobility and the long-open porous border with India raises question on independence

of Nepalese monetary policy. Its financial relation with international market is not strong. Hence, monetary policy is not totally independent. The limitations in independency have also limited the transmission capacity of monetary policy.

5. Government's fiscal policy and political instability: A huge share of government budget in Nepal is separated for revenue expenditure and only a small part is allocated for capital expenditure. Even from that small part, only a small percentage is spent on development projects while a large part remain unspent. Less capital expenditure reduces production, employment and income earning capacity of economy and blocks the infrastructure development in the country. Political situation has always been unstable in the country. Due to weak implementation of fiscal policy, trade deficit is widening each year and GDP growth is unable to meet the target. Lack of adequate actions to address the supply side constraints and lack of proper market monitoring have increased inflation far beyond the set target. Labor disputes, power cuts and supply side constraints have also adversely influenced the economy. When the economy is challenged by so many such factors, implementation of monetary policy can't yield desired target.
6. Product and service market situation: Product and service market is less competitive and less elastic. The changes in policy rates and use of other equipment's don't influence these markets as expected.
7. Shadow banking: Shadow banking such as hundi, dhukuti and money lenders have been deepening its roots due to absence of effective market monitoring. Also, difficulty in access to financial service is also an important reason for informal banking system to gain popularity. Formal banking system is too tedious and urban centric for undereducated people and those in rural areas to follow. Thus, shadow banking captures a large market segment and such segment can't be influenced by monetary policy. Hence, monetary policy transmission is not as expected in Nepalese context.
8. Underdeveloped financial institutions: Despite mushrooming growth of banking

institutions and their branches, they are mostly urban centric whereas a large part of Nepalese territory is rural. Financial accessibility has not reached many rural corners of the country. The BFIs with strong capital base and sound financial health are very limited. Most of the B and C class financial institutions are either problematic or are on the verge of becoming so. The financial institutions that are already weak in themselves can't encompass rural areas of the country under its service can't effectively transmit monetary policy as required.

9. Availability of financial instruments: Availability of wide variety of modern financial instruments makes transmission of monetary policy easy. In the Nepalese context, innovations have been introduced in banking sector in terms of financial instruments, which have changed the structure of banking sector within a short span of time. But, still the instruments have not been as modern as it could have been. Their utilization has also been limited to urban areas. Absence of modern financial instruments and limitation in their usage has limited effective transmission of monetary policy.
10. Central bank's supervision and regulatory role: The circulars and directives issued by the NRB for transmitting monetary policy have been effective till date. However, supervision of BFIs remains a huge challenge. Despite continuous monitoring, timely identification of problems in BFIs has been difficult to achieve. This has made transmission of monetary policy difficult.

Conclusion

The ultimate targets of monetary policy are price stability, external sector stability and financial sector stability. To obtain these ultimate objectives, monetary policy has set some intermediate targets such as 1) inflation rate target, 2) exchange rate target and 3) monetary target. A number of operating targets have been set to achieve these intermediate targets on areas of excess liquidity, private sector credit growth, productive sector lending, financial access, financial literacy, modernization of financial sector, reform of two state owned banks etc. Assisting government in

reconstruction and rehabilitation program has been added to the objective of current monetary policy for FY2015/16.

Now the questions arise: Has implementation of monetary policy helped achieve targeted economic growth rate? Have the operating programs and instruments applied ensured sustainability of price stability, external sector stability and financial sector stability in our economy? We can clearly see to what extent employment has been generated, poverty eliminated and output increased by its implementation of the monetary policy.

While talking about targets set and results achieved in FY 2014/15, targets were set to contain inflation within 8.0% and broad money supply within 16 percent, manage foreign exchange reserve sufficient to cover import of goods and services for eight months, grow private sector credit by 18% and thus, finally support the GDP growth rate of 6%.

Most of the programs scheduled to support targets have been implemented. However, the increment in productive sector lending has not so far yielded visible benefits in agricultural, hydropower

and the deprived sector. Inflation was recorded at 7.5% owing mainly to decline in international oil prices though food inflation still remains a challenge. Despite of growing numbers of BFIs, financial inclusion is still a challenge. Pursuing increased net foreign assets, deposit volume increased in BFIs significantly. But in the absence of investment environment, banks were unable to extend credit, which has increased liquidity in the banking sector. Plan of monetary policy to utilize such liquidity in the productive sector to support targeted economic growth is still a challenge. Maintaining financial stability in the current scenario in which one after another B and C class banks are exhibiting problems, maintaining external sector stability without a sustainable source of foreign exchange income and maintaining price stability with uncontrolled hike in food inflation are still major challenges.

These analyses clearly illustrate that in the presence of aforementioned determinants cum hurdles, transmission of monetary policy is more or less helpless in the Nepalese context.

Foreign Trade of SAARC Members

Abstract

This paper tries to show the foreign trade situation of SAARC member countries using the absolute and relative value of export, import, trade balance, total trade, relation to GDP, major five trading partners and member integration. This study has used the data from 2005 to 2014. Bangladesh is found fastest growing and Nepal slowest growing exporter of the region. India is fastest growing importer and, Sri Lanka is slowest growing importer in the region. No countries in SAARC are surplus producers of goods and all of them are deficit consumer. Indicators indicating relative trade balance, export-import ratio show Afghanistan has largest trade deficit and trade balance to GDP ratio show Maldives has largest trade deficit, and both indicators showed India has smallest trade deficit. Bhutan has more trade concentration and India has largest trade diversification. Among the SAARC member countries, Bhutan has huge share of export and import with SAARC member countries and Bangladesh has smallest share of export with SAARC countries and India has smallest share of imports from SAARC countries.

a. Introduction

Seven countries of South Asia namely Bangladesh, Bhutan, India, Maldives, Nepal, Pakistan and Sri Lanka agreed to establish an association named "South Asian Association for Regional Cooperation, SAARC" with the concept of mutual benefits, coordination and integration almost 30 years ago. Later, Afghanistan joined the group. Members signed on an agreement on 6 January 2004 to form a regional free trade area named "South Asian Free Trade Area, SAFTA" which came into effect from 1 January 2006. These countries have diverse characteristics with respect of economic size. The four countries in South Asia namely Afghanistan, Bangladesh, Bhutan and

Mitra Prasad Timsina*

Nepal are least developed countries. As a whole SAARC economy is the 3rd largest in the world in terms of GDP (PPP) after the United States and China. SAARC members have 3.4 percent of the world's area and 24% of the world's total population. It contains around 9.12 percent of Global economy as of 2015. South Asian economy has more than USD 2600 billion GDP in 2014. India's share remained at 78.7 percent share whereas Bhutan's share was 0.08 percent on South Asian GDP. Nepal accounted 0.75 percent share in such GDP. South Asia is one of the fastest-growing regions in the world. It grew by 2.4 times, exactly at same pace of Nepal from 2005 to 2014. Afghanistan grew at fastest pace (3.3 times) and Pakistan at slowest pace (2.1 times). In this scenario of diverse characteristics of members, this paper has shown the merchandise trade of SAARC region.

b. Merchandise Exports

The act of selling the goods in foreign market is known as the export of goods. The absolute size of export shows the earning and relative size of export (export to GDP ratio or export-import ratio) shows the strength and competitiveness of the economy. Country, having export-import ratio higher than 100 percent is known as surplus producer and less than 100 percent is known as deficit consumer.

India is the largest exporter of SAARC region. Its export is 354.8 times larger than export of Nepal. The smallest exporter of region is Maldives whose export is almost equal to one-fifth of Nepal's exports. Nepal is at fifth place in exports with respect to absolute exports value. India accounted 83.3 percent in SAARC exports, Maldives exports 0.05 percent whereas Nepal exported 0.23 percent share in total.

Table No: 1.1

Year	Merchandise Exports					USD Million			
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka	Total
2005	236.1	7216.5	-	97952.0	98.7	782.9	15989.2	6235.0	128510.3
2006	230.6	10109.4	311.3	120282.5	162.9	809.5	16395.8	6571.1	154873.0
2007	340.9	10923.6	405.6	153405.6	151.4	862.4	18677.5	7604.5	192371.5
2008	479.6	11723.8	266.5	174255.5	179.1	871.9	21492.4	8029.1	217297.9
2009	446.3	12393.3	287.6	160653.0	113.8	653.6	17186.2	7107.0	198840.8
2010	503.0	14083.2	414.1	219938.1	135.4	755.7	20868.4	8353.9	265051.7
2011	469.5	19741.2	452.0	292030.6	194.9	796.4	25039.9	10262.6	348987.2
2012	501.0	18692.9	361.9	292492.3	201.9	838.3	24821.7	9130.9	347041.0
2013	602.7	21657.3	352.5	303674.5	223.9	778.7	25810.5	10116.4	363216.4
2014	665.0	23599.1	409.2	314696.5	192.4	886.9	26428.3	10831.4	377708.8
% Share in 2014	0.1761	6.2479	0.1083	83.3172	0.0509	0.2348	6.9970	2.8677	100.00

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

(Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan)

Bangladesh is a fastest growing and Nepal least growing exporter in SAARC region. Bangladesh's export grew by 3.4 times and Nepal's export by 1.1 times from 2005 to 2014.

c. Merchandise Imports

The act of buying goods from foreign market is known as import of goods. The absolute value of import shows expenses of a country on goods to rest of the world. It also means that citizens' choice of

foreign goods over domestic goods (if both domestic and foreign products are available). The relative size of import shows the country's dependency on rest of the world. A country having higher value of import-GDP ratio is more dependent to other.

As in exports, India is the largest importer of the region, whose import is 54 times larger than Nepal's import. Similarly, Maldives is the smallest importer whose import is almost equal to one-fifth of Nepal's imports. Nepal is at fifth place in import as 1.4 percent of total import of SAARC. India accounted 77.1 percent and Maldives accounted 0.3 percent in total imports.

Table No: 2.1

Year	Merchandise Imports					USD Million			
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka	Total
2005	3088.1	12575.5	-	98815.0	743.4	1985.4	24898.7	8851.4	150957.5
2006	3855.8	14791.1	427.6	164893.9	878.8	2130.3	33334.3	10192.3	230504.1
2007	4924.7	17113.2	494.3	233364.1	1092.7	3039.0	38676.8	11244.2	309949.1
2008	6174.5	22297.3	541.3	280024.9	1397.7	3525.0	44856.7	13854.5	372672.0
2009	6947.9	20524.6	528.1	256441.1	1011.8	2681.2	31344.3	10100.5	329579.6
2010	8651.5	25925.9	855.5	348864.7	1202.6	3633.4	43291.0	12872.0	445296.6
2011	10594.8	33833.4	1045.8	461619.6	1483.6	5069.2	50730.6	20661.2	585038.3
2012	9558.7	31794.9	995.5	489090.6	1411.2	6389.0	51957.7	15838.4	607035.9
2013	8453.3	34675.4	906.6	465892.0	1425.3	7166.6	54344.8	17903.2	590767.2

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

2014	8051.3	38252.1	927.6	453684.3	1701.6	8453.0	59140.4	19211.6	589422.0
% Share in 2014	1.3660	6.4898	0.1574	76.9711	0.2887	1.4341	10.0336	3.2594	100.00

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

(Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan)

India is a fastest growing and Sri Lanka is least growing importer in SAARC region. India's imports grew by 4.6 times, and Sri Lanka's imports by 2.2 times from 2005 to 2014. Nepal's import grew by 4.3 times in this period.

d. Trade Balance

This article has used export-import ratio to measure the trade balance. If a country has export-import ratio greater than 100, it is called surplus producer or trade balance is surplus or

greater competitiveness. If it is less than 100, it is called deficit consumer or deficit trade balance or lesser competitiveness. The main reason to use export import ratio to measure trade deficit is heterogeneity in size of economies.

No country has export-import ratio greater than 100. It means all countries of SAARC region have deficit trade. It also measures the competitiveness of the country in trade. In the region, India is more competitive in trade whereas Afghanistan is less competitive in the SAARC region. Nepal is at seventh place in trade competitiveness in South Asia.

Table No: 3.1

Year	Export-Import Ratio (%)							
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka
2005	7.6	57.4	-	99.1	13.3	39.4	64.2	70.4
2006	6.0	68.3	72.8	72.9	18.5	38.0	49.2	64.5
2007	6.9	63.8	82.0	65.7	13.9	28.4	48.3	67.6
2008	7.8	52.6	49.2	62.2	12.8	24.7	47.9	58.0
2009	6.4	60.4	54.5	62.6	11.3	24.4	54.8	70.4
2010	5.8	54.3	48.4	63.0	11.3	20.8	48.2	64.9
2011	4.4	58.3	43.2	63.3	13.1	15.7	49.4	49.7
2012	5.3	58.8	36.4	59.8	14.3	13.1	47.8	57.7
2013	7.1	62.5	38.9	65.2	15.7	10.9	47.5	56.5
2014	8.3	61.7	44.1	69.4	11.3	10.5	44.7	56.4

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

(Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan)

In 2014, export-import ratio based trade deficit was largest in Afghanistan with 8.3 percent, which means Afghanistan imported almost USD 12 and exported USD 1 at a time. The trade deficit was lowest in India which imported USD 1.44 and exported USD 1 at a time. Nepal was second largest trade deficit

country with export import ratio of 10.5 percent which means Nepal imported USD 9.5 and exported USD 1 at a time.

The trade balance to GDP ratio can be used to explain trade balance. The trade balance to GDP ratio was highest in Maldives and lowest in Bangladesh. The intensity of deficit in Maldives is highest in the region; Nepal followed Maldives whereas Bangladesh has relatively less trade deficit.

Table No: 3.2

Year	Ratio of Trade Balance to GDP (%)							
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka
2006	-52.3	-6.2	-13.4	-4.7	-48.5	-14.6	-12.3	-12.8
2007	-53.6	-7.2	-8.9	-6.5	-53.9	-21.1	-13.1	-11.2
2008	-55.3	-10.9	-21.8	-8.6	-57.5	-21.1	-13.6	-14.3
2009	-53.9	-7.5	-18.0	-7.0	-41.5	-15.8	-8.3	-7.1
2010	-53.2	-9.7	-32.0	-7.5	-45.8	-18.0	-12.6	-9.1
2011	-56.6	-10.7	-34.3	-9.2	-55.3	-22.5	-12.0	-17.6
2012	-44.6	-9.2	-31.9	-10.7	-47.7	-29.4	-12.1	-11.3
2013	-39.0	-8.0	-27.9	-8.7	-44.5	-33.2	-12.3	-11.5
2014	-36.4	-7.9	-24.8	-6.8	-52.9	-38.5	-13.1	-11.2

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

(Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan)

e. Total Trade

As mentioned above, this article uses the total trade to GDP ratio to explain the total trade of SAARC Member. Openness to trade is

measured as the trade-to-GDP ratio. Higher the value of ratio, then country is more open for trade. In relative value, Bhutan had the largest ratio, which means Bhutan was the more openness in trade. Bangladesh became less open in trade in 2014. But, this interpretation may not valid if total trade is mainly driven by imports or the size of economy is too big.

Table No: 4

Year	Total Trade to GDP ratio (%)							
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka
2005	53.9	27.9	-	23.6	75.2	33.8	34.5	61.8
2006	59.0	32.9	84.8	30.0	70.6	32.5	36.2	59.3
2007	61.5	32.8	90.4	31.2	71.3	37.8	37.6	58.2
2008	64.6	35.1	64.1	37.1	74.5	35.0	38.8	53.7
2009	61.3	30.2	61.2	30.5	52.0	25.9	28.6	40.9
2010	59.7	32.8	91.9	33.3	57.4	27.4	36.1	42.8
2011	61.8	40.9	86.5	40.9	72.0	30.9	35.5	52.3
2012	49.6	35.6	68.3	42.6	63.7	38.3	34.1	42.1
2013	45.0	34.8	63.4	41.0	61.1	41.3	34.4	41.5
2014	42.9	33.4	63.9	37.5	66.4	47.6	34.2	40.3

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

(Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan)

In absolute value, India accounted largest total trade and Bhutan accounted least total trade. India total trade was 584 times larger than Bhutan's total trade. Nepal's total trade was 7 times larger than Bhutan total trade but, 1.2

f. Ratio with GDP

percent of India's total trade in 2014. Nepal was at fourth to have smallest total trade in the region.

India is the largest economy in South Asia in terms of GDP. It accounts 78.7 percent of SAARC economy as a whole in 2014. Bhutan

was the smallest economy as it accounted 0.08 percent of SAARC economy. Nepal was at sixth place in South Asia in terms of GDP. SAARC economy grew by 2.4 times in 2014 from 2005. In this period, Afghanistan economy grew rapidly than other by 3.3 times, whereas Pakistani economy grew by slowest pace by 2.1 times. Nepal grew by 2.4 times in this period.

i. Export-GDP Ratio

Export to GDP ratio shows the nature of economy. The higher and increasing value of such ratio shows country's capacity in trade is strengthening. Export-GDP ratio was highest in Bhutan and lowest in Afghanistan. But, no country exported equivalent to 20 percent of their GDP. Low level of export GDP ratio indicates low level of industrial development in SAARC member in general.

Table No: 5

Year	Export-GDP Ratio (%)							
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka
2005	3.8	10.2	-	11.7	8.8	9.6	13.5	25.5
2006	3.3	13.3	35.7	12.7	11.0	9.0	11.9	23.2
2007	4.0	12.8	40.8	12.4	8.7	8.4	12.3	23.5
2008	4.7	12.1	21.1	14.2	8.5	6.9	12.6	19.7
2009	3.7	11.4	21.6	11.8	5.3	5.1	10.1	16.9
2010	3.3	11.5	30.0	12.9	5.8	4.7	11.7	16.9
2011	2.6	15.1	26.1	15.8	8.4	4.2	11.7	17.3
2012	2.5	13.2	18.2	15.9	8.0	4.4	11.0	15.4
2013	3.0	13.4	17.8	16.2	8.3	4.0	11.1	15.0
2014	3.3	12.7	19.6	15.4	6.7	4.5	10.6	14.5

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

(Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan)

ii. Import-GDP Ratio

Import GDP ratio shows the economy dependency on rest of the world. In general, higher ratio shows more dependent, higher import caused by development of physical infrastructure ultimately makes less dependent. In 2014, Maldives imports accounted 59.9

percent of GDP and Bangladesh imports accounted 20.6 percent of GDP. Nepal was in third with 43.0 percent of GDP. But, national data shows import GDP ratio was 36.5 percent in 2014/15.

Export-GDP ratio and Import-GDP ratio can be taken into consideration simultaneously to know the better picture. Higher export GDP ratio, with lower import GDP ratio is desirable for any economy.

Table No: 6

Year	Import-GDP ratio (%)							
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka
2005	50.1	17.7	-	11.8	66.4	24.3	21.0	36.2
2006	55.7	19.5	49.1	17.4	59.6	23.6	24.3	36.0
2007	57.6	20.0	49.7	18.8	62.6	29.4	25.4	34.7
2008	60.0	23.0	43.0	22.9	66.0	28.1	26.2	34.0
2009	57.6	18.8	39.6	18.8	46.7	20.9	18.5	24.0

2010	56.5	21.2	61.9	20.4	51.6	22.7	24.4	26.0
2011	59.2	25.8	60.4	25.0	63.6	26.7	23.7	34.9
2012	47.1	22.4	50.1	26.6	55.7	33.9	23.1	26.7
2013	42.0	21.4	45.7	24.8	52.8	37.2	23.3	26.5
2014	39.6	20.6	44.3	22.1	59.6	43.0	23.6	25.8

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

(Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan)

g. Trade Concentration

Trade concentration can be explained in a country and commodity basis. This paper only explains the country basis trade concentration. There is no rule of thumb to define whether it is concentrated trade. The author has used benchmark to define trade concentration, if the trade with major five countries crosses 50 percent of total trade.

Table No: 7

Countries	Trade with Major Five Partners (% in Total Trade)*	
	Exports	Imports
Afghanistan	80.8	65.6
Bangladesh	54.5	51.3
Bhutan	96.8	91.1
India	36.6	35.4
Maldives	60.5	60.2
Nepal	81.3	92.1
Pakistan	44.6	56.5
Sri Lanka	51.4	59.1

* Based on 2014's data.

i. Exports

Bhutan was the export concentrated country whose 96.8 percent of exports were concentrated to five major trading partners in 2014. Nepal was the second whose 81.3 percent of total exports were concentrated to five major countries. India had diverse trade which accounted 36.6 percent of its total exports to major five export partners.

ii. Imports

Nepal was the most import concentrated countries in the region whose 92.1 percent of imports were concentrated to major five trading partners in 2014. India accounted 35.4 percent of its total imports from major import partners.

h. Trade Integration of SAARC countries

i. Exports

In 2014, Bhutan, Nepal and Afghanistan have concentration of their exports to SAARC countries. More than 90 percent of Bhutanese export was concentrated to SAARC countries. But, Bangladesh, India and Sri Lanka's export less than 10 percent of their total export to SAARC countries. Bangladesh exported 2.3 percent of total export to SAARC countries. Nepal was behind to Bhutan which exports 64.2 percent of its exports to SAARC countries.

Table No: 9

Countries	Trade with SAARC Countries-Exports-2014							USD Million	
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka	
Exports to SAARC	398.8	532.7	377.3	20486.2	13.6	569.7	3403.7	881.0	
Total Exports	665.0	23599.1	409.2	314696.5	192.4	886.9	26428.3	10831.4	
Percentage in Total	60.0	2.3	92.2	6.5	7.07	64.2	12.9	8.1	

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan

ii. Imports

As in exports, Bhutan, Nepal and Afghanistan have concentration of their imports from SAARC countries. Bhutan imported 84 percent of its imports

from SAARC countries. But, India and Pakistan imported less than 5 percent of their total import from SAARC countries. India imported 0.6 percent of its total import from SAARC. Nepal was behind to Bhutan and Afghanistan which imported 57.7 percent of its imports to SAARC countries.

Table No: 10

Countries	Trade with SAARC Countries-Imports-2014							USD Million
	Afghanistan	Bangladesh	Bhutan	India	Maldives	Nepal	Pakistan	Sri Lanka
Imports from SAARC	5381.8	6771.3	779.9	2685.8	257.0	4878.4	2732.4	4031.8
Total Imports	8051.3	38252.1	927.6	453684.3	1701.6	8453.0	59140.4	19211.6
Percentage in Total	66.8	17.7	84.07	0.6	15.11	57.7	4.6	20.99

Source: Author's computation using Direction of Trade, IMF

(Bhutanese trade data are taken from Department of Trade, Ministry of Economic Affairs, Bhutan)

Conclusion

SAARC member countries are deficit consumers. The trade deficit of SAARC members for 2014 was US dollars 211.7 billion. So, they need to produce more to take the benefits from space of demand. This will lead to economic growth, employment generation, income generation, poverty reduction etc. Furthermore, the member having vulnerable exports and terrible imports are given preference to enhance trade. The rising size of trade deficit could harm the economy and neighbor if alternative sources of foreign exchange are not managed and new sources are not generated. The trade of a member with neighbor is found different as the heterogeneity in economy size, economic environment, market access, and geographical situation. The trade basically exports of landlocked countries i.e. Nepal and Bhutan were focused on neighbor market.

Reference

- Government of Nepal. (2010). *Trade Policy Review*. Nepal: Government of Nepal.
- International Monetary Fund . (n.d.). Retrieved from www.imf.org.
- International Monetary Fund. (n.d.). *Direction of Trade Statistics (DOTS)*. Retrieved from www.imf.org.
- Ministry of Economic Affairs, Department of Trade, Bhutan. (2015). Retrieved from <http://www.moea.gov.bt/documents/documents.php?Catid=2&unitid=1>.
- Nepal Rastra Bank. (2015). *Quarterly Economic Bulletin*. Kathmandu: NRB.
- Srivastava, M. (2015, 12 14). *An evaluation of SAARC in the regional development of South Asia*. Retrieved from http://scholedge.org/manuscript/3/18/54/2%20SIJMAS_New%20Format.pdf.
- Wikipedia. (2016, 03 05). Retrieved from https://en.wikipedia.org/wiki/South_Asian_Association_for_Regional_Cooperation.
- WTO. (2011). *Trade Policy Review of Nepal*. WTO.

Risk Based Supervision and the Nepalese Context

Narayan Prasad Paudel*

Risk Based Supervision: Meaning, Objectives and Focus

After the global financial crisis focus has shifted on the ability of banks and supervisors to understand risks inherent in the banking business and to institutionalize an appropriate framework for effectively managing these risks. Financial sector policy makers, regulators and supervisors across the globe recognize the need for a robust supervisory framework for monitoring different types of risks in banking business. Supervisory authorities started replacing conventional types of supervision approach by a risk-based approach with a view to proactively identify and measure different types of risks both at the individual institution level and at the systemic levels. The need for identifying risks and mitigating them is not only significant from the perspective of safety and soundness of individual institutions but also from a systemic stability perspective.

Risk-based supervision is a structured process aimed at identifying the most critical risks faced by an individual bank and systemic risks in the financial system. The process also covers assessment of an individual bank's management of those risks along with its financial vulnerability to potential adverse experiences through a focused review by the supervisor. It emphasizes the greatest risk in an organization and then assesses the institution's risk management systems to identify measure, monitor and control the risk. It is a process that allows for assessing the overall risk profile of an institution on an ongoing basis, and to take supervisory actions, if warranted. This process involves both onsite inspections and offsite supervision. The process consists of identifying the quantity of risk, quality of risk management practices, aggregate risk, and direction of risk for each of the identified risk categories. The resources available to the supervisory authority also need to be effectively allocated so as to make the supervision work effective. It concludes with a composite risk level for each and an overall

risk profile for the institution. Risk-based supervision has the following basic objectives:

- Ensure effective supervision
- Provide maximum flexibility
- Provide ongoing supervision
- Facilitate the efficient use of resources
- Sharpen supervisory focus on areas which pose the greatest risk to safety and soundness, and assessment of management processes to identify, measure, monitor, and control risk.

To achieve the objectives of continuous supervision and early corrective action, the risk based supervision process focuses on the following aspects:

- Continuous collection of financial and non-financial data from banks with a view to enable the regulator to independently perform analysis of raw data through off-site surveillance;
- Inclusive and regular onsite examination focused on evaluating the risk and control environment within the bank. The inclusive examination process is designed to enable the supervisor to form an objective view on the probability of failure and impact of failure based on the existing control framework of the bank;
- Thematic and targeted reviews by the supervisor with a view to evaluate, through use of specialists, the impact of systemic risks on the bank and the manner in which the bank is addressing potential high-risk areas;
- Increased reliance on the bank's audit and compliance functions to provide transactional assurance to the supervisor and enable allocation of supervisory resources to high risk areas;
- Use of capital add-ons based on the assessment of probability and impact of failure to encourage banks to strengthen their control environment; and

* Executive Director, Nepal Rastra Bank.

- Increased engagement between the supervisor and the senior management of the bank with a view to ensure good corporate governance, transparency and accuracy of information used by senior management for decision making.

Compliance Based Approach versus Risk Based Approach

Under compliance based approach supervisory activities focus on the financial soundness and health of the supervised entities at a given point in time. It focuses more on whether the supervised entity currently has sufficient capital and complies with the existing rules and regulation. Therefore, compliance based supervision is a traditional, historical and backward-looking approach that relies on reactive process by quantifying problems. Risk based supervision process, on the contrary, is a forward looking approach with a focus on evaluating both present and future risks, identifying incipient problems and facilitating prompt intervention/ early corrective action moves. This is a departure from the earlier compliance focused and transaction-based approach called CAMELS which typically covers point in time assessments. Therefore, risk based supervision is a dynamic process with proactive/ forward-looking approach where the emphasis is more on understanding and anticipating the possible risks the supervised entity will be facing when executing its business plan.

Differences in Compliance Based and Risk Based Approaches

Traditional Approach	Risk Based Approach
Transactions-based	Process oriented
Point-in-time assessments	Continuous assessment
Standard procedures	Risk profile driven process
Historical performance	Forward looking indicators
Focuses on risk avoidance	Focuses on risk mitigation

Risks in Banking Business

Risk can be defined as the chance that some unfavorable event will occur. Risk, in general, is the quantifiable likelihood of loss or less-than-expected returns. Most commonly identified risks in the banking industry are as follows:

- Credit risk

- Market risk
- Operational risk
- Liquidity risk
- Pillar II risks
- Information technology risk
- Compliance risk
- Internal audit risk
- Management and Board risk

The supervisory authority collects different types of data requirements from banks and financial institutions through periodical regulatory returns. These requirements are expected to change dynamically based on emerging risks in the industry. These regulatory requirements are used to cover, in the form of qualitative and quantitative frame, to identify and measure different types of risks inherent in the banking business.

Risk Based Supervision Framework and Process

The degree of risk-based documentation and exam procedures depends on how complex the organization is. For example, a large complex institution may have functional management structure, broad array of products or services, operations spanning multiple supervisory jurisdictions and large size of assets. On the other hand, a small bank or financial institution may have simple management structure, limited range of products or services, single supervisory jurisdiction and small size of assets.

Risk-based supervision process starts with understanding the institution. The next step in this regard is to assess the institution's risk. Planning and scheduling the supervisory activity is also equally important to the supervisory authority. The supervisors are then required to define examination activity and perform examination procedures. The sequential process is briefly summarized below:

- Understand the institution
- Assess the institution's risk
- Plan & schedule supervisory activity
- Define examination activity
- Perform examination procedures

- Report findings

In the process of understanding the institution, different sources of information can be used. The central bank, other supervisory authority and public organizations are the common sources of information. Based on these sources the supervisors will be in a position of preparing the institutional overview or the scope memorandum. In assessing the institution's risk, approaches may differ depending on type of institution. A large complex institution having wide range of complex products or services may require risk matrix and risk assessment. The preparation of risk matrix includes identifying significant activities, determining type and level of inherent risk of significant activities, assessing adequacy of risk management for significant activities and determining composite risk of significant activities.

The Nepalese Context

The Banks and Financial Institutions Act, 2006 empowers Nepal Rastra Bank, (NRB) the central bank of the country, to license, regulate and supervise banks and financial institutions. All commercial banks and other deposit-taking financial institutions are classified into four categories under the Banks and Financial Institutions Act, 2006. As of mid January 2016, the number of banks and financial institutions in the country stood at 191 as shown in the table below.

Banks and Financial Institutions in Nepal (As of mid January 2016)

Banks / Financial Institutions	Category	Number
Commercial Banks	"A"	30
Development Banks	"B"	73
Finance Companies	"C"	47
Micro-credit Development Banks	"D"	41
Total		191

NRB has already started risk-based supervision since the fiscal year 2014/15 with initiation of compliance based and risk based approaches on a

parallel basis. Compliance based approach has been completely replaced by risk supervision since the beginning of the current fiscal year 2015/16. At the first stage, it applies only to class "A" commercial banks. For this purpose, Risk Based Supervision On-Site Inspection Manual was framed in year 2013. However, risk based supervisory approach is yet to be followed in case of other financial institutions.

In this regard, NRB identifies six different types of risks - credit, liquidity, market, interest rate, foreign exchange and operation - for the purpose of conducting risk based supervision of banks and financial institutions. Before quantifying the composite risk, each of these different risks needs to be quantified individually as high or moderate or low. Quality of risk management deals with how well the institution identifies, monitors, measures, mitigates and controls these risks. The institution's quality of risk management is then grouped as strong, acceptable or weak. Aggregate risk matrix can then be derived by making different combinations based on the characteristics of both the quantity of risk and the quality of risk. Supervisors will be in a position to conclude and recommend supervisory regime matrix by clubbing the aggregate risk matrix with the direction of risk. Direction of risk may have three different possible trends - decreasing or stable or increasing.

There are four options to recommend supervisory regimes - normal regime; closely monitor; closely monitor and/or supervisory action; and supervisory action. 'Normal regime' indicates normal supervisory concern and the scope of supervisory activities are routine with minimum procedures used during onsite inspections. 'Closely monitor' indicates the risk category is of sufficient supervisory concern to increase offsite and onsite supervision, request corrective action, and/or impose administrative actions against the institution. 'Supervisory action' indicates significant increase in offsite and onsite supervision. Sometimes it also requires immediate and effective corrective or administrative actions such as declaring the institution problematic, revoking license and appointing a provisional administration.

Annex
Quantifying Individual and Composite Risk

Credit	Liquidity	Market	Interest rate	Foreign exchange	Operation	Composite
High Moderate Low	High Moderate Low	High Moderate Low	High Moderate Low	High Moderate Low	High Moderate Low	High Moderate Low

Quality of Risk Management

Strong	Acceptable	Weak
--------	------------	------

Aggregate Risk Matrix

		Quantity of Risk		
		Low	Moderate	High
Quality of Risk Management	Strong	Low Aggregate Risk	Low Aggregate Risk	Moderate Aggregate Risk
	Acceptable	Low Aggregate Risk	Moderate Aggregate Risk	High Aggregate Risk
	Weak	Moderate Aggregate Risk	High Aggregate Risk	High Aggregate Risk

Direction of Risk

Decreasing	Stable	Increasing
------------	--------	------------

Risk Conclusions and Recommended Supervisory Regime Matrix

		Quantity of Risk		
		Low	Moderate	High
Direction of Risk	Decreasing	Normal Regime	Normal Regime	Closely Monitor and/or Supervisory Action
	Stable	Normal Regime	Closely Monitor	Closely Monitor and/or Supervisory Action
	Increasing	Closely Monitor	Closely Monitor and/or Supervisory Action	Supervisory Action

Central Bank Communications Strategy: Observations from a Review of Advanced and Emerging Countries

Nephil Matangi Maskay*, Ph.D. & Srijana Shrestha**

Central bank communication is essential to contribute for stabilizing expectations and enhancing the effectiveness of monetary policy. However, does the communication strategy differ between central banks in advanced and emerging economies? How and why so? In this regard, the paper purposively selects six advanced and eight emerging economies. The paper then reviews their respective Central Bank communication strategies based on the modified template developed by Kedan and Stuart (2014); this template focuses on the aspects of: Press Communications and Statements; Publication of Minutes and Transcripts; Horizon and Scope of Forecast; and Forward Guidance. From the review, the paper provides discussion regarding policy transparency of central bank communication strategy; their respective procedural transparency and their future outlook. Also there is an observation on difference between central bank communication strategy in advanced and emerging market with relation to their broader mandate. It is felt that these observations could serve as a reference for central banks for crafting their respective communication policy including that in Nepal Rastra Bank.

I. Introduction

Central banks (CBs) used to be secretive; however, this has presently changed. From talking as little and as cryptically as possible before the 1990s, there's been a huge leap in terms of openness and transparency in how central banks communicate today (Blinder, Ehrmann, Fratzscher, Hann and Jansen, 2008). While the advent of inflation targeting in the 1990s had steered CB communication to being more transparent, following the global

financial crisis, this has accelerated with the marked enhancement in both monetary policy and financial stability communications (Vayid, 2013). With many CBs having explicit financial stability mandates, this has also become more imperative.

The prime motive behind this enhanced transparency in CB communication is to raise the 'signal to noise' ratio. According to Alan Binder (2009), this increased transparency in CB communication is an integral component of their democratic accountability as CBs become more independent in their operations. Furthermore, he also reiterates that with clearer communications, transparency can enhance the effectiveness of monetary policy by increasing the degree of predictability and reducing the degree of uncertainty. Through greater transparency CBs can steer market expectations thus enabling them to make more efficient decisions and simultaneously establishing their own credibility (Blinder, 2009 and Kedan and Stuart, 2014). Nonetheless, with greater transparency incorporated in their communication strategy, the central bankers are now required to be more cautious about what and how they communicate (Marcus, 2013; Kedan and Stuart, 2014; Subbarao, 2016).

CB communication needs to be both more carefully designed and delivered since poorly executed communication can do more harm than good (Blinder et al., 2008; Born, Ehrmann and Fratzscher, 2011). Poor communication is argued as leading to misunderstandings that could considerably weaken the policy effectiveness. In addition, if people confuse communication for commitment without understanding them as being conditional on the future

* Director, Nepal Rastra Bank.

** Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

Remarks: We would acknowledge helpful comments from Prakash Kumar Shrestha and Rajendra Pandit. However all errors are ours alone; the views reflected are personal and do not represent that of the NRB.

state of economy, it could put CB's credibility at stake instead of adding on to it (Dincer and Eichengreen, 2009). Moreover, it is also contended that too much information from CBs can crowd out private sources of information and analysis, which are essential for effective CB policy making. Furthermore, higher degree of dispersion in CB communication sends conflicting and unclear signals to the market, thus bringing down the degree of predictability and raising the degree of macroeconomic uncertainty (Ehrmann et al, 2005). Amidst the above-mentioned arguments against the greater transparency in CB communication, Blinder (2009) emphasizes greater clarity but not silence. Even though there is no consensus on optimal level or form of CBs' communication strategy, both academic and policy circles hold general consensus that CB communication embracing more transparency will be beneficial in terms of having a more stable economy (Kang, et al., 2013). Moreover, many CBs have moved toward greater transparency, be it the advanced economies like the U.S.A and England or the emerging economies like China and India.

CBs in general communicate on four different aspects of monetary policy, namely: economic conditions, policy decisions, the strategy that guide those policy decisions and outlook for future policy, all aiming for managing market expectations (Woodford, 2005; Blinder et.al, 2008). However, one can find significant variation across the CBs on the communication strategies in terms of what they communicate and how much they communicate (Blinder et.al, 2008). Similarly, there is also a marked difference in the choice of communication tools of modern central banks. From the myriad of tools and channels available for communication, every CB uses its own mixture in order to get the best out of them (Blinder et.al, 2008). With the recent expansion in information and communication technology, CBs are now not only operating their own websites, but majority of them are also adopting social media techniques through pages such as facebook, twitter,

youtube etc. at different paces according to a study conducted by central banking journal (2013). This has indeed opened a new avenue for CB communication.

Kedan and Stuart (2014) had tabulated various aspects of CB communication by looking over communication practices in 10 advanced economies. However and in our knowledge, there is absence of such an exercise for emerging economies. The paper attempts to bridge this gap. In the next section six of the ten advanced economies' CBs used by Kedan and Stuart (2014) are purposively selected and are compared with that of the eight members emerging economies' CBs of the South Asian Association for Regional Cooperation within this framework. The third section delivers some observations and ends by summarizing the article providing a conclusion and giving a closing remark.

II. Observation of selected Central Bank Communication Practices

In this section, the communication practices of CBs of selected advanced and emerging/developing economies are tabulated so as to develop a picture of how they are similar and different in the way they communicate with financial markets and the public at large.

Selection of Economies and their respective CBs:

In order to carry out this comparative study, six CBs in advanced economies have been purposively selected from among the ten CBs in advanced economies studied by Kedan and Stuart (2014). In case of emerging economies, all the member countries of the South Asian Association for Regional Cooperation (SAARC) have been chosen; this grouping on SAARC Central Banks is called SAARCFINANCE. The stylized statistics of all the economies included in this study (their economic status proxied by per capita GDP in USD; as well as three indicators of Financial Development¹) are provided below and figuratively in the first annex:

¹ The later uses three alternative measures found in the literature for proxying financial development, namely:

- *LIQLIB* - The sum total of currency plus demand and interest-bearing liabilities of commercial bank and non-banks divided by nominal GDP;
- *COMMBANK* - The total asset of commercial banks divided by sum of commercial bank and central bank assets.
- *BANKCRED* - The ratio of total credit of commercial banks and other deposit-taking banks to the private sector by nominal GDP.

Table 1: Stylized Facts

	Countries	Economic Status	FINANCIAL DEVELOPMENT		
		Per Capita GDP in USD	BANKCRED	COMMBANK	LIQLIB
SAARC Member economies	Afghanistan	690.8	3.96	56.72	30.25
	Bangladesh	858.90	45.26	94.41	64.09
	Bhutan	2,452.20	45.20	96.35	59.93
	India	1,449.70	47.92	91.84	72.32
	Maldives	6,530.00	46.96	80.58	54.38
	Nepal	685.5	45.21	69.91	48.61
	Pakistan	1,266.40	16.88	82.11	37.55
	Sri Lanka	3,366.50	28.97	92.47	36.03
	Australia	67,646.10	121.75	97.32	102.08
	Euro Area	37,586.60	124.64	99.30	103.33
Advanced Economies	Japan	46,679.30	106.23	88.52	219.06
	Switzerland	83,208.70	163.50	99.84	168.29
	United Kingdom	41,294.50	168.22	99.92	151.95
	United States	51,456.70	49.04	78.71	69.89

Source: World Bank, 2016

From the graphs in the first annex it is observed that the eight emerging economies significantly lag behind in terms of their domestic FD when compared to the advanced economies in economic status, which has similarity with measures of FD; this is reflected in their clustering to the bottom left quadrant in the first and third graph on annex one and the lower level scattering in the second graph in the same annex. Given differences in economic environment, this impression on stylized facts suggests similar difference in activities of CBs in advanced and emerging economies.

Description on Framework: This comparative study is based on the framework developed by Kedan and Stuart (2014). The framework supports a survey of communication practices of the CBs in chosen economies in terms of (i) press communication and statements; (ii) publication of minutes and transcripts; (iii) horizon and scope of the forecasts; and (iv) use of forward guidance. It is noted that this comparison is based on the communication practices as they stand in 2015 and is provided attached in annex 2:

Observations: The annexed table (annex 2) provides a birds-eye view of the fourteen central banks

communication strategies; section wise observations in this regard are provided:

- Press Communications and Statements: Except Maldives Monetary Authority (MMA) and Da Afghanistan Bank (DAB), all other CBs considered in this comparative study release press communication and issue statements pertaining to monetary policy. They also communicate both economic conditions and the motivating factors leading to the adopted policy stance. Furthermore, except for the Reserve Bank of Australia (RBA), these CBs also hold press conferences regarding the monetary policy announcements and changes. The release of such policy statements accompanied by the details of economic conditions and other relevant inducing factors allow the stakeholders including the general public to better understand the CB's policy stance.
- Publication of Minutes and Transcripts: Amongst the fourteen CBs in the study, those in the advanced economies have explicit committees to set the monetary policy for the respective economies. Amongst the SAARC

member CBs, DAB, MMA and Central Bank of Sri Lanka (CBSL) do have monetary policy committees (MPC). However, these committees serve mainly as policy recommending set-ups rather than decision-making bodies - the boards of respective central banks take the decisions on monetary policy issues. Reserve Bank of India (RBI) and State Bank of Pakistan (SBP) on the other hand are in process of constituting a monetary policy committee as a decision-making body for monetary policy issues (Ali, 2015; Hindustan times, 2016). Nonetheless, some noteworthy variation has been observed in how the minutes and transcripts of the MPC meetings are communicated.

All of the developed countries CBs allow the publication of minutes including the details on the breakdown of votes for and against the decisions made, except RBA which publishes the minutes and not other breakdowns and Swiss National Bank (SNB) which does not publish any of these details. However, European Central Bank (ECB) only publishes the minutes after thirty years. Among the SAARCFINANCE members, only SBP publishes the meeting minutes of Advisory committee. Hence, in CBs of emerging economies, the minutes of monetary policy decision-making are not accessible to stakeholders. Similarly, only the CBs in advanced nations communicate voting behaviour of individual members. However, in the emerging economies decisions are made through consensus and details of the decision-making including the minutes of board meetings are not revealed to stakeholders (SBP, 2014). Additionally, none of the CBs reveal individually attributed comments. In case of publishing the transcripts, only Federal Reserve (FR) and Bank of Japan (BoJ) among the studied CBs publish them at a time lag of 5 years and 10 years respectively.

Publication of minutes, votes and transcripts is related to the procedural transparency. It discloses how consensus is reached among the members of the decision-making body and therefore allows stakeholders to have a closer evaluation of the decision-making procedure.

Through the minutes, votes and transcripts of monetary policy meeting, stakeholders are also able to assess compliance to correct procedure and ascertain that the decisions were made without any external pressure (Laurens, Arnone and Segalotto, 2009).

- (iii) **Horizon and Scope of Forecast:** Most of the CBs considered in the study publish forecasts such as of inflation and economic growth. These projections in case of developed countries are made for time-horizon of two years or more. In contrast, except in Royal Monetary Authority of Bhutan (RMAB) and RBI, all other developing economies' CBs publish forecasts for a year. Furthermore, while the point forecast is found more common among the studied CBs, some of the CBs publish interval forecasts too. Only ECB, RBA and CBSL were among those that publish both point and interval forecasts. Also, while fan charts were more a part of advanced economy CBs (with notable exception of the EC Band SNB), RBI also publishes fan charts in its quarterly GDP projections.

Regarding the scope of forecast, random variation was observed in variables pertinent to narrower inflation measures, wage/labour costs, components of GDP and employment/unemployment. Most of the CBs from developed economies publish forecasts on narrower inflation measures, however only ECB publishes forecast on wages/labour cost and components of GDP. Along with ECB, FR also publishes the forecast of unemployment/employment. Although no symmetry was observed in the communication of above-mentioned forecasts in emerging economy CBs, except for RMAB and RBI, none of the emerging economy CBs was found to publish these forecasts. While the RMAB publishes forecasts pertaining to some elements of GDP, RBI also publishes narrower inflation measures. Among the South Asian CBs, the MMA and DAB are the institutions that do not publish any forecasts. However, these CBs along with their South Asian counterparts do publish the related periodic data on a regular basis.

As far as frequency of monetary policy statement publication is concerned, while BoJ publishes the statements twice a year, all other advanced economies' CBs publish the statements quarterly. In case of SAARCFINANCE, the frequency of publication varies among member countries. While CBSL reviews its monetary policy and releases policy statements every month, SBP and RBI publish it every two months, Nepal Rastra Bank (NRB), Bangladesh Bank (BB) and DAB produce this bi-annually and RMA does annually.

- (iv) **Forward Guidance:** In this study, the CBs from developed economies are found to have adopted forward guidance. It is believed that this provides more systematic guidance on future path of policy rates thus exerting stronger influence on market expectation. However, explicit forward guidance is not common in CBs of emerging economies although revised policy stances are announced in case of adverse economic climate. In case of the SAARC region, no CB adopts explicit forward guidance as a monetary policy tool. Moreover, the RBI has iterated its communication policy such that the bank would refrain from any explicit forward guidance (RBI, 2015).

Monetary policy has become increasingly transparent in advanced economies, especially with the incorporation of forward guidance with respect to future path of policy rates (Kool and Thornton, 2012). This recent initiative is considered a useful addition to the CB communication toolkit, especially at time of unprecedented challenges (Cœuré, 2013).

III. Analysis and discussion

The above comparative study shows both similarities and differences in CB communication between advanced and emerging economies.

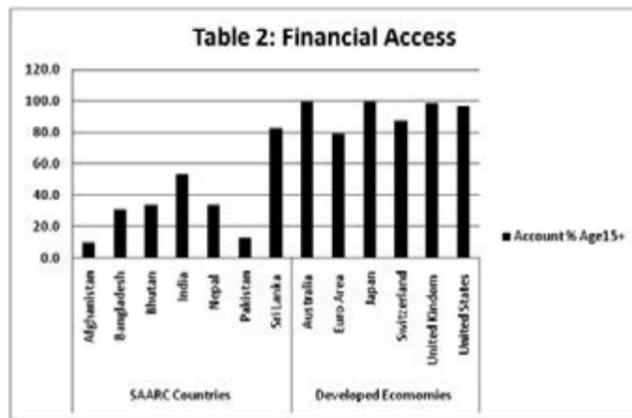
There are similarities namely that policy transparency exists across CBs in both advanced and emerging economies, i.e. communication of monetary policy decisions along with the rationale behind them,

is already a prominent part of CB communication. The CBs, in both advanced and emerging economies, announce their monetary policy along with its explanation and inclination, hence exhibit similarity in terms of policy transparency. Additionally, speeches and press releases along with the press conferences are commonly used communication tools in the CBs in advanced as well as emerging economies. While prompt and clear announcements of monetary policy decisions reduces noise by eliminating any guessing on the part of the stakeholders, the press conference allow media to clarify issues through follow-up questions (Blinder et.al, 2008).

However, there are differences such the absence of procedural transparency in emerging economy CBs vis-à-vis those in advanced economies; the CBs in emerging economies still lag behind their advanced economies counterparts in terms of adopting greater transparency in their communication strategies. Furthermore, the monetary policy decisions in the CBs in advanced economies are made by the committees constituted for the purpose, while such constitution is absent in the CBs of emerging economies. In addition, the monetary policy forecasts of CBs in advanced economies have longer horizon compared to those of CBs from emerging economies. Moreover, while the CBs in advanced countries have been directing the market with explicit forward guidance, those in emerging economies are still to incorporate explicit forward guidance in their communication policies. In this regard, BB (2005) has highlighted that the CBs in emerging economies have to focus on modernizing their analytical and research capabilities so that greater transparency in their communication strategies would enhance the credibility of the bank. About enhancing procedural transparency in CBs of emerging economies, some concerns have also been expressed in terms of the degree of independence of CBs and political interference with regard to their decision making process (BB, 2005; Reddy, 2009).

The difference in CB communication strategy may have foundation from the graphs in annex one, which shows that their relevant economies have different economic status, which feeds into

respective FD.² It is unsurprising that all CBs focus their activities on the core responsibility of monetary stability, however those in emerging economies today have an additional and broader mandates that require them to expand their activities by taking up extra role in supporting FD, increasing access to finance, to name a few (Mose-Boehm, 2006, Reddy 2009, Aziz, 2010; Khatiwada, 2014). This extension of CB mandate in emerging nations beyond their traditional roles also requires them to adopt strategies for clearly communicating rationale behind these additional obligations and how they plan to achieve them. This may reflect awareness of the dearth of financial literacy, which is different from general literacy; and is reflected in financial access. This can be observed looking at the figures below:

Source: World Bank, 2016.

The issue of access is highlighted in the above figure in terms of the proportion of population above 15 years of age holding a bank account. The issue of financial education and financial inclusion provides a common mandate to most CBs in emerging economies, which is, to develop their domestic financial system. CBs in these regions are therefore becoming more inclined to take up this developmental role since financial inclusion not only impacts macroeconomic environment but also the behaviour of firms and individuals which in turn influence the efficacy of monetary policy (Mehrotra and Yetman, 2015). It

is therefore suggested that a significant variation in CB communication observed is attributed to the environment of their economic status, which affect what and how they communicate.

IV. Closing Remark

CB communication has evolved significantly in the recent times. The key feature of the new paradigm of CB communication is the increased transparency, which is considered imperative for the success of the monetary policy. The comparative study of fourteen CBs from both advanced and emerging economies, suggest that there is similarity in policy transparency however there are differences in procedural transparency. It is therefore concluded that the CB communications in both advanced and emerging economies differ. As this is similar to the difference in their economic status and FD, it is observed that this may also have contributed to the difference in their communication strategy. Thus, CBs in emerging economies including NRB need to learn the communication strategy adopted by advance economies along with management and FD to enhance the efficacy of monetary policy. As a closing remark, we feel that the above observation has to be more fully assessed to attribute factors for contributing to the difference in CB communication. It is remarked that this may be a future research agenda.

Reference List

- Aziz, Z. A. 2010. "Role of Central Banks in Emerging Economies". <http://www.bis.org/review/r101125d.pdf>
- Bangladesh Bank. 2005. "On the Communication Policy of the Bangladesh Bank". Policy Note Series PN0601.
- Blinder, A. 2009. "Talking About Monetary Policy: The Virtues (And Vices?) Of Central Bank Communication". BIS Working Papers.

Blinder, A. S., M. Ehrmann, M. Fratzscher, J. De Hann, and D. J. Jansen. 2008. "Central Bank Communication and Monetary Policy: A Survey of Theory and Evidence." European Central Bank Working Paper Series 898.

Born, B., M. Ehrmann and M. Fratzscher. 2011 "Central Bank Communication on Financial Stability". European Central Bank Working Paper Series 1332.

Carlyle, T. 2013. "A Multispeed Approach to Social Media". *Central Banking Journal*, 5: 78-84.

Carporale, G.M., C. Rault, R. Sova and A. Sova. 2009. "Financial Development and Economic Growth: Evidence from Ten EU members". German Institute for Economic Research Discussion Paper 940. http://www.diw.de/documents/publikationen/73/diw_01.c.342402.de/dp940.pdf

Cœuré, B. 2013. "The Usefulness of Forward Guidance" Speech delivered at the Money Marketers Club of New York. https://www.ecb.europa.eu/press/key/date/2013/html/sp130926_1.en.html

Cuado, L., S. Gallego and A. G. Herrero. 2003. "Why do Countries develop more financially than others? The Role of the Central Bank and Banking Supervision". http://www.cass.city.ac.uk/_data/assets/pdf_file/0007/78739/Cuado_Gallego_herrero.pdf

Ali, K. 2015. "Special Body to make Monetary Policy". <http://www.dawn.com/news/1212905>

Dincer, N. and B. Eichengreen. 2009. "Central Bank Transparency: Causes, Consequences and Updates". NBER Working Paper 14791.

Ehrmann, M. and M. Fratzscher. 2005 "How Should Central Bank Communicate?" European Central Bank Working Paper Series 557.

Hindustan Times. 2016. "Monetary Policy Panel Enters Final Leg, Draft Cabinet Note Moved". <http://www.hindustantimes.com/business/monetary-policy-panel-enters-final-leg-draft-cabinet-note-moved/story-w6gcKEFcETp1QeAQ17iFvM.html>.

Kedan, D. and R. Stuart. 2014. "Central Bank Minutes". Central Bank of Ireland Economic Letter Series 12.

Kedan, D. and R. Stuart. 2014a "Central Bank Communications: A Comparative Study". Quarterly Bulletin 02: 89-104.

Khatiwada, Y. 2014. "Central Bank Governance and Emerging Issues for Developing Economies". Speech Delivered at 8th SEACEN Signature Course on Advanced Leadership, Kuala Lumpur, 7 August 2014.

http://nrb.org.np/ofg/events_ofg/Governor's_Speeches--Governor's_Presentation_at_SEACEN_Program_in_Malaysia.pdf

Kool, C. J. M. and D. L. Thornton. 2012. "How Effective is Central bank Forward Guidance". Federal Reserve Bank of St. Louis Research Division Working Paper Series 2012-063A.

Laurens, B. J., M. Arnone and J. F. Segalotto. 2009. "Central Bank Independence, Accountability, and Transparency: A Global Perspective" International Monetary Fund.

Mehrotra, A. and J. Yetman. 2015. "Financial Inclusion: Issues for Central Banks". Bank for International Settlements Quarterly Review. http://www.bis.org/publ/qtrpdf/r_qt1503h.htm.

Moser-Boehm, P 2006. "The Relationship between the Central Bank and the Government", paper presented at the special meeting of Governors "Central banks and the challenge of development", 14-15 March 2006, BIS, Basel.

RBI. 2015. "Communication Policy of RBI". <https://rbi.org.in/Scripts/CommunicationPolicy.aspx>,

Reddy, Y. V. 2009. "The Virtues and Vices of Talking About Monetary Policy: Some Comments". Bank For International Settlements Working Paper 274.

Subbarao, D.. 2016. "The Signal and the Noise". Finance and Development. March 2016. Volume 54. Issue 1. pp. 40 – 42.

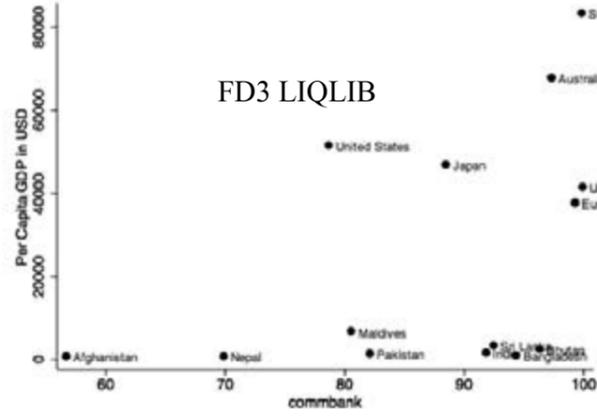
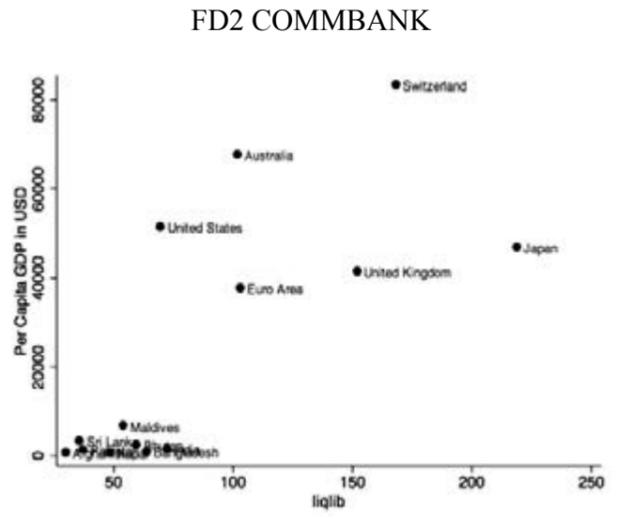
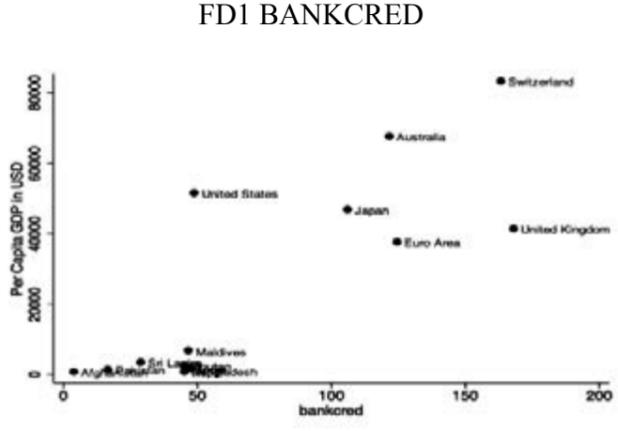
Vayid, I. 2013. "Central Bank Communications Before, During and After the Crisis: From Open-Market Operations to Open-Mouth Policy" Bank of Canada Working Paper 2013-41.

World Bank. 2000. "Beyond Economic Growth: Meeting Challenges of Global Development".

² It is also shown that low per capita in any economy inhibits investment in human capital, i.e. direct expenditure in education, health, training etc. (World Bank, 2000). And, poor human development along with high illiteracy levels is linked to poor awareness and comprehension of financial services in people of developing nations, which among others is also likely to dampen their demand to such services. This is also reflected in access to formal financial sector, which is found to be significantly high in advanced economies in terms of adult population having an account in a bank or any other financial institution (with an exception Sri Lanka, which has a higher literacy rate compared to other emerging economies)

Annexure

Annex: 1

Annex 2: Matrix of selected 14 CB Communication Policies

	EMERGING/DEVELOPING ECONOMIES (SAARC FINANCE)													
	Federal Reserve	Bank of England	Bank of Japan	Swiss National Bank	Reserve Bank of Australia	Da Afghanistan Bank	Bangladesh Bank	Royal Monetary Authority of Bhutan	Reserve Bank of India	Maldives Monetary Authority	Nepal Rastra Bank	State Bank of Pakistan	Central Bank of Sri Lanka	
European Central Bank														
Speeches	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Post Meeting Press Release	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes
Post Meeting and/or post-forecast publication press conferences	Yes	Yes	Yes	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes	No	Yes	Yes	Yes	Yes
Publication of Minutes	Yes (30-yr lag)	Yes	Yes	Yes	No	Yes	No	No	No	No	No	No	No	No
Breakdown of # votes for/against rate decisions	n/a	Yes	Yes	Yes	n/a	No	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
Voting Individually Attributed	n/a	Yes	Yes	Yes	n/a	No	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
Comments Individually Attributed	n/a	No	No	No	n/a	No	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a	n/a
Publication of Transcripts	No	Yes (5-yr lag)	No	Yes (10 yr lag)	No	No	No	No	No	No	No	No	No	n/a
Forecast Horizon	-2.25 -2.75 yrs	-2-3 yrs	-3 yrs	-2 yrs	-3 yrs	-2yrs	-1 yr	-1 yr	-2 yrs	-2 yrs	None	-1 yr	-1 yr	-1 yr
Interval vs. point forecasts	Both	Interval	Point	Interval	Point	Both	NA	Point	Interval	Interval	n/a	Point	Interval	Both
Fan Charts	No	Yes	Yes	Yes	No	Yes	No	No	No	No	No	No	No	No
Alternative Scenario	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No
Publication Frequency (MP Statements)	4x /yr	4x /yr	4x /yr	2x /yr	4x /yr	4x/yr	2x/yr#	2x /yr	1x /yr	6x /yr	None	2x /yr	6x /yr	12x /yr
Headline Inflation	Yes	Yes	Yes	No	Yes	Yes	No	Yes	Yes	No	No	Yes	Yes	Yes
Narrower Inflation Measures	Yes	Yes	No	Yes	No	Yes	No	No	No	No	No	No	No	No
Wages/labour Costs	Yes	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No
GDP Growth	Yes	Yes	Yes	Yes	No	Yes	No	Yes	Yes	No	No	Yes	Yes	Yes
Components of GDP (At least Some)	Yes	No	No	No	No	No	No	No	Yes	Yes	No	No	No	No
Output gap/Potential Output	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No
Unemployment/ Employment	Yes	Yes	No	No	No	No	No	No	Yes	Yes	No	No	No	No
Forward Guidance during Crisis	Yes	Yes	Yes	Yes	No	No	No	No	No	No	No	No	No	No

* Only Edited transcripts of post policy conference call with media/researchers and analysts published. (Source: RBI website,2016)

Liberalization and Growing Dependency of Nepalese Economy

Prakash Kumar Shrestha, PhD*

1. Introduction

Nepal was a closed country until the end of century long Rana dynasty in 1951. Although Nepal started making contact with other countries since then, it kept its economy almost close by adopting import substitution policy and state-controlled regime until the mid-1980s. With the adoption of economic liberalization policy in the mid-1980s, which was later on implemented broadly after the restoration of multi-party democracy in 1990, Nepal started integrating with the world in a broader sense. Despite deeper integration process for more than two and half decades, dependency has increased in Nepalese economy, acuteness of which was manifested in the border blockade of 2015, creating chaos in daily life of ordinary people. This event also showed the difference between theory and practice of globalization and liberalization process in reality. In this context, the paper aims to analyze the Nepal's of economic liberalization process and the performance of Nepalese economy. The final section concludes the discussion with recommendations for increasing inter-dependency in this liberalized and globalized world.

2. Nepal's Journey to Economic Liberalization

Nepal had remained almost in isolation from outside world both economically and politically until the fall of more than one century long autocratic Rana regime in 1951. Since then, Nepal started to interconnect with the world to a limited degree and started receiving foreign aid since 1951. Beginning with planned development process in 1956, Nepal pursued an inward looking and state-led development strategy. Subsequently, the government established more than five dozen public sector enterprises and actively involved in development process. State

controlled the economic activities through licensing system, quotas, high tariff barriers, and foreign exchange regulations until the late 1980s. Through controlling exchange rate system and providing export incentives¹, the government attempted to increase exports and diversify foreign trade. However, economy did not grow satisfactorily because of rampant corruption, widespread rent seeking tendency and weak bureaucracy, resulting in heightening frustration in society which led to mass uprising against the political party-less Panchayat regime (Khanal et al., 2005).

Nepal started liberalization from the first half of 1980s after implementing the Economic Stabilization Programme in 1984/85, which was followed by Structural Adjustment Programme (SAP). The severity of the balance of payment (BOP) crisis emerged at the beginning of 1980s compelled the government to negotiate a standby credit arrangement with the IMF, which provides a framework for continued economic reform and structural adjustment. Economic liberalization process was further accelerated with the fall of Panchayat era and the start of multiparty democracy. In order to increase the pace of the reforms, the second Structural Adjustment Program SAP-II was implemented in 1989/90 for three years. In late 1992, the government further negotiated a new Enhanced Structural Adjustment Facility (ESAF) arrangement with the Fund, through which Nepal continued its market reform process by liberalizing different sectors of the economy.

Nepal dismantled the licensing system to establish industries considering the private sector as a primary engine of economic growth and implemented privatization process through which 30 public enterprises were privatized; some of them were liquidated after enacting privatization act 1994.

Government employees were laid off in a large number and vacant posts were frozen. Government opened up almost all sectors of the economy to the private sector through enactment of liberal industrial and trade policy and various acts. The private sector showed great enthusiasm to enter into financial sector, airlines, education, health and communication sector. Similarly, the private sector was also allowed to import and distribute chemical fertilizer and generate electricity.

The government also introduced the "Foreign Investment and One-window Policy" in 1992 to attract foreign capital. Foreign investment is permitted up to 100 percent in large and medium-sized industries. Recent industrial policy 2010 and trade policy 2015 have been further made more liberal in line with WTO's provisions. To comply with its WTO commitments, the government even opened up some service sectors to foreign investors in December 2005. The foreign investment policy guarantees no intervention in the fixation of prices for goods produced by industries owned by foreign investors and no nationalization. To increase investment, tax reform was also carried out, income tax rates were cut significantly and tax sops for investment announced (Shakya, 2013, p.58).

Trade Liberalization

Most importantly, Nepal implemented trade liberalization process by eliminating and lowering tariffs on imported goods. Nepal introduced a liberal trade policy in 1992, which emphasizes the enhancement of the role of the private sector in promoting trade and industry, sustaining exports and fulfilling internal demand. Accordingly, the Nepali rupee was made fully convertible in the current account. Nepal's foreign trade was completely deregulated from quantity and price controls (Khanal, et. al, 2005). The trade policy waived the licence requirement for exports with the exception of some banned items.

Nepal considers imports as a medium of exports growth and a vehicle of creating a competitive industrial and trading environment. Hence, tariff structures were revised and tariff rates were lowered down substantially. The peak tariff rate was brought

down to 110 percent from 200 percent (Khanal, et. al, 2005). The number of tariff slabs was lowered from more than 100 to 13 in 1992/93, and further down to 5 in 2001/02. In 2004, Nepal obtained the WTO membership, being the first developing country obtaining membership through negotiation. In addition, Nepal became a member of Bay of Bengal Initiative for Multi-Sectoral Technical and Economic Cooperation (BIMSTEC) in the same year.

Financial Sector Liberalization

In the first phase of financial liberalization, Nepal opened the door for joint venture banks with foreign collaboration in 1984. Accordingly, three joint venture banks were granted license during 1984-1987. Starting in 1984, interest rate was liberalized in a gradual manner, and in 1989, it was completely deregulated (NRB, 1996). Local private sector was allowed to open the financial institutions later. In addition to commercial banks, people can open development banks and finance companies. To develop capital market, the Securities Exchange Centre was converted into Nepal Stock Exchange in June 1993, which opened its floor for stock trading through brokers in January 1994. Establishment of the Securities Board in 1993 as a regulatory body for capital market was another step for capital market development. From January 2010, foreign banks have been allowed to open branch office in Nepal.

Opening up Foreign Employment

There is a strong pressure in the job market as the labour force is growing at a high rate (about 3 percent per year)². It is believed that the lack of employment was one of the reasons to ignite internal conflict in 1996 while Nepal was in the process of rapid integration with the world. The labour migration has emerged as an alternative livelihood opportunity for many Nepali households in recent years, although history of labour migration dates back to 300 years ago. In the past, much of labour migration from Nepal mainly concentrated to India, at least up to the mid-1980s. Then new destinations emerged because of the globalizing dynamics and the boom in the oil industry that started in the Middle East in the 1970s (DOFE, 2015). The liberalized economic policy adopted after

* Director, Nepal Rastra Bank. Email: shresthap@nrb.org.np

1 bonus system, and cash subsidy

2 MoF(2015)

1992 helped to formalize labour migrants and opened doors for recruitment and remitting agencies to operate in the country and solicit workers for jobs in other countries (DEFE, 2015, p.8). The government introduced National Labour Policy 1999 and recently Foreign Employment Policy 2012, enacted Foreign Employment Act 2007 and established a separate Department of Foreign Employment (DOFE) and Foreign Employment Promotion Board to facilitate the foreign employment of Nepalese labour force. Nepal has opened 110 countries for foreign employment³. Official record shows that 3.6 million people have gone abroad for foreign employment as of mid-July 2015 (MoF, 2015).

3. Performance of Nepalese Economy: Growing Dependency

Although Nepal has attempted to be integrated with the world by adopting many neo-liberal policies of liberalization, privatization and deregulation in almost all sectors of economy since the late 1980s, it has lagged behind that of the other South Asian economies on the ladder of economic development. Although some improvements can be observed in some socio-economic indicators such as poverty rate, mortality rate, literacy rate, net enrolment rate and gender equality (Mahat, 2005), they are far from satisfactory. For comparative analysis of economic performance, the whole sample period of 1975-2015 has been divided into pre-liberalization until 1990 and post-liberalization after 1990 which is further divided into four different periods: initial phase of multiparty democracy (1991-1995), period of internal conflict (1996-2006), transitional interim period (2007-2008), and period of Federal republic period (2009 - 2015). Three areas such as economic growth, exports and imports, and remittance inflows have only been analyzed below.

Economic Growth

During 1975-1990, overall economic growth remained 3.83 percent on average; sector wise, the agriculture sector grew by 2.67 percent, the industrial sector by 7.91 percent and the service sector by 3.85 percent during that period (Table 1). Comparatively,

the performance of industrial sector remained satisfactory during pre-liberalization period because of government's direct involvement in establishing public enterprises in the industrial sector such as sugar, tobacco, cement, textile etc, and implementation of import substitution policy with state protection for industries. With the start of liberalization and integration with the world, Nepalese economy grew at a higher rate of 5.20 percent during 1991 -1995 on account of accelerated growth of both industrial and service sector despite slowdown in the agriculture sector, which might be due to removable of subsidy and non-availability and rise in prices of agriculture inputs.

Table 1: GDP growth and Inflation

Time period	GDP growth	Agriculture GDP growth	Industry GDP growth	Service GDP growth	Per Capita GDP growth
1975-1990	3.83	2.67	7.91	3.85	1.49
1991-1995	5.20	1.55	9.42	7.00	2.46
1996-2006	4.04	3.46	4.33	4.44	2.28
2007-2008	4.76	3.40	2.84	5.58	3.70
2009-2015	4.35	3.13	2.66	5.17	2.94

Source: World Development Indicator (Dec. 2015) and Various Issues of Economic Survey of MoF and Various issues of Quarterly Economic Bulletin of NRB

The momentum of economic growth did not continue, with the start of political instability in 1996 which paved the way for a decade long armed internal conflict for the period of 1996-2006. Nepal started facing frequent strikes and *bandh*⁴ with rising trade union militancy and obstructions caused by different political parties to fulfil their political agenda. It was the period during which Nepal obtained membership of WTO and BIMSTEC, and started implementation of SAFTA, though. During that period, average GDP growth decelerated to 4.04 percent. Both the industrial and service sector growth witnessed a deceleration (Table 1). With the start of peace process in 2006, economic growth slightly improved to 4.76 percent during 2007-2008 because of improvement in the growth of service sector. However, deceleration

in the industrial sector continued owing to lack of investment friendly environment, prolonged energy crisis and growing competition with the imported goods. Because of protracted political transition and uncertainty in new political environment, overall economic growth further decelerated to 4.35 percent during 2009 – 2015. Growth of all three sectors remained lower than that of earlier period and industrial sector grew at a very low rate. The year 2015 witnessed devastating earthquake and border blockade, which likely to reduce growth rate to less than 2 percent in 2015/16.

Per capital GDP growth grew by about 1.49 percent during 1975 – 1990. During the early phase of liberalization, per capita GDP growth accelerated to 2.46 percent, but lowered to 2.28 percent during the time of internal conflict. Beginning of the settlement of conflict, in line with GDP growth, per capita GDP growth jumped up to as high as 3.70 percent during

marginal improvement in recent years at a slower rate of 5.87 percent on average. On the other hand, the growth of imports remained always strong except deceleration to 10.02 percent during the conflict period of 1996-2006. In recent years, average growth of imports has remained close to 20 percent (Table 2).

Table 2: Exports and Imports in Nepal

Time period	Export growth	Import growth	Trade to GDP ratio	Exports to GDP Ratio	Imports to GDP ratio	Exports-Imports Ratio	Trade with India % of Total
1975-1990	15.97	19.38	21.19	5.41	15.78	36.05	49.93
1991-1995	31.56	28.39	33.59	8.96	24.63	36.79	27.55

1996-2006	12.74	10.02	37.99	10.26	27.73	37.62	45.60
2007-2008	-0.80	13.01	34.48	7.71	26.98	28.60	63.19
2008-2015	5.87	19.97	37.24	4.98	32.26	15.71	63.45

Source: Various Issues of Economic Survey of MoF and Quarterly Economic Bulletin of NRB

The total trade to GDP ratio, which was 21.19 percent during 1975-1990 rose to 33.59 per cent during 1991-1995, and further to 37.99 percent during 1996-2006 period. Although some decline observed during 2007-2008, trade to GDP ratio increased again to 37.24 percent during 2008-2015. This reflects the high degree of openness of Nepalese economy. If we disaggregate, in terms of GDP, exports remained just 5.41 percent during pre-liberalization period, which subsequently increased to 8.96 percent and

2007-2008, but it again reduced to 2.94 percent then after. As a result of marginal growth, per capita GDP is still lower compared to even South Asian countries. For example, Nepal's per capital GDP is just 730 US\$ compared to Bhutan's 2370 US\$, India's 1570 US\$, Bangladesh's 1080 US\$, Pakistan's 1410 US\$, Sri Lanka's 3400 US\$ and Maldives's 7170 US\$ in 2014 (ADB, 2015).

Exports and Imports

Nepal embarked on liberalization process with a view of benefiting on external front through increasing its exports trade. It is trade and finance through which liberalization is expected to have positive impacts on the economy. Compared to growth of 15.97 percent during 1975-1990, exports increased substantially by 31.56 percent during 1991-1995 but decelerated during 1996-2006 period, and finally declined in 2007-2008. There has been

10.26 percent during 1991-1995 and 1996-2006 respectively, but then declined to 7.71 percent during 2007-2008 and remaining just 4.98 percent during 2008-2015, which is below the ratio observed before liberalization. On the other hand, imports to GDP ratio recorded a higher and higher level in each subsequent period, and reached one-third of GDP during 2008-2015 compared to just 15.78 percent during 1975-1990. Because of rising imports and sluggish exports in recent years, exports-imports ratio finally declined to 15.71 percent on average during 2009-2015 compared to more than one-third until 1996-2006.

³ <http://www.dofe.gov.np/new/pages/details/28>

⁴ forcefully stopping to open shops, factories, schools and offices national wide.

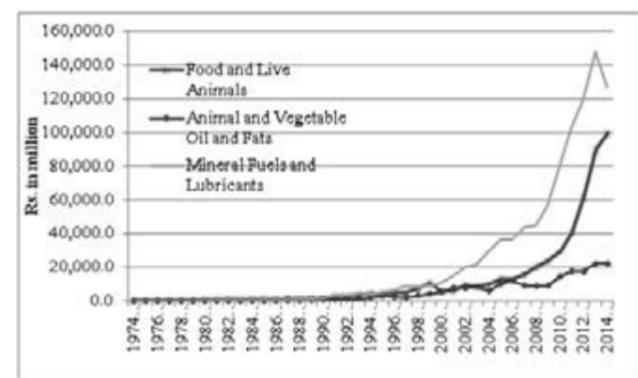
This scenario shows that import sustained capacity of exports has declined tremendously. In this way, Nepal's export has been lacklustre with lacking competitive strength in international markets. More importantly, Nepal has limited items, primary and low technological goods for exports. Nepal has South Asia's lowest level of exports as a percentage of GDP. This shows the growing dependency of Nepalese economy.

On trade front, concentration with India has increased a lot in recent years⁵. Trade with India was about half of total trade during pre-liberalization period. Because of the policy of trade diversification and increase in exports to third countries, trade with India declined to about a quarter during the initial phase of liberalization. However, since then, it has been continuously increasing year after year. Consequently, the share of India in total trade increased from 29 percent in 1990/91 to 66.6 percent in 2013/14. It shows the increasing dependency with India for international trade. Because of not only landlocked, but also India-locked, Nepal has to depend on India's will for its foreign trade. Although international laws and regulation like WTO's rules have granted easy access to sea port through neighbour countries for any landlocked countries, Nepal has to face various kinds of hurdles and obstructions, in addition to costs, to carry out its trade with countries other than India. As a result, Nepal's export has been weakening year after year.

Figure 1 shows the trend of imports as per the commodity groups to Nepal which depicts growing dependency of Nepalese economy with the process of liberalization. Imports of mineral fuels and lubricants increased at an exponential rate in recent years before slight drop in 2014/15 due mainly to decline in petroleum prices. Although imports of animal and vegetable oil and fats increased at a moderate rate, imports of food and live animal jumped up substantially. Being a developing country, importing machinery equipment, medicine and petroleum products is normal. As Figure 2 shows, however, despite being agriculture dominated economy, imports of agriculture products such as rice and

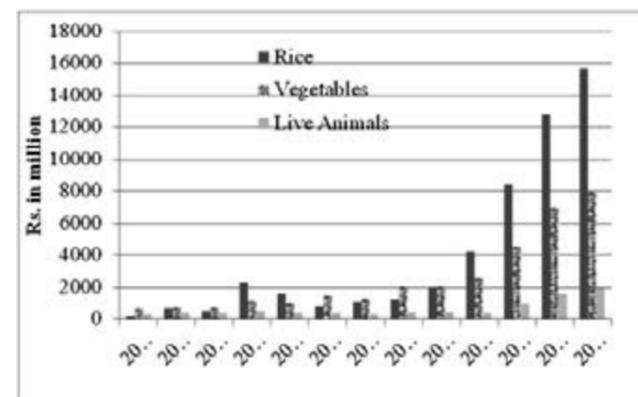
vegetables have also been increasing at a higher rate in recent years, which Nepal used to produce and can produce domestically. In this way, so far as foreign trade is concerned, Nepal has experienced a kind of Indianization.

Figure 1: Import Trend of Some Commodity Groups

Source: NRB(2015)

Figure 2: Imports of Agriculture Products from India to Nepal

Source: NRB(2015)

As a result of sluggish exports but roaring imports, trade deficit has been increasing year by year. Compared to just 10.44 percent during 1975-1990, trade deficit as a percentage of GDP has increased to 27.29 percent in 2009-2015 (Table 3). However, current account registered a surplus in recent years. Current account was in deficit of 6.19 percent of GDP during the initial phase of liberalization, but later on it turned into surplus. In addition, Nepal observed surplus in BOP most of the time (Table 3).

⁵ Trade with India outpaced that with other countries, particularly after the mid-1990s and especially in the aftermath of signing the more liberal Trade Treaty with India in 1996.

Table 3: Additional External Sector Indicators

Time period	Trade deficit /GDP	Current A/C Deficit /GDP	Balance of Payments (Rs. in million)	Remittance* /GDP
1975-1990	-10.44	-2.96	380.39	0.70
1990-1995	-15.09	-6.19	4247.24	0.50
1996-2006	-17.13	-0.46	8269.20	5.10
2007-2008	-19.27	1.39	17789.50	15.93
2009-2015	-27.29	2.71	74009.71	21.41

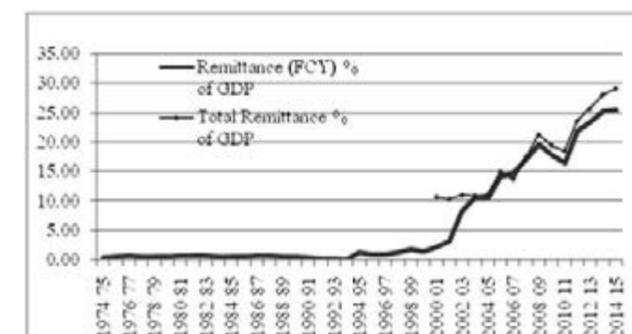
*Foreign currency remittance

Source: Various Issues of Economic Survey of MoF and Quarterly Economic Bulletin of NRB

Growing remittance dependency

In spite of growing trade deficit, surplus in current account and BOP is due to elevated level of remittance inflows in recent years. Nepal is in fact exporting labour and receiving remittance. Excluding remittance coming from India, which is the traditional destination for many Nepalese people to seek for employment, remittance from other countries has been increasing significantly. With the escalation of internal conflict, easy issuance of passport even from district offices, and official encouragement for foreign employment, outflows of migrant workers have increased. As a result, remittance inflow, which was about 0.70 percent of GDP during 1975-1990 and just 0.50 percent during 1990-1995 increased to 21.41 percent during 2009-2015. By accounting remittance inflows from India, this figure could reach close to 30 percent of GDP in recent years (Figure 3). More than half of the households are receiving remittances in recent years. In this area, Nepal has been reaping the benefits of liberalization, though at some domestic socio-economic costs.

Figure 3: Remittance Inflows as % of GDP

Source: NRB(2015)

Remittance has become a major source of foreign currency reserves. The gross foreign exchange reserves have now sufficient for merchandize and service imports of more than a year. It has increased liquidity in the banking system, which has not been utilized in the productive sector. In addition, remittances make an important contribution to reducing poverty and vulnerability in Nepal. The headcount poverty ratio declined from 41.8 percent in 1995/96 to 25.2 percent in 2010/11(CBS, 2011). People have now been able to send their children to school and can purchase health services. As a result, we can see the mushrooming of private schools and hospital in the country. Remittance is also contributing to the rapid migration from rural to urban areas, leading to haphazard urbanization and plotting of fertile land. In case of any sizeable drop in receipts from remittances would disturb the functioning of the Nepalese economy. In addition, inflow of remittance has increased the imports of consumable goods. As a result of remittance income, on the other hand, labour supply has witnessed a *wealth effect* so that labour shortage felt in many economic activities. Family members of migrant workers have opted for luxurious life, keeping their agriculture land barren. This tendency has increased the degree of dependency with foreign economies.

4. Conclusions

Compelled by multilateral institutions and with hope of benefits, Nepal has made several strides on liberalizing its economy, more actively since 1990. With liberalization, not exports but imports increased exponentially. This has obviously increased the access to foreign goods for people, but increased the overall dependency of the economy. Economic growth has also remained sluggish marred by the prolonged political instability, and frequent strikes. As a result, getting jobs at home has become elusive in Nepal, which has pushed the young to seek for foreign employment. Nepalese economy has now become totally dependent on remittance sent by migrant workers. This seems to increase the vulnerability of the economy since any disruption in remittance would create havoc in the economy.

With growing trend of people leaving for

foreign employment, the agriculture sector has also begun to face set back, manifested in increasing imports of agricultural products. On the other hand, despite having huge hydropower potentialities, Nepalese people have to live in energy shortage over more than a decade and have to depend on imported LPG gas for cooking in growing urban areas. Nepal has not been able to attract FDI in hydropower as theoretically expected through liberalization process due mainly to domestic and neighbouring countries' politics on Nepal's water resources. So long as there is energy crisis, we cannot expect the development of industrial as well as other sectors of the economy.

Despite having membership to WTO which provide unconditional access to sea port for landlocked countries, in practice, Nepal faced severe border blockade after two and half decade again in 2015 which paralyzed the livelihood of many people and created serious humanitarian crisis. This event shows that domestic and bilateral politics matter more than the theory of liberalization. The trade restriction observed in 2015 has shown the degree of dependency and vulnerability of Nepalese economy that was developed over the liberalization process. From the lessons learned from the liberalization process so far, and ground realities offered by geography, Nepal needs to come up with sound policy and programmes strategically to reduce dependency and increase the inter-dependency in the global markets as well as with neighbouring countries. Hence, Nepal should just focus on a few areas through which it can benefit from liberalization process. These areas include agriculture, tourism, hydropower, and industrialization for domestic market. Nepal can also benefit from its youth population through human capital development by strengthening education and training.

Within short period of time, Nepal transcended from autocratic regime to multiparty democracy with constitutional monarchy to a federal republic. Now, time has come to embark on economic prosperity having political consensus on development. Without

economic progress, political freedom seems to be worthless and commands little value in global arena. Liberalization, in fact, is not sufficient condition for development, effective government for law and order, and the innovative private sector are necessary. We need to turn our 'broker' economy into productive one, by changing our mindset and politics towards economic prosperity.

References:

- Asian Development Bank (2015). *Key indicators of Asia and the Pacific 2015*. (ADB). Manila, Philippines. Retrieved from <http://www.adb.org/publications/key-indicators-asia-and-pacific-2015>
- Central Bureau of Statistics (2011). *Poverty in Nepal in 2010/11*. (CBS). Kathmandu
- Department of Foreign Employment (2015). Labour Migration for Employment A Status Report for Nepal: 2013/2014. (DOFE). Ministry of Labour and Employment, Government of Nepal, Kathmandu. Retrieved from http://www.ilo.org/wcmsp5/groups/public/---asia/---ro-bangkok/---ilo-kathmandu/documents/publication/wcms_312137.pdf.
- Khanal, D.R., Rajkarnikar, P.R., Acharya, K.P. & Upreti, D.R.(2005). *Understanding reforms in Nepal*. Kathmandu: Institute for Policy Research and Development.
- Mahat, R.S. (2005). *In defence of democracy: Dynamics and fault lines of Nepal's political economy*. New Delhi: Adroit Publishers.
- Ministry of Finance (2015). *Economic Survey 2014/15*. (MoF), Government of Nepal, Kathmandu: Author
- Nepal Rastra Bank (1996). *40 Years of Nepal Rastra Bank*. (NRB). Kathmandu: Author
- Nepal Rastra Bank (2015). *Quarterly Economic Bulletin*. (NRB). 49(4). Kathmandu.
- Shakya, S. (2013). *Unleashing Nepal*. (update edition). New Delhi: Penguin Books.

Challenges of Economic Development in Nepal

Ramesh Pd. Parajuli*

Background

There are three types of economics; first is traditional economics which concerned primarily efficient least cost allocation of scarce productive resources and with the optimal growth of these resources over time so as to produce an ever expanding range of goods and services. By traditional economics we simply mean the classical and neoclassical. Traditional classical and neoclassical economics deals with advanced capitalist world with perfect markets, consumers' sovereignty, automatic price adjustments, decision made on the basis of marginal theory, private profit and utility calculations, and equilibrium outcomes in all product and resources market. It assumes economic "rationally" and a purely material individualistic, self interested orientation towards economic decision making.

Second is political economy which goes beyond traditional economics to study, among other things, the social and institutional processes through which certain groups of economic and political elites influence the allocation of scarce productive resource now and in the future, either exclusively for their own benefit plus that of the larger production. Political economy is therefore concerned with the relationship between politics and economics, with a special emphasis on the role of power in economic decision making.

Third is development economics which has even greater scope. In addition to being concerned with the efficient allocation existing scarce productive resources and with their sustained growth over time, it must also deal with the economic, political, social and institutional mechanism, both public and private necessary to bring about rapid and large scale improvements in level of living for the masses of poverty stricken, malnourished and illiterate peoples of Africa, Asia and Latin America.

Thus the major concern of economic development is economic, cultural and political

requirements for affecting rapid structural and institutional transformation for entire society in a manner that will most efficiently bring the fruits of economical progress to the broadest segment of the population.

Meaning of economic development

It is not easy to define economic development because of its diverse nature. In simple word economic development is continuous increasing per capita national income of a country. However it cannot cover the real meaning of development. Some economists argue that development is positive change in the society. Economic development is positive change in the economic indicators of a country. In a layman's word it is growth plus change of the society. Various aspects of economic development are briefly discussed below:

- Some economists like Simon Kuznets, Mier and Baldwin, Arthur Lewis argues that economic development is a process whereby an economy's real national income increases over the long period of time. This version of development reveals that economic development is a process i.e. process of changing economic factors. Technology is essential for this process. The changes in real national income refer to the total output of final goods and services and it is inflation corrected national income. Economic development is the process of changing real national income i.e. increasing real national income. In economic development long period occupy significant importance. It implies that real national income should not only rise in short period and fluctuation but steady and continuous growth in the long period.
- With the increment in real national income, increment in population may go down. Thus some economists consider national income related definition of economic development is inadequate and unsatisfactory. This school (Willimsen and Buttrick, Irma Adelman, Walter Crouse, Harvey Leibenstein, Jacob Viner etc.) defines economic development as the long term growth in per capita income. This definition is more accurate than

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank

previous definition of economic development but not complete. This definition can't explain about the income inequality existing in the country.

- The credit of most relevant definition of economic development goes to Prof M.P. Todaro. According to him development must therefore be conceived with multidimensional process involving major changes in social structure, popular attitude and national institution, as well as accelerating of economic growth. The reduction of inequality and eradication of absolute poverty.

This definition is considered as better definition of economic development and has following characteristics.

- Development is not single and unilateral process but it is multidimensional process.
- It involves the major changes in the overall aspects of society.
- Development also involves acceleration of economic growth.
- Development includes growth with reducing inequality and eradication of absolute poverty.

With the help of above mentioned views of economic development and current scenario of economic development we can make a conclusion about economic development that includes:

- Continuous increase in real national income.
- Continuous increase in per capita real GDP.
- Rising living standard of lowest strata beyond socially acceptable level, the first criterion.
- Development concerns not only man's material needs but also the improvement of social condition of his/her life. Development is therefore economic growth plus change. Such change is in social, cultural, and institutional as well as economic sphere.
- It is a process of structural transformations a poor country into developed one.
- It implies overall progressive change in the socio economic structures and there resultant attributes in the value system acceptable to politico-cultural settings.

Challenges of Economic Development in Nepal

Nepal is among the poorest and least developed countries in the world, with about one-quarter of her population living below the poverty line. Nepal's economic growth rate of last 10 years

is estimated below 5 percent. Slow and sluggish agricultural growth, low industrial growth, rampant corruption, extreme poverty, heavily dependence with india, ballooning trade deficit, increasing remittance income, political instability, changing the nature of conflict are some common characteristics of our economy. This shows Nepal has facing numerous development challenges. Some of them are outlined below:

- **Exploiting resource base:** Present state of nation is evidence of poor resource base although Nepal has 83,000 MW hydropower production potentialities but commercial viability is low due to the rugged topography. Its common example is highest tariff rate in the electricity in comparison to the world. Low irrigation and drinking water facility also exist because of poor resource base. So it is one of the major challenges of economic development of Nepal.
- **Reducing poverty:** In Nepal poverty level is not uniform. To remove wider spread of poverty is also issue and challenge of economic development of Nepal. According to latest economic survey 2014/15, absolute poverty or poverty headcount of Nepal is 23.8%. Though population living below poverty line has declined the disparity between rich and poor still remains high. The Gini Coefficient based on consumption expenditure reached 0.353 in urban area, 0.311 in rural area, and 0.328 in Nepal. The Gap in the indices between geographical regions and ethnic groups is much wider. Access of limited groups to available opportunities, failure to implement inclusive and targeted programs with full efficiency, inability to properly address the issues of settlements and income generation of the people displaced by domestic conflict and natural disaster, and low agricultural wage rates are the major contributing factors for such widening of gap in indices. So to reduce poverty and accelerate economic development is also challenges for Nepalese economic development.
- **Reducing income inequality:** Poverty with inequality is common character of Nepalese economy. Gini coefficient is also increasing. According to Nepal Living Standard Survey 2066/67 Gini coefficient of Nepal is 0.33. Within the country Gini coefficient in Urban is 0.35 and that of rural area is 0.31. This scenario shows chronic income inequality in Nepal which is widely spread in rural areas. So to reduce such

income inequality and facilitating growth and development is also challenges for Nepal

- **Maintaining balance population growth:** Rapid population growth is also a challenge of economic development. Rapid population growth increases dependency burden and also increases the level of poverty.

In Nepal except the census of 2068BS, population growth of half century was more than 2 percent. Apart from growth geographical distribution of population is also challenge for economic development. Population pressure is increasing from rural to semi urban, semi urban to major cities and major cities to capital. So to distribute population in economic benefitted areas and to enhance development is also a challenge for economic development in Nepal.

- **Reducing corruption and ensuring good governance:** Nepalese economic development is strangled by rampant corruption originating from kick back available to politician and senior government officials through abuse of power and manipulation from state run activities. The cost of donor funded projects has remained excessively high. Although exact magnitude of corruption in Nepal has not yet been estimated. Politicians and government officials have misused development budget and accumulate wealth. The size of unsettled account under different ministries and departments are increasing. Thus to minimize such corruption and initiate economic development is also a challenge for Nepal.
- **Reducing continuous rising inflation:** Monetary policy 2013/14 and 2014/15 had estimated inflation target 8 percent and annual inflation rate in 2013/14 and 2014/15 were 9.2 and 7.2 percent. Monetary policy 2015/16 targeted Inflation in fiscal year 2015/16 as 8.5 percent but due to Indian blockade and constraint in major custom areas by Madesi Morcha with denying newly declared constitution, Inflation of six month in Nepal is 12.1 percent. Inflation in Nepal is originated not because of demand side effects but because of supply side bottlenecks. Carteling, syndication and monopolies are best practices in Nepal with the protection of some corrupted government officials and powerful politician. People are suffering from continuous increasing price. Low quality goods at high price are common for everyone. Not only people but development projects costs are constantly increasing due to the high rate of inflation. Thus to maintain price stability and minimize project costs are other challenges of economic

development.

- **Removing syndication:** in our economy everywhere we can see syndication. Transport sector is more spiraled by syndication. Facilitations of syndication by government officials make it more complex. Thus to remove syndication and geared economic development is a challenges.
- **Addressing political issues and reducing instability:** Nepalese political system is very volatile. In present transition period any political parties cannot be stable on their agendas. Political issue is core and prime cause of economic underdevelopment of Nepal. Some of the political leaders are doing business of politics and their aim is the accumulation of wealth through corruption. Thus such political condition affects in taking prompt policy decision on time. Declaration of new constitution 2072 has brought a ray of hope for political stability but to address terai dissatisfaction is still a challenge due to the international interest on various issues. Thus maintaining political stability is still remains major challenges for ensuring economic development of Nepal.
- **Creating environment of investment:** Continuous political instability hinders the environment of investment in Nepal. Thus creating environment of investment through favorable investment policy is also a major challenge of economic development of Nepal.
- **Reducing effects of World recession:** Now a days, whole globe is single village and one country's economic activities affect other country's economic activities. European financial crises reduced our supply of carpets, handicrafts, and other exportable goods. It also reduces our foreign grant and thereby reducing our development activities. Thus to minimize such effects and initiate development is also a challenge of economic development of Nepal.
- **Maintaining Sustainable development with climate change:** Global average temperature has increased by 0.6 degree celsius higher than industrial revolution. Such conditions adversely affect countries like Nepal, Bangladesh, Sri-Lanka and Maldives. Heavy rainfall, less rainfall, and no rainfall adversely effects on production. Thus to manage changing climate and initiating sustainable development are also challenges for the economic development of Nepal.
- **Managing ethnical conflict:** Over last decade nature and causes of the conflict is changing. Issues of ethnicity and political inclusiveness

are being major issue on politics. Dimension of conflict is shift from class struggle to ethnical struggle. Thus to manage such conflict is also a challenge for economic development of Nepal.

- **Maintaining balance growth:** Another challenge for economic development in Nepal is maintaining balance growth. Providing equal opportunities for Middle Western Region, Far Western Region and other geographical regions are being great challenges.
- **To solve energy crises:** More than 12 hours power off adversely affecting people, industry and all sorts of business activities. Thus to escape from such power crises and ensuring growth is also a challenge for economic development of Nepal.
- **Insuring inclusiveness in development:** Lack of inclusiveness of mainstream poor, marginalized, backward and remote people in development are also main challenge in economic development of Nepal.
- **Initiating reconstruction:** tourism, infrastructure, real estate, agriculture and finance have received serious impact from the recent devastating earthquake. This earthquake has estimated to have caused damage equivalent to Rs. 706.5 billion, with cost for reconstruction estimated a Rs. 669.5 billion. It is a challenging task to make economic activities more vibrant by making these sectors regarded as the basic pillar of the economy much stronger through their reconstruction.
- **Utilization of human resources:** Nepal has huge potential of human resources. According to Economic Survey 2071/72 economically active population is 57 percent. Yearly 4,50,000 labor force enter in the job market but hardly fifty thousand people get employment opportunity. The country has failed to generate employment opportunities at home, about 3.6 million people have left the country for foreign employment and this number is increasing day by day. It is a challenge to utilize human resource within the country.

How to overcome such challenge?

Politics always guides economic development of any country. The economic situation of the country, a major indicator of economic development has not been satisfactory. The nation has achieved average economic growth rate of 4 percent over a decade but

our neighboring economic giants are ensuring high economic growth rate. (China 6.9 percent and India 7 percent in 2015). Our nation cannot achieve the rate as desired due to existence of various political and institutional issues. Development depends upon the strong commitment of nation. India and China are Asian tigers in development so most of important factor determining development is strong political commitment. Other is just obstacle which can be reduced easily. Some ideas to overcome above mention challenges are mentioned below:

- Proper exploitation of resource base is necessary to accelerate development. So government should formulate plan to exploit resource base. While exploiting resource base we should consider the theory of sustainable development.
- Poverty reduction is cross cutting issue. Nepal has achieved a gradual improvement in reducing headcount poverty and human development indices but poverty gap between urban and rural and between various geographical regions and groups is still very wide. After a devastating earthquake it is estimated that about 0.7 million people are added on poverty headcount thus reducing poverty through enhanced public investment for uplift and progress of backward groups, poor, deprived and conflict affected group's remains a challenge. To overcome such challenge government should urgently formulate National Poverty Alleviation Policy (NPAP). Poverty alleviation programs are initiated with targeting the group of population below the poverty line. Micro Enterprises Development Program (MEDP) should initiate to improve the income level of poor household in various regions where poverty headcount is high.
- Population below the poverty line has declined the disparity between rich and poor still remains high. According to economic survey 2071/72 the Gini Coefficient based on consumption expenditure reached 0.353 in urban area, 0.311 in rural area, and 0.328 in Nepal. The Gap in the indices between geographical regions and ethnic groups is much wider. Access of limited groups to available opportunities, failure to implement inclusive and targeted programs with full effectiveness, inability to properly address the issues of settlements and income generation of the people displaced by domestic conflict and natural disaster, and low agricultural wage

rate are the major contributing factors for such widening of gap in indices. To reduce income inequality poor centered development effort should initiated. Poverty and income inequality are multidimensional thus to coup them integrated poverty and income inequality reduction program should formulated and implemented. Fragmented poverty and income inequality reduction program are themselves creating challenge to reduce poverty. Thus an integrated long term inclusive poverty and inequality reduction national strategy should formulate and every poverty and income inequality reduction program should ties up with national strategy.

- To maintain balanced population growth balanced development theory should initiated. Special attention is required to the status of women to ensure that in all respect they enjoy the same quality of rights and opportunities. This will lead to better informed women and voluntary choice in bearing children. Another special focus should be given to prevent land fragmentation and plotting. Productive land preservation policy should immediately formulate and strictly implemented. Internal migration from Himalaya region to Hilly region and terai, rural to semi urban area, semi urban to urban and urban to metropolitan city and from capital city to developed countries is also a burning issue. To minimize such migration priority should be given for infrastructural development in Himalaya and Hilly region.
- To minimize corruption government should adopt zero tolerance policy. Role of Commission for the Investigation of Abuse of Authority (CIAA) should expand. There is an inverse relationship between public sector wage and incident of corruption. Thus to minimize corruption civil servant should paid well. Creating transparency and openness in government spending, deploying smart technology are some strategies.
- Inflation in Nepal is originated from supply side so it is difficult to control by policy adopted by Nepal Rastra Bank. Government should focus to minimize syndication, monopoly and oligopoly structure of market. Strictly implementation of rules and regulation helps to minimize supply side bottlenecks which ultimately help to curb inflation.
- In our country syndication is indirectly facilitated by government official thus it becomes root cause

to increase inflation. So government should make alteration of private transportation of petroleum and LP gas. Perfect competition is an ideal situation that is hard to achieve in any economy. However, it should be the ultimate goal and direction to move forward which can be stepped upon by gradually building on the legal, institutional and human resources base for defying the anti-competitive behavior. Removing the cartel and syndicate requires comprehensive and concrete approaches from all stakeholders and the effectiveness of law enforcement agencies. The most important factor is the political will and commitment to establish a competitive and healthy market that could be the precursor to increased trade and foreign direct investment in the country.

- To address volatile political system, major political parties should agree to share power and create environment of faith and trustee. Major political agendas should prepare by major political parties. They should deal with madeshi morcha and other parties that denied constitution to narrow down mistrust and dissatisfaction. To implement new constitution every political party signed on constitution should make meaningful effort whether they will be in government or not.
- In order to create conducive environment for investment, Nepal has adopted liberal economic policies and has offered various incentives, and privileges, such as tax holidays, to domestic as well as foreign investors. Special Economic Zones (SEZs) have been established in various parts of the country, where investors may have advantages provided by relaxed regulations and expedited services from the government mechanisms. Ample legal and institutional framework have been created to ensure that investment is safe and dividend is repatriated without hurdles. But political instability, labor problem, blockade and strikes etc. are being main hurdles in present days. So to create environment for investment each political parties should agree to implement no work no pay system in labor market and also commit to stop strike.
- Recession is still in Euro zone however Nepal has once again received an opportunity to ramp up exports of readymade garment, pasmina and leather product as the US Senate has endorsed the bill and Barack Obama signed, which paves a way for duty free quota free of these goods into the world's largest economy. According to US government the Nepal's facility is authorized for 10 years and designated to help Nepal's economic

recovery from the April and May's earthquake. In order to take maximum benefit from this program government should make plan and policies to increase the export of qualitative garment, pashmina and leather product in USA. This is a golden opportunity to recover Euro zone lost market in America.

- Global warming also suffers various ways. Climate change is now being burning issue for sustainable development. It is very hard to minimize the effect of climate change however precaution and remaining in alert condition is necessary. While preparation any project environment assessment should make necessary to maintain sustainable development.
- Low level of education and over ambitious political commitment for making people vote bank are prime cause for changing the nature of conflict. Over commitment and under delivery make people dissatisfied on multiparty political system. Thus political parties should be aware while making commitment. Nepal is rich on diverse culture and ethnicity. If ethnical war begins for political achievement, there will be no time for our county to be like Afghanistan and Sudan.
- The doctrine of balanced growth requires; balance in supply, balance in demand and sectoral balance on agricultural, industry, service, transportation etc. For Nepalese perspective sectoral imbalances creates political conflict. Thus in order to ensure balance growth there is a need for investment planning by the government.
- Nepal has a great potential for foreign investment and there are great attractions for Nepal's power sector because extensively largely untapped resources, critical domestic power demand, electricity hungry neighbors and strong donor interest support hydropower development. Thus integrated energy policy should formulate to attract foreign investment in hydropower sector. Mega and micro projects are initiated simultaneously.
- To promote inclusiveness in economic development government must ensure that the growth process generates sufficient productive employment opportunities and that they are within th reach of every segment of society.
- The devastating earthquake of April 25 2015 and subsequent aftershocks have affected 31 districts out of 75 districts. Till the preparation

of this article earthquake, victims have not been able to get loan to reconstruct their houses. Reconstruction Authority (RA) has just begun to recount victim details. Being enough budget and foreign aid commitment RA has not started reconstruction. It is time not to talk but to do. So RA should expedite reconstruction. At least 10,000 people should provide training facilities in construction of building. We should just follow the example of Gujrat reconstruction. Youth labor force should be motivated and use for the reconstruction of damaged infrastructure.

- To utilize human resources within the country massive creation of job opportunity is necessary. For crating massive job opportunity within the country massive investment in industrial, hydropower and infrastructure is needed. It is only possible through heavy foreign direct investment. Foreign direct investments in Nepal are constrained by a challenging regulatory and legal framework for foreign investment, poor governance and accounting practices, weakness in the domestic banking sector together with lack of a swap market, poor implementation of property rights, and heightened political uncertainty. Massive foreign direct investment is possible through necessary amendment in legal framework and development of various financial instruments relating to money and capital market. We should also improve in governance and accounting practices.

Conclusion

Our economy is still on backward in comparison to our neighboring countries. Every economic agenda is being guided by politics but politics is always unstable. Strong political commitment is needed to initiate economic development of a country but lack of long term development agendas and political commitment we cannot speed up the pace of development. To overcome above mentioned challenges there should be commitment between major political parties on major political and economic agandas. The main agendas for new nepal should be: Double digit steady growth, resource based growth pattern, equity based development culture, smoother functioning of macro indicator, balanced growth reducing poverty, unemployment and discrimination, transformed subsistence to commercial economy, a strong and viable national economic policy etc.

६१ औं वार्षिकोत्सव विशेषाङ्क/२११

Examining some modern unconventional monetary policy measures

Sarthak Karki*

Context and objective of the article

Price stability or inflation control is generally the primary mandate of central banks all around the world. However, there are often other official objectives that drive central bank activities. Among these, of a particular interest to the author of this article is the central bank objective of promoting economic growth. For instance, in its website, the European Central Bank (ECB) states that its primary objective is 'maintaining price stability¹.' However, it goes on to say "without prejudice to the objective of price stability, the bank shall support the general economic policies of the European Union (EU)." It is worth noting that article 3 of the treaty on the EU states that the EU's objectives include sustainable development of Europe based on balanced economic growth and price stability.

The Federal Reserve System (Fed), central bank of the federal republic of United States (US) goes a step further stating 'maximum employment' as its first objective followed by stable prices and moderate long-term interest rates².

Central banks such as the Nepal Rastra Bank (NRB)³, central bank of Federal Republic of Nepal, and the Reserve Bank of India (RBI)⁴, central bank of Republic of India, do not explicitly state economic growth or maximum employment as their objective. However, their policies and actions generally indicate that economic growth is at least a secondary objective. For instance the fiscal year (FY) 2015/16 monetary policy issued by the NRB states that it would take necessary monetary management steps to help achieve an economic growth rate of 6%⁵. Similarly, the RBI has come under pressure from Mr. Arun Jaitley, the current Finance Minister of India, multiple times in the recent past for not having brought down interest rates to adequate levels to stimulate economic growth⁶.

The objective of this article is to look into some specific unconventional monetary policy measures recently adopted by various central banks around the world to achieve a broad set of targets, including economic revival/growth. The idea is to analyze the rationale of these unconventional measures, examine their success/failure and draw policy implications from this.

Quantitative Easing

First attempted by Bank of Japan (BoJ), the central bank of Japan, in the 1990s to counter deflation, Quantitative Easing (QE) has been making news in recent times since it was adopted by the central banks of the US and Britain in year 2009, following the 2008 financial crisis.

Central banks typically lower interest rates to overcome recession. However, at the end of the 2008 financial crisis, the US economy was operating at near zero interest rates, which is why the Fed adopted this unconventional monetary policy instrument. QE involves pumping money directly into the financial system by buying assets (mainly government bonds) from investors such as banks and pension funds with money that a central bank prints or creates electronically.

The Fed has used QE three times since the crisis. QE1 was introduced in year 2008 and involved a big monetary injection through a bond buying program of \$1.75 trillion⁷. During the second installment of QE, called QE2, the Fed bought bonds worth \$600 billion. QE3 introduced in September 2012, involved a bond-buying program that mainly consisting of treasuries and mortgage backed securities, of \$85 billion per month. QE3 gradually came to an end, starting with a taper introduced in December 2013 and finishing with a final \$15 billion bond purchase in October 2014. In total, the QE

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank. E-mail: karki.sarthak@gmail.com.

Views and opinions expressed in the article are personal.

program introduced by the Fed amounted to bond purchase of more than \$3.7 trillion⁸.

Similar to the US case, the QE program at the United Kingdom (UK) was introduced in the aftermath of the 2008 financial crisis to revive the economy. The Bank of England (BoE) run bond-buying program spanned from year 2009 to 2013 and amounted to £375 billion.

The BoJ started its QE program, worth ¥60-70 trillion a year, in April 2013 to fight deflation and economic stagnation. In October 2014, the central bank expanded the program size to ¥80 trillion a year⁹.

The ECB moved in late to the QE territory. It introduced its own €60 billion a month bond buying program in January 2015 to combat low inflation and poor economic show. Since then, the ECB has pumped more than €600 billion of new money into its financial system. Further, it has decided to extend the program beyond the originally planned end date of September 2016 to 'at least' March 2017¹⁰.

Negative interest rates

Use of negative interest rates by central banks in different parts of the world is another unconventional monetary policy measure that has been drawing a lot of attention and commentary from economists.

Negative interest rate here means below zero nominal interest rate offered by a central bank on those commercial bank deposits that exceed the central bank's minimum balance requirement. In other words, with negative interest rates on offer, a commercial bank has to pay interest to park its excess reserves at the central bank¹¹. The logic behind negative interest rates is quite similar to that behind a normal interest rate cut. Lower interest rates encourage households to save less (spend more) of their income and encourage businesses to (borrow and) invest more. Only with negative nominal rates, things are taken a step further – there is a 'very strong motivation' for banks to lend more.

The Danish National Bank (DNB) became the first European central bank to adopt negative interest rate policy in July 2012¹². The DNB, which maintains

its currency within a narrow band around the Euro, resorted to negative rates to protect the band amid rising capital inflows caused by heightened financial stress in the Euro area.

Then, the ECB pushed its deposit rates below zero for the first time in June 2014 and followed it up with a further rate cut in September 2014 to combat the looming threat of deflation and also kick-start the Eurozone economy. As described earlier in this article, the ECB followed up its negative interest rate policy with QE on January 2015.

In February 2015, the Swedish Riksbank also cut its deposit rate below the zero lower bound for the same reason as the ECB.

The Swiss National Bank (SNB) did the same in December 2014 although for a different reason, i.e. to avoid excessive appreciation of its currency. The SNB also abandoned the Swiss franc's cap against the Euro in January 2015.

Similarly, in January 2016, BoJ became the fifth central bank in the world to adopt negative interest rates. The reasons for Japan were twofold: one, to fight the threat of deflation and provide a boost to its economy which has stagnated since the 1990s and two, to put downward pressure on its currency so as to boost its exports¹³.

What's more, the negative interest rate policy seems to be catching on. For instance, a 2016 study conducted by Citigroup states that Canada is likely to adopt this policy in next two years while Israel is likely to become the next country after Japan to join the negative interest rate club in the year 2016¹⁴.

How successful have these unconventional monetary policy tools been?

Professor Martin Feldstein of Harvard University explains why QE has not worked in the Eurozone in his article titled "The shortcomings of QE in Europe"¹⁵. He points out that although QE was largely successful in achieving its objectives in the US, the policy is likely to continue struggling in Europe due to some fundamental differences between these two cases.

For instance, he points out that in the US, an important objective of the QE when it was started by

Dr. Ben Bernanke (the then Fed chair), was to depress long term bond yields so as to encourage investors to shift from high quality bonds to risky securities such as equities. The idea was to propel asset prices, increase consumer wealth and as a result of this, induce consumers to spend more. It was felt that the benefits would then spill over to the real sector and the job markets. Professor Feldstein argues that this chain of events has not unfolded in the Eurozone because the ownership of shares among common households in Europe is much smaller than that in the US.

He goes on to state that the tacit objective of the ECB's QE is to devalue the Euro and boost exports. However, QE (and resultant currency devaluation) has had limited effect on exports so far (net exports from the Eurozone rose only €3 billion between September 2014 and September 2015, a negligible amount compared to the €11 trillion Eurozone economy) because most Eurozone countries trade among themselves. In addition to this, European exporters generally invoice their exports in dollars and adjust their prices quite slowly.

In conclusion, Professor Feldstein stresses the need for important structural reforms in the Eurozone to overcome the economic bloc's current predicament.

Daniel Gros, former economic advisor to the European Commission, European parliament and the French Finance Minister, goes a step further in his article titled "The QE placebo" to state that QE by central banks around the world in general and the ECB in particular, has only poured hundreds of billions in markets with little discernible effects¹⁶.

Further, any small accomplishments in growth and inflation that have been achieved so far in the Eurozone after introduction of QE and negative rates might have been incorrectly attributed to these policies (hence the term 'QE placebo'). For instance, Mr. Gros argues that since the timing of the ECB's QE program coincided with the beginning of world oil price recovery, increase in inflation expectations after announcement of the QE program should be viewed in a broader context.

In his another article titled "The negative rates club", Mr. Gros examines why monetary expansion

through unconventional monetary policies has worked in some countries such as the US and the UK while it has not delivered results on other countries/regions such as the Eurozone, Japan, Switzerland and Denmark¹⁷.

Mr. Gros attributes this to the difference in level of debt in these countries. While the US and UK are current account deficit (debtor) countries, Eurozone, Japan, Switzerland and Denmark are current account surplus (creditor) ones. He argues that low interest rates benefit debtor countries while they lead to lower income for creditor countries. Mr. Gros further writes that, for creditor countries, the level of savings can actually increase (or consumption can decline) if interest rates are reduced. This happens because lower rates reduce saver's income so that they spend less, especially if they have a savings target for retirement – a phenomenon described as the backward bending supply curve of savings.

Similarly, Dr. Raghuram Rajan raises pertinent questions about competitive monetary easing through unconventional monetary policy instruments in his article titled "Containing competitive monetary easing."

Dr. Rajan states that while central banks might have been justified in resorting to these unconventional monetary policy instruments to revive the economy in the aftermath of big crises such as the 2008 financial crisis, adopting such monetary easing measures during (more) normal times might be questionable. He further states that adopting such "beggar-thy-neighbor" policies without considering the spillover effects on other economies could put the world on a dangerous path of unconventional monetary tit for tat¹⁸.

Looking back at this 2014 article and considering the chain of events that have followed since, Dr. Rajan's predictions about competitive monetary easing seem correct.

The problems of sustained monetary easing

Sustained monetary easing using conventional or unconventional monetary policy measures has its share of risks. A report by the World Bank titled "Negative interest rates in Europe: A glance at their causes and implications" highlights several risks

associated with keeping rates very low or below zero¹⁹.

A direct consequence of keeping rates very low or in the negative territory is that it eats up profitability of banks and encourages banks to take excessive risks. However, the risks extend beyond banks. For instance non-banking financial institutions such as pension funds and insurance companies, which offer products with fixed nominal returns, might struggle to meet their long-term liabilities due to excessively low or negative yields on long-term bonds (investment avenues for them). Similarly, availability of easy money in the market might create excessive demand for specific assets in the economy (such as stocks and real estate) creating/building respective pricing bubbles.

Further, when sustained monetary easing is practiced by global giants such as the US and Eurozone, its impact can be felt well beyond these regions. For instance developing economies, which profited via portfolio inflows due to low interest rates in the US during its QE period, are having a hard time containing sharp depreciation of their currencies with respect to the US dollar since the Fed indicated at monetary tightening.

The importance of structural reforms

Structural reforms invariably make it to the “to-do list” of crisis-ridden economies and (in the author's opinion) quite rightly so. Crisis result from fundamental flaws in one or more things in the economy and it seems to make sense to fix what was really wrong in the first place to get things back on track.

For instance, in the case of Japan, its aging and inadequate population seems to be a major problem for the economy²⁰. Here are some interesting facts: Japan's working age population has been declining since the mid 1990s while its total population starting shrinking since year 2012. A study showed that Japan was (by a big margin) the toughest country in the world to fill a vacancy. In a separate survey, 83% of employers in Japan said that they were struggling to hire. This figure is much more than the global average of 38%.

Reforming structural issues such as this is a priority

of the current Japanese government if one considers the reform plans of Japan's current Prime Minister Shinzo Abe. The reform plan is colloquially dubbed as the three arrows of Abenomics. The first and second arrows of monetary and fiscal easing are supposed to buy time for the important third arrow of structural reforms.

The Japanese case described above also highlights the fact that solving structural problems is not easy (imagine reforming the size and composition of the entire population!). Besides being complicated and lengthy to solve, one might also run across vested interests (structural problems can be defined to suit one's needs) and conflicting interests (solving fundamental problems troubling the economy might run counter to one's popularity, at least in the short run).

The difficulties of successfully pulling off required structural reengineering are aptly stated in Dr. Raghuram Rajan's article titled “The Global monetary non-system²¹.” Dr. Rajan says that countries faced with the uphill challenge of increasing weak aggregate demand have to be cautious even while making necessary public expenditure since badly allocated spending would heighten public anxiety of tax hikes; this would possibly lead to an increase in household savings and reduction in corporate investment.

However, despite the difficulties of executing structural reforms, one can neither discount nor overlook their importance in solving economic problems. In other words, going exclusively for a simpler (partial) solution - fiscal and monetary easing - and eschewing fixing the real problem in the economy would be absurd or even ‘Kafkaesque.’

If the problem is difficult to solve, governments around the world must get better and bolder!

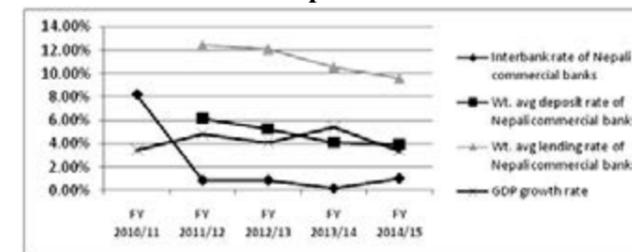
A quick look at the Nepalese context

A brief examination of the relationship between interest rates and growth in Nepal seems to support the proposition that interest rate might not be “the determining factor” when it comes to promoting investments and growth in the economy.

The chart given below shows this patchy relationship

between interest rates and economic growth in Nepal:

Figure 1: How interest rates and growth have moved over time in Nepal²²

The usual suspects for poor economic performance in Nepal are i) low productivity, caused mainly by inadequate supply of power, traditional methods of production and poor connectivity (access to markets) and ii) political instability which has cost the country in terms of poor business environment, strikes/lock-downs and poor government spending.

A detailed study of these factors can give a more focused idea of what is wrong with our economy and what should be done. However, the author believes that concrete and timely action along these lines - a general set of required structural reforms for Nepal - will benefit the country.

I am also tempted to make a related social observation in this regard. It seems logical that in order for a country to prosper economically, it should have a critical mass of good entrepreneurs who help create value. It also seems right to think that entrepreneurship will blossom and reach its true potential in a society that values and respect such enterprising initiatives. It is my observation (and personal opinion) that the Nepalese society in general has always been more of a job seeker than a job-creator. A good (and stable) jobholder (say working for the government or the army) generally commands much greater respect in our society than a highly innovative entrepreneur who might be doing very well financially.

It is of the author's opinion that overcoming this ‘structural issue’ (social mindset) might be just as important as other issues highlighted above.

At the end

Central banks all around the world are given, either directly or in a tacit manner, responsibilities related to growth and employment. While effective

monetary policies can go some way towards achieving these objectives, they certainly aren't enough to solve these problems. Therefore, burdening central banks with too much of these responsibilities might not be appropriate. Instead, a coordinated effort involving effective fiscal and monetary policies along with required structural reforms should be mobilized to straighten things up when faced with a crisis.

Championing structural reforms might be tricky as well as difficult. However, there is no way around it so governments all over the world should stand up to the challenge and get better at doing the right thing.

(Endnotes)

- <https://www.ecb.europa.eu/ecb/tasks/html/index.en.html>
- http://www.federalreserve.gov/faqs/mon-ey_12848.htm
- <http://nrb.org.np/aboutus/intro.php>
- <https://www.rbi.org.in/Scripts/AboutusDisplay.aspx#MF>
- http://nrb.org.np/ofg/monetary_policy/Monetary_Policy_%28in_Nepali%29--2072-73_%28Summary%29-new.pdf
- <http://timesofindia.indiatimes.com/business/india-business/Rates-should-come-down-but-RBI-final-authority-Arun-Jaitley/article-show/49034646.cms>
- <http://www.bloombergtv.com/quicktake/federal-reserve-quantitative-easing-tape>
- <http://www.bbc.com/news/business-15198789>
- <http://www.economist.com/news/finance-economics/21684516-central-bank-joins-effort-get-japanese-companies-spend-their-cash>
- <http://fortune.com/2015/01/22/what-you-need-to-know-about-the-ecbs-qe-program/>
- <http://www.bbc.com/news/business-32284393>
- <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/GEP/GEP2015b/Global-Economic-Prospects-June-2015-Negative-interest-rates.pdf>
- <http://www.ft.com/cms/s/0/9c9d3360-ea5b->

- 11e5-888e-2eadd5fbc4a4.html#axzz42yuGQ-BEO
- 14 <http://business.financialpost.com/news/economy/canada-could-adopt-negative-interest-rates-within-the-next-two-years-citi-says>
- 15 <https://www.project-syndicate.org/commentary/quantitative-easing-limited-effects-in-europe-by-martin-feldstein-2016-01>
- 16 <https://www.project-syndicate.org/commentary/qe-ecb-bond-buying-program-by-daniel-gros-2015-06>
- 17 <https://www.project-syndicate.org/commentary/futility-of-quantitative-easing-in-japan-and-eurozone-by-daniel-gros-2016-02>
- 18 <https://www.project-syndicate.org/commentary/raghram-rajan-calls-for-monetary-policy-coordination-among-major-central-banks>
- 19 <http://www.worldbank.org/content/dam/Worldbank/GEP/GEP2015b/Global-Economic-Prospects-June-2015-Negative-interest-rates.pdf>
- 20 <http://www.theguardian.com/business/economics-blog/2015/nov/16/japan-three-arrows-abenomics-recession-economy-targets-shinzo-abe>
- 21 <https://www.project-syndicate.org/commentary/unconventional-monetary-policy-weak-growth-by-raghram-rajan-2016-01>
- 22 Author's calculations based on data from various Current Macroeconomic Situation (CMES) excel reports published by the NRB and Historical values of Nepali GDP excel report published by the Central Bureau of Statistics (CBS)

Corporate Governance in Banking Sector: A Nepalese Perspective

— Prof. Dr. Shambhu Prasad Khanal*

Prologue

Corporate governance is a very famous and important terminology frequently used in corporate sector. The country's economy depends on the drive and efficiency of its companies. (Cadbury Code, 1992) Corporate governance is about balancing of interests of corporate stakeholders so that these should be just, fair and equitable corporate environment that booms prosperity and tranquility as well. Corporate governance means the idea of ensuring proper management of companies through the policy, institution and mechanism available to the shareholders. But the effective accountability to all shareholders is the essential elements of corporate governance. Corporate governance is about promoting corporate fairness, transparency and accountability (Regmi, 2004).

The World Bank defines the 'Corporate governance' in two perspectives: From corporations' perspectives, corporate governance is about maximizing the value subject to meeting the corporation's financial nurturing enterprise while ensuring accountability in the exercise of power and patronage by firms (Fernando, 2006).

Corporate governance is not just a corporate management. The philosophy behind corporate governance is that separated of ownership and control (Fernando, 2006). It is something much broader to include a fair, efficient and transparent administration to meet certain well defined objective. It is a system of structure, reign, operating and controlling a company with the view to achieve long term strategies, goals to satisfy shareholders, creditors, employees, customers and suppliers.

'Corporate governance is about promoting corporate fairness, transparency and accountability' (Arya P.P. and et. al. - 2006).

According to Sir Adrian Cadbury, "Corporate governance is concerned with holding the balance between economic and social goals, and between individual and communal goals (Cadbury, 2002).

By the aforementioned definitions, it becomes clear that corporate governance is: **Process:** a process by which companies are directed and controlled. **Toll:** to maintain relationship among corporate actors. **Way of Management:** the whole set of legal, cultural and institutional arrangement to govern the corporations. Corporate governance system depends upon set institutions (laws, regulations, contracts and norms) that creates self-governing forms as the central elements of a competitive market economy.

Corporate governance is the driving force of the economic development of any country. Every nation or foreign investors invest their capital through different type of business form such as partnership firm company or co-operation. Among these company or corporation is the more popular firm of doing business.

Requirement of Corporate governance

The Organization for Economic Co-operation and Development (The OCED Principles, 2008) has emphasized the following requirement of corporate governance :

- Right of Shareholders
- Equitable treatment of shareholders
- Role of stakeholders in corporate governance.
- Disclosure and transparency.
- Responsibility of the board.

In conclusion, essence of all definition we can say that the corporate governance is:

-Process by which companies are directed

* Professor, Nepal Law Campus, T.U.

managed and governed.

-relationship among corporate actors.

-The whole set of legal, cultural and institutional arrangements to govern the corporation.

-Distribution of rights and responsibilities among different participants in the organization such as the board managers, shareholders and other stakeholders.

- the way to direct administer and control of a corporation.

- the technique to proliferate the investment and company governing skill based on active ownership mechanism.

- field of economic laws, which studies and settle the many issue of arising from rights and responsibility of corporate actors and separation of ownership and control of them.

and ultimately contributes to a strong financial system. A sustainable growth in the economy is critically dependent on sound financial system (The Basel Committee, 2006).

Elements of corporate governance

- a. Disclosure and transparency: the corporate governance framework should ensure that timely and accurate disclosure made on material matters regarding the corporation, including the financial situation, performance, ownership and governance of the company.
- b. Rights and equitable treatment of shareholders: The corporate governance frame work should ensure the equitable treatment of all stakeholders.
- c. Protect interests of other stakeholders: the OCED is recognized that there are other stakeholders in the companies in addition to shareholders. Company should recognized the rights of stakeholders as established by law, and encourage active co-operation between corporation and stakeholders.
- d. Role and Responsibilities of Board: the corporate governance framework should recognized the rights of stakeholders as established by law and encourage active cooperation between corporations and stakeholders in creating wealth, jobs and the sustainability of financially sound enterprise.
- e. Balance of Power: This application of separation of power is further developed in companies where separate divisions are for check and balance to each other's actions.
- f. Fairness: the corporate governance framework should protect shareholders rights and ensure the equitable treatment of all shareholders including minority and foreign shareholders.
- g. Integrity and Ethical Behavior: Ethical and responsible decision making is not only important for public relations, but it is also a necessary element in risk management and avoiding lawsuits.
- h. Rule of law: corporate governance requires fair legal frameworks that are enforced impartially. It also requires full protection of rights particularly those of minority shareholders.

Why Corporate Governance in Banking Sector?

Corporate governance is a reflection of a company's culture, policies, and its relationship with the stakeholders, and its commitment to values. It concerned with identifying ways to ensure that strategic decisions are made effectively. Corporate governance of banking sector is most important because it contributes to develop strong financial system which is very crucial for sustainable growth of the economy. Corporate governance of bank in developing economics is important because of several reasons (Poudel, 2012). Banks have an over dominant position in financial systems of developing economy, and are extremely important engines of economic growth. Those important reasons can be highlighted as:

- financial markets are usually underdeveloped, banks in developing economics are typically the most important source of finance for the majority of firms.
- providing a generally accepted means of payment banks in developing countries are usually main depository for the economy's savings.

Effective corporate governance in banks helps foster financial stability, strength in risk management

Impartial enforcement of law requires an independent judiciary and regularity authorities.

Main pillars of corporate governance (Fernando, 2006) :

- Responsibility of Board of Directors.
- Audit Committee and others committees.
- Shareholders' right
- Disclosure of financial and other relevant information.

Importance of Corporate Governance

The importance of corporate governance can be outlined as:

- a. The separation of management from the ownership.
- b. Enabling a corporation perform efficiently by preventing fraud and malpractices.
- c. Providing protection to shareholders interest.
- d. Enhancing the valuation of an enterprise.
- e. Ensuring compliance of laws and regulation
- f. Providing stability and growth to the enterprise.

Principles and Codes of Corporate Governance

Corporate governance principles and codes have been developed in different countries and issued from corporations, institutional investors of associations. Corporate governance principles include honesty, trust and integrity, openness, performance orientation, responsibility, transparency and accountability. In particular, senior executives should conduct themselves honestly and ethically, especially concerning actual or apparent conflicts of interest and disclosure in financial reports.

International Scenario and Practices on Corporate Governance:

International instruments relating to corporate governance are very important to keep sound corporate governance in each and every company. It helps companies for the development and promotion of principles of corporate governance. In international level financial market crisis seemed

in 1990 which makes a case for necessity of financial reform in the increasingly globalizing world. So, international institutions felt need to certain standards in international level in essential aspect of corporate governance. That identifies economic weaknesses and financial vulnerability to guide and enhance the corporate governance.

Due to the above reason, international community felt to develop the corporate governance enhancing the market efficiency and discipline. They developed principles, best practices and codes via-OECD principles, The Basel Committee Principles, the Asian Development Bank, World Bank and other agencies.

Organization of Economic Co-operation and development (OECD)

The OECD principles of Corporate Governance was originally developed in response to a call by the OECD Council Meeting at Ministerial Level, 1998. The OECD principles 1999 were built on four core standards i.e. fairness, transparency, accountability, and responsibility. Thus, the effectiveness of the principles is based on their active use by government including international policy dialogue and the sharing experiences with successful implementation policies (Poudel, 2069 BS.).

Bank for International Settlements (Basel Committee)

The Bank for International Settlements (BIS) was established on 1930, it is the world's oldest international financial organization which fosters international monetary and financial corporation. Basel Committee established by the central-bank governors of the group of ten countries in 1974 (The BASAL Committee, 2006). It provides a forum for regular co-operation on banking supervisory matters. Its objective is to enhance understanding of key supervisory issues and improve their quality of banking supervision worldwide.

The Basel Committee 2006 (Overview of Bank Corporate Governance)

Effective corporate governance practices are essential to achieve and maintain public trust and confidence in the banking system, which are critical to the proper functioning of the banking system,

of the economy as poor corporate governance may contribute to bank failures (The Basal Committee, 2006).

Good corporate governance from important part of Basel II has introduced twenty-five principles on Enhancing Corporate Governance for Banking Organizations (revised 2006 version of the principles introduced in 1999 - ADB www.adb.org.com) which are broadly categorized into seven groups as followings:

- Principle No. 1: Objectives, independence, Powers, Transparency and co-operation;
- principle No. 2-5: Licensing and Structure;
- Principle No. 6-18: Prudential regulation and requirements;
- Principle No. 19-21: Methods of ongoing banking supervision;
- principle No.22: Accounting and disclosure;
- Principle no. 23: Corrective and remedial powers supervisors; and
- Principle no. 24-25: Consolidated and cross-border banking supervision.

These enhancements will likely evolve over time as countries move at differing places from a level of minimum compliance with regulatory requirements to the situation of full compliance of rules and regulation.

Nepalese Steps towards the Corporate Governance

Financial Sector Reform Program

The process of financial liberalization gained momentum in 1987-88 when Nepal entered into a three-year Structural Adjustment Program (SAP) with the International Monetary Fund (IMF). The broad aim of this program was to increase the role of market forces in the financial system. The NRB initiated regular auctions of Treasury bill since 1988-89 in order to introduce greater flexibility in the interest rate structure. It also redesigned its rediscounting rates in the form of three windows; basic rate, selective rate and lender of the last resort rate in 1989. For reducing the dependence of commercial banks on the NRB (Nepal Rastra Bank) for short-term borrowing

requirements, a call money market was set-up during 1988-89 during the same period, a comprehensive study entitled Commercial Bank Problem Analysis Strategy Study (CBPASS) was undertaken in order to improve the financial and organizational structure of the two state owned commercial banks: Nepal Bank Limited (NBL) and Rastriya Banijya Bank (RBB), some of the suggestions incorporated in the CPBASS were implemented in 1990-91. Because of the satisfactory results of the SAP, Nepal entered into another three- year Enhanced Structural Adjustment Facility (ESAF) program with the IMF in 1992-93. During that period, the core focus of financial liberalization was directed towards:

- a.) Allowing Market forces to play a greater role in the financial system,
- b.) Enhancing private sector participation in the development of the financial system.
- c.) Increasing competition and thereby efficiency of the financial system.
- d.) Improving and increasing increase financial instruments and
- e.) Developing the capital market.
- f.) World Bank and grant assistance of the DFID (Department for International development) of UK, the financial sector Financial Sector Technical Assistance (FSTA). Project has been implemented since 1998 for the reform program of financial sector towards the evolving a system of corporate governance. This program mainly concentrates or re-engineering of the NRB, restructuring of NBL and RBB, and capacity building in the financial sector. Under FSTA Project, some progresses have been made in strengthening the regulatory and supervisory capabilities of the NRB.

After the enactment of the NRB Act, 2002, Debt Recovery Act, 2002 with the aim of improving the legal and judicial processes of recovering the legal and judicial processes of recovering problem loans of banks and financial institutions and Credit Information Bureau (CIB) also registered. The CIB collects the credit information from the banks and financial solutions and disseminates.

After the enactment of the NRB Act, 2002, Debt Recovery Act, 2002 with the aim of improving the legal and judicial processes of recovering the legal and judicial processes of recovering problem loans of banks and financial institutions and Credit Information Bureau (CIB) also registered. The CIB collects the credit information from the banks and financial solutions and disseminates.

Under the compressive financial sector reform plan, a new drive (Khanal,2007) has been given to prudential regulations. Second phase of financial sector reform¹ is being focused on updating the information technology, supervisory capability and human resource arrangement. In 2006, BFI Act was enacted and which replaced different fragmented legal framework governing the operations of banks and financial institutions have already been revised and integrated into a unified directives and came into implementation. To minimize the risk evolved in the financial sector the regulation regarding risk management has already been issued.

When NRB developed minimized the risk management system; the private sector has been encouraged to establish a credit rating agency. In reference to the building up of appropriate infrastructure for the implementation of BASEL II Accord since 2007, necessary directives, policies and provisions for the bank and financial institutions have been formulated in compliance with the accord. Further, as per the **BASEL II** accord, the regulatory provision has been prepared complying with the Simplified Standardized Approach (SSA) for capital base and Basic Indicator Approach (BIA) for operational risk.

Development of Corporate Legal Framework in Nepal

Nepal has no long historical experience on incorporation of company. The formal process of incorporation of the company started from the Company Act, 1936 and the Nepal Bank Act, 1937. Then Private Company Act came into force on 1944. The first company legislation in Nepal came into existence on 1950 then a modern Company Act, 1964 also was introduced. That was amended by 8 times which was replaced by company Act, 2006.

The modern history of Nepalese financial sector begins from the establishment of Nepal Bank Limited as a Commercial Bank in 1937. It was followed by the establishment of Nepal Rastra Bank, the central bank of the country in 1956 which was replaced by the NRB Act, 2002 and no. 6 of NRB

directive was issued. The government has enacted Banks and Financial Institutions Act, 2006. The main objective of this Act was to promote the trust of the public in the overall banking and financial systems of the country, and then to protect and promote the rights and interests of depositors. Besides, the government enacted the Insolvency Act, 2006, the Securities Act, that is prior to the promulgation of the Securities Exchange Board of Nepal (SEBON).

Specific Laws

The Nepal Rastra Bank Act, 2002

The Nepal Rastra Bank was established in 1956, which is the central bank of Nepal. It is also the bank of banks as well as regulatory and supervisory authority of financial sector. It's main objective is to maintain financial liberalization and enhance the good corporate governance in the bank and financial institutions of Nepal.

The Banking And Financial Institutions Act, (BAFIA) 2006

The laws governing the financial institutions were to be found In various sectoral laws, such as Agricultural Development Bank Act, 1967, Nepal Industrial Development Act, 1967, Nepal Industrial Development Bank Act,1990 were repealed by Bank and Financial Institutions Act, 2006 to enhance the good corporate governance in the bank and financial institutions of Nepal. The bank and financial institutions are public limited company established under the company Act with the approval of the Nepal Rastra Bank. The Act was introduced to incorporate the good governance in the financial sector. The act has covered following components related to corporate governance:

- Conflict of interest and transparency
- Competent key personnel and enforcement mechanism.

It is also expected that this law will help for further reform, development and integration of financial sector on the basis of ther important principles of corporate government as well.

Nepal Rastra Bank (NRB Directives No.6)

As part of a broader reform of the financial sector, the NRB has been given the authority to oversee corporate governance standards for banks and the other financial institutions. So, NRB

¹ Supra note 2 at 22

issued directives no. 6 to maintain sound corporate governance which is great step and clear indication of central bank. The main provisions provided by the NRB directives are as follows:

Code of conduct of directors, Chief executive and other employees, provision for audit committee and restriction on granting of loan to directors, shareholders employees and firm related to such persons.

Beyond above provision, audit committee and its functions, restriction on lending by the institution to directors or employees under certain stated conditions are also included in the issued directives.

The Insolvency Act, 2006

Insolvency means a state in which its creditors any or all of its debts which are payable by its value of the liabilities exceeds the value of its assets. In the very beginning, the rules of insolvency were codified in 1855. Later on, almost the same types of provisions were made by new Muluki Ain 1963 where it was basically focused on the process of insolvency of the natural person. (The Muluki Ain, 2020 Part III. Chapter 1 to 21). That type of legal provision could not fulfill in accordance the with the norms of corporate governance system. So, the separate insolvency law was promulgated for the first time in the history of Nepalese corporate legal system in 2006 (The Insolvency Act,2006). The Insolvency Act is to provide the administration with insolvency procedures and reorganization of companies which have failed to pay the debts to their creditors become insolvent or which are facing financial difficulties. The core philosophy is to provide a second chance to company that is financially difficult; creditors to enforce will face the director to take positive steps to deal with the problem.

Judicial response towards Corporate Governance: Jurisprudence developed by Judiciary.

i) Suresh Malla vs. NRB (Nepal Kanoon Patrika – NKP, 2060, Decision no.7162):

This is a remarkable case to be cited in terms of corporate governance in banking sector. Lumbini Bank Limited has violated NRB Directives from time to time, acted in disregard of the interest of depositors and failed to fulfill it's responsibilities. So NRB dissolved the existing Board of directors of Lumbini Bank and brought the management of LBL under it's

own control under the provisions of se. 86 (1) of NRB Act, 2002 and NRB had taken over the control of the bank. The chairman Suresh Bdr. Malla filed the writ petition against the decision of NRB. Then the Supreme Court upheld the decision of Governor and concluded that his decision is not unlawful according to NRB Act.

By analyzing this case, the Supreme Court played very positive role in maintaining good governance in banking sector. Because it upheld and conferred the power to NRB.

ii) Nepal Bank Limited (NBL) Vs. Purna Bdr. Shrestha (Nepal Kanoon Patrika, 2047, Decision no. 4051):

In this case, the Supreme Court gave acquittal to the defendant on the ground of insufficient evidence of corruption and misuse of bank's property. But Supreme Court decided that the defendant should pay the loss property of bank as per the contracts made between NBL and Assistant Accountant because the case is recklessness.

By analyzing this case, the conduct of Assistant Accountant does not comply with the contract made between bank and Assistant Accountant, thus it is the subject of good governance. And in the eyes of corporate governance the assistant account is totally failed to perform his duty in accordance with the corporate governance standard.

Conclusion

To sum up, by the above discussion it becomes clear that the corporate governance is a system by which companies are strategically directed, interactively managed and holistically controlled. Due to globalization and liberalization, the role and significance of corporate governance have been realized to be more important. It is the excellence in terms of customer satisfaction, in terms of product and service, in terms of return to promoters and in terms of social responsibilities towards society.

In fact, corporate governance is more important and sensitive factor in banking sector rather than other corporate sectors. Therefore, banking institutions necessitate a broad view corporate governance where regulation of banking activities is required to protect the depositors. Moreover, it is

very crucial and essential element for the banking system. Because, bank and works for and on behalf of its shareholders, depositors and other stake holders are very sensitive. So, banking sector is very sensitive sector which is directly related to public investment or other people's money.

While talking about Nepalese context, corporate governance does not seem to be sound due to frequently changing nature of government, political leaders interest and different political unrest, which create different problem in governance issues and being difficult to formulate the new laws, directives etc. So, Nepalese banking sector is perceived as weak and inefficient in comparison to other countries of the world (global standards). Similarly, prevailing legislative frameworks also seems to be ambiguous and regulations poorly enforced. The banking sector is still suffering from substantial amount of non-performing loans. However, recent developments suggest that the reform process may be accelerating and forcible in the future to achieve and harmonization with global standards. The most important thing in this regard is to effectively implement these codes and to ensure compliance by the concerned institutions. Even though, Nepalese banking sectors are quiet professional in comparison to other corporate sectors. However, they are not more sophisticated in application of corporate governance in comparison to international standard.

At the end, corporate governance is not the panacea for all the problems. We cannot expect that with having good corporate governance practices, everything will be fine. In the business sector, there may be always uncertainty. So, we cannot eliminate the risk but can minimize it to some extent which might be possible through good corporate governance practices. Thus, it is necessary to realize the importance of the concept of corporate governance from all sides and participate for the betterment of national economy specially via banking sector. The government of Nepal must take initiation for the economic development of the country by eliminating the hurdles which are specially seen in the corporate governance sector. In this context, the efforts made by the NRB in this sector seems to be very praiseworthy. Let's hope for better achievement in the days to come.

References

Banking and Financial Institution Act,2063

Cadbury A. (2002),*Corporate Governance and Chairmanship: A Personal View*, , p 38j

Companies Act ,2063

Farando, A.C, (2006), *Corporate Governance Principles, Policies and Practices*, (3rd ed), India: Dorling Encinderscey Pvt.Ltd.

Institute of Company Secretary of India, (2006), India: *Corporate Governance Models of Best Practices.*,(4th ed.)

Khanal, Dilli Raj, (2007), *“Banking and Insurance Services Liberalization and Development in Bangladesh, Nepal and Malayasia, A Comparative Analysis*, Asia Pacific Research and Training Network on Trade Working Paper Series, No. 41.,July (rev. Oct.7)

Mayson, Stephen W. and et. al. (2008) ,*Company Law*, UK: Oxford University Press.

Organization for Economic Co-operation and Development, *The OECD Principles of Corporate Governance*, 2008

Paudel, Sobha Devi, (2012), *“Fundamentals of Corporate Governance in Banking sector of Nepal”*, Business Law Journal, Vol. 20, Kathmandu: Commercial Law Society.

SEBON, (2004), Kathmandu: *Corporate Governance Practices in Nepal*, Securities Board of Nepal.

Singh, Avtar,(2004), *Company Law*, India: Eastern Book Company.

The Basal Committee on Banking Supervision: *Enhancing Corporate Governance for Banking Organizations*, 2006

The Russia Corporate Manual, 2004.

The Insolvency Act,2006

Upadhyaya, Laxman Kumar and et al. (2010),*“Corporate Governance Jurisprudence: Myth and Reality”*, *Nepal Law Review*, Year 35, Vol. 22, Number 1 and 2, Kathmandu.

Lead by Example: On the Perspective of Central Bank's Governance

Dr. Shankar Prasad Acharya*

Introduction

If someone launches a survey to find out the people's perception or understanding of 'Lead by Example', we may be overwhelmed with the responses such as - to set an example; make others follow; being in front; rule the way what exactly it should be; not to be a hypocrite; live by positive norms and values; practice what you preach; Lord Buddha; Dalai Lama; Mahatma Gandhi; reasons for meaningful survival; act of positivism etc.

Looking at these responses, what we can conclude is that 'it is a way of life that you live which inspires or compels others to live in similar fashion or framework'. This statement might unfold a vital question that whether 'leading by example' can be regressive or progressive? Of course, in our context, it should give a positive or progressive meaning in our day-to-day life. Furthermore, the survey's hypothetical responses are more inclined to setting example in the individual context of being one person a good leader practicing a benevolent and exemplary (democratic and participative) leadership style.

However, we try here to mirror this approach at an institutional level, linking it with corporate governance in the central banking context in the text that follows.

Corporate Governance

As explained by Investopedia, "Corporate governance is the system of rules, practices and processes by which a company is directed and controlled. Corporate governance essentially involves balancing the interests of the many stakeholders in a company - these include its shareholders, management, customers, suppliers, financiers, government and the community. Since corporate governance also provides the framework for attaining a company's objectives, it encompasses practically

every sphere of management, from action plans and internal controls to performance measurement and corporate disclosure". This definition clarifies that corporate governance (CG) is normally related to organizations, and essentially describes the structure and relationships in corporate direction and performance level in them. The Board of Directors (BOD) is central to CG. BOD's relationship to the other participants, especially shareholders, management, employees, customers, and other relevant agencies is deemed prominent and critical towards organizational advancement. The CG generally works within a framework which mostly depends on the legal, regulatory, institutional and ethical environment within and outside the organization.

Importance and necessity of CG emerged more visibly especially when it was broken down around 2000 AD because of unbelievable accounting fraud and bankruptcy in world renowned companies such as Enron, WorldCom etc. Such attention grabbing events paved the way for enactment of the Sarbanes-Oxley Act in the USA in year 2002.

These days, maintaining high level profitability is not enough; companies also need to uphold good corporate citizenship through environmental awareness, best ethical behavior and sound corporate governance practices. That's why we believe that any organization in this modern age should live in 'Lead by Example' framework.

When we talk about the central bank, as a monetary authority and financial regulator, it is even more urgent and critical that it follows best practices of corporate governance strictly and perfectly at a required level.

Components in Corporate Governance

CG has a broader scope in corporate citizenship as it would expand to all issues related

to organizational policies, goals, strategies, culture, values and operations. In a general understanding, CG would relate to top level etiquettes practiced in organizations. However, governance is required at all levels of management so that organization would run in coherence for organizational excellence. In theory, fundamental pillars of CG are defined as (a) accountability (b) transparency (c) responsibility and (d) fairness. In this context, to help making these pillars strong and dependable, CG practices have to address several components properly as presented below:

Components of Corporate Governance

Adapted from the Open Source:

<http://www.sketchbubble.com/en/powerpoint-corporate-governance.html>

Types of Corporate Governance

Policy Governance	Institutional Governance
Playing a decisive role and responsibility in setting organization's core policies	Monitoring the policy performance of the organization and maintaining transparency
Furnishing effective inputs and advices to the core policy functions	Approving plans and budgets and monitoring the efficiency of resource use in the organization
Help maintain the organization's policy and operational independence making them compatible to contemporary local laws	Overseeing the strategic management of the organization's funding through profit determination, dividend policy and risk management of business instruments
Building public understanding and faith in the organization, its objectives and its operations	Actively leading and overseeing internal and external audit processes in the organization
Ensure that there is good risk management and corporate governance policies, framework and practices in the organization	To shape out information flows, especially management reporting (MIS) and monitor performance indicators and organizational goal and achievements

* Executive Director, Nepal Rastra Bank

To help flourish organizational values, cultures, ethics and work environment through two-way communication system in the organization
--

Central Bank's Governance

The issue of good governance is equally applicable to all kinds of organizations. However, if we talk about the governance in central banks, we must be very careful in defining the areas of CG and address them properly because central bank, amongst other organizations, is a very specialized and important institution in any country. Central bank, in most of the countries, is entrusted for number of jobs such as issuing money, upholding internal (price and financial) and external (maintaining favorable BOP, stable exchange rates and sustainable reserves) stability, executing advisory role to the government, developing secured payment and settlement, maintaining public confidence towards financial system and maintaining good international relation.

Fundamental Principles for modern central banking governance is basically founded on “three pillars” explicitly known as (a) central bank independence (b) central bank accountability, and (c) central bank transparency. Maintaining these three pillars intact and robust in central bank would lead it towards using international best practices effectively and make it capable of standing itself on the “lead by example” footing. Based on these basic factors, corporate governance principles have emerged and practiced gradually in day-to-day life. Core Principles on Corporate Governance practiced by Organization for Economic Cooperation and Development (OECD) and Code of Good Practices on Transparency in Monetary and Financial Policies followed by the International Monetary Fund (IMF) would be the guiding principles of corporate governance (framework) for any central bank. Such guiding principles incorporate following areas in central banks:

- **Ensuring the Basis for an Effective Corporate Governance Framework:** The corporate governance framework should promote transparent and efficient markets, be consistent with the rule of law and clearly

articulate the division of responsibilities among different supervisory, regulatory and enforcement authorities.

- **The Rights of Shareholders and Key Ownership Functions:** The corporate governance framework should protect and facilitate the exercise of shareholder's rights.
- **Equitable Treatment of Shareholders:** The corporate governance framework should ensure the equitable treatment of all shareholders, including minority and foreign shareholders. All shareholders should have the opportunity to obtain effective redress for violation of their rights.
- **Role of Stakeholders in Corporate Governance:** The corporate governance framework should recognize the rights of stakeholders established by law or through mutual agreements and encourage active co-operation between corporations and stakeholders in creating wealth, jobs, and sustainability of financially sound enterprises.
- **Disclosure and Transparency:** The corporate governance framework should ensure that timely and accurate disclosure is made on all material matters regarding the corporation, including the financial situation, performance, ownership, and governance of the company.
- **Responsibility of the Board:** The corporate governance framework should ensure the strategic guidance of the company, effective monitoring of management by the board, and the board's accountability to the company and the shareholders.
- **Clarity of Roles, Responsibilities and Objectives of Central Banks for Monetary Policy:** The ultimate objective(s) and

institutional framework of monetary policy should be clearly defined in relevant legislation or regulation, including, where appropriate, a central bank law. The institutional relationship between monetary and fiscal operations should be clearly defined. Agency roles performed by the central bank on behalf of the government should be clearly defined.

- **Open Process for Formulating and Reporting Monetary Policy Decisions:** The framework, instruments, and any target that are used to pursue the objectives of monetary policy should be publicly disclosed and explained. Where a permanent monetary policy-making body meets to assess underlying economic developments, monitor progress toward achieving its monetary policy objective(s), and formulate policy for the period ahead, information on the composition, structure, and functions of that body should be publicly disclosed. Changes in the setting of monetary policy instruments (other than fine-tuning measures) should be publicly announced and explained in a timely manner. The central bank should issue periodic public statements on progress toward achieving its monetary policy objective(s) as well as prospects for achieving them. The arrangements could differ depending on the monetary policy framework, including the exchange rate regime. For proposed substantive technical changes to the structure of monetary regulations, there should be a presumption in favor of public consultations, within an appropriate period. The regulations on data reporting by financial institutions to the central bank for monetary policy purposes should be publicly disclosed.
- **Public Availability of Information on Monetary Policy:** Presentations and releases of central bank data should meet the standards related to coverage, periodicity, timeliness of data and access by the public that are

consistent with the International Monetary Fund's data dissemination standards. The central bank should publicly disclose its balance sheet on a preannounced schedule and, after a predetermined interval, publicly disclose selected information on its aggregate market transactions. The central bank should establish and maintain public information services. Texts of regulations issued by the central bank should be readily available to the public.

- **Accountability and Assurances of Integrity by the Central Bank:** Officials of the central bank should be available to appear before a designated public authority to report on the conduct of monetary policy, explain the policy objective(s) of their institution, describe their performance in achieving their objective(s), and as appropriate, exchange views on state of the economy and the financial system. The central bank should publicly disclose audited financial statements of its operations on a preannounced schedule. Information on expenses and revenues in operating the central bank should be disclosed publicly every year. Standards for the conduct of personal financial affairs of officials and staff of the central bank and rules to prevent exploitation of conflicts of interest, including any general fiduciary obligation, should be publicly disclosed.

Governance in the Nepal Rastra Bank

Nepal Rastra Bank (NRB) is an autonomous organization instituted by the Nepal Rastra Bank Act, 2058 and entrusted for accomplishing central banking functions in Nepal. The functions basically focus on (a) formulating necessary monetary and foreign exchange policies in order to maintain the stability of price and balance of payments for sustainable development of economy (b) promoting stability and liquidity required in the banking and financial sector (c) develop a secure, healthy and efficient systems of payment (d) regulating, inspecting, supervising and monitoring the banking and financial system; and (d)

promoting entire banking and financial system and enhancing its public credibility.

Corporate governance system is very much crucial to achieve these goals by the NRB. In this context, NRB totally follows the formal organizational structure, existing relevant Acts, bylaws, rules, regulations and code of conduct by demarcating all roles and responsibilities with a top-down model of relationship (from board of directors, governor, deputy governors, several committees to all hierarchical departments and officials) for the purpose of maintaining good governance. NRB is always making efforts to assure good corporate culture and governance within the bank itself and in the banking system of Nepal.

However, there is no separate Corporate Governance Framework (CGF) in place as a guiding principle in the NRB. If such framework or manual is formulated and formalized in the bank, it will help maintain good practices effectively so that bank can stand itself at the footing of "Lead by Example" in a transparent way because such framework or manual would help streamlining the scattered good practices and guidelines under one window and concerned authorities would be able to refresh and update themselves with contemporary governance system in the NRB. For that purpose, NRB has a plan to

formulate and implement "Corporate Governance Manual" soon.

References

- Amttenbrink, F. (2004). "Three Pillars of Central Bank Governance - Towards a Model Central Bank Law or a Code of Good Governance", *IMF LEG Workshop on Central Banking*, Washington D.C., March 2004
- Commonwealth of Australia, **Making Transparency Transparent: An Australian Assessment**, 1999, ISBN 0642261903
- Eastern Caribbean Central Bank, **Corporate Governance Charter** (2011), Bird Rock, Basseterre, St. Kitts, September 2011
- Investopedia, **Corporate Governance?**, <http://www.investopedia.com/terms/corporategovernance>
- Nepal Rastra Bank, **Nepal Rastra Bank Act, 2002**. <http://www.nrb.org.np>
- Perry, R. (2001). "Central Bank Corporate Governance, Financial Management and Transparency", *Reserve Bank of New Zealand Bulletin*, Vol. 64, No. - 1

Democracy Development Debate

Shikhar Nath Khanal*

Development represents a popular desire across the world while democracy carries a bona fide sense of public acceptance and consent as regards to the ruling authority of a country. People almost ubiquitously prefer democracy in ruling system and development is the fruits of the public endeavor. However, the co-existence and working together of both in a state mechanism has long been an interesting subject of intellectual debate and exploration. In the present context, where democracy has an organized status in the country with the promulgation of the new constitution and with talk has surfaced of economic development and progress to prosperity, the link between the two is worth discussing. The link between democracy and development is vast and much debated. Even empirical studies give diversified conclusions in this regard. Here in this article, I like to take a round across the literature pertaining to the same debate before taking a closer view on the subject.

Setting the Context: The Roots of the Debate

The combination of democracy, development and security is described as the holy trinity (Dandashly, 2012) which is most desirable however difficult to maintain. Democracy in common parlance means wider political participation and choices to the people. Development represents realization of potential and a way for the good living. Security carries a sense of living safe and free from harm and unwanted interference. Political participation is most commonly manifested in electoral democracy through the voting rights of the people. A better participation is naturally supposed to lead the economic development in a way that is bettered oriented or aligned with the interests and aspirations of people. This way democracy and development face each other. The question of national security follows when one interferes with the working of a state in the name of supporting some noble struggle. Therefore, a balance among the three:

democracy, development and security, become the central concern of a welfare state.

Democracy and Development: Basic Ideas

Democracy means rule by people (as *demos* means people and *kratos* means rule) has now much wider description. The term is a narrow concept known as formal or electoral democracy and refers to a specific type of ruling system; while in broader meaning known as substantive democracy it additionally connotes the prevalence of various civil and political rights to the people. Yet, the most commonly understood is the political dimension of democracy. While political freedom lies at the heart of democracy, the modern concept takes three components together: democracy, constitutionalism and liberalism. The first element, democracy includes the idea of popular sovereignty meaning that the ultimate source of authority that the government exercises is the people. There is the system of free, fair and frequent elections whereby all adult citizens are allowed to vote, all votes are fairly counted and such elections are carried out frequently enough to ensure control in the government. The second element, constitutionalism means that the power that people grant to the government is not used to oppress or abuse but to protect the rights and interests of people. The power given is to be exercised only within the limits set by the constitution. The third element, liberalism refers to the assurance of fundamental rights to the people so that they can have a dignified life ornamented with the freedom of expression, right to information, right to privacy, etc.

Democracy is a good thing as Sen (2003) discusses both intrinsically and instrumentally. Intrinsically, it is a good thing in itself. This is a way of making people's lives dignified with proper care of their natural tendency for freedom and participation in the system. In an instrumental sense, this is an institutional mechanism that ensures the exercise of the rights people need and the quality of life they

* Nepal Bank Limited, Head office Kathmandu.

aspire.

All political forces and rulers today prefer to claim that they behave democratically and carry on the interests of the people they rule. Despite the lack of democratic character in the system the proponents openly admit to not having done something undemocratic. Instead, they defend themselves as different kinds of democrats. There may be an argument about a “new” form or model of democracy or a democracy with some adjective added to it but by no means, one admits to be undemocratic or that democratic values are not anything to honor.

Regarding development, it is also a much-discussed term carrying a positive impression of common will and ambition of the people. However, the concerns and emphasis on the different facets of development have varied over time; for example in the years just after the World War II, the focus of development was on rebuilding and reconstruction. Hence, in those days, development practically meant industrialization. The ultimate concern of development efforts rested on raising the income of people and creating easier access to wider range of products and services. The wave of independence that spread across Asian and African countries relieving them from colonial regimes fostered a sense of finding ways to live dignified lives with economic prosperity coupled with political rights won through freedom struggles. Thus development was conceived as the series of “good change” and that would be the way to modernize lives and raise income. This view of structural transformation of societies and economies, such as one from agriculture-based to industry-based, prevailed in the 1960s and 70s. The growing eminence of the capabilities approach in the 1990s recognized the capabilities of having along, healthy and a decent standard of living as the indication of development this opened up a new way of thinking about it.

Finding the Links

With some light shed on basic ideas on democracy and development, it is appropriate to trace how they converge. The spheres of politics, economics and history are practically not separate although they are offered as alternatives in most academic institutions, doing which hides their

interconnectedness. In fact, politics brings one into the state power and helps to have a control over the way economic resources are mobilized -thus politics controls the economy. The same power holds command on the public discourse and establishes the history. Viewing it from the other side, history is written the way it favors the one that is of good reputation politically. The system of economic resources is mobilized and controlled based on the political convictions of the bloc that rules.

During the 1950s when development was conceived as industrial growth and, in this regard, Harrod-Domar Model of economic growth was popular, development was believed to be concerned with only the rate of investment and productivity of capital leaving. Little importance was on issues of righteous life, freedom, security, protection against exploitation etc. that today form an indispensable part of the concept of human development. Development and democracy in those days were portrayed as conflicting concepts to the extent that democracy was considered one that could come at the expense of development. Later, realization of the importance of innovation and technology in development with the advent of the endogenous model attracted democratic concerns because the model indicated that development flourishes better under a democratic regime.

The links of democracy and development appear much clearer in the technicality of electoral democracy where the political base of power rests on the votes of the masses of poor and near-poor people and the same can be won with the euphemism of “poverty first” type of programs. The slogans such as hearing the voices of poor, mainstreaming the poor and uplifting the poor provide the flavor of democratic thinking in the context of the politics in underdeveloped as well as developing countries. So, the vision and commitments on developmental programs form a part of the “democratic” exercise in competitive winning of the votes of people who aspire for better lives.

One institutional component of democracy is good governance. The idea of good governance constitutes transparency, accountability and broadly inclusive and participatory decision making

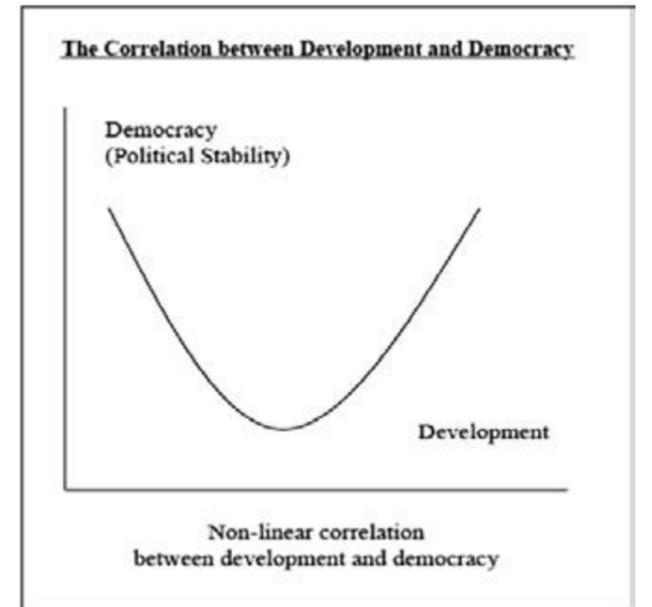
mechanism. Democracy refers to a lot more than a political system or institutional framework. Rather, this connotes a culture and a way of thinking that fosters tolerance and respect for others and a dialogue between the forces that make up a society. The sense of accountability in thinking and mechanism of limiting the abuse of power with the system such as the free press and the opposition party, constitute the premise of democracy. So, democracy makes rulers more accountable to the masses of people at large. One has to get elected to be in power, work accountably in the face of vigilance from the public and the opposition and can be called back upon failure to maintain accountability. This accountability mechanism ultimately leads the way to better governance, more responsible use of the public funds, and development both in the formal as well as substantial sense. Democracies unchecked of such accountability are bound to appear in history as failures.

Viewing from the perspective of participation, people with proper education and awareness are capable of meaningful participation and exercise of the rights that are availed under a democratic system. So it is people development first that makes democracy meaningful and lively. Alternatively viewed, democracy is the culture that places high value on people and their development. So democracy is the concern that deserves priority and it is easy to realize the interconnectedness rather than superiority of one over the other.

It cannot be claimed that inclusive and participative decision-making always leads to more development-conducive decisions and practices. Time factor involved in such decision-making is an important issue. More likely are the decisions of populist and short sighted moves though a sense of belongingness and ownership can be fostered with a wider and more representative participation. In this view, democracy-development links are not ultimately direct or positive. This has made some argue that authoritarian regimes are more suitable than democratic ones from the view of expediency in economic development. The examples of China and Vietnam followed by the story of East Asian Tigers are often referred to in support of this argument. However, it is again not compulsory that authoritarian rulers always focus on development and benefit the

people at large. They simply cannot be left to “justify the means (dictatorship) with ends (development)” without an institutional set up that would require them to take the noble initiative.

Based on this idea, a country striving in the way of economic development can advocate staying away from democratic system while the well developed ones can practice a high degree of democracy and political stability with the broader public acceptance to the system. Chen (n.d.) puts this in graph form; as follows:

(Chen, n.d.)

Boix (2011) observes that the statistical association between per capita income and the process of democratization varies at the different stages of income levels. According to his conclusion, an additional growth in income leads to stabilization of the democratization process but the same is not true for the case of a phase of transition to democracy. The international order and power come to affect.

These days, the link between democracy and development, especially in the context of developing countries, is reflected in the politics of development assistance and the commitments for democracy. The mechanism of development assistance to the underdeveloped countries by the donors (politically termed as “development participants”), is ultimately inspired by business interests or political interests and

strategies of alignment. This idea prevailed right from the end of Second World War and stayed across the Cold War. The noble terminology of “democratization efforts” associated with the development assistance and participation carry a distasteful impression of intervention and infringement. In more harsh words, the development aspirations of people in the undeveloped countries are easily exploited in the name of democratization. On the other side, the aspirations for democracy are also overlooked in the name of development. So democracy and development came to interface in many instances.

Correlation and Causation

Correlation does not necessarily mean causation. Both positive and negative examples exist regarding the role of democracy in development. However, people in various countries have fought hard for the downfall of long-ruling dictators in the name of democracy. This has taken place in the form of waves or ripples expanding across countries and subcontinents. However, the resultant impact of these struggles on peoples' living has not been straight forward positive and encouraging.

There is no consensus apparent in the positive or negative links and accordingly, no prescriptions are available on what should be focused first and what should be left to follow. A lot of country specific factors are bound to play on the causation between the two and confound the thesis or antithesis one attempts to arrive on.

Conclusion

The discussion of the intermingling between democracy and development can be continued much longer with the examples of historical as well as contemporary experiences. The broadened conceptualization of development incorporating the issues of human development and empowerment in the 1980s and 90s have raised the questions on how political regimes boost or hinder the pace of development in the real sense. Huntington (1991) traces the different “waves” and “reverse waves” of democratization over the history and points the economic growth and raised living standards of people as one of the five¹ identified thrusts to the

“Third Wave”. According to this view, the increase in the level of income, education and awareness, led to the expansion of the upper middle class and made the population more demanding of the democratic system. So democracy cannot flourish unless the people are capable enough to participate and the exercise the rights it ensures.

Development today no longer conveys the economic meaning of superior income and wealth. This rather means human development. This means the process of enlarging the capabilities of people and expansion of opportunities to utilize those capabilities. When governance is democratic—that is, carried by the principles of participation, rule of law, transparency, accountability etc., it takes the way towards improving quality of life and ultimately human development. This way the two converge in serving the interests and aspirations of the people today. The controversy of development first or democracy first remains still inconclusive as observed by Chen (n.d.). So democracy should be regarded not an alternative but as an integral part of the development concept and an indispensable component in the process of development as a means that can provide a prosperous as well as dignified life to the people.

References

- Bardhan, P. (n.d.). *Democracy and Development: A Complex Relationship*. University of California at Berkeley.
- Boix, C. (2011). *Democracy, Development and the International System*. *American Political Science Review*. 105 (4).
- Chen, L. (n.d.). *Development First, Democracy Later? Or Democracy First, Development Later? The Controversy over Development and Democracy*. University of California, Riverside.
- Dandashly, A. (2012). *The Holy Trinity of Democracy, Economic Development and Security: EU Democratization Efforts beyond the Borders-The Case of Tunisia*. KFG Working Paper No 42. Berlin: Freie Universität Berlin.
- Huntington, S. (1991). *Democracy's Third Wave*. *Journal of Democracy*. 2(2)

Mishra, C. (2014). *Punjabadra Nepal*. Rajendra Maharjan (Ed.) Kathmandu, Phoenix Books.

Sen, A. (2003) *Democracy as a Universal Value*. <http://muse.jhu.edu/demo/jod/10.3sen.html>

(Endnotes)

- 1 The five forces bringing in the “Third Wave” as Huntington (1991) describes are
 1. Legitimacy problems of authoritarian rulers that emerged due to increased acceptance to democratic norms across the world and failure to have “performance legitimacy” also
 2. Global economic growth in 1960s that raised the living standards and education
 3. Shift in the doctrines and activities of Catholic Church in 1963-65
 4. Changes in the policies of the European Community, Soviet Union and the US
 5. Snowballing effect of the earlier transitions

Employment Benefit

————— Sujan Singh Karki*

Introduction

Employee benefit and services include any benefits that an employee receives in addition to direct remuneration. An increasing number of companies & other entities provide pension and other employment benefits as part of their employee's remuneration package. In the view of this trend, it is important that there is a standard practice for the way in which employees benefits and related cost are recognized, measured, presented and disclosed in the statutory accounts and other wherever applicable.

Employee benefits and benefits in kind (also called fringe benefits, perquisites, or perks) include various types of non-wage compensations provided to employees in addition to their normal wages or salaries. When an employee exchanges (cash) wages for some other forms of benefit, it is generally referred to as a 'salary packaging' or 'salary exchange' arrangement. In most countries, most employee benefits are taxable to at least some degree.

Examples of these benefits include: housing (employer-provided or employer-paid), group insurance (health, dental, life etc.), disability income protection, retirement benefits, daycare, tuition reimbursement, sick leave, vacation (paid and non-paid), social security, profit sharing, funding of education, and other specialized benefits.

The term perks is often used colloquially to refer to those benefits of a more discretionary nature. Often, perks are given to employees who are doing notably well and/or have seniority. Common perks are take-home vehicles, hotel stays, free refreshments, leisure activities on work time (golf, etc.), stationery, allowances for lunch, and when there are multiple choices, exist-first choice of things such as job assignments and vacation scheduling. They may also be given first chance at job promotions when vacancies exist.

Conceptual Nature Of Employment Benefit Cost

When a company or other entity employs a new worker, that worker will be offered a package of pay and benefits. Some of these will be short term and employee will receive the benefit at the same time he/she earns it, for example basic pay, over time etc. Other employee benefit are deferred. The main example of this is retirement benefit (i.e. a pension).

The cost of these deferred employee benefits to the employer can be viewed in various ways. They could be viewed as deferred salary to the employee. Alternatively, they can be viewed as deductions from the employee's true gross salary used as tax efficient means of saving. In some countries, tax efficiency arises on retirement benefit contributions because they are not taxed on the employee but are allowed as a deductions from taxable profits of the employer.

Types of employment benefit

There are normally four types of employment benefit and proposed different accounting treatment and disclosure for each as per IAS 19. These four categories are described below briefly.

1. Short term benefits

Short term benefits are those benefits which are expected to be settled wholly before twelve months after the end of annual reporting period (i.e. statutory accounts) in which the employee rendered the related services. Examples of short term benefit are wages and salaries, social security contribution, paid leaves of various kinds and non-monetary benefits such as medical care, housing, vehicle facility and free or subsidized goods.

Recognition & measurement

Accounting for short term benefit is simple & straightforward because they are all payable no

later than 12 months after the end of accounting period.

Any unpaid short term employee benefit at the end of accounting period should be recognized as an accrued expense (i.e. creating a liability). Any benefit paid in advance should be recognized as prepayment to the extent that it will lead to reduction in future payment or refund.

The cost of this benefit should be recognized as an expense in the period in which the employment benefit is given.

Disclosure

No disclosure is required for this type of benefit scheme.

2. Post-employment benefit

Post-employment benefits are the employee benefits that are payable after the completion of employment.

Many employers provide post-employment benefits for their employees after they have stopped working. Pension schemes are the most obvious examples for this benefit. These benefit schemes are often referred to as 'plans'. These plans receive regular contribution from the employer (and the employees as well) and the money received in these plans is invested in assets such as shares and other assets. Therefore, post-employment benefits are funded by income received from plan assets (dividend, interest) or money from the sale of plan assets.

There are two type of post-employment benefit plan:

a. Defined contribution plan

Defined contribution plans are post-employment benefits in which entities make fixed contributions to a separate entity (a fund) and will have no legal or constructive obligation to pay further contributions if the fund does not hold sufficient assets to pay all employees benefits relating to employee service in the current period or prior periods.

With this plan, the employer (and possibly current employees as well) make regular contributions into the plan. These monetary contributions are invested and size of post-employment benefits paid to former employees depends how well or how badly the plan's investment performs. If the investment performs well, the plan will be able to afford higher benefits than if the investment didn't perform well.

b. Defined benefit plan

With these plans, the size of post-employment benefits is determined in advance. The employer (and possibly current employees as well) make contributions which are invested. The size of contributions is set at a level that is expected to earn enough investment returns to meet pre-defined post-employment benefits. If, however, it becomes apparent that assets held under the plan are in excess of what is required to pay the pre-defined post-employment benefits, the employer may be allowed to take a contribution holiday (i.e. stop making contributions for a while).

Difference between defined contribution and defined benefit

Under a defined contribution plan, the promise is to pay an agreed amount of contributions. Once this is done, the entity has no further liability and no exposure to risks related to the performance of assets held in the plan.

Under defined benefit plan, the promise is to pay a benefit agreed under the plan. The entity is taking on a far more uncertain liability that may change in the future as a result of many variables. Thus, the entity is continuously exposed to risks related to performance of assets held in the plan. In simple terms, if the plan's assets are insufficient to meet plan's liabilities, the entity will have to make up the deficit.

Measurement and Recognition: Defined contribution

An example of a defined contribution plan

* ACCA, CAT

would be where the company agrees to contribute an amount of 10% of employee's salaries into post-employment plan.

The accounting for defined contribution plans is simple and straight forward.

As per IAS 19, following things need to be considered for the accounting:

- A contribution to a defined contribution plan should be recognized as an expense in the period it is payable.
- Any liability for unpaid contributions that are due at the end of period should be recognized as a liability.
- Any excess contribution paid should be recognized as an asset (i.e. prepaid expense), but only to the extent that the prepayment will lead to reduction in the future payment or cash refund.

No actuarial assumption is needed in this plan. But discounting is required where contribution to a defined contribution plans do not fall due entirely within 12 months after the end of accounting period in which the employees performed the related service.

Disclosure

- A description of plan is required
- The amount should be recognized as an expense in the period

Measurement and Recognition: Defined benefit

Accounting for defined benefit plan is much more complex. The complexity for defined benefit plan is largely due to following factors:

- The future benefits (arising from employee service in the current period or prior years) cannot be estimated exactly but whatever they are the employer will have to pay them and the liability should be recognized now. To estimate these future obligations, actuarial assumption is required.
- The obligation payable in future years

should be valued by discounting on a present value basis.

- If the actuarial assumptions change, the amount of required contributions to the fund will change and there may be actuarial gains or losses. A contribution into the fund in any period will not equal the expense for that period, due to actuarial gains or losses.

There is a four step method for recognizing and measuring the expenses and liability of defined benefit pension plan.

Step 1-Determining the deficit or surplus

- An actuarial technique (the projected unit credit method) should be used to make the reliable estimate of the amount of future benefit employees have earned from service in relation to current and prior years.
- The benefit should be discounted to arrive at the present value of defined benefit obligation and current service cost.
- The fair value of plan assets should be deducted from the present value of defined benefit obligation.

Deficit or surplus is the present value of defined benefit obligation less the fair value of plan assets (if any). Fair value of a plan asset is the price that would be received by selling the asset in an orderly transaction at the measurement date.

Step 2-The surplus or deficit determined in Step 1 may have to be adjusted if a net benefit asset has to be restricted by the asset ceiling.

Asset ceiling is the present value of any economic benefit available in the form of refunds from the plan or reductions in future contribution to the plan.

Step 3-Determining the amounts to be recognized in profit or loss

- Current service cost
- Any past service cost and gain or loss on settlement

- Net interest on the net defined benefit liability/(asset)

Net defined benefit liability/(asset) is the deficit or surplus adjusted for any effect of limiting a net defined benefit asset to the asset ceiling.

Step 4-Determining the re-measurements of the net defined benefit (asset) to be recognized in other comprehensive income (items that will not be recognized in profit or loss):

- Actuarial gains and losses
- Return on plan assets
- Any change in the effect of the asset ceiling

Plan assets are the assets held by a long term employment benefit fund and qualifying insurance policies.

Disclosure

The outline requirements are for the entity to disclose information that:

- Explains the characteristics of its defined benefit plans and risk associated with them.
- Identifies and explain the amounts in its financial statements arising from its defined benefit plans and
- Describes how its defined benefit plans may affect the amount, timing, and uncertainty of the entity's future cash flows.

3. Other long term benefits

Other long term benefits are all employee benefits other than short term employee benefit, post-employment benefit and termination benefit if not expected to be settled wholly before 12 months after the end of annual reporting period in which the employees rendered the related service.

Examples of this type of benefit are:

- Long term paid absences such as sabbatical leave
- Jubilee or other long service benefits

- Profit sharing and bonuses
- Deferred remuneration

Measurement and Recognition: Other long term benefits

There is a similarity between long term benefit plans and defined benefit plans. Accounting of long term benefits is similar to that of defined benefit plan schemes except for the re-measurement in the other comprehensive income.

Disclosure

Disclosure required for this benefit is the same as that for defined benefit plan.

4. Termination benefits

Termination benefits are employee benefits such as early retirement payments and redundancy payments.

Reasons to Offer Employee Benefits

While offering employee benefits may cost a bit more initially, the long-term advantages can greatly outweigh these costs and contribute to overall success. Organization will be poised to acquire true professionals who are in it for the long haul. This will help create a stable workforce and position the business as an industry leader. The purpose of employee benefits is to increase the economic security of staff members, and in doing so, improve worker retention across the organization. As a result of this, organization would be able to achieve its long term benefits. Following described points are the reasons why benefits should be offered to employees:

• Increase Appeal

Acquisition of skilled and dedicated workers will help to create a strong foundation of the business. To bring these individuals on board, it helps to have some tangible benefits that differentiate the business from the masses. Rather than offering the bare minimum employees benefits such as paid vacations and holidays, health plans, and retirement plans can be given to make the job more attractive. A survey by McKinsey Quarterly showed that attracting and retaining talent was the biggest

reason why companies offered employee benefits.

- **Minimize Turnover**

It is difficult for a business to make serious progress when employees are constantly coming and going. When this happens, it's hard to establish a veteran team of experts, and the overall level of talent will decline. Fortunately, offering benefits packages is often enough to make employees stick around for the long run. By investing in employees, it shows that organization have their best interests in mind and value their job performance. This can help to build a tightly-knit team of professionals that will stay for years.

- **Better Morale**

Another advantage of offering benefits is that it boosts morale of employees. By understanding and addressing the needs of workforce, it's likely that employees will be dedicated and take their jobs more seriously. Showing that organization care about their workers is a natural way to increase their loyalty and often to get their best work in return. Nothing can put a damper on productivity quicker than a bad attitude.

- **Healthier Employees**

If the employees have solid health insurance plans in place, there is a better likelihood that they will have regular checkups and take preventative medical steps, which should help in ensuring they don't take many days

off due to sickness. . By offering sick leaves, workers who are sick and may be contagious won't infect others. The end result should be a healthier workforce.

- **Better Job Performance**

By offering benefits, employees have a greater reason take care of their company and remain loyal. As a result, they should be willing to work harder, which can lead to greater productivity and higher quality. According to Insurance Quotes, 57 percent of private employers offer more than the legally required benefits. For this reason, providing benefits can put them above 43 percent of competitors who don't offer extra benefits.

In summary providing benefits to the employee helps to retain competent personnel, reduces fatigue, minimizes overtime cost and discourages labour unrest. The purpose of employee benefits is to increase the economic security of staff members, and in doing so, improve worker retention across the organization and this helps the organization achieve organization's long term objectives as well.

References

Corporate Reporting (2012). BPP Learning Media, UK
 K, Awasthappa (2010). Human resource management Text and cases (6th Ed.) New Delhi: Tata McGraw Hill

An overview of anti money laundering and combating of financing of terrorism (AML/CFT) measures in the world

Suman Acharya*

Introduction

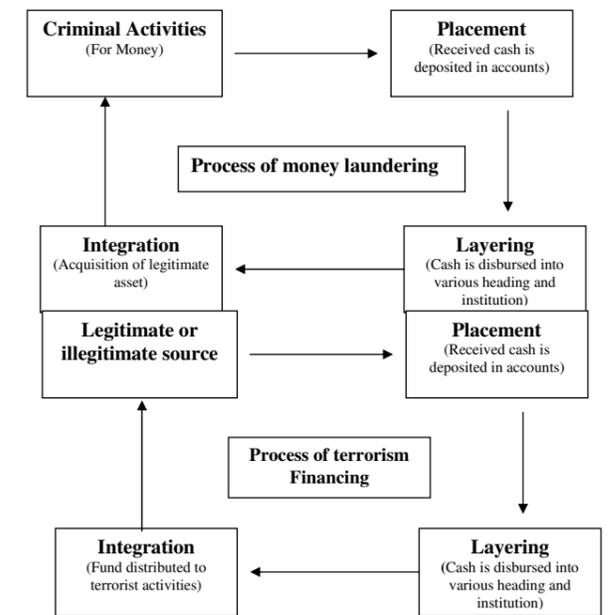
The money laundering (ML) is the process of concealing the source of illegally received money whereas terrorism financing (TF) is the process of spending money for the activities of terrorism either from valid or invalid both source of income by any individual or organization. Financial Action Task Force (FATF) has defined terrorism financing (TF) as the financing of terrorist acts, and of terrorists and terrorist organizations.

The United Nations Convention against Transnational Organized Crime, 2000 defines money laundering as concealing or disguising illicit money or property or support for it or owns it. However, both concepts are interconnected despite their distinctive feature and methods and are associated with transnational organized crime.

Difference between ML and TF

There are the fundamental differences between ML and TF. ML always includes double level of criminal activities and criminal mind whereas there is no necessity of double level criminal activities and criminal mind in TF. People may donate particular organization without knowing that these organizations are being involved in TF. International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, 1999 defines TF as “Any person commits an offence of terrorism financing if that person by any means, directly or indirectly, unlawfully and wilfully, provides or collects funds with the intention that they should be used or in the knowledge that they are to be used as prescribed in annex or bodily injury to the civilian or intimidate population or compel for any act. In ML, crime is taken place first and to conceal it, additional crime of concealing the fund and information is taken place that results double crime

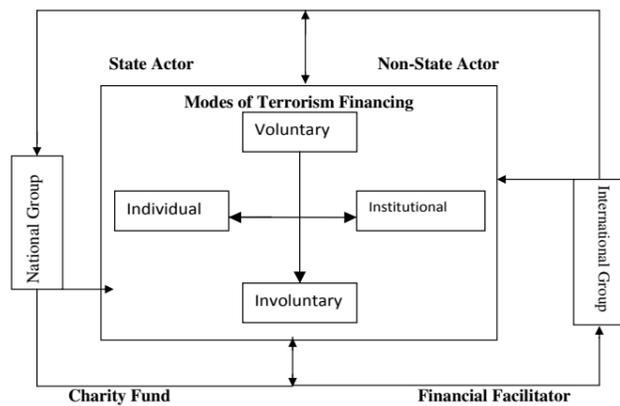
in same subject whereas in TF, it may or may not be included. Both have grave effect in society. It will be threat not only for international society and macroeconomic area but also equally the inevitable harm to the national economy and their micro economic concept. Ultimately there will be disorder, social chaos, inequality and social vendetta. To alleviate the problem of both crimes, international cooperation is almost compulsory.

Above figure shows that the initial fund of ML is always derived from criminal activities whereas initial fund of TF can be both from legitimate and illegitimate source. There is the huge amount of money involved in ML activities whereas there is comparatively small amount is involved in TF. Formal financial channels with structuring are highly used in ML process whereas informal financial channel including moneychanger and remitters are highly used in TF. Underground banking like Hundi

* Assistant Director, Nepal Rastra Bank.

and Hawala are also used to transfer fund from one area to another area or from one country to another country. It can be misused both in ML/TF process. Money is flowed in circularly in ML whereas money will be flowed in linearly in TF because a generator finally integrates money in the income of self in ML, and generator transfers money to terrorist or its organization in TF. Modes of TF can be depicted visually as the figure below.

The task of TF is always to support illegal or unauthorized activities whereas the task of money laundering is always to convert black money into white money by disguising the sources of money so that it can be easily escaped from existing law of country. Money laundering is related to incoming process of money whereas terrorism financing is outgoing process of money.

Terrorism financing is too complex because of its interconnectedness with various geographical location and various latent activities. It ranges from non-state actor to state actor. State actor induced terrorism financing is very difficult to ascertain. Some of the members of state mechanism may support financially for terrorist or such organization for their vested interest. Non-state actor can be individual or entity or Non Governmental Organization (NGO) or any enterprises, which are either run by terrorist organization or are being forced to do so for independent business enterprises in duress. There are two approaches of terrorism financing; one is financial support in the form of donation or subsidiary supporting method and another is revenue-generating activity in the form of various business and non-business enterprises operated by terrorist organization.

To support it, Internet Technology, financial sectors, and sometimes designated non-financial institution such as casino, real estate, trust and company service provider, gaming are being misused to disguise the identity of financing process. Terrorism is generally an organized crime. The origin, planning, execution and hiding place may be unidentified which may separately exist in different countries without the identification of each other. However, completely personal terrorist activities can also be occurred. From the point of view of terrorism financing it can be both national and international. There is high possibility to make terrorism financing from foreign country to national group or even national group may finance for foreign activities. Sometimes, the means and methods of terrorism financing can be existed only within national territory.

There are two aspects of terrorism financing; one is money financed from voluntary action and another is from involuntary action. People may provide the financial support knowingly that their money is going to be used in terror activities whereas under involuntary terrorism financing, people may grant fund to terrorist institution as a ransom or duress or in the form of any positive fund-raising activities. Individual and institution can be the part of it. Sometimes people provide money to any institution with true feeling of benevolence in which donor or supporter solely think that their donated money is used in the course of action of mutual support but practically it might have misused completely for terrorist activities.

Brief History of ML/TF

Although both these concepts; ML/TF are apparently new from regulatory perspective, their origins are ancient in nature. It is only different that originally authority tried to discourage any form of crime by imprisoning a person but didn't try to confiscate their proceeds of crimes. The offshore method was used in the proceeds generated from the crime in China to transfer from one place to another especially to the remote province of China or outside of it in 3000 BC.¹ Then, gold coins were used for hiding proceeds of crime as it is easier to change its shape.

The money laundering is believed to be

originated in the United States in the 1920s. Criminal gangs themselves involved to hide the proceeds of their criminal efforts. They tried to misuse high turnover business like laundrettes and car washes. They started to mingle the nefarious cash with legitimate income to create licit business income. 'Whilst the term 'laundering' is today stressed for the word's association with washing and cleaning, the original criminal link was because of the use of laundering businesses.'²

In the context of money laundering, mafia, gangster and pirate started to transfer their illegal money into legal one by using various methods. During the time of insurgency and international war, there may be huge possibility of money laundering. During Second World War many German authorities were blamed for participating in money laundering related activities. By abusing their power of authority, they bribed or taken huge amount of ransom and transferred it into valid income.

Many US authorities believe that huge portion of illicit money was laundered during Prohibition Period in the USA between 1920 and 1933. Al Capone was prosecuted in 1931 in the case of tax evasion and illicit income occurred between 1925 and 1929 instead of murder and illicit transportation and sale of beverages despite his numerals criminal activities, who earned huge property and transferred it into valid legal source. Numbers of the other people were also being prosecuted in the case of tax evasion but it is not proved with the permanent extinction of property in the account name of other people.³ Police force followed the gang member of Capone but their effort was foiled. However, civilian authority got success to find the property and few members of gangs. Other offender of that time tried to be escape from tax evasion offence and searched new method to hide their proceeds of crime by misleading tax authority because there was the concept '*Money that could not be found could not be taxed*', so criminals started to keep their property out of sight.⁴ Immediately after it, Mayer Lansky, a mob's accountant, searched to launder his money through Swiss Bank with the method of loan-back technique. Later, in the investigation of his property, no money was found in his name because he abandoned all his money left in the account of name of other.

As Switzerland enacted Bank Secrecy laws in 1930's, many people transferred their fund in the account of bank of Switzerland to hide away their property from the Nazi regime. Gradually, other people with illicit proceeds also started to hide it. During that period of time, Switzerland did not criminalize tax evasion and could maintain account with the code assigned to customer when real name was known only to the few directors of the bank. Many criminals used banking and other channels with fictitious and circuitous account so that no eyes of authority could be reached there. Tax havens countries were used for it.

When the Washington Post and New York Times originally presented Watergate Scandal as money laundering move in 1973 it started to become buzzword in Western societies in early 1970's. Judicial discussion in the context of money laundering is being started in the case US v \$4,255,625.39 in 1982. This case is related to drugs related offence in terms of money laundering process.⁵ The expression first used in same case formally.⁶ Bank Secrecy Act 1970 of USA already declared it as an illicit activity which was issued to track illicit economics.

The decade of 1980's has become an important time period to criminalize the issue of money laundering. Under 1988 Vienna Convention, State Parties is required to criminalize drugs and related money laundering offences in domestic legislation. Gradually these issues were internationalized.

During 1980's, money laundering was synonymously used with drug trafficking and related activities. Now it is much wider concept than drugs related offence. It has ranged each and every crime or predicate offence related in the process of legalizing illegally acquired money which varies from legislation to legislation of country. Western society started to criminalize money laundering after 1990s with its widespread impact.

Even the terrorism issues became buzzword during 1980's. No terrorism financing issues raised by the authority of the world during those times. It became the issues of law of international community only at the end of 1990's. The grave issue of it has been realized only after September 9/11 Attack of US in 2001. Before it, there were numbers of terrorist

activities but their financing issues were paid little attention. In fact, terrorism financing issues were discovered before the attack of September 11 along with the adoption or ratification of international Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism in 1999.

Establishment of FATF

In 1989, the Group of Seven Industrial countries (G-7)⁷ created a global money-laundering watchdog organization entitled the Financial Action Task Force (FATF) which discusses on AML/CFT matters and designates policy on it. The Secretariat Office of FATF is there in the OECD Headquarters. However, it is not a formal treaty organization rather it performs its tasks with a mandate which is a subject to periodical review by member states. It conducts plenary meeting three times a year. Earlier it was limited within the participation of G7 countries which was later extended to member countries of OECD. Financially and from the point of view of ML/TF issues, strategically important country can be direct member of FATF but other countries have to implement its policy through FATF style regional bodies. Many developing countries and strategically less important countries of the world have blamed FATF as an organization of rich country.

It designated recommendations in 1990 with periodical revision of it in 1996, 2001 and 2003. In 2001, financing of terrorism issues had been added which became 8 special Recommendations in 2003 and additional one recommendation was added in 2004 that became 9 Recommendations for Terrorism Financing. The 1996 recommendation has expanded the money laundering offence from drug money to all kinds of crimes. Previous 40+9 Recommendations have been revised and shortened to 40 Recommendations in 2012 which added countering proliferation financing to stop the flow of mass destructing weapons. By 2005 the FATF had supported to create eight new regional international organizations to implement its recommendations.

These FATF style regional bodies are the Caribbean Financial Action Task Force established in 1990, Asia-Pacific Group on Money Laundering (APG) in 1997, the Council of Europe's MONEYVAL in 1997, the Eastern and Southern African Anti-Money

Laundering Group (ESAAMLG) in 1999, the Inter-Governmental Group against Money Laundering in West Africa (GIABA) in 1999, the Financial Action Group of South America (GAFISUD) in 2000, the Middle Eastern and North African Financial Action Task Force (MENAFATF) in 2004, and the Eurasian Anti-Money Laundering Group (EAG) in 2004. These groups cover 180 jurisdiction of the world.

Although the China is in Asia Pacific region, it is not a member of APG rather it became a member of the Eurasian Group because of diplomatic tension with Taiwan. FATF followed consensual approach before 2000 to implement AML/CFT measures but it started to impose a blacklisting strategy under the name of the Non-Co-operative Countries and Territories (NCCT) list. In February 2016, FATF has categorized 11 jurisdiction with strategic deficiencies and 2 jurisdictions under high risk and non cooperative jurisdiction. In November 2002 IMF Board pressurized FATF to suspend blacklisting as IMF is unhappy with the coercive method of the NCCT list. Later, it supported FATF.

The UNODC, the Commonwealth, and others extended the AML regime into the developing countries through conferences and technical assistance. From 2002 the World Bank and the IMF agreed to work for AML/CFT regime. In 1995, Egmont Group of FIUs established for secured information exchange between and among the member country with the possibility of IT system by criminals.

Formulation of International Legal instruments

The United Nations (UN) Convention Against Illicit Traffic in Narcotic Drugs and Psychotropic Substances, 1988, the Council of Europe Convention on laundering, tracing, seizure and confiscation of proceeds of crime, 1990 and the establishment of FATF by group of G7 States in 1989 are major initial document related to anti money laundering movement across the globe. Drugs Convention 1988 was the first document establishing provision on confiscation of proceeds of drugs crime, and the process for tracing and freezing these assets. The Convention made important improvements in mutual legal assistance procedures including the international collection of evidence and extradition.

United Nations Convention Against Transnational Organized Crime 2000, United Nations Convention Against Corruption 2003 and revised FATF Standards 2012 have expanded the scope of the anti money laundering law applicable for member countries. This treaty shifted the focus from drugs to all crimes. International Convention for the Suppression of the Financing of Terrorism, 1999, Security Council Resolution 1267 of 1999, Resolution 1373 of 2001, Resolution 1617 of 2005 are discouraging terrorism financing across the globe. Council of Europe Convention on Laundering, Search, Seizure and Confiscation of the Proceeds from Crime and on the Financing of Terrorism, 2005 is important document of European Union. The annex of 1999 Convention Against Terrorism Financing has also mentioned numbers of other conventions to identify terrorism financing issues.

AML/CFT measures in Europe and the USA

In 1991, the European Union issued Anti Money Laundering Directives to prohibit drugs related proceeds, which was revised in 2001 and replaced by another Directive in 2005. The Directive of 2005 has expanded the scope of money laundering. Likewise, the USA was the first country to criminalize money laundering across the globe in 1986. American Law Enforcement Agencies started to focus on money trail not from past to present but from present to past by applying the provision of the Racketeer-Influenced and Corrupt Organizations (RICO) Act of 1970 against criminal syndicates from the mid 1980.⁸

This law is similar to anti money laundering law because both searched money trail to ascertain the level of crime. These laws supported the policy of the USA 'war on drugs' and seek support from international AML regime. In this way, the USA started to target drugs from its unilateral efforts and has gradually started to internationalize it when US drugs dealer started to transfer their fund to weak jurisdictions. Likewise, the Council of Europe, Interpol, and the Commonwealth also assisted to make money laundering issues as international agenda with the series of seminar and workshop.

AML/CFT measures in SAARC countries

SAARC countries face a number of ML/TF risks and threats. Primary predicate crimes in SAARC are

drug trafficking, human trafficking, arms trafficking, corruption, counterfeit currency, tax evasion, and gold smuggling. Significant vulnerabilities relate to the porous Indo-Nepal border including terrorist activity and TF. SAARC faces a number of ML/TF risks associated with its large cash-based economy and informal sector associated with hundi. Access to financial services remains limited for most people in SAARC but has increased in recent years. Only an estimated 34% of Nepalese households have a bank account. The bulk of remittances that enter SAARC region come from workers working abroad. Despite being illegal, alternative remittance service providers have a significant market share in SAARC. SAARC Regional Convention on Suppression of Terrorism, 1987 and its optional Protocol 2004 address many issues of terrorism and terrorism financing accepted by the world.

All the SAARC countries have criminalized money laundering with the enactment of separate legislation. Bhutan has a money laundering offence in the Penal Code as well as a Financial Intelligence Unit located within the structure of the Royal Monetary Authority. India exercises AML/CFT measures under the Foreign Exchange Management Act, 1999 and the Prevention of Money Laundering Act, 2002. Numbers of other offences are mentioned as a scheduled offence in India. PMLA was enforced only after 2005. Pakistan has criminalized money laundering through the Anti-Money Laundering Ordinance, enacted as an executive order in September 2007, which was validated by subsequent constitutional amendment and Supreme Court decision.⁹ Asset (Money) Laundering Prevention Act (ALPA), 2008 of Nepal has criminalized money laundering and terrorism financing. Second amendment of ALPA in 2014 is quite extensive to define their implication.

Bangladesh criminalizes ML pursuant to the Money Laundering Prevention Ordinance 2008 (MLPO), which came into effect on 15 April 2008. The MLPO repealed the Money Laundering Prevention Act 2002.¹⁰ Afghanistan's AML/CFT framework is based on the "Anti-Money Laundering and Proceeds of Crime Law" (Law No 840) that was issued by the President as a legislative decree in 2004. As mentioned in Section 1 of this report, the AML LD is enforceable, but has been with Parliament for the

last five years and is still pending final endorsement.¹¹ The only provision in Maldivian law that criminalizes money laundering is Section 6 of the Narcotic Drugs and Psychotropic Substances Act (Law No. 17/77) of 1977, which is limited to the laundering of proceeds obtained through offenses listed in the Drugs Act. The laundering of proceeds from other types of predicate offenses is not criminalized in the Maldives. No charges have ever been laid based on Section 6 of the Drugs Act.¹² In January 2006, Sri Lanka's Parliament enacted the Prevention of Money Laundering Act No. 5 of 2006, the purpose of which is to criminalize money laundering in accordance with both the Vienna and Palermo Conventions. The PMLA came into force on 6 March 2006 after certification by the Parliamentary Speaker. The PMLA creates two separate but overlapping money laundering offences over which the High Court of Sri Lanka has exclusive jurisdiction.¹³

Conclusion

The motive of terrorism financing is quite ideological whereas the motive of money laundering is profit seeking. There are sufficient front company established for ML and so is little detected in TF. Essentially, TF is the collecting or providing of funds for terrorism activities. Money laundering and terrorism financing both are grave problems of contemporary society that are associated with numbers of criminal and terror activities. These issues are being integrated by FATF Recommendations, 2012 with the addition of new problem on proliferation financing. Money laundering was its primary concern before September 9/11, 2001 but terrorism financing issues was also prioritized afterward. Although the feature of both concept are quite distinctive they are not exclusive rather inclusive to perform wrong activities in society. Offender may be integrated both in ML/TF in future with the widespread transnational organized crime.

References

- Alexander, R.C.H., (2007) *Insider Dealing and the Money Laundering in EU: Law and Regulation*, Ashgate Publishing Company.
- Alldrifge, Peter, (2003) *Money Laundering*

Law: Forfeiture, Confiscation, Civil Recovery, Criminal Laundering, and Taxation of the Proceeds of Crime, Hart Publishing, Oxford, and Portland, Oregon.

- IFA, (2004) *Anti Money Laundering*, (2nd ed.), *International Federation of Accountants*, March 2004.
- Becker, Tal, (2008) *Terrorism and the State: Rethinking the Rules of State Responsibility*, Hart Publishing, Oxford.
- Biersteker, Thomas J. & Eckert Sue E., (2008) *Countering the Financing of Terrorism*, Routledge, New York.
- Billy, Steel, (2013) '*Money Laundering - A Brief History*' at http://www.laundryman.u-net.com/page1_hist.html visited on 24 July, 2013.
- Koh, Joe-Myong, (2006) *Suppressing Terrorist Financing and Money Laundering*, Springer, Germany.
- Lilley, Peter, (2006) *Dirty Dealing* (3rd ed), Kogan Page, London and Philadelphia.
- OECD, (2009) *Money Laundering Awareness Handbook for Tax Examiners and Tax Auditors*, OECD.
- Pieth, Mark, (ED) (2002) *Financing Terrorism*, Kluwer Academic Publishers, Dordrecht.
- Schott, Paul Allan, (2006) *Reference Guide to Anti Money Laundering and Combating the Financing the Terrorism*, (2nd ed), The International Bank for Reconstruction and Development /The World Bank/ The International Monetary Fund.
- Wouter, H. Muller et al. (Ed), (2007) *Anti-Money Laundering: International Law and Practice*, John Wiley & Sons Ltd.

(Endnotes)

- 1 Sterling Seagrave, *Lords of the Rim: the Invisible Empire of the Overseas China*, Putnam,

1995, p.12.

- 2 Peter Lilley, *Dirty Dealing* (3rd ed), Kogan Page Limited, London and Philadelphia, 2006, p. 5.
- 3 Billy Steel, 'Money Laundering - A Brief History' at http://www.laundryman.u-net.com/page1_hist.html visited on 24 July, 2015.
- 4 Wouter H. Muller et al. (Ed) *Anti-Money Laundering : International Law and Practice*, 2007, John Wiley & Sons Ltd, p.3
- 5 US v \$4,255,625.39, Nos. 81-1867-Civ-JLK, 81-1868-Civ-JLK. United States District Court, S.D. Florida. November 10, 1982.
- 6 Federal Supplement, vol. 551, South District of Florida (1982), 314; cited in Nicholas Ryder, 'The Financial Services Authority and Money Laundering. A game of Cat and Mouse', *Cambridge Law Journal (C.L.J.)* [2008], Vol. 67, Part 3, November 2008, 636.

7 G 7 consist of Canada, France, Germany, Italy, Japan, the UK, the USA and recently EU is also represented in G7.

- 8 Section 19, *The Racketeer-Influenced and Corrupt Organizations (RICO) Act*, 1970, USA.
- 9 Mutual Evaluation Report of Pakistan, 2009 p.2.
- 10 Mutual Evaluation Report of Bangladesh, 2009, p. 30.
- 11 Detail Assessment Report of Afganistan, 2011 p.30.
- 12 Detail Assessment Report of Maldives, 2011, p.38.
- 13 ME report of Sri Lanka, 2006, p.28.

Economic Agenda in Nepal's Constitution

Tula Raj Basyal*

1. Nepal's Dismal Economic Performance

With per capita income at current US dollars 750 in 2015 (World Economic Outlook Database, October 2015, IMF), the level of Nepal's per capita income is second lowest in Asia. Despite implementation of 13 development plans since fiscal year (FY)1956/57 and 65 annual budgets starting from 1950/51, one-fourth of the population is still living below the absolute poverty line. The economic growth rate has been modest while inflation has remained high. Inflationary expectations have been on a higher side mainly due to the supply-side constraints and associated uncertainties. There is massive level of unemployment, forcing hundreds of thousands of unemployed youth to leave the country annually for employment destinations abroad. Productive activities and employment opportunities in Nepal are rising at a slow pace on account of an unfavorable investment climate, which can be attributed to a host of reasons. Shortage of infrastructural services and lack of favorable environment for increasing production and productivity have resulted in emergence of high-cost economy, which has remained the economy's structural feature. Consequently, investment and production have been discouraged, resulting in constrained output, stagnated exports, swelled imports, and a widened trade deficit. Excessive reliance on foreign markets for rising consumption needs at home has made the country's economic outlook uncertain and prospects bleaker.

2. Updates on Interim Constitution's Economic Agenda

Nepal's Interim Constitution 2007 contained Articles (Nos. 33 to 36) on state obligations, directive principles and policies and provided for ensuring socio-economic changes including transparency, accountability, good governance, and inclusive development. The interim constitution visualized building a

common development vision as well as putting into implementation a common minimum program for socio-economic transformation. The Articles envisaged implementing a scientific land reform program, protecting and preserving domestic industries and resources, adopting a policy that established all citizens' right to education, health, housing, employment and food security, increasing socio-economic security for the backward and deprived sections and fostering income and employment opportunities through rapid investment growth in industries and export trade. The provision of utilizing the natural resources and hydropower for overall interest of the nation was incorporated in the interim constitution. Enhancing self-reliance and autonomy of the economy through entrepreneurship development, both in the public and the private sectors, developing the economy through the framework of government, cooperatives and the private sector, developing agriculture as an industry for enhancement of its productivity and economic development of the majority population engaged in agriculture, providing employment to the labor force, encouraging domestic investment, foreign capital and technology, expediting rural development momentum, assisting weaker sections of the society, etc., were other provisions made in the interim constitution.

Despite the interim constitution providing for state obligations, directive principles and policies for the economic development agenda, implementation of the provisions remained less than satisfactory. The interim constitution did not arrange for any monitoring and evaluation of the implementation progress in these socio-economic development agenda. The promise of formulating a common vision for socio-economic transformation and a common minimum program for its implementation could also not be realized. For example, during the nine-year period covered by the interim constitution (FY 2006/07-FY 2014/15),

average annual economic growth rate did not exceed 4.4 percent. Similarly, share of the manufacturing sector as percent of GDP came down to 6.3 percent in FY 2014/15 from 7.6 percent in FY 2005/06. Share of electricity, gas and water as percent of the GDP also declined consistently from 2.1 percent in FY 2005/06 to 1.1 percent in FY 2014/15. Similarly, share of transport, storage and business activities as percent of the GDP came down from 9.7 percent in FY 2005/06 to 8.6 percent in FY 2014/15 while share of real estate, renting, and business activities came down from 9.5 percent in FY 2005/06 to 8.9 percent in FY 2014/15. Export/import ratio consistently declined from 34.7 percent in FY 2005/06 to 11.0 percent in FY 2014/15. Export as percent of GDP consistently decreased to 4.0 in FY 2014/15 from 9.2 percent in FY 2005/06. On the other hand, import as percent of the GDP increased to 36.5 percent in FY 2014/15 from 26.6 percent in FY 2005/06. The growth in revenue helped finance growing recurrent expenditure whereas capital expenditure as percent of the GDP continued its downward spiral since its level at 7.6 percent in FY 2009/10. Thus, the economy experienced increased instability, uncertainty, and deterioration during the period of the interim constitution. To sum up, the economic development agenda of the interim constitution could not be fulfilled.

3. Economic Agenda in Nepal's Constitution

Distribution-oriented economic agenda forms a prominent feature of Nepal's new constitution. The preamble of this constitution mentions ensuring economic equality, prosperity and social justice. While being committed to socialism for building a prosperous nation, the preamble also mentions that the constitution has been issued to accomplish the objective of sustainable peace, good governance, development and prosperity. 'Socialism-oriented' is one of the attributes used to define Nepal as a state in the new constitution. Likewise, one of the basic considerations underlining national interest has been economic progress and prosperity (Article 5).

Likewise similar to part three of the interim constitution (Articles 12-32), part three of Nepal's new constitution (Articles 16-48) provides for fundamental rights and duties including the right

to freedom to practice any profession, carry on any occupation and establish and operate any industry, trade and business in any part of Nepal (Article 17), right relating to property (Article 25), right relating to education (Article 31), right to employment (Article 33), right to labor (Article 34), right relating to health (Article 35), right relating to food (Article 36), right to housing (Article 37), right to social justice (Article 41), right to social security (Article 42), rights of the consumer (Article 44), etc. Similarly, as per Article 48, every citizen shall have the following duties: (a) to safeguard the nationality, sovereignty and integrity of Nepal, while being loyal to the nation, (b) to abide by the constitution and law, (c) to render compulsory service as and when the state so requires, and (d) to protect and preserve public property.

Part Four of Nepal's Constitution lists directive principles, policies, and the obligations of the State (Articles 49 through 55). The Constitution mentions that the directive principles, policies, and obligations set forth in this Part shall be the guiding principles for the governance of the state. The state shall mobilize, or cause to be mobilized, means and resources, as required, to implement the principles, policies, and obligations set forth in this part. According to Article 50 (3), under directive principles, the economic objective of the state shall be to achieve a sustainable economic development, while achieving rapid economic growth by way of maximum mobilization of the available means and resources through participation and development of public, private, and cooperative sectors, and to develop a socialism-oriented in dependent and prosperous economy while making the national economy independent, self-reliant, and progressive for building an exploitation-free society by abolishing economic inequality through equitable distribution of the achievements.

As per Article 51 (d), under State policies, the policy relating to economy, industry, and commerce comprises the following: (1) to enhance national economy through partnership and independent development of the public, private and cooperative sectors, (2) to achieve economic prosperity by way of optimum mobilization of the available means and resources, while focusing on the role of private sector in the economy, (3) to promote the cooperative

* Former Executive Director, Nepal Rastra Bank and Former Senior Economic Advisor, Government of Nepal, Ministry of Finance

sector and mobilize it for national development to the maximum extent, (4) to encourage and mobilize the economic sector for the overall national development, while providing for regulation to maintain fairness, accountability, and competition in all of its activities, (5) to make equitable distribution of the available means and resources and benefits of economic development, (6) to diversify and expand markets for goods and services, while promoting exports through development and expansion of industries upon identifying areas of comparative advantage, (7) to protect the interests of consumers by maintaining trade fairness and discipline by making national economy competitive, while ending activities such as creating black marketing, monopoly, artificial scarcity, and restricting competition, (8) to protect and promote domestic industries and resources and accord priority to domestic investment based on Nepalese labor, skills, and raw materials for the development of national economy, (9) to give priority to domestic investment for the development of national economy, (10) to encourage foreign capital and technological investment in areas of import substitution and export promotion, in consonance with national interest and encourage and mobilize such investment in infrastructure building, (11) to make the receipt of foreign assistance transparent, while making the national needs and priorities as the basis for obtaining foreign assistance and incorporating in the national budget amounts received from foreign assistance, (12) to utilize knowledge, skill, technology, and capital of the non-resident Nepalese in the national development, (13) to give dynamism to the economic development by establishing coordination between states and also between states and the federation in relation to industrial corridors, special economic zones, national projects, and foreign investment projects.

Policies relating to agriculture and land reforms comprise the following: (1) to make scientific land reforms having regard to the interests of the farmers, while ending the dual ownership existing in the lands, (2) to enhance product and productivity by carrying out land pooling, while discouraging inactive land ownership, (3) to make land management and commercialization, industrialization, diversification, and modernization of agriculture, by pursuing land

use policies to enhance agriculture product and productivity, while protecting and promoting the rights and interests of the farmers, (4) to make proper use of lands, while regulating and managing lands on the basis of, *inter alia*, productivity, nature of lands, and ecological balance, and (5) to provide for the farmers' access to agricultural inputs, agro-products at fair price, and market (Article 51 (e)).

Policies relating to development comprise of the following: (1) to formulate sustainable socio-economic development strategies and programs under the regional development plan for inclusive economic development with regional balance, and implement them in a coordinated manner, (2) to develop balanced, environment-friendly, quality, and sustainable physical infrastructures, while according priority to the region lagging behind from development perspective, (3) to enhance local public participation in the process of development works, (4) to enhance investment in scientific study and research activities and in invention, progress, and development of science and technology, and protect scientists, technologists, intellectual, and eminent talents, (5) to ensure easy and simple access of the general public to information technology by developing and expanding information technology as per national needs, and make optimum utilization of information technology in the national development, (6) to make provisions enabling the general public to enjoy fruits of development in a just manner, while according priority to the indigent citizens in the distribution of such fruits, (7) to develop an integrated national identity management information system and manage all kinds of information and data of the citizens in an integrated manner, and linking such system with the services and facilities provided by the State and with national development plans, and (8) to update demographic statistics while linking it with national development plans (Article 51 (f)).

Policies relating to protection, promotion, and use of natural resources are as follows: (1) to protect, promote, and make environment-friendly and sustainable use of natural resources available in the country, inconsonance with national interest and adopting the concept of inter-generational equity, and make equitable distribution of fruits while according priority and preferential right to the local

communities, (2) to make multi-purpose development of water resources, while according priority to domestic investment based on public participation, (3) to ensure reliable supply of energy in an affordable and easy manner, and make proper use of energy, for the fulfillment of the basic needs of citizens, by generating and developing renewable energy, (4) to develop sustainable and reliable irrigation by making control of water-induced disasters and river management, (5) to conserve, promote, and make sustainable use of forests, wildlife, birds, vegetation and bio-diversity, by mitigating possible risks to environment from industrial and physical development, while raising awareness of general public about environment cleanliness, (6) to maintain the forest area in required lands for ecological balance, (7) to adopt appropriate measures to abolish or mitigate existing or possible adverse environmental impacts on the nature, environment or biological diversity, (8) to pursue the principles of environmentally sustainable development such as the principles of polluter pays, of precaution in environmental protection, and of prior informed consent, (9) to make advance warning, preparedness, rescue, relief, and rehabilitation in order to mitigate risks from natural disasters (Article 51 (g)).

Policies relating to basic needs of the citizens are as follows: (1) to prepare human resources that are competent, competitive, ethical, and devoted to national interests, while making education scientific, technical, vocational, empirical, employment and people-oriented, (2) to make private sector investment in education service-oriented by regulating and managing such investment, while enhancing the State's investment in the education sector, (3) to make higher education easy, qualitative, accessible, and gradually free, (4) to establish and promote community information centers and libraries for the personality development of citizens, (5) to keep on enhancing investment necessary in the public health by the State in order to make the citizens healthy, (6) to ensure easy, convenient, and equal access of all to quality health services, (7) to protect and promote health systems including *Ayurveda*, natural therapy, and homeopathy system as a traditional medical system of Nepal, (8) to make private sector investment in the health sector service-oriented by

regulating and managing such investment, while enhancing the State's investment in this sector, (9) to focus on health research and keep on increasing the number of health institutions and health workers in order to make health services widely available and qualitative, (10) to increase average life expectancy by reducing maternal and infant mortality rate, while encouraging family planning for population management on the basis of Nepal's capacity and need, (11) to manage unplanned settlement and develop planned and systematic settlement, (12) to provide for sustainable production, supplies, storage, security, and easy and effective distribution of food by encouraging food production compatible with climate and soil, in consonance with the concept of food sovereignty, while enhancing investment in the agriculture sector, (13) to ensure planned supply system by according special priority to the remote and backward regions, while ensuring equal access of all citizens to basic goods and services, (14) to enhance investment in the transportation sector while ensuring simple, convenient, and equal access of the citizens to transportation facilities, and to make the transportation sector safe, systematic, and friendly to people with disabilities by encouraging public transportation and regulating private transportation, while according priority to the environment-friendly technologies, and (15) to arrange for access to medical treatment while ensuring citizen's health insurance (Article 51 (h)).

Policies relating to labor and employment comprise of the following: (1) to make skilled and professional the labor force that has remained as the main socio-economic strength of the country and enhance employment within the country, while ensuring a situation enabling all to work, (2) to guarantee social security, while ensuring the basic rights of all labor, in consonance with the concept of decent labor, (3) to abolish all forms of labor exploitation including child labor, (4) to encourage participation of labor in management, while maintain cordial relations between the labor and entrepreneurs, (5) to regulate and manage the sector in order to make foreign employment free from exploitation, safe, and systematic besides guaranteeing employment and rights of the labor, and (6) to encourage utilization of the capital, skills, technology, and experience gained

from foreign employment in domestic productive sectors (Article 51 (i)).

Various actions (14 in number) are envisaged under policy relating to social justice and inclusiveness as contained in Article 51 (j). Likewise, as per Article 51 (l), policies relating to tourism comprise of the following: to develop eco-friendly tourism industry as an important base of national economy by way of identification, protection, promotion, and publicity of the ancient, cultural, religious, archaeological, and natural heritage of Nepal, to make environment and policy required for developing the culture of tourism, and to accord priority to local people in the distribution of benefits of tourism industry.

According to Article 53 on submission of report, the Government of Nepal shall submit an annual report containing the steps taken and achievements made in the implementation of the aforesaid directive principles, policies, and obligations of the state to the President, and the President shall cause such report to be laid through the Prime Minister before the Federal Parliament. Likewise, Article 54 mentions provisions relating to monitoring. Accordingly, there shall be a committee, in accordance with law, in the Federal Parliament in order to monitor and evaluate whether the directive principles, policies, and obligations of the State have been implemented progressively or not. However, according to Article 55, no question shall be raised in any Court as to whether any matter contained in this Part has been implemented or not.

4. Constitutional Structure with respect to Implementation of Economic Agenda

The nature and features of constitution directly affect implementation of economic agenda of the constitution. Article 50 notes directive principles, stating the state's political, social, cultural, economic, and international relations objectives. Article 56 mentions the structure of State. The main structure of the Federal Democratic Republic of Nepal shall be of three levels, namely, the federation, the state, and the local levels. Accordingly, the federation, state, and local levels shall exercise power of the State of Nepal pursuant to the Constitution and law. There shall be States consisting of the districts as mentioned in Schedule-4 existing in Nepal at the time

of commencement of this constitution. There shall be village institutions, municipalities, and district assemblies under the local level. The federation, state and local levels shall protect Nepal's freedom, sovereignty, territorial integrity, independence, national interest, overall development, multi-party, competitive, democratic, republican, federal system of governance, human rights and fundamental rights, rule of law, separation of powers, check and balance, and an egalitarian society based on pluralism and equality, inclusive representation, and protection of identity.

According to Article 59, the federation, state, and local levels shall make laws, decide annual budget, make decisions, and formulate and implement policies and plans on any matters related to financial powers within their respective jurisdictions. The federation, state, and local levels shall make budget at their respective levels. The federation, state, and local levels shall provide for the equitable distribution of benefits derived from the use of natural resources or development. Certain portions of such benefits shall be distributed, pursuant to law, in the forms of royalty and services or goods to the project-affected regions and local communities. If, in utilizing natural resources, the local community desires to make investment therein, the federation, state, and local levels shall accord priority to such investment in such proportion as provided by law on the basis of the nature and size of such investment. The Government of Nepal shall assume the power to obtain foreign assistance and borrow loans. Such assistance or loans shall be so obtained or borrowed as to maintain macroeconomic stability of the country. Provisions relating to the management of budget deficits and other fiscal discipline of the federation, state, and local level shall be as provided for in the Federal law.

Article 60 dwells on distribution of sources of revenue. Accordingly, the federation, state, and local levels may impose taxes on matters falling within their respective jurisdiction and collect revenue from these sources. The Government of Nepal shall make provisions for the equitable distribution of the collected revenue among the federation, state, and local levels. The amount of fiscal transfer receivable by the state and local levels shall be as recommended by the National Natural Resources

and Fiscal Commission. The Government of Nepal shall, on the basis of expenditure requirement and revenue capacity, distribute fiscal equalization grants to the state and local levels. Distribution of revenues between the federal, state, and local level shall be made in a balanced and transparent manner. A Federal Act on the distribution of revenues shall be made having regard to the national policies, national requirements, autonomy of the state and local levels, services to be rendered by the state and the local levels to the people and financial powers granted to them, capacity to collect revenues, potentiality and use of revenues, assistance to be made in the development works, reduction of regional imbalances, poverty and inequality, end of deprivation, and assistance to be made in the performance of contingent work and fulfillment of temporary needs. It should also be noted that the constitution has listed matters falling under the powers of each level, the matters of such powers numbering 35 under the federation, 21 under the state, 25 under the common powers of the federation and state, 22 under the local level, and 15 under the common powers of the federation, state, and local levels.

5. Challenges of Implementation of Economic Agenda

The three-tier structure comprising the federal state machinery is both a new concept and vision in Nepal's constitution whereas the interim constitution, 2007 had, through the fourth amendment, only mentioned about pursuing the federal structure without going into the details. Besides the components of three levels of state structure, a number of commissions have been established to facilitate the implementation of the constitution. Besides, various legal amendments and new laws are required for the implementation of the constitution. As an initiative to bring the new Constitution into implementation, the Government of Nepal on January 1, 2016 registered in the Legislative Parliament, a bill to amend some Nepali Acts to update 193 existing laws in accordance with the new Constitution as these laws contravened various provisions of the new constitution. Also, the Government of Nepal is required to formulate 138 new laws as required by the new Constitution.

The Constitution is basically focused on

distributive pattern while being least concerned with supporting to increase production, productivity, and gainful employment. Demands of all segments of society have been liberally incorporated in the constitution while caring little how these incorporated agenda will be accomplished. There is a long list of popular needs and aspirations to be fulfilled without specifying the means to transform them into reality. As such, the expectations of the people are bound to rise while only a few of these expectations are likely to be fulfilled. Governments at the federal, state, and local levels will be overburdened by the rising expenditure while the task of raising revenues and distributing them to the satisfaction of these layers of governments will be an arduous task.

6. Conclusion

Implementing Nepal's constitution successfully remains a daunting challenge. Popular demands for more expenditure are likely to rise tremendously, while resources for meeting the swollen demands are not expected to rise as per requirement. To contain the fiscal expansion and the likely adverse implications, Article 59 of the Constitution should be implemented wisely and effectively. Necessary policies, guidelines, and laws, which the Federal Government is empowered to make and will be applicable also for the states as per Article 59 (2), should be instrumental in ensuring fiscal responsibility and controlling the expected widening fiscal expansion. The constitution has mentioned achieving rapid economic growth and sustainable economic development coupled with ending economic inequality (Article 50 (3)) and, while receiving foreign assistance or debt, ensuring macroeconomic stability as per Section 59 (6). Provisions relating to the management of budget deficits and other fiscal discipline of the federation, state, and local level shall be as provided for in the Federal law, according to Article 59 (7). This Federal law should incorporate tough conditions, which need to be effectively enforced. The role of the private sector in the economy of Nepal has not been appreciated nor has its future role been highlighted as per Nepal's Constitution other than mentioning participation and development of public, private, and cooperative sectors for speedier economic growth

and economic development through maximum mobilization of available resources. *It is important to point out that prominent areas through which Nepal could be transformed into an economically prosperous nation have not been mentioned in the constitution.* Therefore, visionary, able, and selfless leadership would be the only alternative for guiding Nepal in such moments of great challenge.

नयाँ वर्ष २०७३ को शुभ उपलक्ष्यमा समस्त नेपालीहरुमा
हार्दिक मंगलमय शुभकामना व्यक्त गर्दै बैंकको ६९ औं
वार्षिकोत्सवको सुखद अवसरमा कुशल र सुशासित वित्तीय
प्रणालीको विकास एवम् वित्तीय स्थायित्व कायम गरी
मुलुकले परिलक्षित गरेको दिगो आर्थिक विकासको लक्ष्य
प्राप्तिमा सहयोग पुऱ्याउन सदा समर्पित रहने प्रतिबद्धता
व्यक्त गर्दछौं ।

नेपाल राष्ट्र बैंक
परिवार